STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 03900

IDISHE GESHIKHTE

Simon Dubnow

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

יובל - אויסגאַבע

שמעון דובנאוו

אידישע געשיכטע

פאַר שול און היים

מיט 70 אילוסטראציעס און קאַרטעס

דריטע פאַרבעסערטע אויפלאַגע

I.

מזרח־תקופה

1935
פאַרלאַג „יונגבוך״ ריגע
Izdevniecība „Jaunatnes grāmata"
Rīgā, Latvijā, Kr. Barona ielā № 64/17

PRINTED IN LATVIA

Copyright 1935 by the author Prof. S. Dubnov, Riga

אלע רעכט אויף דער איבערזעצונג געהערן דעם פּראָפעסער

Iespiests akc. sab. „Riti“ spiestuvē, Rīgā

אינהאלט:

זייט

הקדמה 5

וואָס איז אַזוינס אידישע געשיכטע? 7

ערשטער טייל:

די מִזְרָה־תקופה. דאס פּאָלק אין אֶרץ־ישראל און אין דארומיקע לענדער אין דער אַלטער און מיטעלער צייט.

1. אַבְרָהָם אבינו און די אָבוֹת (פּאַטריארכן) אין כּנען 11
2. די „בני־ישראל“ אין מצרים; קנעכטשאפט און באפרייונג . . 17
3. מושה רַבֵּנו און די וואַנדערונג אין מִדבָּר 21
4. ווי פון כנען איז געווארן ארץ־ישראל; די שופטים־צייט . . 26
5. שָאול, דער ערשטער מֶלֶך פון ישרָאֵל 30
6. דָוִד הַמֶלך אין ירושָלַיִם 33
7. שלומה הַמלך און דער בֵית־הַמִקדָש 38
8. די צעטיילטע מלוכה. מַלכות יִשרָאֵל 41
9. מַלכות־יהודה ביז דעם ערשטן חורבן 46
10. ווי האָבן אידן געלעבט אין דער אַלטער צייט 54
11. ווי האָט זיך דאס פאלק פאַרגעשטעלט גאט, וועלט און געשיכטע 58
12. גָלות בָבֶל 62
13. יהודה אונטער דער פערסישער הערשאַפט 66
14. כּוהנים־רעגירונג דער תנ״ך (תורה, נביאים, כתובים) . . . 70
15. גריכישע הערשאפט: פּטאָלעמייער 75
16. די סעלעווקידן און דער אויפשטאנד פון די חַשמונָאִים . . 79
17. די פרייע חַשמונָאים־מלוכה 85
18. יהודה אונטער רוימישער הַשגָחה: קיניג הורדוס 91
19. די פּראָקוראַטאָרס, דער נאַציאָנאַלער קריג און דער צווייטער חורבן 96
20. דאס גייסטיקע לעבן אין דער היים און אין דער פרעמד . . 102
21. דער סנהדרין אין יַבנֶה און דער אויפשטאנד פון בר־כּוכבא . 110
22. פּאטריאַרכן און אַקאַדעמיעס אין ארץ־ישראל; די קריסטלעכע מלוכה 115

זייט
23. דער אידישער צענטער אין בָּבֶל; דער תַּלמוד 120
24. דאס אידישע לעבן אין ארץ־ישׂרָאֵל און בבל אין דער צייט פון תַּלמוד 123
25. דער סוף פון דער רוימיש־פּערסישער הערשאַפט און דער אָנהויב פון אַראַבישער הערשאַפט 127
26. דער אַראַבישער קאַליפאַט און די גאונים. סוף פון מזרח־תקופה . 131

צו דער צווייטער אויסגאַבע.

אין דער נייער אויסגאַבע איז פאַרענדערט געוואָרן נאָר דער שלום־קאַפּיטל. די געשעענישן אין דייטשלאַנד, וואָס האָבן אויפגערודערט די גאַנצע וועלט, מוזן קורץ אָנגעמערקט ווערן אויך אין אַ שול־בוך, כּדי מקיים צו זיין דעם פּסוק „והיה כּי ישאלך בנך", געבן דעם אידישן קינד אַ תשובה אויף די ברענענדיקע פראַגן פון היינטיקער צייט. עס איז אויך דערגענצט געוואָרן די געשיכטע פון סאָוועט־רוסלאַנד און יענע לענדער, וואָס האָבן זיך אויסגעטיילט אין באַזונדערע מלוכות.

כּדי צו מאַכן דאָס בוך צוגענגלעך פאַר שול־קינדער, איז עס אין דער נייער אויסגאַבע צעטיילט אין צוויי באַזונדערע העפטן. לויט דער אוני־ווערסיטעטער צעטיילונג אויף „מזרח־תקופה" און „מערב־תקופה".

עס איז אויך געענדערט געוואָרן דער אונטערטיטל: אַנשטאָט „דערציילט פאַר קינדער" — „פאַר שול און היים".

די כראָנאָלאָגיע צום גאַנצן בוך קומט אין סוף פון צווייטן טייל.

הקדמה

אַרום דרייסיק יָאר צוריק האָב איך געגעבן דער אידישער יוגנט אין רוסלאנד אַ „לערנבוך פון אידישער געשיכטע" אין דריי טיילן, פאַר תַּלמידים פון מיטלשולן. אַ גאַנצער דור האָט זיך ערצויגן אויף דעם דאזיקן בוך, וואָס האָט אין רוסישן אָריגינאַל אויסגעהאַלטן אַכצען אויסגאַבן. חוץ דעם האָט זיך דאָס לערנבוך פאַרשפרייט אין איבערזעצונגען אויף העברעאיש („קורות העברים", וואַרשע), אידיש און ענגליש (לעצטע צוויי — אין אַמעריקע).

איצט וויל איך גיבן פאַר אידישע קינדער פון אָנהויב־שולן א קליין ביכל, וואָס זאָל אין אַ קירצערער פאָרם פאָרשטעלן די לאַנגע געשיכטע פון אונזער פאָלק. דאָס מאָל האָב איך געשריבן דאָס ביכל אין א י ד י ש, וואָס איז אין דער לעצטער צייט געוואָרן די נאַטירלעכע לערנשפּראַך אין אונזערע פאָלק־שולן. דעם אינהאַלט האָב איך צוגעפּאַסט צו די נייע מעטאָדן, וואָס זיינען אַנטוויקלט אין מיין גרויסער צען־בענדיקער „וועלטגעשיכטע פונם אידישן פאָלק", און האָב די געשיכטע דערפירט ביז אונזער צייט.

איך וואָלט, פאַרשטייט זיך, געקאָנט שרייבן אַ פיל לענגערע געשיכטע, און דאָס וואָלט געווען אַ סך לייכטער (לויט פּאַסקאַלס וואָרט צו זיין פריינד: „איך שרייב דיר א לאנגן בריוו, וויל איך האָב קיין צייט ניט צו שרייבן אַ קורצן"). אָבער איך האָב דאָ געהאַט אַ באַזונדערן צוועק: דאָס ביכל דארף געלייענט ווערן אָדער געלערנט ווערן אין אַ קורצער צייט, געוואונשן אין איין שול־יאָר, אָבער ניט מער פון צוויי, און דאַרף ניט פאַרצויגן יוערן אויף יארן, כדי ניט אָפּשוואַכן דעם איינדרוק פון אַ גאנץ בילד. דאָס דאַרף זיין אַ לעבע־דיקע פאַמיליע־געשיכטע, וואָס לייענט זיך פון אָנהויב ביזן סוף „אין איין אָטעם". דער יונגער תלמיד מוז דאָ האָבן ניט אַליין בילדער פון דער פאַר־גאַנגענהייט, נאָר אויך אַ ג אַ נ ץ ב י ל ד פון דעם היסטאָרישן וועג, וואָס דאָס אידישע פאָלק האָט דורכגעמאַכט. ער דארף דאָ געפינען די וויכטיקסטע פאַקטן אין זייער צוזאַמענהאַנג, אָן איבעריקע פרטים, פון איין זייט, און טרוי־קענער סכעמאַטישקייט — פון דער אַנדערער.

דער געניטער פּעדאַגאָג וועט שוין איינזעען, אויף וויפיל דעם מחבר איז געלונגען אויסצומיידן ביידע עקסטרעמען: „געשיכטעס" (מעשהלעך) אָנשטאָט ג ע ש י כ ט ע — און סכעמעס אָן לעבעדיקע בילדער. וועט דער לערער יואו עס

איז באַמערקן, אַז דער סיפּור־המעשה איז צו קורץ, זאָל ער דאָס דערגענצן מיט עפּיזאָדן און ליטעראַרישע ציטאַטן פון אַ היסטאָרישער אַנטאָלאָגיע (כרעסטאָמאַטיע). איך שאַץ אָפּ זייער הויך דעם ווערט פון העלדן־געשיכטעס פאַר דער קינדערשער פּסיכיק. אָבער איך האָב זיך באמיט געבן צו פאַרשטיין דעם קינד, אַז דער אמתער העלד, דער טרעגער פון דער געשיכטע, איז דאָס גאַנצע אידישע פאָלק אין זיינע מאַסן.

די אילוסטראַציעס, וואָס דאַרפן דינען אַלס בילדערישע דערקלערונגען צום קורצן טעקסט, האָב איך צונויפגעשטעלט מיט דער הילף פון מיין פריינד א. טשעריקאווער, וועלכער האָט מיר אויך געהאָלפן ביי דער טעכנישער אויספירונג פון דער אויסגאַבע בכלל. און איך געפין פאַר מיין חוב אויסצודריקן אים מיין טיפן דאַנק דערפאַר.

אין דער כראָנאָלאָגיע האָב איך זיך געהאַלטן אָן אַזאַ כלל: אין דער אַלטער געשיכטע האָב איך אָנגעגעבן די יאָרן ניט לויט דער שווערער „פאָרקריסטלעכער" רעכענונג, נאָר אין אַ מער פאַרשטענדלעכן סדר: אַזוי פיל יאָרן אָדער יאָרהונדערטער „פאַר אונזער צייט"; אין דער מיטעלער און נייער צייט גיב איך אָן די געוויינטלעכע „נאָכקריסטלעכע" דאַטן ביי די וויכטיקסטע געשעענישן. צום סוף קומט אַ כראָנאָלאָגישע טאַבעלע.

אין דער אָרטאָגראַפיע פון אידישע ווערטער האָב איך אָנגענומען די וויכטיקסטערע רעפאָרמעס פון דעם נייעם נוסח (אָן די שטומע עינס א. ד. גל.). אין דער טראַנסקריפּציע פון העברעאישע ווערטער און נעמען האָב איך געזאָרגט ווי נאָר מעגלעך צו פאַרלייכטערן פאַר קינדער דאָס שווערע לייענען. כמעט אומעטום זיינען די דאָזיקע ווערטער גאַנץ אָדער האַלב פּונקטירט (מיט „נקודות"). דאָס רוב זיינען זיי געדרוקט מָלֵא, מיט יודן און וואָוון, אפילו אין די באַרימטע פּערזענלעכע נעמען: יַעקוב, מושה, דָויד, שלומה, פּלישתים אז"וו. פאַרשטייט זיך, אַז דאָ מוז זיין אַ געוויסע מאָס אין דער נאַטוראַליזאַציע פון העברעאישע ווערטער, כדי זיי ניט צו דעפאָרמירן, ניט אָפּנעמען ביי זיי דעם נאַטירלעכן געשטאַלט.

צום סוף געפין איך פאַר נויטיק צו באַמערקן, אַז דאָס בוך איז צוגעפּאַסט ניט בלויז פאַר שול־קינדער, נאָר אויך פאַר צוועקן פון זעלבסטבילדונג, אַלס לייענבוך פאַר אידישער יוגנט און בכלל פאַר די, וואָס האָבן ניט קיין מעגלעכקייט צו שטודירן גרינדלעכער די אידישע געשיכטע.

בערלין, יוני 1932.

וואָס איז אַזוינס אידישע געשיכטע?

אין דער אידישער געשיכטע ווערט דערציילט וועגן דעם, ווי אַזוי דאָס אידישע פאָלק האָט געלעבט זינט עס האָט זיך באַוויזן אויף דער וועלט ביז הײַנטיקער צײַט. אַ פאָלק איז ווי אַ גרויסע משפּחה: פון איין פאַמיליע וואַקסן זיך פונאַנדער, ווי צווײַגן פון אַ בוים, פיל פאַמיליעס מיט קינדער, אייניקלעך און אוראייניקלעך, און ווען עס ציט זיך אַזוי אַ לאַנגע צײַט, דורך אַ לאַנגער קייט פון דורות, ווערט געשאַפן אַ גאַנץ פאָלק, וואָס באַשטייט פון טויזנטער פאַמי- ליעס און שפּעטער פון מיליאָנען.

אַזוי איז געוואָרן אויך אונזער אידיש פאָלק, וואָס לעבט שוין אויף דער וועלט מער ווי דרײַ טויזנט יאָר. אַמאָל האָבן מיר געהאַט אונזער אייגן לאַנד, אֶרץ ישׂרָאֵל, און איין שפּראַך פאַרן גאַנצן פאָלק; שפּעטער זײַנען מיר צעשפּרייט געוואָרן אין פאַרשיידענע לענדער און האָבן גערעדט אויף פאַרשיידענע שפּראַכן. אָבער אומעטום האָבן מיר זיך געפילט ווי קינדער פון איין גרויסער משפּחה, ווי ברידער און שוועסטער. ווי אַזוי האָט דאָס אידישע פאָלק זיך אויפגעהאַלטן ביז הײַנטיקער צײַט און וואָס האָבן איבערגעלעבט הונדערטער אידישע דורות אין אַלע צײַטן און אין אַלע לענדער, — וועגן דעם דערציילט די אידישע געשיכטע.

די געשיכטע פון אידישן פאָלק צעטיילט זיך אויף צוויי גרויסע תּקופות (פּעריאָדן):

1) די מִזרָח־תּקוּפָה, ווען דאָס פאָלק האָט געלעבּט אין אַזיע און אַפריקע אַרוּם מיטללענדישן יַם, אין זיין אייגן לאַנד פּאַלעס־טינע אָדער אֶרץ־יִשׂרָאֵל און אין די אַרוּמיקע לענדער, אין מִצרַים און בָּבֶל. דאָס האָט געדויערט מער ווי צוויי טויזנט יאָר, בּיז עס זיינען חָרוּב געוואָרן די גרעסערע קולטור־צענטערן אין פּאַלעסטינע און בָּבֶל.

2) די מַעֲרָב־תּקוּפָה, זינט די מערהייט פון פאָלק איז אַריבּער אין די אייראָפּעאישע לענדער און דאָ האָבּן אויפגעבּליט אידישע קולטור־צענטערן, צו וועלכע עס איז אין דער לעצטער צייט צוגעקומען דער גרויסער אידישער יִשוּב אין אַמעריקע. דאָס דויערט שוין, טויזנט יאָר בּיז היינטיקן טאָג.

ערשטער טייל

די מִזרָח־תּקוּפָה

דאָס פֿאָלק אין אֶרֶץ־ישׂרָאֵל און אין די אַרומיקע לענדער
אין דער אַלטער און מיטעלער צייט

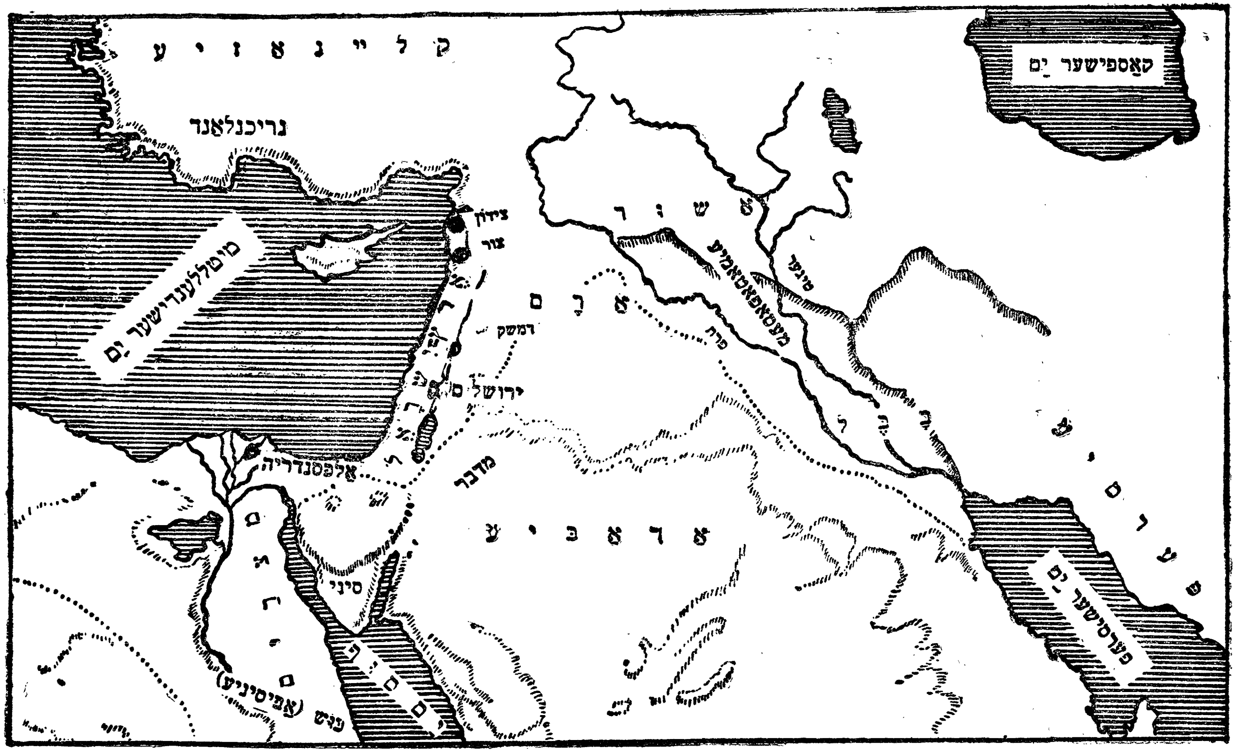

1. קאַרטע פֿון אַלטן מזרח

1. אַבְרָהם אָבִינו און די אָבות (פּאַטריאַרכן) אין כּנַעַן

מיט פיר טויזנט יאָר צוריק האָבן גרויסע פעלקער געלעבט אין יענע לענדער פון אַזיע און אַפריקע, וואָס זיינען נאָענט צום מיטל־לענדישן יַם, און האָבן דאָרטן געשאַפן צוויי שטאַרקע מלוכות: פון איין זייט בָּבֶל (באַבילאָניע) און פון דער אַנדערער מִצרַיִם (עגיפּטן). צווישן די צוויי גרויסע מלוכות זיינען געלעגן קליינע לענדער: אֲרָם (סיריע) און כּנַעַן אָדער פּאַלעסטינע מיט די פיניקיער און אַנדערע פעלקער. עס זיינען געווען נאָך קליינע פעלקער אָדער גרופּעס פון משפּחות, וואָס האָבן זייער איינן לאַנד ניט געהאַט, פלעגן וואַנדערן פון איין לאַנד אין אַנדערן מיט סטאַדעס בהמות און שאָף און האָבן געלעבט אין סטעפּעס ווי פּאַסטוכער (נאָמאַדן). אַזאַ קליין פאָלק זיינען געווען די עִברים (העברייער), וואָס האָבן געוואַנדערט צווישן בָּבֶל און מִצרַיִם אונטער דער פירונג פון זייער עלטסטן: אַברָהָם. דער דאָזיקער אַברָהָם איז געוואָרן דער ערשטער „פאָטער" פונם עִברישן, שפּעטער אידישן פאָלק („אַברָהָם הָעברי"), און אַזוי הייסט ער ביז היינט: „אַברָהָם אָבִינו", אַברהם אונזער פאָטער.

אַברהמס מִשפָּחה האָט געשטאַמט פון בָּבֶל, פון דער אַלטער שטאָט אור־כַּשׂדים. די מִשפָּחה האָט געוואַנדערט און איז אַ צייט געזעסן אין אֲרַם־נַהֲרַיִם (מעסאָפּאָטאַמיע, צוויי־שטראָמען־לאַנד), וואָס ליגט צווישן צוויי גרויסע טייכן: פְּרָת (עפראַט) און טיגער. שפּעטער האָט זיך אַברהם מיט זיין פאַמיליע אָפּגעטיילט פון די אַראַמייער און איז אַוועק מיט זיין מִשפָּחָה וואַנדערן ווייטער, קיין כּנַעַן. אין די אידישע הייליקע ביכער ווערט דערציילט, אַז אַברהם האָט שוין דערקענט דעם אֶמתן גאָט: אין דער צייט, ווען אַלע פעלקער האָבן גע־

גלויבט, אַז די זון, די לבָנה און אַנדערע נאַטור-ערשיינונגען זיינען געטער און מען דאַרף זיך בוקן צו זייערע בילדער, האָט אַברהם אָנערקענט, אַז ס'איז דאָ נאָר איין גאָט אויף דער וועלט, וואָס האָט באַשאַפן אי די זון איז די לבנה און די גאַנצע נאַטור. דער דאָזיקער גאָט — אַזוי האָט מען שפּעטער דערציילט — האָט זיך אַמאָל באַוויזן אַברהמען און האָט צו אים אַזוי געזאָגט: „גיי אַוועק פון דיין געבורטסלאַנד אין אַ לאַנד, וואָס איך וועל דיר ווייזן; דאָרטן וועל איך מאַכן, אַז פון דיר זאָל אַרויסקומען אַ גרויס פאָלק, וואָס וועט זיין געבענטשט צווישן אַלע פעלקער פון דער ערד". אַברהם האָט דורכגעוואַנדערט גאַנץ כּנען און איז געקומען גאָר ווייט, קיין מִצרַיִם. דאָ אָבער האָט דער עגיפּטישער קיניג פַּרעה געוואָלט אָפּנעמען ביי אַברהמען זיין שיינע פרוי שָׂרָה, און די וואַנדערער האָבן געמוזט אַוועקגיין פון דעם דאָזיקן לאַנד. זיי האָבן זיך באַזעצט אין דרום פון כּנען אַרום דער שטאָט חֶבְרוֹן. דאָרטן האָבן

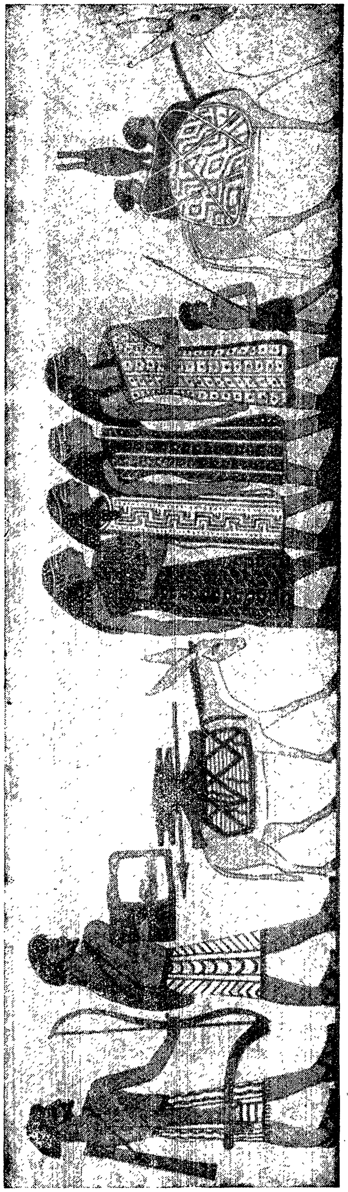

2. סעמיטישע וואַנדערער אויפן וועג קיין מִצרַיִם

זיי זיך פאַרנומען מיט פּיצוכט, ווי אַלע נאָמאַדן געוואוינט אין געצעלטן און געפיטערט זייער פי אויף די פעלדער

אברהם אָבינו האָט געהאַט צוויי קינדער פון זיינע צוויי ווייבער (צו יענער צייט האָט אַ מאַן געמעגט האָבן מער ווי איין ווייב): פון אַ עגיפּטישער דינסט הָגָר האָט ער געהאַט אַ זון מיטן נאָמען יִשְׁמָעֵאל, און פון זיין פרוי שָׂרָה אַ זון מיטן נאָמען יִצְחָק. די צוויי ווייבער האָבן זיך געקריגט צווישן זיך, און אברהם האָט געמוזט אָפּלאָזן הָגרן מיט איר קינד יִשמעאֵל אין מִדבָּר (ווּיסטע) אריין. דאָרטן איז יִשמעאֵל אויסגעוואַקסן אַ „ווילדער מענטש: ער שלאָגט אַלעמען און אַלע שלאָגן אים". פון אים זיינען שפּעטער אַרויסגעקומען די אַראַבער, די וואַנדערער פון דער ווּיסטע. דער איינציקער יורש (נאָכפאָלגער) פון אברהמען איז געבליבן יִצחק. ער האָט חתונה געהאַט מיט זיינער אַ קרובה פון אֲרָם, רבקה, און האָט געלעבט נאָך דעם טויט פון זיינע עלטערן אויך אין דָרום-כּנען, פאַרנעמענדיק זיך מיט ערדאַרבעט און פּיצוכט.

3. אַברהמס בוים אין חֶברון (אֵשֶל אַבְרָהם)

צוויי זין זיינען געווען ביי יִצחָקן: יַעֲקֹב און עֵשָׂו. יעקוב איז געווען אַ שטילער יונג, וואָס איז רואיק געזעסן אין זיין הויז; עֵשָׂו אָבער איז געווען, אַזוי ווי זיין פעטער יִשמעאֵל, אַ ווילדער מענטש, וואָס האָט

ליב געהאַט אומלויפן איבער וועלדער און פעלדער און יאָגן זיך נאָך חיות און עופות. די מוטער רבקה האָט מער ליב געהאַט דעם שטילן זון יעקובן איידער דעם אומרואיקן עשׂון. ווען דער פאָטער יצחק איז אַלט און בלינד געוואָרן און איז שוין געווען נאָענט צום טויט, האָט רבקה געוואָלט, אַז דער פירער פון דער משפּחה זאָל ווערן יעקב און ניט עשׂו. דערצו האָט מען געדאַרפט, אַז דער אַלטער זאָל געבן יעקובן אַ ברכה, בענטשן אים פאַר זיין טויט. איינמאָל האָט דער בלינדער יצחק צוגערופן עשׂון און געבעטן אים, ער זאָל אים ברענגען פלייש פון אַ געפאַנגענער חיה צום עסן, וועט ער אים דערפאַר בענטשן. עשׂו איז מיט פרייד אַוועקגעגאַנגען אין פעלד אויף דער יאַגד. רבקה אָבער האָט זיך דערוווּסט דערפון און האָט איינגערעדט יעקובן, ער זאָל פריער צוטראָגן דעם פאָטער אַ געבראָטן ציגן-פלייש, וואָס זי האָט גוט צוגעריכט, און אויסבעטן ביי אים אַ ברכה. ווען יעקב איז צו-געגאַנגען צום פאָטער, האָט דער בלינדער יצחק געמיינט, אַז דאָס איז עשׂו, און האָט געבענטשט דעם זון, אַז ער זאָל זיין דער פירער פון דער גאַנצער משפּחה. נאָכדעם איז געקומען עשׂו מיט זיין מתּנה, אָבער ס'איז שוין געווען צו שפּעט: יצחק האָט אויך אים געבענטשט, ער זאָל ווערן שטאַרק און רייך, אָבער ער זאָל זיין אונטערטעניק זיין ברודער יעקובן. עשׂו איז אַריין אין כּעס און האָט געוואָלט הרגענען דעם ברודער, וואָס האָט ביי אים אויסגעכאַפּט דעם פאָטערס ברכה. דאָ האָט רבקה אויף גיך אַוועקגעשיקט איר געליבטן זון יעקובן קיין אַרם, צו איר ברודער לבן, ביי וועמען ער האָט געזאָלט בלייבן ביז וואַנען עס וועט זיך איינשטילן עשׂוס כּעס.

אין דער תּורה ווערט ווייטער אַזוי דערציילט וועגן יעקובן, דעם לעצטן פון די דריי אָבֿות (פּאַטריאַרכן) פון אידישן פאָלק.

יעקב איז געקומען קיין אַרם און האָט זיך באַזעצט אין הויז פון זיין פעטער, ל ב ן ה א ר מ י, וואָס האָט געהאַט פעלדער מיט גרויסע סטאַדעס שאָף אַרום דער שטאָט חרן. צוגייענדיק צו דער שטאָט, האָט יעקב באַגעגנט לבנס אינגערע טאָכטער, די שיינע ר ח ל, און האָט זי אינגיכן ליב געקראָגן. איינמאָל האָט ער געזאָגט צו לבנען: איך בין גרייט דינען ביי דיר אין פעלד זיבן יאָר, אויב דו וועסט מיר געבן רחלען פאַר אַ ווייב. מיט פרייד האָט יעקב געדינט פאַר זיין

געליבטער. געפּיטערט דעם פּעטערס סטאַדעס בײַטאָג און געהיט זײ בײַנאַכט, און די זיבן יאָר זײַנען פאַרלאָפן פאַר אים ווי עטלעכע טעג. אָבער לָבן האָט זײַן פּלימעניק אָפּגענאַרט: אַנשטאָט רָחלען האָט ער אים געגעבן פאַר אַ ווײַב די עלטערע טאָכטער לֵאָה, זאָגנדיק: „דאָ פּירט זיך ניט, מען זאָל אויסגעבן די אינגערע שוועסטער פאַר דער עלטערער" האָט יעקב געמוזט דינען נאָך זיבן יאָר פאַר רָחלען. אַזוי אַרום האָט ער געהאַט צוויי ווײַבער. פון לֵאהן זײַנען געבאָרן געוואָרן זעקס זין און איין טאָכטער (ראובן, שמעון, לֵוִי, יהודה, יִשָׂכָר, זבולון, דינה) און פון רָחלען נאָר צוויי זין: יוסף און בִּנְיָמִין. אויסער דעם האָבן נאָך יעקבס דינסטן אים געבאָרן פיר קינדער (דָן, נַפְתָּלִי, גָד, אָשֵׁר) שפּעטער זײַנען פון אַלע צוועלף זין אַרויסגעקומען צוועלף מִשְׁפָּחוֹת, וואָס האָבן זיך פונאַנדערגעוואַקסן אין שְׁבָטִים, פאַמיליע־גרופּעס, און האָבן צוזאַמען געשאַפן דאָס פאָלק יִשְׂרָאֵל. דער דאָזיקער פאָלקס־נאָמען שטאַמט דערפון, וואָס יעקב האָט געהאַט נאָך אַ צווייטן נאָמען „יִשְׂרָאֵל", און זײַנע קינדער און קינדס־קינדער האָבן געהייסן „בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל". אַזוי האָט מען שפּעטער גערופן דאָס אידישע פאָלק „יִשְׂרָאֵל" אָנשטאָט דעם אַלטן נאָמען „עִבְרִים".

ווען יעקב מיט זײַנע ווײַבער און קינדער זײַנען געקומען צוריק פון אֲרָם קיין כְּנַעַן, האָבן זײ באַגעגנט אויפן וועג עֵשָׂון; די צעקריגטע ברידער האָבן זיך איבערגעבעטן און שָׁלוֹם געמאַכט. יעקב האָט זיך באַזעצט אין מיטל־כּנען, אַרום די שטעט שְׁכֶם און בֵּית־אֵל, און עשו מיט זײַן פאַמיליע איז אַוועק קיין דרום, נאָענט צום אַראַבישן מִדְבָּר, וואו עס האָט זיך שפּעטער געבילדעט דאָס פאָלק אֱדוֹם.

ס'איז אָבער ניט באַשערט געווען יעקבן לאַנג צו בלײַבן אינם לאַנד כּנַעַן. אין זײַן פאַמיליע האָט זיך געטראָפן אַן אומגליק: זײַן געליבטסטער אינגערער זון, דער שײנער יוֹסֵף, איז פּלוצים פאַרפאַלן געוואָרן. די מַעֲשֶׂה איז אַזוי געווען. יעקב האָט ליב געהאַט יוספן, דאָס קינד פון זײַן יונג פאַרשטאָרבענער ווײַב רָחל, מער פאַר אַלע קינדער, און יוסף פלעגט זיך שטענדיג גרויס האַלטן פאַר זײַנע עלטערע ברידער, אַזוי ווי ער וואָלט געווען דער בעסטער אין דער פאַמיליע. דערפאַר האָבן אים די ברידער מְקַנֵא געווען און פײַנט געהאַט. אײנמאָל איז יוסף געקומען אין פעלד, וואו די ברידער האָבן געפּיטערט

זייער שאָף, האָבן זיי אים געכאַפּט און אַריינגעוואָרפן אין אַ גרוב. פאַרבייגייענדיקע אַראַבישע וואַנדערער האָבן אַרויסגעשלעפּט יוספן פון גרוב און אַוועקגעפירט אים ווייט, קיין מִצרַיִם, וואו זיי האָבן אים פאַרקויפט פאַר אַ קנעכט. דעם פאָטער יעקובֿן האָבן די ברידער געזאָגט, אַז יוסף איז פאַרפאַלן געוואָרן; זיי האָבן אויך ניט געוואוסט, וואָס ס'טוט זיך מיט אים אין די ווייטע לענדער.

אין מִצרַיִם האָט יוסף די ערשטע צייט געדינט ווי אַ קנעכט אין הויז ביי אַ רייכן האַר פּוטיפר, דעם שעף פון דער קיניגלעכער לייב-וואַך. איינמאָל האָט ער זיך צעקריגט מיט פּוטיפרס ווייב, און מען האָט אים דערפאַר באַשטראָפט און אַריינגעזעצט אין תּפיסה (געפענגעניש). דאָ האָבן זיך אַלע געוואונדערט אויף יוספס קלוגשאַפט און זיין קונסט „פּותר חָלום" זיין, דאָס הייסט טרעפן דעם באַטייט פון אַ חָלום, וואָס אַ מענטש האָט געזען אין שלאָף, און פאָראויסזאָגן אויף דעם גרונד די צוקונפט פון דעם מענטשן. וועגן דעם האָט מען דער-ציילט דעם קיניג פון מִצרַיִם, פּרעהן. איינמאָל האָט זיך דעם קיניג געחלומט, אַז זיבן פעטע בהמות האָבן זיך געפּאַשעט אין גראָז מיט זיבן מאָגערע און די מאָגערע האָבן אויפגעגעסן די פעטע. קיינער פון דעם קיניגס טרעפער (מְכַשפים) האָט ניט געקענט זאָגן, וואָס באַטייט דער חָלום. האָט מען געבראַכט יוספן פון דער תּפיסה, און ער האָט געזאָגט: זיבן פעטע בהמות באַטייטן, אַז עס וועלן קומען זיבן זאַטע יאָרן מיט אַ גרויסער געראָטעניש אויף די פעלדער, און זיבן דאַרע בהמות באַטייטן, אַז דערנאָך וועלן קומען זיבן הונגער-יאָרן, ווייל אויף די פעלדער וועט גאָרניט וואַקסן; אָט דאָס האָט גאָט אָנגעזאָגט אין חָלום דעם קיניג, כּדי ער זאָל הייסן מען זאָל אין די זאַטע יאָרן אָפּשפּאָרן ברויט פאַר די ווייטערדיקע שלעכטע יאָרן און דאַן וועט דאָס פאָלק ניט הונגערן. דעם קיניג איז די קלוגע עֵצָה געפעלן געוואָרן; ער האָט יוספן תּיכּף באַפרייט פון תּפיסה און האָט אים באַשטימט פאַר אַ פאַרוואַלטער איבערן גאַנצן לאַנד, כּדי ער זאָל קענען דורכפירן דעם פּלאַן פון פאַרזאָרגן דאָס פאָלק מיט ברויט. און יוסף האָט טאַקע דורכגעפירט: ער האָט אָנגעזאַמלט אין די קיניגלעכע שפּייכלער אַזוי פיל תּבואה, אַז אַפילו פון אַנדערע לענדער פלעגט מען קומען קיין מִצרַיִם קויפן ברויט.

אין יענער צייט איז געווען אַ הונגער אין דעם לאַנד כּנַעַן. האָט יעקבֿ געשיקט זיינע קינדער קיין מִצרַיִם איינקויפן דאָרטן ברויט. זיינען זיי געקומען צום פאַרוואַלטער, ניט ווייסנדיק, אַז דאָס איז זייער פאַרפאַלענער ברודער יוסף; ער האָט אָבער זיינע ברידער דערקענט. נאָכדעם ווי ער האָט זיי אַביסל אָנגעשראָקן, האָט ער צו זיי געזאָגט: „איך בין אייער ברודער יוסף, וועלכן איר האָט אַמאָל פאַרטריבן קיין מִצרַיִם, אָבער שרעקט זיך ניט, ווייל גאָט אַליין האָט מיך אַהער געשיקט צו ווערן אייער שפּייזער. פאָרט צוריק אַהיים און ברענגט אַהער אונזער אַלטן פאָטער, וועלן מיר דאָ לעבן צוזאַמען". יעקבֿ איז געווען גליקלעך, ווען מ'האָט אים אָנגעזאָגט, אַז יוסף לעבט. ער האָט איבערגעוואַנדערט מיט זיין גאַנצער פאַמיליע קיין מִצרַיִם און האָט זיך באַזעצט אין דעם לאַנד ג ו שֶ ן, וואו די פאַמיליע האָט זיך פאַרנומען מיט פיצוכט אַזוי ווי אין כּנַעַן.

---

2. די "בּנֵי־יִשׂרָאֵל" אין מִצרַיִם; קנעכטשאַפט און באַפרייונג

פיל יאָרן האָבן יעקבֿס קינדער און קינדס־קינדער, די „בּנֵי־יִשׂרָאֵל", געלעבט אין מִצרַיִם. יעקבֿ איז שוין לאַנג געשטאָרבן, יוסף און זיינע ברידער אויך, אָבער די פאַמיליעס פון אַלע צוועלף ברידער האָבן זיך פאַרמערט; עס זיינען אויסגעוואַקסן גרויסע מִשפּחות אָדער ש ב ט י ם, און דאָס לאַנד גושֶן איז געווען פול מיט די בּנֵי־יִשׂרָאֵל. דאָ האָבן זיך די עגיפּטער דערשראָקן: דער נייער קיניג פון מִצרַיִם האָט מורא געהאַט, אַז די פרעמדע וואַנדערער זאָלן ניט פאַרנעמען און באַהערשן דאָס גאַנצע לאַנד. האָט ער באַשלאָסן מאַכן זיי פאַר קנעכט. ער האָט געבויט נייע שטעט און האָט צוגעצויגן צו דער אַרבעט קנעכט פון פרעמדע לענדער, צווישן זיי אויך אידישע איינוואוינער פון לאַנד גושֶן. זיי האָבן געבויט צוויי שטעט פּיתום און רַעמסס, די לעצטע אויפן נאָמען פונם גרויסן קיניג ראַמזעס דעם צווייטן. מען האָט אויפגעשטעלט אויפזעער, וואָס האָבן זיי געטריבן צו דער אַרבעט: קנעטן ליים, מאַכן ציגל און בויען די געוואַלדיקע בּנְיָנים. אָבער וואָס מער מען האָט געפייניקט די בּנֵי־יִשׂרָאֵל, אַלץ מער האָבן זיי זיך פאַרמערט, און

דער בייזער קיניג פּרעה האָט אויסגעטראַכט אַ נייע גזירה: מען זאָל אַלע ניי־געבאָרענע אידישע אינגלעך דערטרינקען אין דעם גרויסן טייך נ י ל ו ס און נאָר מיידלעך זאָל מען לאָזן לעבן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ קלאָג פון אידישע מוטערס, ביי וועמען מען פלעגט אָפּנעמען זייערע קינדער; יונגע מוטערס פלעגן אָפט באַהאַלטן פון דער עגיפּטישער פּאָליציי זייערע ערשט געבאָרענע אינגלעך. איין מוטער האָט אָפּגעטאָן אזא זאַך: זי האָט אַריינגעלעגט איר קינד אין אַ קאָרב און האָט דאָס אַוועקגעשטעלט אין די געדיכטע גראָזן אויפן ברעג טייך. איינמאָל איז פּרעהס טאָכטער מיט אירע דינסטן געגאַנגען צום טייך באָדן זיך און האָט באַמערקט דעם קאָרב אין גראָז, אויפגעעפנט און דערזעען אַ קליין אינגעלע, וואָס האָט געוויינט. דעם קיניגס טאָכטער האָט פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז אַ אידיש קינד, אָבער זי האָט אים געוואָלט ראַטעווען פון טויט. זי האָט געהייסן רופן אַ אידישע פרוי, וואָס איז גראָד געווען דעם קינדס מוטער, און אָפּגעגעבן איר זי זאָל אים האָדעווען. מען האָט דעם אינגעלע אַ נאָמען געגעבן מ ו שֶ ה, און ער איז געוואַקסן אונטער דעם שוץ פון דער קיניגלעכער פאַמיליע.

ווען מושֶה איז אויסגעוואַקסן, האָט ער זיך אָנגעהויבן צוקוקן צום לעבן פון זיינע ברידער און דערזעען, ווי זיי ליידן פון שווערער אַרבעט און קנעכטשאַפט. איינמאָל גייט ער אַרויס אין פעלד און זעט, ווי אַן עגיפּטער שלאָגט אַ אידן; האָט דער יונגער

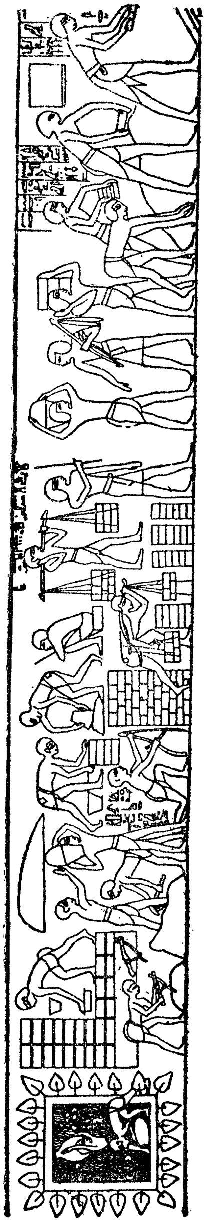

4. קנעכט אין מצרים קנעטן ליים און מאַכן ציגל

מוֹשֶׁה אַזוי אַ קלאַפּ געטאָן דעם שלאָגער, אַז יענער איז געפֿאַלן טויט אויפֿן אָרט. דערפֿוּן האָט זיך דערוואוּסט פּרעה און געוואָלט באַשטראָפֿן מוֹשֶׁהן. מוֹשֶׁה איז אָבער אַנטלאָפֿן אין דעם נאָענטן מדבּר און איז דאָרטן אַריין אין אַ פּאַסטוּכער־פֿאַמיליע. איינמאָל — דערציילן די אַלטע ספרים — איז ער אַוועקגעגאַנגען מיט זיינע סטאַדעס גאָר ווייט, בּיז צוּם באַרג סִינַי. דאָ האָט ער דערזעען, ווי אַ דאָרנבּוֹים בּרענט און בּרענט און דאָך ווערט ער ניט פֿאַרבּרענט. מיטאַמאָל דערהערט ער אַ קוֹל פֿוּן

5. דאס קינד מושה אין קאָרב אויפֿן ברעג נילוס

דעם דאָרנבּוֹים: „מוֹשֶׁה, מוֹשֶׁה, זאָלסט ניט צוּגיין נאָענט! נעם אַראָפּ די שיך פֿוּן די פֿיס, וואָרעם דוּ שטייסט אויף אַ הייליקן אָרט. איך בּין דער גאָט פֿוּן אַבְרָהָם, יִצְחָק און יַעקוֹב. איך האָב דערזעען, ווי מען פּייניקט מיין פֿאָלק אין מִצרַיִם, איך האָב דערהערט זיין געשריי און בּין געקוּמען באַפֿרייען אים פֿוּן זיין קנעכטשאַפֿט און אַרויספֿירן אין אַ לאַנד, וואָס טריפֿט מיט האָניק און מילך. איך וועל דיך שיקן צוּ פּרעהן, דוּ וועסט אים זאָגן, ער זאָל אַרויסלאָזן מיין פֿאָלק יִשׂרָאֵל פֿוּן מִצרַיִם, און דאַן וועט איר מיר דינען אויף דעם דאָזיקן באַרג“. מיט ציטערניש האָט מוֹשֶׁה אַ פֿרעג געטאָן: „ווי זאָל איך דיין נאָמען אָנרוּפֿן, אַז איך וועל

2*

קומען צו מיינע ברידער?" דאָ האָט זיך ווידער דערהערט אַ קול: „מען רופט מיך ד.ע.ר, וואָס איז געווען און וועט אייביק זיין; זאָג דיינע ברידער, אַז יְהֹוָה (דער אייביקער), דער גאָט פון די עִבְרִים, האָט דיך געשיקט און געהייסן אַוועקפירן זיי אין דעם מִדבר. אויב פַּרעה וועט אייך ניט לאָזן, וועל איך אים אָנטאָן גרויסע צָרות".

מוֹשֶה האָט זיך אומגעקערט אין מִצרַיִם צו זיינע פאַרקנעכטעטע ברידער און האָט זיי דערציילט, וואָס ער האָט געהערט פון גאָט, און די בני־יִשׂרָאֵל האָבן זיך זייער דער־פרייט. אַז ער איז אָבער געקומען צו פַּרעהן און געבעטן ער זאָל אַרויסלאָזן די בני־יִשׂרָאֵל פון זיין לאַנד, ווייל זיי ווילן דינען זייער גאָט אין דעם מִדבָּר, האָט דער קיניג אַ געשריי געטאָן: אייער גאָט קען איך ניט און אייער פאָלק וועל איך ניט אַרויסלאָזן. גייט אַוועק און שטערט ניט מיינע קנעכט אין דער אַרבעט!" און ער האָט געהייסן, מען זאָל די בויער פאַרגעבן נאָך שווע־רערע אַרבעט. דעמאָלט האָבן זיך אָנגעהויבן אין מִצרַיִם שרעקלעכע פּלאָגן (מַכּוֹת): דאָס וואַסער אין טייך איז געוואָרן רויט ווי בלוט און מ'האָט עס ניט געקענט טרינקען; זשאַבעס (פרעש) האָבן באַדעקט די גאַנצע ערד, לייז האָבן געביסן ליי־בער פון מענטשן, היישעריקן האָבן אויפגעפרעסן די תבואה אויף די פעלדער, אין לאַנד איז געוואָרן אַזאַ פינסטערניש, אַז מענטשן האָבן דריי טעג ניט געזעען איינער דעם אַנ־

6. ראַמזעס II. פַּרעה פון מִצרַיִם.

דערן, און צום סוף האָבן אין די עגיפּטישע פאַמיליעס אָנגעהויבן אויס־שטאַרבן די עלטערע קינדער. נאָך יעדער מַכּה פלעגט פַּרעה צוזאָגן באַפרייען די בני־ישׂראל, אויב מושה וועט אויסבעטן ביי גאָט דער אומגליק זאָל אויפהערן, אָבער ווען עס איז געוואָרן בעסער, פלעגט ער ניט האַלטן וואָרט. נאָר בעת די עלטערע קינדער אין אַלע פאַמיליעס האָבן אָנגעהויבן אויסשטאַרבן, האָט פַּרעה געזאָגט צו מושהן: „נעם, פיר אַוועק אַלע אידן פון מִצרַיִם, אָבער וואָס גיכער!" די בני־ישׂראל האָבן זיך באַלד צוגעגרייט צום וועג, אָפּגעבאַקט אויף גיך אָנשטאָט ברויט ניט געזויערטע מַצוֹת און האָבן זיך געלאָזט גיין אונטער מושהס פירונג דורך דעם מִדבָּר צום רויטן ים (יַם־סוּף). ביים ברעג ים האָט זיי אָבער אָנגעיאָגט פַּרעה מיט זיינע רייטער אויף פערד און האָט זיי געוואָלט אָפּשטעלן. מושה האָט געהייסן דעם פאָלק גיין גלייך איבערן יַם, וואו דאָס וואַסער איז דעמאָלט געווען ניט טיף, ווייל אַ שטאַרקער ווינט האָט אָפּגעטריבן דאָס וואַסער אָן אַ זייט; אָבער אַז די עגיפּטישע רייטער האָבן זיך אויך געלאָזט אין וואַסער, זיינען זיי אַריינגעפאַלן אין די טיפענישן און דערטרונקען געוואָרן מיט זייערע פערד. דאָ האָבן די בני־ישׂראל דערפילט מיט פרייד, אַז זיי זיינען שוין מער ניט קיין קנעכט, נאָר פרייע מענטשן.

---

3. מושה רַבֵּנו און די וואַנדערונג אין מִדבָּר

אַ לאַנגע צייט האָבן די באַפרייטע געוואַנדערט אין דעם מִדבָּר, וואו עס האָט זיי אָפט געפעלט וואַסער און ברויט. צוערשט האָט זיי מושה צוגעפירט צו יענעם באַרג סִינַי, וואו ער האָט אַמאָל געהערט דעם אָנזאָג וועגן אַ פריי פאָלק, וואָס גלויבט אין איין איינציקן גאָט. ער האָט געוואָלט, אַז דאָס פאָלק אַליין זאָל דערהערן ביים הייליקן באַרג, ווי צו גלויבן און צו לעבן אויף דער וועלט. איינמאָל האָט זיך דער גאַנצער באַרג סִינַי באַדעקט מיט געדיכטע וואָלקנס, עס האָט געדונערט און געבליצט, דער שפּיץ באַרג האָט ווי געברענט אין פלאַמען און פון דאָרטן האָט זיך דערהערט אַ קול, וואָס האָט געזאָגט:

1. איך בין יַהֲוֶה (דער אייביקער), דער גאָט, וואָס האָט דיך אַרויסגעפירט פון מִצרַיִם.

2. זאָלסט קיין אַנדערע געטער ניט האָבּן חוץ מיר, ניט מאַכן זיך קיין אָפּגעטער אָדער בּילדער און ניט בּוקן זיך צו זיי.
3. זאָלסט ניט שווערן בּיי גאָטס נאָמען פאַר אַ פאַלשער זאַך.
4. האַלט הייליק דעם טאָג שַבָּת. זעקס טעג אין וואָך זאָלסטו אַרבּעטן און דעם זיבּעטן טאָג רוען מיט דיינע קינדער, דיינע קנעכט און דיין פי.
5. זאָלסט אַכטן דיין פאָטער און מוטער, וועסטו לאַנג לעבּן.
6. זאָלסט ניט טויטן קיין מענטשן.

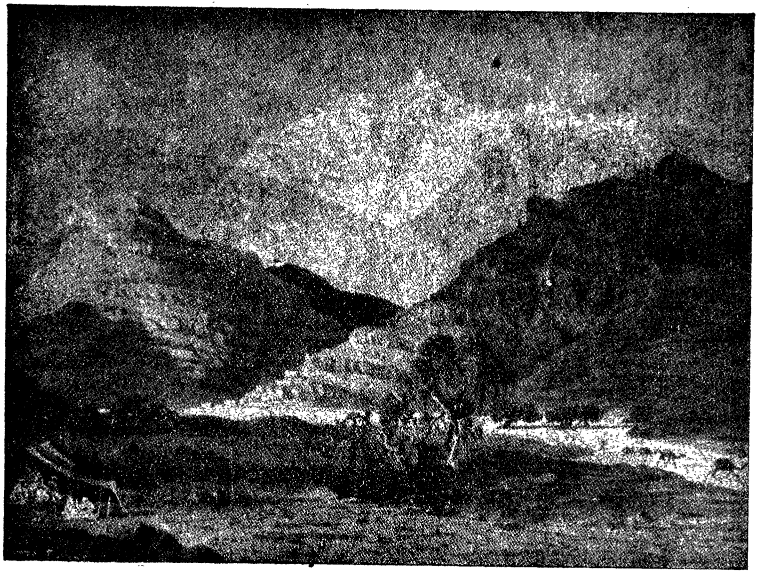

7. דער בּאַרג סיני

7. זאָלסט ניט זיין אויסגעלאַסן.
8. זאָלסט ניט גַנבענען.
9. זאָלסט ניט עדות זאָגן פאַלש קעגן אַ מענטשן.
10. זאָלסט ניט בּאַגערן דאָס הויז פון אַן אַנדער מענטשן און אַלץ, וואָס יענעם געהערט.

דאָס זיינען געווען די „צען געבּאָטן" („עשֶׂרת הַדִבּרוֹת"), די ערשטע געזעצן פון ריינעם גלויבּן און מאָראַל, אָן וועלכע ס'איז אומ-

מעגלעך אַ צוזאַמענלעבן פון מענטשן. ניט טויטן, ניט גנבענען, ניט זאָגן קיין ליגן, ניט אָפּנעמען בײַ יענעם וואָס אים געהערט, אַכטן פאָטער און מוטער, אָפּרוען איין טאָג אין וואָך פון דער אַרבעט, ניט בוקן זיך צו אָפּגעטער פון שטיין און האָלץ, נאָר גלויבן אין איין גאָט, וואָס פירט אָן מיט דעם אידישן פאָלק — דאָס אַלץ האָבן די בני־ישראל געהערט פון זייער פירער משה רבנו („משה אונזער לערער") באַלד ווי זיי זײַנען אַרויס פון קנעכטשאַפט צו אַ פרײַ לעבן. משה האָט אויסגעקריצט די צען געבאָטן אויף שטיינערנע טאָוולען („לוחות"), כדי יעדערער זאָל זיי געדענקען און פאָלגן.

אָבער ניט אַלע אין פאָלק האָבן זיך געקענט דערהויבן צו די געדאַנקען פון דעם גרויסן לערער. געווען פיל מענטשן, וואָס האָבן ניט

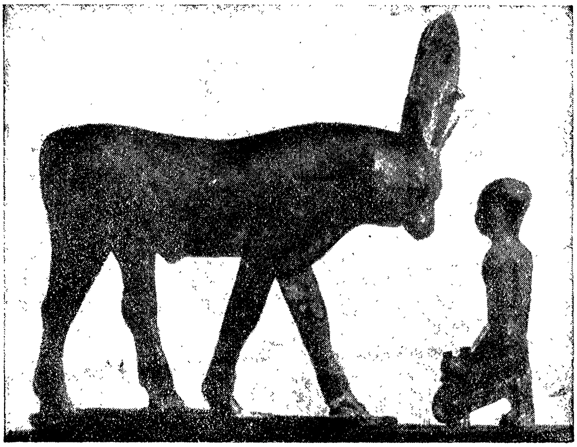

8. דאָס קאַלב אַפּיס (עגל)

געקענט גלויבן אין אַ גאָט, וואָס מען זעט אים ניט. אין מצרים האָבן זיי געזען, ווי מענטשן בוקן זיך צו אַן אָפּגאָט אין געשטאַלט פון אַן אָקס אָדער אַ קאַלב. האָבן זיי זיך אויך אויסגעגאָסן פון גאָלד אַ בילד מיט דער צורה פון אַ קאַלב (דאָס גאָלדענע קאַלב, דער עגל), האָבן געטאַנצט אַרום אים און געשריען: אָט איז אונזער גאָט, וואָס האָט אונז אַרויסגעפירט פון מצרים! ווי נאָר משה האָט דאָס דערזען, האָט ער פון כעס און האַרצווייטאָק צעבראָכן די לוחות, וואו עס איז געווען

אויסגעקריצט אויף דער געבאָט, אַז מען טאָר זיך ניט בוקן צו אַ בילד. שפּעטער אָבער האָט ער זיך באַרואיקט: ער האָט פאַרשטאַנען, אַז ניט אַזוי גיך קען זיך אַ פאָלק צופּאַסן צו אַ נייער אָרדענונג. ער האָט געמאַכט נייע לוחות און האָט זיי אַריינגעלעגט אין אַ שיינעם קאַסטן (אָרון), וואָס איז געשטאַנען אין אַ באַזונדער געצעלט (מִשכָּן). דאָס איז געווען דער קליינעל טעמפּל פון די בני־ישׂראל; מען פלעגט אים אַריבערטראָגן פון איין אָרט אויף דעם אַנדערן ביי אַלע וואַנדערונגען אין דעם מִדבָּר.

פערציק יאָר האָבן די בני־ישׂראל געוואַנדערט אין דעם גרויסן מִדבָּר צווישן מִצרַיִם און כּנַען. משה האָט צוגעזאָגט אַריינפירן זיי אין כּנַען אָדער פּאַלעסטינע, דאָס לאַנד, וווּ עס האָבן געלעבט אַמאָל די פאָלק־פאָטערס (די „אָבות") אַבְרָהָם, יִצְחָק און יַעקוב; אָבער אויף די גרעניצן פון דרום־כּנַען האָבן זיך באַזעצט די פעלקער עמון, מואָב און אֱדום און ניט געוואָלט דורכלאָזן די בני־ישׂראל. האָט מען זיך געמוזט לאַנגזאַם צורוקן צום מזרח־גרעניץ, וווּ עס האָבן זיך געצויגן ברייטע סטעפּעס ביז צום טייך יַרדן („עבר הַיַרדן"). דאָ האָבן זיך די בני־ישׂראל צעטיילט אויף צוועלף גרופּעס אָדער שבָטים. יעדער שֵבֶט איז געווען ווי אַ גרויסע מִשפָּחָה, וואָס האָט זיך גערופן מיט דעם נאָמען פון איינעם פון די צוועלף יַעקובס קינדער: שֵבֶט ראובֵן, שֵבֶט יהודָה, שֵבֶט לֵוִי און אַזוי ווייטער; דער שבט יוסֵף איז באַשטאַנען פון צוויי טיילן, וואָס האָבן זיך גערופן מיט די נעמען פון יוספס זין: אֶפרַיִם און מנַשֶה. אַלע שבָטים זיינען געגאַנגען באַוואָפנט, יעדער אונטער זיין פאָן: זיי האָבן זיך געמוזט שיצן קעגן די ווילדע מִדבָּר־פעלקער און צוגרייטן זיך צו אַ מלחמה מיט די כּנַען־פעלקער, וואָס האָבן ניט געוואָלט אַריינלאָזן צו זיך די בני־ישׂראל. די ערשטע מלחמה האָט אויסגעבראָכן אויף דער מזרח־זייט פון יַרדן: די ישׂראלים האָבן פאַרטריבן פון דאָרטן דאָס קריגערישע פאָלק אֶמורים און האָבן פאַרנומען אַ שטיק לאַנד נאָענט צו עמון און מואָב. דאָ האָבן זיך באַזעצט עטלעכע שבטים, ווייל דאָס לאַנד איז געווען זייער גוט צו פיטערן הויז־פי. אַלע אַנדערע שבטים האָבן געמוזט וואַרטן ביז וואַנען זיי וועלן קענען אַריבערגיין דעם יַרדן און אַריינדרינגען אין דעם אינעווייניקסטן כּנַען, וווּ עס האָבן אַמאָל געלעבט די אָבות.

דעם גרויסן פאָלק־פירער מושהן איז אָבער ניט געווען באַשערט אַריינפירן אַלע אידן אין דאָס „צוגעזאָגטע לאַנד“. ער איז שוין געווען אַלט און האָט געפילט, אַז אינגיכן וועט ער שטאַרבן. פאַר זיין טויט האָט ער פאַרזאַמלט די עלטסטע פון פאָלק און האָט זיי געלערנט ווי צו לעבן אין דעם נייעם לאַנד לויט די געזעצן פון פרייהייט און גערעכ־

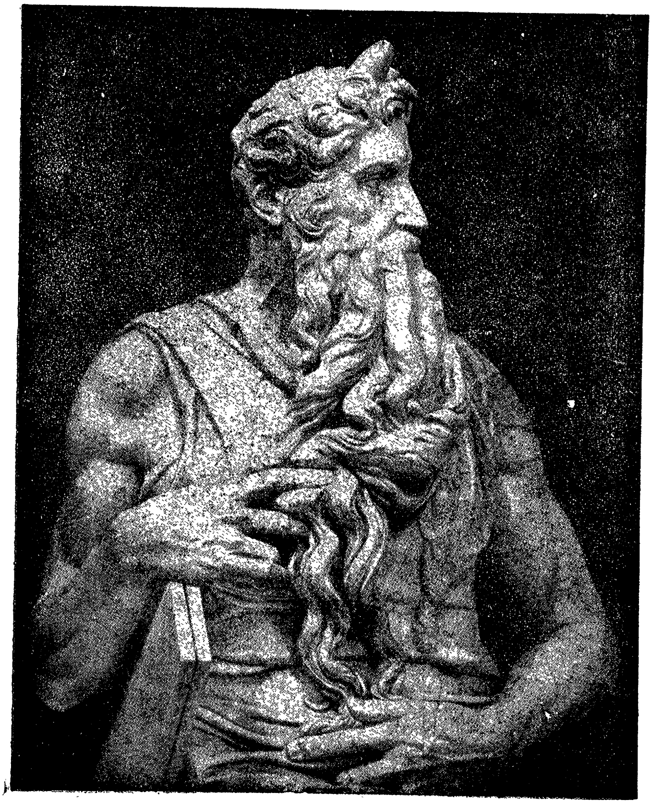

9. מושה רַבֵּנו

טיקייט. פאַר אַ פירער האָט ער באַשטימט זיין יונגן פריינד יהושע בִּן נון. דערנאָך איז מושה אַרויפגעגאַנגען אויף דעם שפּיץ פון באַרג נבו און באַקוקט פון דער הויך דאָס גאַנצע לאַנד כּנַען אויף ביידע זייטן פון יַרדן. אין טיפן טרויער איז ער דאָ געשטאַנען, ביז

וואַנען די כּוחות זיינען אים אויסגעגאַנגען און ער איז געשטאָרבן. דאָס פאָלק ישׂראל האָט דרייסיק טעג נאָכאַנאַנד באַוויינט דעם טויט פון דעם גרויסן באַפרייער און לערער, וואָס האָט אים אויסגעטיילט פון די אַרומיקע פעלקער און באַוויזן אַ נייעם וועג אין לעבן.

---

4. ווי פון כּנען איז געוואָרן אֶרץ־ישׂראל; די שופטים־צייט

צו יענער צייט איז דאָס לאַנד כּנען אָדער פּאַלעסטינע, צווישן מיטללענדישן ים און דעם טייך ירדן, געווען באַזעצט מיט קליינע פעלקער, וואָס יעדער פון זיי האָט געהאַט זיין פירשט אָדער „מלך“. ווען די בני־ישׂראל זיינען צוגעגאַנגען צום ירדן אונטער דער פירונג פון יהושוע, זיינען די כּנענים ניט געווען צוגעגרייט צו מלחמה. ניט ווייט פון ירדן איז געשטאַנען די באַפעסטיקטע שטאָט י ר י ח ו; די בני־ישׂראל האָבן די שטאָט באַלאַגערט; זיבן טעג האָבן זיי געשטורעמט די פעסטונג, ביז וואַנען די ווענט זיינען איינגעפאַלן און די באַלאַגערער האָבן זיך אַריינגעריסן אין שטאָט. אין גאַנץ כּנען האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז עס גייט אַ גרויסע אַרמיי, וואָס וויל אָפּנעמען דאָס לאַנד און פאַרטרייבן די אַלטע איינוואוינער. די שוואַכע פעלקער האָבן זיך דערשראָקן, און עטלעכע פון זיי האָבן אַליין אַריינגעלאָזן די בני־ישׂראל אין זייערע שטעט און דערפער. יענע אָבער, וואָס האָבן זיך גע־שטעלט אַנטקעגן, האָבן געהאַט אַ מפּלה: די בני־ישׂראל האָבן זיי צע־שלאָגן, אַ טייל פאַרטריבן און אַ טייל געלאָזט אויף די ערטער אַלס אונטערטעניקע.

נאָך אַ לאַנגער צייט פון מלחמות האָבן זיך די אידישע שבטים באַזעצט אין לאַנד כּנען, וואָס איז אַזוי אַרום געוואָרן „ישׂראלס לאַנד“ (ארץ־ישׂראל). זיי האָבן צעטיילט צווישן זיך דאָס לאַנד: יעדער שבט האָט באַקומען זיין חלק. חוץ די פּאָר שבטים, וואָס זיינען געבליבן אויף יענער זייט ירדן (ראובן און גד), האָבן זיך אינמיטן לאַנד באַזעצט די צוויי גרויסע שבטים אפרים און מנשה; אין דרום — יהודה און בנימין; אין צפון — נפתלי, אשר, יששכר און זבולון; נאָר איין שבט לוי האָט ניט באַקומען זיין אייגענעם חלק און איז געווען צעזייט צווישן די איבעריקע שבטים. נאָך יהושעס טויט איז ביי די בני־ישׂראל ניט

געווען קיין אַלגעמיינער פֿאָלק־פֿירער, נאָר יעדער שֵבט האָט זיך גע־האַט זיין פֿירער אָדער שופט (ריכטער). מיט דער צעריסנקייט פֿון אידישן פֿאָלק פֿלעגן זיך באַנוצן די פֿרעמדע פֿעלקער און אָנפֿאַלן אויף דעם אָדער יענעם אידישן שֵבֶט, כּדי אָפּנעמען ביי אים צוריק זיין שטיק לאַנד. אין אַזעלכע שלעכטע צייטן פֿלעגן זיך פֿאַראייניקן עטלעכע שבָטים אין איין בונד, אונטער דער פֿירונג פֿון אַ העל־דישן שופט, אַ „גיבור“, און צוזאַ־מען פֿלעגן זיי מלחמה האַלטן מיט די פֿרעמדע און באַפֿרייען זיך פֿון זייער הערשאַפֿט.

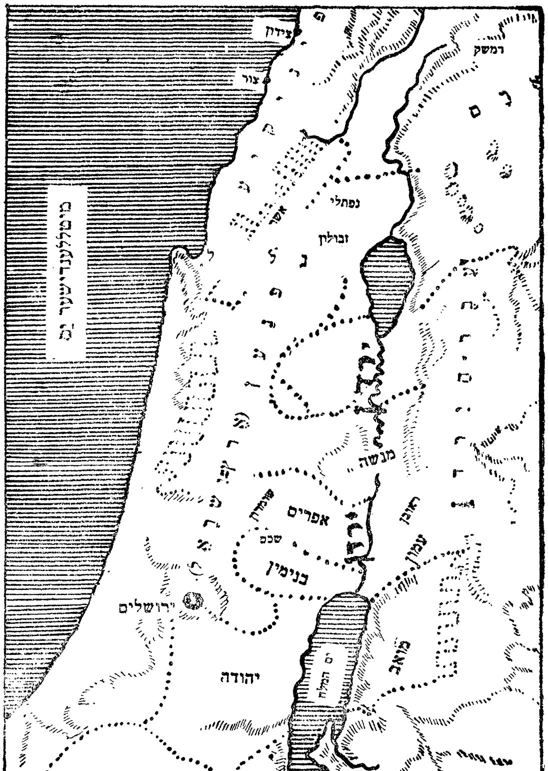

10. קאַרטע פֿון כּנען (פּאַלעסטינע) מיט די 12 שבטים

אַזאַ מעשה איז געשעען דאַן אין צפֿון־טייל פּאַלעס־טינע, וואו דער שבֶט נַפְתָּלי און אַנדערע האָבן גע־לעבט צווישן פֿרעמ־דע פֿעלקער. איינ־מאָל האָט אַ קריג־פֿירער מיטן נאָמען ס י ס ר אָ אָנגע־זאַמלט אַ גרויסן חַיִל און אָנגעהויבן יאָגן און דריקן דעם שבט נַפְתָּלי און די אַרומיקע אידישע שבָטים. פֿון צָפֿון זיינען אידן געלאָפֿן אין די שטעט פֿון דעם מיטעלן שטאַרקן שבט אֶ פְ רַ י ם. צו יענער צייט האָט אויפֿן באַרג אֶפְרַים געלעבט אַ קלוגע פֿרוי מיטן נאָמען ד ב ו רָ ה. זי איז געווען אַ „נביאָה“,

אַ באַגייסטערטער מענטש, וואָס רעדט אין נאָמען פֿון גאָט. זי האָט גערופֿן די בני־אֶפֿרַים קומען צו הילף זייערע ברידער אין צָפֿון און האָט אַוועקגעשטעלט דעם פֿירער בָּרָק (דער נאָמען הייסט „בליץ") פֿון שבט נַפְתָּלי בראש פֿון דער אידישער אַרמיי, וואָס איז געגאַנגען אויף אַ מִלחמה מיט סיסראָן. דבורה איז אויך מיטגעגאַנגען מיט דער אַרמיי. די גיבורים פֿון ישׂרָאֵל האָבן צעשלאָגן סיסראָס חַיִל; סיסראָ אַליין איז אַנטלאָפֿן און באַהאַלטן זיך אין אַ געצעלט פֿון איינער אַ פֿרוי; זי האָט אים אָבער אין שלאָף דערהרגעט מיט אַ פּלאָקן. דבורָה האָט באַזונגען די דאָזיקע באַפֿרייונג פֿון פֿאָלק אין אַ שיינעם ליד, וואָס הויבט זיך אָן מיט די ווערטער: „איך זינג צום גרויסן גאָט פֿון ישׂרָאֵל. עס איז ניט געווען קיין פֿירער ביי ישראל, ביז וואַנען איך, דבורה, בין געקומען ווי אַ מוטער אין ישראל!"

שפּעטער האָט ווידער אויסגעבראָכן אַ קריג קעגן די נאָמאַדן, וואָס פֿלעגן קומען פֿון מִדבָּר אויף זייערע קעמלען, אָנפֿאַלן ווי היישעריקן אויף אידישע פֿעלדער און אַוועקפֿירן די תבואָה מיט די בְּהֵימות. דער פֿירער אין קריג איז געווען ג י ד ע ו ן פֿון שבט מְנַשֶּׁה. אויף זיין רוף האָבן זיך פֿאַרזאַמלט טויזנטער קריגער, נאָר ער האָט אויסגערופֿן: „ווער עס האָט מורא גיין אויף אַ מלחמה, זאָל בעסער זיך אומקערן אַהיים!" די שוואַכע זיינען אַוועק, און אַרום דעם פֿירער זיינען געבליבן דריי הונדערט העלדן, מיט וועמען ער האָט אָפּגעהאַלטן אַ גרויסן ניצָחון: די נאָמאַדישע רויבער זיינען אינגאַנצן פֿאַרטריבן געוואָרן פֿון לאַנד. די עלטסטע פֿון פֿאָלק זיינען געקומען צו גידעונען און געבעטן אים, ער זאָל ווערן אַ קיניג אין ישראל, נאָר ער האָט געענטפֿערט: „ניט איך און ניט מיינע קינדער וועלן הערשן איבער אייך; גאָט איז אייער קיניג".

איינמאָל ביי אַזאַ קריג מיט פֿיינדלעכע פֿעלקער האָט זיך געטראָפֿן אַ טרויעריקע מעשׂה. דער פֿירער פֿון די אידישע פּאַסטוכער־שבטים אויף יענער זייט פֿון ירדן („עֵבֶר הַיַרדן"), יִפְתָּח פֿון גילעד, האָט מִלחמה געהאַלטן מיט דעם שכֵנישן פֿאָלק עמון, וואָס האָט געוואָלט אָפּנעמען דאָס לאַנד ביי אידן. אין רעכטן ברען פֿון דער מלחמה האָט יִפְתָּח אַרויסגעזאָגט אַזאַ וואָרט: „אויב גאָט וועט געבן און מיר וועלן באַזיגן דעם פֿיינד, וועל איך, צוריקקערנדיק זיך אַהיים, אים ברענגען פֿאַר

אַ קָרבּן דאָס ערשטע, וואָס וועט מיר אַרויסגיין אַנטקעגן פון מיין הויז". גראָד האָט זיך אַזוי געטראָפן, אַז די ערשטע, וואָס האָט באַגעגנט יפתּחן, איז געווען זיין יונגע און שיינע טאָכטער. אַז דער פאָטער האָט איר דערציילט וועגן זיין אומגליקלעכן נֶדר, האָט די טאָכטער געענטפערט: „וואָס דו האָסט צוגעזאָגט מוזט דו טאָן. לאָז מיך נאָר אָפּ אויף צוויי חדשים אין די בערג, איך וועל דאָרטן צוזאַמען מיט מיינע חברטעס באַקלאָגן מיין יונג לעבן". אַזוי איז אָפּגעשניטן געוואָרן אַ יונג בליענד לעבן איבער אַ ווילדן גלויבן, וואָס האָט זיך נאָך געהאַלטן בײַ די אַרומיקע פעלקער און אויך בײַ אַ טייל פון אידישן פאָלק, אַז גאָט וויל מענטשלעכע קָרבּנות. שפּעטער זיינען אַזעלכע מִנהָגים בײַ אידן אינגאַנצן פאַרשוואונדן געוואָרן.

נאָכדעם האָט אַ נייער בייזער פיינד אָנגעהויבן דריקן די שבָטים אין די דָרום־לענדער, נאָענט צום יַם. דאָ האָבן זיך באַזעצט די פ ל י ש ת י ם אין עטלעכע שטעט (עזָה, אַשקלון און אַנדערע) און האָבן געהערשט איבער די שבטים דָן און יהודה. איינער אַ שטאַרקער העלד פון שֵבט דָן, ש י מ ש ו ן דער גיבור, האָט געקעמפט קעגן די פלישתּים דערמיט, וואָס ער אַליין פלעגט זיי אָנטאָן צָרות אין פאַרשיידענע ערטער. איינמאָל האָט ער געכאַפּט דריי הונדערט פוקסן, צוגעבונדן זיי צו די עקן ברענענדיקע פאַקעלן און געלאָזט אויף די פלישתּישע פעלדער, איז דאָרטן די גאַנצע תבואה פאַרברענט געוואָרן. ווען די פלישתּים האָבן אים דערזעען אין דער שטאָט עזָה און האָבן פאַרשלאָסן די טויערן פון שטאָט, כּדי ער זאָל ניט קענען אַרויסגיין, האָט שימשון שטילערהייט בײַנאַכט אַראָפּגעריסן די טויערן מיט די ריגל און שלעסער, אַוועקגעטראָגן זיי אויף אַ באַרג און אַליין זיך רואיק אַוועקגעגאַנגען. די פלישתּים האָבן זיך געוואונדערט אויף אַזאַ גבורָה און האָבן איינגערעדט שימשונס פלישתּישע ווייב דלילָה, זי זאָל זיי העלפן כאַפּן דעם אידישן גיבור. דלילָה האָט געפרעגט בײַם מאַן: „זאָג מיר, אין וואָס ליגט דיין גרויסער כּוח?" שימשון האָט געענטפערט: „פון קליינווייז אָן האָב איך ניט געשאָרן מיינע האָר, און ווען מען זאָל זיי אָפּשערן, וועל איך אָנווערן מיין קראַפט". האָט אים דלילָה אין שלאָף אָפּגעשניטן די לאַנגע האָר און אָנגעזאָגט אירע פלישתּישע פריינד, זיי זאָלן קומען. האָבן אים די פלישתּים געכאַפּט, אויסגעשטאָכן

די אויגן און אַ געשמידטן אין קייטן אַריינגעזעצט אין תּפֿיסה. איינמאָל האָבן זיי געבראַכט דעם בלינדן העלד אין זייער טעמפּל, כּדי דאָס פֿאָלק זאָל זיך לוסטיק מאַכן איבער דעם געפֿאַנגענעם פֿיינד. דער צערייצטער שימשון האָט אויסגעשריען: „מיין גאָט, גיב מיר כאָטש נאָך איינמאָל כּוח און לאָמיך שטאַרבן צוזאַמען מיט די פּלישתּים!“ ער האָט זיך אָנגעכאַפּט מיט די הענט ביי די זיילן פֿון טעמפּל און האָט זיי אַ טרייסל געטאָן. דער גאַנצער בנין איז איינגעפֿאַלן און האָט באַגראָבן אונטער זיך טויזנטער פּלישתּים און אויך דעם אידישן העלד.

---

5. שָׁאוּל, דער ערשטער מֶלֶך פֿון ישׂרָאֵל

די פּלישתּים האָבן אַלץ ווייטער פֿאַרשפּרייט זייער הערשאַפֿט און אָנגעהויבן אָנפֿאַלן אויף די לענדער פֿון אֶפֿרַיִם, אין מיטל־כּנען. דאָ, אין דער שטאָט שִׁילֹה, איז געשטאַנען דער מִשְׁכָּן אָדער געצעלט פֿון גאָט יַהֲוֶה מיט דעם הייליקן אָרוֹן, וואָס די בני־ישׂראל האָבן אַריבערגעטראָגן פֿון איין אָרט אויף דעם אַנדערן וואַנדערנדיק אין דעם מִדבָּר. דער כּוהן (פּריסטער) איז דאָ געווען עֵלִי, וואָס איז אויך געוואָרן דער „שופֿט“ פֿון די שבטים אין מיטל־כּנַען. ער פֿלעגט תּמיד אויפֿמונטערן דאָס פֿאָלק צום קאַמף מיט די פֿרעמדע אונטערדריקער, אָבער ניט אַלעמאָל האָט דאָס געהאָלפֿן. איינמאָל האָבן זיך די פּלישתּים אַריינגעריסן אין דער הייליקער שטאָט שילה, צעשטערט דעם מִשכָּן און אַוועקגעפֿירט דעם הייליקן אָרוֹן. דער אַלטער עלי איז פֿון שרעק און צַער געשטאָרבן. דאָס האָט צוגעזעען אַ יונגערמאַן פֿון שבט לֵוִי, מיטן נאָמען שְׁמוּאֵל, וואָס האָט זיך געהאָדעוועט ביי דעם כּוהן עלי און האָט געזאָלט פֿאַרנעמען זיין אָרט נאָך זיין טויט. שמואֵל איז געווען אַ באַגייסטערטער מענטש, אַ נָבִיא; ער האָט געוואָלט אויפֿלעבן די תּורה פֿון מושה רַבֵּנוּ און געלערנט דאָס פֿאָלק ווי צו לעבן נאָך די געזעצן פֿון דער דאָזיקער תּוֹרָה; מען האָט אים געהאַלטן פֿאַר אַ הייליקן „זעער“ (רוֹאֶה), וואָס קאָן פֿאַראויסזען די צוקונפֿט. ווען ער איז געוואָרן שופֿט נאָך עלים טויט, האָט ער געמוזט פֿירן דאָס פֿאָלק קעגן די פֿיינדלעכע פּלישתּים, אָבער ער איז ניט געווען קיין קריגסמאַן. פֿיל האָבן געמיינט, אַז נאָר אַ שטאַרקער קיניג און קריגסהעלד קען פֿאַר־

איינציקן אַלע שבֿטים, שאַפֿן אַ גרויסע אַרמײ און באַפֿרייען דאָס לאַנד פֿון די פֿײַנד. די עלטסטע פֿון פֿאָלק זיינען געקומען צו שמואלן און געבעטן, ער זאָל אויפֿשטעלן אַ מֶלך, וואָס זאָל זיי פֿירן אין קאַמף.

איינמאָל קומט צו שמואלן אַ הויכער שיינער יונגערמאַן און זאָגט צו אים: „איך בין שָ א ו ל, אַ לאַנדווירט פֿון דער שטאָט גיבעה אין שבט בנימין, און האָב זיך איצט אַוועקגעלאָזט זוכן די אייזלען, וואָס זיינען פֿאַרפֿאַלן געוואָרן ביי מיין פֿאָטער; וויל איך ביי דיר פֿרעגן, צי וועל איך זיי געפֿינען". שמואל האָט זיך צוגעקוקט צו דעם שטאַרקן ענערגישן יונגערמאַן און האָט אים געזאָגט: „זאָרג ניט וועגן די אייזלען! דיר איז באַשערט צו ווערן אַ קיניג איבער ישׂראל". באַגייסטערט דורך די דאָזיקע ווערטער, האָט זיך שאול געשטעלט אין דער שפּיץ פֿון דער אידישער אַרמײ און האָט אָפּגעהאַלטן אַ גלענצנדן ניצחון איבער די עמונים, וואָס האָבן באַלאַגערט די אידישע שטאָט יָבֵש אין גילעד. אין פֿאָלק האָט מען אָנגעהויבן רעדן וועגן שאולן, דעם באַפֿרייער פֿון פֿרעמדן יאָך. אַז שמואל האָט צונויפֿגערופֿן אַ פֿאָלקס-פֿאַרזאַמלונג אין דער שטאָט מִצפּה און פֿאָרגעלייגט, מען זאָל שאולן אויסקלייבן פֿאַר אַ מֶלך, האָבן זיך דערהערט באַגייסטערטע קולות: „יחי המֶלך! זאָל לעבן אונזער קיניג!" שאולס שטאָט גיבעה איז געוואָרן די הויפּטשטאָט פֿון דער נייער אידישער מלוכה.

אזוי איז געגרינדעט געוואָרן די ערשטע אידישע מלוכה אין ארץ-ישׂראל. דאָס איז געווען אַרום דריי טויזנט יאָר צוריק (1030 יאָר פֿאַר דער קריסטלעכער צייטרעכנונג).

די גאַנצע צייט פֿון שאולס קיניגשאַפֿט איז אַריבער אין מלחמות מיט די פּלישתּים און מיט די מדבר-פֿעלקער (באַזונדערס מיט עמלק), וואָס פֿלעגן זיך אַריינרייסן אין לאַנד. צום סוף איז דער מֶלך מיד געוואָרן פֿון קריג-זאָרגן; אויף אים פֿלעגט אָפֿט אָנפֿאַלן אַ מרה-שחורה, אַן אומעט, מעלאַנכאָליע. האָט מען אַן עצה געגעבן, ער זאָל נעמען אַ מענטשן, וואָס קען שפּילן אויף אַ פֿידל און מיט זיין שפּילן צעטרייבן דעם אומעט. מען האָט געבראַכט אין קיניגס הויז אַ שיינעם קלוגן יונג פֿון שבט יהודה, מיטן נאָמען דָ ו י ד, אַ פּאַסטוך פֿון בית-לחם, וואָס איז געווען באַרימט מיט זיין שפּילן אויפֿן פֿידל. דוד פֿלעגט פֿריילעך מאַכן דעם אומעטיקן קיניג און איז געוואָרן באַליבט אין הויז. אינגיכן

האָט מען זיך דערוואוּסט, אַז ער איז אויך אַ גיבור, אַ העלד. איינמאָל בשעת אַ מִלְחָמה האָט דער פירער פון די פלישתּים, גָלְיָת, אַ הויכער און שטאַרקער העלד, אויסגערופן: „זאָל איינער פון אייך אַרויסגיין אין פעלד און פאַרמעסטן זיך מיט מיר; אויב ער וועט מיך שלאָגן, וועלן מיר זיין אייערע קנעכט; אויב אָבער איך וועל אים שלאָגן, וועט איר זיין אונזערע קנעכט". דאַן האָט שָאול אויסגערופן: „ווער עס וועט באַזיגן דעם פלישתּישן העלד, וועט באַקומען מיין טאָכטער פאַר אַ ווייב!" דאָ איז אַרויסגעטראָטן דָוִד און געזאָגט: „איך גיי, גאָט וועט מיר העלפן". ער האָט זיך אַוועקגעשטעלט אַנטקעגן גָליתן, האַלטנדיק אין האַנט אַ שטעקן און עטלעכע שטיינדלעך. גָלית האָט זיך באַליידיקט און געזאָגט: „וואָס בין איך אַ הונט, וואָס דו גייסט אויף מיר מיט אַ שטעקן?" דאָ האָט דָוִד אַ וואָרף געטאָן אַ שטיינדל און געטראָפן דעם ריז גלייך אין שטערן. יענער איז אַנידערגעפאַלן און זיך ניט געקענט אויפהויבן, איז דָוִד צו אים צוגעגאַנגען, אַראָפּגעריסן פון אים דעם שווערד און אָפּגעהאַקט דעם קאָפּ. די פיינד זיינען זיך צעלאָפן, און דָוִד מיט זיין חַייל האָבן זיך אומגעקערט אַהיים. אַנטקעגן זיינען אַרויס אידישע פרויען מיט געזאַנג און טענץ און האָבן אויסגערופן: „שָאול האָט געשלאָגן טויזנטער פיינד, דָוִד אָבער — צענדליקער טויזנט!"

שָאול האָט זיך געפרייט אויף דָוִדס ניצָחון, אָבער ער האָט אויך מקַנֵא געווען דעם יונגן גיבור, וואָס מען שטעלט אים העכער פון דעם קיניג. דָוִד האָט חתונה געהאַט מיט דעם קיניגס טאָכטער מיכַל, זיך באַפריינדעט מיט זיין זון יהונתן. נאָר מיט שָאולן האָט ער שוין ניט געקענט לעבן בשָלום, ווייל דער צערייצטער קיניג האָט אים חושד געווען, אַז ער וויל ביי אים אָפּנעמען די מאַכט און ווערן אַליין קיניג. איינמאָל, בשעת אַן אָנפאַל פון צאָרן, האָט שָאול געוואָרפן זיין שפּיז אויף דָוִדן און אים שיער ניט דערהרגעט. דָוִד האָט געמוזט אַנטלויפן. אַ לאַנגע צייט האָט ער געוואַנדערט מיט אַ חברה באַוואָפנטע מענטשן אין דעם מִדבָּר און אין די פלישתּישע לענדער, שָאול האָט זיך נאָך אים געיאָגט, אָבער ניט געקענט כאַפּן.

אין דער דאָזיקער צייט האָט ווידער אויסגעבראָכן אַ מִלְחָמה צווישן אידן און פלישתּים. שָאול מיט זיין זון יהונתן זיינען אַוועק

אויף דער מלחמה, אָבער די פּלישתּים האָבן די אידישע אַרמיי צעשלאָגן, און דער קיניג מיטן זון זיינען אויך געפאַלן אין קריג. אַז מען האָט דאָס אָנגעזאָגט דָוידן, האָט ער זיך צעוויינט און געזונגען אַ טרויער-ליד אויף דעם גרויסן אומגליק: „ווי זיינען דאָס די העלדן געפאַלן! שָאול און יהונתן, געליבטע און טייערע, ניט צעשיידט אין לעבן און אין טויט! אָ, ווי זיינען דאָס די העלדן געפאַלן!"

---

6. דָוִיד הַמֶּלֶךְ אין ירוּשָלַיִם

די, וואָס האָבן אַמאָל געזען דָוידס גבורות אין דער מלחמה, האָבן פאַרשטאַנען, אַז ער מוז איצט ווערן אַ הערשער ביים פאָלק ישראל. צוערשט האָבן אים אָבער אָנערקענט פאַר אַ מֶלֶך נאָר די מענטשן פון זיין אייגענעם שֵבֶט יהוּדָה, און ער האָט זיך באַזעצט ביי זיי אין דער שטאָט חֶ ב ר וֹ ן. די אַנדערע שבָטים האָבן געהאַלטן, אַז לויט דעם געזעץ דאַרף שאולס זון אישבֹעל זיין דער יורש פון דער קיניגלעכער מאַכט. עטליכע יאָר האָט זיך געצויגן אַ בירגער-קריג צווישן דָוידס צד און אישבֹעלס צד, ביז וואַנען אישבעל איז דערמאָרדעט געוואָרן און דאָס גאַנצע פאָלק איז אַריבער אויף דוידס זייט. קיין חֶברוֹן זיינען געקומען די עלטסטע פאָרשטייער פון אַלע שבָטים און געקרוינט דָוידן פאַר אַ מֶלֶך.

דער נייער מלך האָט זיך געשאַפן אַ נייע הויפּטשטאָט אויף די בערג פון יהודה: י ר וּ שָ לַ יִ ם. ביז יענער צייט איז די דאָזיקע שטאָט געווען באַזעצט מיט אַ פרעמד פאָלק, די יבוסים, וואָס האָבן זיך באַפעסטיקט און ניט אַריינגעלאָזט זייערע שכנים פון שבט יהודה. דָויד האָט איינגענומען די פעסטונג פון ירושלים אויף דעם באַרג צ י וֹ ן, און די שטאָט האָט באַקומען אַ נאָמען „עיר-דָויד". דער נייער הויפּטשטאָט פון דער אידישער מלוכה איז באַשערט געווען צו ווערן אויף טויזנטער יאָרן לאַנג די באַרימטסטע שטאָט אין דער וועלט, די „הייליקע שטאָט". אַהער האָט דויד אַריבערגעפירט דעם הייליקן אָרון, וואָס איז געשטאַנען ערגעץ אין אַ פאַרוואָרפן שטעטל זינט דער צייט פון עלי הכּוהן און שמוּאֵל הנביא. דָויד האָט אַוועקגעשטעלט דעם

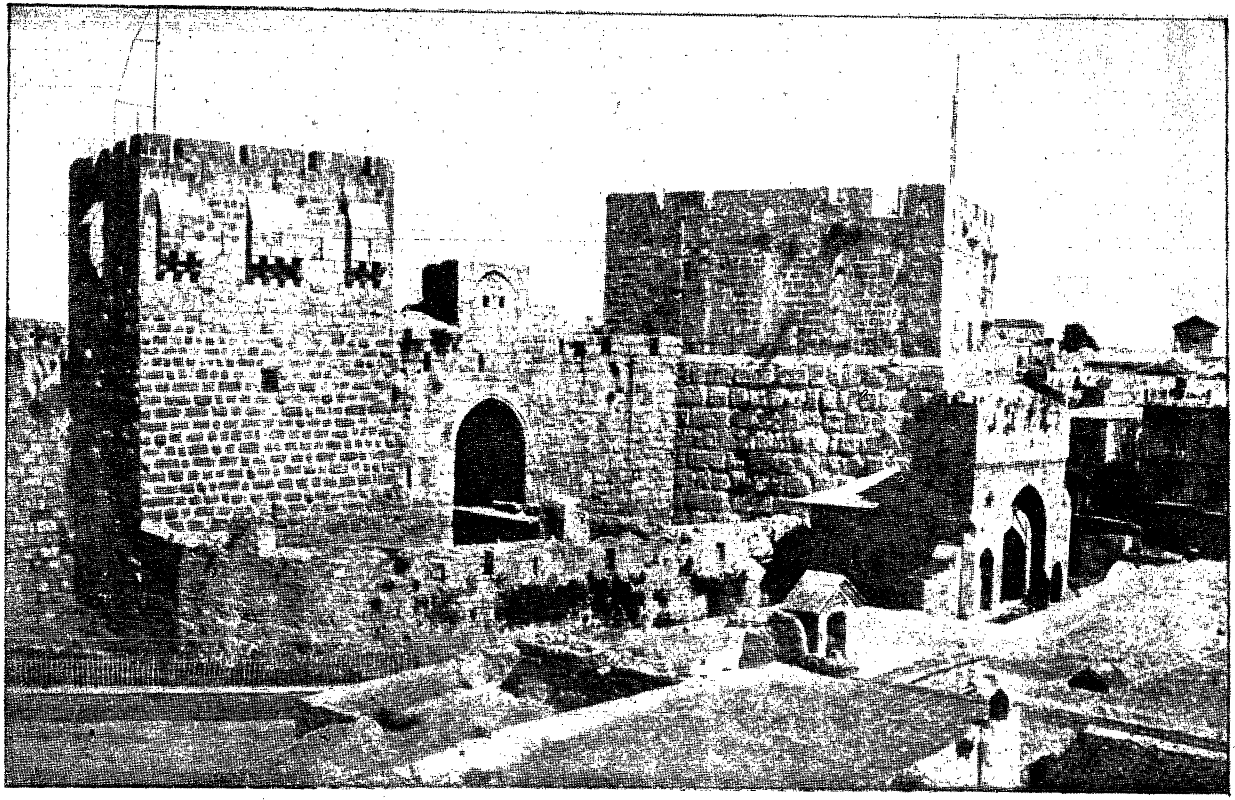

11. ירושלַים. עיר דָוִד, דָווידס טורעם

אָרוֹן אין אַ באַזונדער געצעלט אין ירושלים, ביז וואַנען עס וועט געבויט יוערן דער גרויסער טעמפּל פון גאָט יַהוָה.

דָויד האָט געשאַפן אַ שטאַרקע ארמיי און האָט געפירט גרויסע מִלחמות מיט אַלע פעלקער, וואָס פלעגן אָנפאַלן אויף פאַלעסטינע. ער האָט אינגאַנצן אַרויסגעטריבן די פלישתּים פון אידישע שטעט און זיי אָפּגעשטופּט צום דרום־גרעניץ. ער האָט באַזיגט אויך די פיינדלעכע פעלקער מוֹאָב, עמון און אֶדום אויפן מִזרָח־גרעניץ; זיין אַרמיי איז אפילו אַריינגעדרונגען אין דַמֶשֶׂק, דער הויפּטשטאָט פון אֲרָם (סיריע). אַלע גרעניץ־פעלקער האָבן דערזעען, אַז עס שאַפט זיך אַ גרויסע אידישע מלוכה און האָבן מורא געהאַט זי אָנצוצירן. פון דרויסן איז געוואָרן רואיק, אָבער אינעווייניק אין לאַנד האָבן זיך אָנגעהויבן קריגערייען אין קיניגס פאַמיליע גופא.

ווי עס האָט זיך געפירט אין יענער צייט, האָט דויד געהאַט עטלעכע ווייבער, חוץ זיין ערשטער פרוי, שָאולס טאָכטער מִיכַל, און פיל קינדער. ווען ער איז שוין געווען מלך אין ירושלים, האָט ער זיך פאַרליבט אין איינער אַ שיינער פרוי בַּת־שֶבע, די ווייב פון זיין אָפיצער אוריה, און האָט זי אָפּגענומען ביי איר מאַן. דאָ איז צו אים געקומען דער „נביא" נתָן און האָט אים דערציילט אַזאַ מעשה: אין איינער אַ שטאָט האָבן געלעבט צוויי מענטשן, אַ רייכער, וואָס האָט געהאַט פיל שאָף און רינדער, און אַן אָרימער, ביי וועמען עס איז געווען נאָר איין שעפעלע; איינמאָל, ווען צום רייכן איז געקומען אַ גאַסט, האָט ער צוגענומען ביי דעם אָרימען שָכן זיין איינציקע שעפעלע און געמאַכט אַ מאָלצייט פאַרן גאַסט. אויסהערנדיק די מעשה, האָט דויד מיט צאָרן געזאָגט: „אַזאַ מענטש פאַרדינט מען זאָל אים טויטן און פאַר דער שעפעלע זאָל ער באַצאָלן דעם אָרימאַן פיר מאָל אַזויפיל, ווי זי איז ווערט". דאָ האָט דער נביא אויסגעשריען: „דו ביסט אַליין אַזאַ מענטש! גאָט האָט דיר געגעבן אַ מלוכה און רייכקייט און פיל ווייבער, און דו האָסט אָפּגענומען די איינציקע ווייב ביי אוריהן!" דער מלך האָט דערפילט אַ טיפע חַרָטה אין האַרצן און געזאָגט: „יאָ, איך האָב גע־זינדיקט". דער נביא נתן האָט אים געענטפערט: „פאַר דיין זינד וועסטו באַשטראָפט ווערן מיט דעם, וואָס אין דיין הויז וועט ניט זיין רואיק

און עס וועט זיך אויפהויבן אַן אומגליק אויף דיר פון דיין אייגענער משפּחה".

פון יענער צייט אָן האָבן ניט אויפגעהערט שטרייטן און רייסעניש אין הויז פון דויד המלך. זיינע קינדער פון פאַרשיידענע פרויען האָבן זיך שטענדיק געקריגט. צוערשט האָבן זיך צוקריגט די צוויי עלטערע זין, אַמנון און אַבשָׁלום, וואָס האָבן געהאַט פאַרשיידענע מוטערס. איינמאָל האָט אַמנון שווער באַליידיקט אבשָלומס שוועסטער, די שיינע תּמר; אַבשָׁלום איז אַריין אין כּעס און האָט אָפּגעטאָן אַזאַ מעשׂה: ער האָט פאַררופן אַמנון אויף אַ מאָלצייט און געהייסן זיינע דינער, זיי זאָלן אים דערהרגענען. אויס מורא פאַרן פאָטער איז ער אַנטלאָפן. אַבשָלום האָט געוואַנדערט איבערן לאַנד און אומעטום האָבן זיך אַרום אים געזאַמלט אומצופרידענע מענטשן, וואָס האָבן זיך געקלאָגט אויפן קיניג, אַז ער וויל ניט אויסהערן זייערע פאָדערונגען און בקשות. אַבשלום האָט צו זיי געזאָגט: „אַז איך וועל ווערן קיניג, וועט איר אַלע צופרידן זיין". אַזוי איז אַ טייל פון פאָלק צוגעשטאַנען צום בן־מלך, וואָס איז אויפגעשטאַנען קעגן זיין פאָטער און געוואָלט ווערן קיניג נאָך ביי זיין לעבן. אין חֶברון האָט מען זיך שוין געגרייט אויס־צורופן אַבשָלומען פאַר אַ קיניג און גיין מיט אים קיין ירושָלַים.

דויד איז געווען גאַנץ דערשלאָגן פון דעם גרויסן אומגליק, וואָס זיין אייגענער זון האָט אויפגעהויבן די האַנט אויפן פאָטער. ער האָט פאַרלאָזן ירושָלַים מיט זיין פאַמיליע און אַ טייל אַרמיי. מענטשן זיינען געשטאַנען אויף די גאַסן און זעענדיק ווי דער אַלטער קיניג גייט אַוועק פון דער הויפּטשטאָט, האָבן זיי שטאַרק געוויינט. די כּוהנים פון טעמפּל האָבן געוואָלט גיין צוזאַמען מיטן קיניג און טראָגן פאַר אים דעם הייליקן אָרון, נאָר דויד האָט זיי געהייסן בלייבן אין ירושלים. „אויב גאָט וועט וועלן — האָט ער געזאָגט — און וועט מיך אומקערן אַהער, וועל איך ווידער זעען זיין הייליקן אָרט, און אויב ניט, זאָל ער מאַכן מיט מיר וואָס ער וויל". דער אויפשטאַנד האָט צעטיילט דאָס פאָלק אויף צוויי פּאַרטייען: איינע פאַר דָוידן, די אַנ־דערע פאַר אַבשָׁלומען. עס האָט זיך צעפלאַקערט דער ברודער־קריג. דער הויפּט־קאָמאַנדיר פון דָוידס אַרמיי, דער גיבור יואָב, האָט זיך געיאָגט נאָך אַבשָׁלומס חַיִל און האָט אים אָנגעיאָגט אין וואַלד אֶפרַיִם.

אַבשָלום איז אַנטלאָפן רייטנדיק אויף אַן אייזל אין אַ געדיכטן וואַלד, אָבער דאָרטן האָט ער זיך פאַרמשעפּעט מיט זיינע לאַנגע האָר אָן די צווייגן פון די בוימער; ווען דער אייזל איז פון אונטער אים אַוועקגעלאָפן, איז אַבשָלום געבליבן הייגנען אין דער לופטן. יואָב איז אונטערגעקומען און האָט אים אריינגעשאָסן דריי פיילן אין לייב. איינגעכן איז דער אויפשטאַנד אונטערדריקט געוואָרן אין גאַנצן לאַנד. דער קיניג האָט זיך געקענט פרייען מיט דעם נצָחון, אָבער ווען מען האָט אים דערציילט ווי אַבשָלום איז אומגעקומען, האָט ער זיך צעוויינט און געשריען: „מיין זון, מיין זון אַבשָלום! בעסער וואָלט איך פריער געשטאָרבן ווי דו!“

12. אַבשלומס טויט

דאָס לאַנד האָט זיך נאָך ניט אַזוי גיך באַרואיקט. עטלעכע שבָטים האָבן זיך צעבונטעוועט קעגן דער הערשאַפט פון דָוידן דערפאַר, וואָס ער האָט זיין שבט יהוּדָה אַוועקגעשטעלט העכער פאַר אַלע אַנדערע טיילן פון פאָלק. דעם קיניגס אַרמיי, אונטער יואָבס פירונג, האָט זיך געטראָגן פון איין שטאָט צו דער אַנדערער, געכאַפּט אָדער פאַרטריבן די מורדים. אפילו רואיק שטאַרבן איז ניט באַשערט געווען דעם גרויסן אידישן קיניג. מען האָט זיך אין דער פאַמיליע אָנגעהויבן קריגן, ווער זאָל ווערן קיניג נאָך דָוידס טויט. די מַלכָּה בַּת־שֶבע האָט געפאָדערט די קיניגלעכע קרוין פאַר איר זון שלומהן, אָבער איינער פון די עלטערע ברידער, אַדוֹנִיָהו, האָט זיך געשאַפן אַ פאַרטיי, וואָס האָט אים אויסגערופן פאַר אַ מלך. דויד, וואָס איז שוין געלעגן אויפן קראַנקן בעט, האָט דאַן געגעבן אַ באַפעל, מען זאָל באַלד קרוינען פאַר

אַ מֶלך זיין געליבּטן זון שלמהן. אינגעכן איז דויד געשטאָרבּן, און נאָך אַ קורצן קאַמף פון פּאַרטייען האָט דאָס פאָלק אָנערקענט די הער־שאַפט פון שלמה המלך.

---

7. שלמה המלך און דער בית־המקדש

שלמה האָט געירשנט פון זיין פאָטער אַ גרויסע מלוכה, וואָס איז געווען פאַרזיכערט פון אויסערלעכע אָנפאַלן. דאָס פאָלק האָט שוין ניט געדאַרפט פירן מלחמות מיט די אַרומיקע פעלקער און האָט זיך געקענט אָפּגעבּן דער פרידלעכער אַרבּעט. אין שלמהס צייטן האָבּן מענטשן געלעבּט רואיק „יעדערער בּיי זיין וויינגאָרטן און אונטער זיין פייגנבּוים“. מען האָט זיך בּאַשעפטיקט מיט ערדאַרבּעט, לאַנדווירט־שאַפט, מלאכה און האנדל. שלמה האָט געשלאָסן אַ פריינדלעכן בּונד מיט די שכנישע פּיניקיער, דעם בּעסטן האַנדלס־פאָלק אין דער אַלטער וועלט; די פּיניקיער פון צור און צידון, צוויי האַפן־שטעט אויפן בּרעג ים, האָבּן אויסגעלערנט אידן האַנדלען; סוחרים פון בּיידע פעלקער פלעגן פאָרן אויף שיפן אין ווייטע לענדער, פאַרקויפן אייגענע סחורות און איינקויפן פרעמדע. מיט דעם הערשער־הויז פון מצרים איז שלמה געווען אַ מחותן: איינע פון זיינע ווייבער איז געווען אַ טאָכטער פון עגיפּטישן קיניג.

שלמה המלך איז געווען בּאַרימט אויף דער וועלט ווי דער קליגסטער מענטש פון יענער צייט. פון ווייטע לענדער פלעגט מען קומען הערן זיינע חכמות, זיינע משלים און שיינע געדאַנקען. מען דערציילט, ווי קלוג ער האָט איינמאָל אַלס ריכטער געפונען דעם ריכטיקן אורטייל. עס זיינען געקומען צו אים צוויי ווייבּער און איינע פון זיי האָט געזאָגט: „מיר בּיידע האָבּן געלעבּט אין איין הויז, און יעדע פון אונז האָט געהאַט אַ קליין קינד, אָבּער איר קינד איז געשטאָרבּן, ווייל זי האָט זיך בּיינאַכט אין שלאָף אַרויפגעלעגט אויף אים אין בּעט און האָט אים דערשטיקט; דאַן האָט זי שטילערהייט, ווען איך בּין געשלאָפן, צוגענומען פון מיין בּעט מיין קינד און מיר אַוועקגעלעגט איר טויט קינד, און איצט זאָגט זי, אַז דער לעבּעדיקער

אינגעלע איז איר זון און דער טויטער איז מיינער". די אַנדערע פרוי האָט געשריען: „דאָס איז ניט אמת, מיין זון איז דער לעבעדיקער, און דיינער דער טויטער!" כדי אויסגעפינען דעם אמת האָט שלמה אַ זאָג געטאָן צו זיין דינער: „ברענג מיר אַ מעסער און מיר וועלן צעשניידן דאָס לעבעדיקע קינד אויף צווייען — אַ העלפט איין פרוי און אַ העלפט דער אַנדערער". דאָ האָט איינע פון די פרויען אויסגעשריען: „מיין האַר, לאָז ניט שניידן דאָס קינד, נאָר גיב אים שוין בעסער אָפּ אַ לעבעדיקן יענער פרוי!" די אַנדערע אָבער האָט געזאָגט: „ניין, זאָל זיין ניט מיר און ניט דיר — שניידט אים!" דאָ האָט שלמה געזאָגט: „איצט ווייס איך, ווער איז די אמתע מוטער פונם לעבעדיקן קינד. גיט אים אָפּ יענער פרוי, וואָס האָט רחמנות געהאַט אויף אים און ניט דערלאָזט שניידן". דאָס גאַנצע פאָלק האָט באַוואונדערט די קלוגשאַפט פון דעם קיניג.

ווי אַלע גרויסע מלכים פון יענער צייט, האָט שלמה אויך ליב געהאַט בויען אין זיין הויפּטשטאָט שיינע בנינים. ירושלים איז אין זיין צייט געוואָרן אַ שיינע שטאָט מיט קיניגלעכע פּאַלאַצן און גרויסע הייזער. צוערשט האָט דער קיניג געהייסן בויען אַ „הויז פאַר גאָט", אַ פּרעכטיקן בית־המקדש. טויזנטער אַרבעטער און קנעכט, אידישע און פיניקישע, האָבן געהאַקט שטיינער אין די בערג און האָלץ אין די צעדער־וועלדער פון לבנון און געפירט קיין ירושלים. שלמהס פריינד, דער פיניקישער קיניג חירם פון צור, האָט אים געשיקט די בעסטע פיניקישע בוי־מייסטער, וואָס האָבן מיט אידישע הענט אויסגעבויט אַ פּאַלאַץ פאַר גאָט, פון דרויסן שטיין און פון אינעווייניק מיט ברעטער פון צעדער־האָלץ, מיט אויסגעשניצטער, גאָלד־באַדעקטער מאָלעריי אויף די ווענט. אין הויז איז געשטאַנען אַ גרויסער קופּערנער מזבח אָדער אַלטאַר פאַר קרבנות פון שאָף און רינד. אינעווייניק, אין אַ האַלב־טונקעלן זאַל, איז געשטאַנען דער הייליקער אָרון. אַהער האָבן זיך געצויגן מאַסן מענטשן פון גאַנצן לאַנד, באַזונדערס אין די גרויסע פייערטעג, ווי פסח און סוכּות. דער טעמפּל אין ירושלים איז געווען אַזוי שיין, אַז אפילו פרעמדע פון וויטע לענדער פלעגן קומען אַ קוק טאָן אויף אים, ווי אויך אויף די פּרעכטיקע פּאַלאַצן, וואָס מען האָט אויסגעבויט פאַר שלמהן, זיינע ווייבער און זיינע דינער.

אָבער צו טייער האָט געקאָסט דעם פאָלק דער גלאַנץ פון דער הויפּט־שטאָט און דעם קיניגס הויז. מען האָט גענומען בײַ יעדערן, רײַכע און אָרעמע, גרויסע שטייערן, געטריבן טויזנטער מענטשן אויף שווערע אַרבעט; ערדאַרבעטער און האַנטווערקער זײַנען פאַראָרעמט געוואָרן און גרויסע טיילן פון פאָלק זײַנען געווען אומצופרידן. מיט דער דאָזיקער שטימונג אין פאָלק האָט זיך באַנוצט איינער פון דעם קיניגס באַאַמטער, יָרָבְעָם פון שֵׁבט אֶפרַיִם, און איז אַרויסגעטראָטן מיט שאַרפע רייד קעגן שלומהן. אים האָט געשטיצט דער נביא אֲחִיָה פון שִׁילֹה, וואָס האָט ניט ליב געהאַט דעם קיניג פאַר זײַן פאַר־שווענדעריש לעבן. איינמאָל באַגעגנט אֲחִיָה יָרָבעמען אין פעלד, נעמט אַראָפּ זײַן מאַנטל און צערײַסט אויף צוועלף שטיקער, גיט אים אָפּ צען פון זיי און זאָגט: „צען שבטים וועלן זיך אָפּרײַסן פון שלומהס מלוכה און וועלן אויסקלײַבן דיך פאַר אַ מלך". יָרָבעם האָט שוין צוגעגרייט אַן אויפשטאַנד אין שבט אֶפרַיִם, נאָר שלומה האָט זיך דער־וואוסט דערפון און געגעבן אַ באַפעל צו טויטן אים. דעמאָלט איז יָרָבעם אַנטלאָפן קיין מִצרַיִם און האָט זיך דאָרטן באַהאַלטן ביז שלומהס טויט.

ווען שלומה איז געשטאָרבן און אויף זײַן אָרט האָט געזאָלט ווערן קיניג זײַן זון רְחַבְעָם, האָט זיך אָנגעהויבן דער אויפשטאַנד. יָרָבעם האָט זיך אומגעקערט פון מִצרַיִם און צו אים איז צוגעשטאַנען זײַן שבט אֶפרַיִם. אין דער אַלטער שטאָט שְׁכֶם האָבן זיך פאַרזאַמלט די עלטסטע פון פאָלק, כּדי צו באַראָטען זיך וועגן דעם נײַעם מלך. ווען רחַבעם איז געקומען קיין שְׁכֶם, האָבן זיי אים געזאָגט: „דײַן פאָטער האָט אַרויפגעלייגט אויף אונז אַ שווערן יאָך, מאַך אים גרינגער — וועלן מיר דיר דינען". נאָר רחַבעם האָט זיי גראָב געענטפערט: „איך וועל דעם יאָך נאָך שווערער מאַכן". דאָ האָבן די בני־אֶפרַיִם אַ געשריי געטאָן: „וואָס האָבן מיר צו טאָן מיטן הויז פון דוד! צעגייט זיך אַהיים, אידן!" אֶפרַיִם און נאָך נײַן שבטים האָבן אויסגעקליבן יָרָבעמען פאַר אַ קיניג, און נאָר די צוויי שבטים יהודה און בִּנְיָמין האָבן אָנערקענט רחַבעמען. אַזוי האָט זיך די אידישע מלוכה צעטיילט אויף צוויי מלוכות: יהוּדָה און אפרים, אָדער „מַלכוּת יהוּדָה" און „מַלכוּת יִשׂרָאֵל" (אַרום 930 יאָר פאַר דער קריסטלעכער צײַטרעכענונג).

8. די צעטיילטע מלוכה. מלכות יִשׂרָאל

די מלוכה פון די צען שבטים, אָדער „מַלכות ישראל“, האָט פאַרנומען דעם גאַנצן צָפון און מיטל פּאַלעסטינע. איר ערשטער מלך איז געווען יָרָבעָם, וואָס האָט געמאַכט זיין הויפּט־שטאָט אין שְׁכֶם, אין לאַנד אֶפרַיִם. ירבעם האָט מורא געהאַט, אַז מענטשן פון זיין לאַנד וועלן גיין דינען גאָט אין גרויסן בית־המִקדָש, וואָס איז אין ירושלים, און דאָרטן וועלן זיי צושטיין צו רחַבעמען, האָט ער באַשלאָסן שאַפן צוויי טעמפּלען אין זיין אייגענער מלוכה: איינעם אין מיטן לאַנד, אין דער שטאָט בֵּית־אֵל („גאָטס הויז“), און דעם אַנדערן אין דער צפון־שטאָט דָן. דאָ האָט ער געענדערט אויך די פאָרם פון גאָטס־דינסט: ער האָט אַוועקגעשטעלט אין יעדן טעמפּל אַ פיגור פון אַ קאַלב, אויסגעגאָסן פון גאָלד, און האָט געזאָגט, אַז דאָס איז אַ געשטאַלט פון אַ גאָט, וואָס מען דאַרף זיך צו איר בוקן. דאָס האָט ער נאָכגעגעבן דעם פּשוטן פאָלק, וואָס האָט נאָך ניט פאַרשטאַנען, ווי קען מען דינען אַ גאָט אין הימל, וואָס מען זעט אים ניט. אַזוי האָט מען זיך אין מַלכות יִשׂרָאֵל צונויפגעמישט מיט די אַרומיקע פעלקער, וואָס האָבן געהאַט זייערע אָפּגאָטן.

13. פיניקישער בַּעַל

באַזונדערס האָבן זיך די אידן באַפריינדעט מיט זייערע שכנים, די פּיניקיער. דאָס איז געווען אין דער צייט פונם אידישן מֶלֶך אַחאָב, וואָס האָט געמאַכט פאַר זיין הויפּטשטאָט שוֹמרוֹן, ניט ווייט פון שְׁכֶם. שומרון האָט זיך גרויס אויסגעבויט, ווי אַ צווייטע ירושָלים. דאָ האָבן געוואוינט אויך אויסלענדער: פיניקיער און אַראַמייער. אַחאָבס ווייב, איזֶבֶל, איז געווען אַ טאָכטער פון דעם פיניקישן קיניג. זי האָט אַריינגעבראַכט אין שומרון די מִנהָגים פון איר פאָטערלאַנד. אַרום דער קיניגין האָבן זיך געשאַרט פּריסטער פון דעם

אָפּגאָט בַּעַל. אין די העכערע קלאַסן איז געוואָרן אַ מאָדע דינען גלייכצייטיק אין די טעמפּלען פון אידישן יַהוֶה און פיניקישן בַּעַל. אויסערדעם האָט מען געדינט דער געטין אַסטאַרטאַ (עשתּורת, אַשֵׁרה).

עס זיינען אָבער נאָך געווען אין פאָלק מענטשן, וואָס האָבן פאַרשטאַנען, ווי מיאוס דאָס איז — דינען צו צוויי געטער, צונויפמישן זיך מיט געצנדינער און אָפּזאָגן זיך פון די געזעצן פון דער אידישער תּורה. ווידער איז געקומען אַ באַגייסטערטער מענטש, דער „נביא“ אֵלִיָהוּ פון דער שטאָט תּישבי, אויף יענער זייט יַרדן, און האָט אָנגעהויבן ריידן אין שומרון, אַז דער מֶלֶך און די מַלכָּה פאַרפירן דאָס פאָלק אויף פאַלשע וועגן. די מַלכָּה איזֶבל איז בייז געוואָרן און האָט געהייסן באַשטראָפן אֵלִיָהוּ און זיינע פריינד, וואָס האָבן זיך גערופן „נביאים פון אידישן גאָט“ (נביאֵי יַהוֶה). פיל פון זיי האָט מען געכאַפּט און געשלאָגן, אַנדערע זיינען זיך צעלאָפן. אֵלִיָהוּ האָט זיך באַהאַלטן אַרום דעם יַרדן אָדער אין דעם מִדבָּר פון סיני, וואו משה רַבֵּנוּ האָט אַמאָל דעם פאָלק די תּורה געגעבן. אָבער ער האָט זיך ניט געקענט איינהאַלטן און פון צייט צו צייט פלעגט ער קומען אין שומרון און זאָגן אַחאָבן דעם אֶמֶת אין די אויגן.

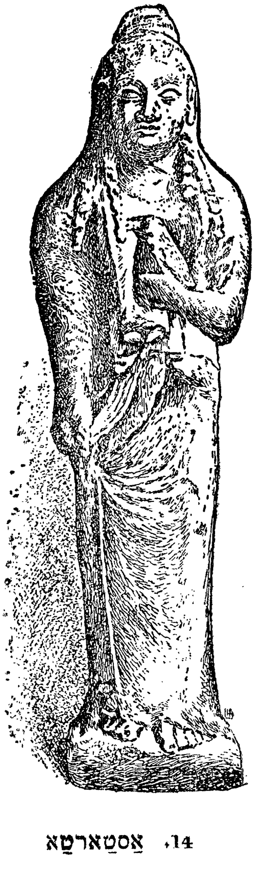

14. אַסטאַרטאַ

איינמאָל האָט זיך אֵלִיָהוּ דערוואוסט, אַז אַחאָב און איזֶבל האָבן אָפּגעטאָן אַ מיאוסע מעשה. נאָענט צום קיניגס פּאַלאַץ איז געווען אַ ווייִנגאָרטן, וואָס האָט געהערט אַן ערלעכן ערדאַרבעטער נבות. אַחאָב האָט געוואָלט קויפן דעם ווייִנגאָרטן און מאַכן פון אים אַ שיינעם גאָרטן אַרום פּאַלאַץ, אָבער נבות האָט ניט געוואָלט פאַרקויפן זיין נַחלָה. האָט די שלעכטע איזֶבל געהייסן איבערגעבן נבותן צום געריכט און געשטעלט פאַלשע עדות, וואָס האָבן געזאָגט, אַז נבות האָט

געלעסטערט גאָט און דעם קיניג; דאָס געריכט האָט אים פאַרמשפּט לויטן געזעץ צו טויט־שטראָף, און זיין שיינער וויינגאָרטן איז אָנגעקו־מען דעם קיניג. דאָ איז אֵלִיָהוּ געקומען צו אַחאָבן און האָט מיט צאָרן אויסגעשריען: „דו האָסט געהרגעט אַן אומשולדיקן מענטשן און באַקומסט נאָך זיין ירושה! דערפאַר וועט דיך גאָט שטראָפן: אויף דעם פּלאַץ, וואו די הינט האָבן געלעקט דאָס בלוט פון נבותן, וועלן זיי לעקן דאָס בלוט פון דיר און דיין הויזגעזינד“.

שפּעטער האָט זיך טאַקע אַזוי אויסגעלאָזט. אַחאָב האָט געפירט מִלחָמות מיט דעם מֶלֶך פון אֲרָם, בֶּן־הֲדַד, וואָס איז געוואָרן הערשער איבער די אַרומיקע לענדער און געוואָלט אָפּנעמען אויך אַ שטיק לאַנד ביי מַלכות ישׂרָאֵל. צוויי מאָל האָבן זיך די אַראַמייער אַריינגעריסן אין לאַנד, האָבן באַלאַגערט שומרון, און אַחאָבס אַרמיי האָט זיי פאַרטריבן, אָבער צום דריטן מאָל האָבן די פיינד געזיגט און אַחאָב אַליין איז גע־פאַלן אין קריג. מען האָט אים אַ שווער פאַרוואונדעטן אין אַ וואָגן, פאַרגאָסן מיט בלוט, אָפּגעפירט אין שומרון, און דאָרטן האָבן די הינט געלעקט דאָס בלוט פון וואָגן אויף יענעם אָרט ביים קיניגס פּאַלאַץ, וואו עס א איז אַמאָל געווען דער וויינגאָרטן פון נבות.

אַזוי איז מקוים געוואָרן אֵלִיָהוּס נביאות. אָבער די שלעכטע איזֶבֶל האָט נאָך געלעבט און צוזאַמען מיט איר זון יוֹרָם געפירט די מלוכה. דאָ איז אַרויסגעטראָטן אֵלִיָהוּס תַּלמִיד, אֱלִישָׁע הַנביא. נאָך דעם טויט פון אֵלִיָהוּ הַנביא (אין פאָלק האָט מען געגלויבט, אַז אַ שטורעמווינד האָט אים אַוועקגעטראָגן לעבעדיקערהייט אין הימל אַריין), האָט אֱלִישָׁע ווייטער געפירט דעם קאַמף קעגן דעם קיניגסהויז אין שומרון. אֱלִישָׁע האָט איינגערעדט איינעם אַ קריג־פירער יֵהוּא, ער זאָל מיט דער הילף פון זיינע סאָלדאַטן אַראָפּוואַרפן אַחאָבס יורשים פון טראָן און ווערן אַליין אַ מֶלֶך, מיט דעם תּנאי, אַז ער זאָל פאַרניכטן דעם קולט (גאָטס־דינסט) פון בַּעל און ווידער איינפירן דעם איינציקן קולט פון יַהוָה. דער סאָלדאַטן־פירער האָט געמאַכט די זאַך מיט בלו־טיקע הענט: ער האָט אויסגעהרגעט די גאַנצע משפּחה אַחאָבס און די אָנהענגער פון בעל־קולט . יהוא איז געוואָרן קיניג און האָט ווייטער גע־פירט די מלחמות מיט אֲרָם, וואָס האָבן זיך געצויגן אויך אונטער

דער הערשאַפט פון זיין זון און איינקל, אַמאָל מיט גליק, אַמאָל מיט שווערע מפּלות.

נאָר אויף אַ קורצער צייט איז געוואָרן רואיק אין מלכות ישׂראל. דאָס איז געווען אין דער צייט פון מלך ירבעם דעם צווייטן, יהואס אוראייניקל, וואָס האָט געקיניגט מער ווי פופציק יאָר. ער האָט אויפגעשטעלט דעם פרידן אין לאַנד. אַזוי ווי אַמאָל שלומה המלך, האָט זיך ירבעם דער צווייטער אָפּגעגעבן מיט בויען שיינע הייזער אין זיין הויפּטשטאָט שומרון; פאַר זיך אַליין האָט ער געבויט צוויי פּאַלאַצן: אַ ווינטערדיקן און אַ זומערדיקן. אין די פרידנס־יאָרן האָט ווידער אויפגעלעבט דער האַנדל מיט פיניקיע און אַנדערע לענ־דער; פיל מענטשן זיינען רייך געוואָרן און האָבן געפירט אַ גבירישן לעבן: געבויט זיך פּרעכטיקע הייזער, מיט מעבל, באַפּוצט מיט גאָלד און עלעפאַנטן־ביין, געטראָגן קליידער פון די טייערסטע געוואַנטן, געגעסן די בעסטע מאכלים, געטרונקען די טייערסטע וויינען; באַזונדערס האָבן זיך אָנגעטאָן וואוילטאָג די רייכע ווייבער, וואָס האָבן זיך אָפט געפירט גאָר לייכטזיניק. צום גרעסטן טייל האָבן די רייכע געשאַפן זייערע פאַרמעגנס ניט מיט ריינע מיטלען: זיי פלעגן אונטערדריקן זייערע אַרבעטער, פלעגן פאַרלייען געלט אויף גרויסע פּראָצענטן, און אַז דער אָרימער בעל־חוב האָט ניט געקענט אָפּצאָלן צו דער צייט, פלעגן זיי ביי אים אָפּנעמען דאָס לעצטע איינגנטום אָדער מאַכן אים פאַר אַ קנעכט. אין יאָרן פון אומגערעטעניש פלעגן די תבואה־הענד־לער געבן אויף באָרג די אָרימע ערדאַרבעטער ברויט פאַר הויכע פּרייזן און דערנאָך אָפּנעמען ביי זיי פאַרן חוב זייערע פעלדער און וויינגערט־נער. אַפילו די כוהנים אין די טעמפּלען האָבן זיך געיאָגט נאָך געלט און פאַרגעניגנס. די אמתע גייסטיקע פירער, די נביאים, האָבן ניט געקענט צוזען אַזאַ פאַרדאָרבנקייט און פלעגן אָפט דערמאָנען, אַז אַזאַ לעבן קען ברענגען צו אַן אומגליק פאַרן אידישן פאָלק.

דער בעסטער פון די נביאים צו יענער צייט איז געווען עָמוֹס, אַן ערלעכער ערדאַרבעטער פון אַ שטעטל אין יהודה. ווען ער איז געקומען פון זיין שטעטל אין דער גרויסער שטאָט בית־אל, וואו עס איז געשטאַנען דער טעמפּל פון ירבעם דעם ערשטן, און האָט דערזען די צולאָזנקייט פון די איינוואוינער, האָט ער זיי אָנגעהויבן אויסריידן,

אַז זיי לעבן ניט נאָך די געזעצן פון אֱמֶת און יוֹשֶׁר, און געזאָגט נביאוֹת, אַז זיי וועלן אָפּקומען פאַר זייערע זינד. צו די רייכע האָט ער געזאָגט: „דערפאַר וואָס איר טרעט דעם אָרימאַן מיט די פיס, וועט איר בויען הייזער פון בעסטן שטיין, נאָר וואוינען אין זיי וועט איר ניט". צו די צולאָזענע פרויען האָט ער געשריען: „הערט אויס, איר פעטע בהמות, וואָס איר באַרויבט די אָרימע, פאַרטרייבט די בעטלער און פאָדערט ביי אייערע מענער: גיב נאָך — מיר וועלן טרינקען! עס וועלן קומען טעג און מען וועט אייך אַוועקפירן אויף שיפלעך (אין גלות)". דער נביא ווייזט אויף, אַז אין מלכות יהודה לעבט מען ערלעכער ווי אין מלכות ישׂראל, און זאָגט פאָראויס, אַז דאָס פאָלק וועט פאַרטריבן ווערן פון זיין לאַנד. איינער פון די כּהנים אין טעמפּל בית-אל האָט אָנגעזאָגט דעם קיניג, אַז דאָ גייט אַרום אַ נביא פון יהודה און שרעקט דאָס פאָלק מיט אַלערליי אומגליקן. צו עמוסן האָט ער געזאָגט: „לויף צוריק קיין יהודה, דאָרטן זאָג נביאוֹת, אָבער אין בית-אל זאָלסטו זיך מער ניט באַווייזן". עמוס האָט אים רואיק געענטפערט: „איך בין ניט קיין נביא און ניט אַ זון פון אַ נביא. איך בין אַ פּראָסטער פאַסטוך און פלאַנצער פון פייגנבוימער; אָבער גאָט האָט מיך צוגענומען פון מיין שאָף און געזאָגט: גיי זאָג נביאוֹת צו מיין פאָלק ישׂראל!"

15. געפאַנגענע אידן אין אַשור

נאָך דעם טויט פון ירבעם דעם צווייטן האָט זיך טאַקע אָנגעהויבן אַ שרעקלעכע צייט. אַ גרויסע און שטאַרקע מלוכה אין אַזיע, אַ ש ו ר אָדער אַסיריע, האָט זיך אַ וואָרף געטאָן אויף אַלע קליינע לענדער, צווישן זיי אויך אויף מלכות ישׂראל, און האָט זיי געוואָלט איינעמען. די שוואַכע מלכים, וואָס האָבן גע-קיניגט נאָך ירבעמען, האָבן זיך געמוזט אונטערגעבן דעם גרויסן אַסירישן קיניג תּיגלת-פּילאָסר. אַ נייער נביא, ה וֹ שֵׁ ע, האָט פאַר-

אויסגעזעען, אַז דאָס פאָלק ישראל און זיינע הערשער וועלן ניט ביי־שטיין קעגן דעם מעכטיקן זיגער. די מלכים פון שומרון האָבן געפּרוּבט פאַרבינדן זיך מיט די אַרומיקע קליינע הערשער און מלחמה האַלטן קעגן אשור. אָבער זיי האָבן געהאַט אַ מפּלה. צוערשט האָט דער מעכ־טיקער קיניג פון אַשור תּיגלַת־פּילאֶסר אָפּגענומען אַ העלפט לאַנד פון מלכות ישראל און פאַרשיקט טויזנטער געפאַנגענע אין פרעמדע לענדער. שפּעטער האָבן זיינע נאָכפאָלגער שלמנאֶסר און סרגון דריי יאָר נאָכאַנאַנד באַלאַגערט די באַ־פעסטיקטע שטאָט שומרון און צום סוף זי איינגענומען. די באַזיגער האָבן חרוב גע־מאַכט די הויפּטשטאָט און די אַרומיקע ערטער און

a 15. געפאַנגענע אידן אין אַשור בעטן גנאָד

האָבן פאַרטריבן די איינוואוינער אין די וויטע מדינות פון מיטל־אַזיע. אין די חרובע אידישע שטעט האָבן זיי באַזעצט אַסיריער און אַנדערע מענטשן פון פרעמדע פעלקער, וואָס האָבן זיך שפּעטער צונויפגעמישט מיט די רעשטן פון ישראל און האָבן געבילדעט אַ מיש־פאָלק מיט דעם נאָמען „שומרונים“ (סאַמאַריטאַנער).

די מלכות ישראל האָט עקזיסטירט כמעט צוויי הונדערט יאָר. זי איז צעשטערט געוואָרן מיט 2650 יאָר פאַר אונזער צייט (אין יאָר 720 פאַר דער קריסטלעכער צייטרעכנונג).

9. מלכות יהודה ביז דעם ערשטן חורבן

אין די צוויי הונדערט יאָר, ווען עס האָט עקזיסטירט די מלכות ישראל, איז אין מלכות יהודה אין דרום־פּאַלעסטינע געווען פיל רואיקער. דאָ האָט געהערשט איין איינציגע דינאַסטיע: דאָס קיניגס־הויז דויד, און עס האָבן זיך ניט געביטן מלכים פון פאַרשיידענע דינאַסטיעס אַזוי ווי אין מלכות ישראל. פּעסט איז געשטאַנען די

הויפּטשטאָט ירושלים מיט דעם גרויסן בית־המקדש, וואוהין עס פלעגן זיך פאַרזאַמלען „עולי־רגל" (פּילגרימען) פונם גאַנצן לאַנד. דאָס לאַנד יהודה איז געלעגן אָן אַ זייט פון די גרויסע קריגערישע מלוכות אָרם און אשור און האָט ניט געדאַרפט אויסהאַלטן אַזוי פיל מלחמות ווי דאָס לאַנד ישראל. אין דער צייט פון שלומהס זון ר ח ב ע ם איז דער עגיפּטישער קיניג שישק מיט זיין חיל אָנגעפאַלן אויף ירושלים און אַנדערע שטעט, אָבער רחבעם האָט זיך ביי אים אויסגעקויפט מיט געלט, און די אָנפאַלער זיינען אַוועק צוריק. ווען אחאב האָט געהערשט אין שומרון האָט דער קיניג פון יהודה י ה ו ש פ ט אים געהאָלפן אין דער מלחמה קעגן אָרם. די צוויי מלכים זיינען אַפילו געוואָרן מחותנים: אחאבס טאָכטער ע ת ל י ה האָט חתונה געהאַט מיט יהושפטס זון יהורם. אָבער ווען זי האָט אָנגעהויבן אַריינפירן אין ירושלים דעם בעל־קולט נאָך דער מאָדע פון שומרון, האָט דאָס פאָלק צעבראָכן אַלע בילדער פון בעל און געהרגעט די קיניגין עתליה. שפּעטער האָבן זיך די הערשער פון ביידע אידישע מלוכות אָפט גע־קריגט און אַפילו געגאַנגען אויף מלחמות איינער קעגן דעם אַנדערן. בשעת די אַסיריער האָבן באַלאַגערט שומרון און צעשטערט די מלכות ישראל, זיינען איר די מלכים פון יהודה ניט געקומען צו הילף. דער יהודישער מלך אָ ח ז האָט זיך אונטערגעגעבן דעם גרויסן אַסירישן קיניג תיגלת־פּילאסר און דערמיט האָט ער געראַטעוועט זיין לאַנד פון דעם גרויסן חורבן, וואָס די אַסיריער האָבן אָנגעמאַכט אין דעם ברודער־לאַנד.

צו יענער צייט איז אויך מלכות יהודה אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער וועלט־פּאָליטיק פון די גרויסע מלוכות. אין די העכערע קלאַסן האָט מען אָנגעהויבן נאָכמאַכן דעם לעבן־שטייגער פון פרעמדע פעלקער. דער אונטערשיד צווישן אָרים און רייך איז דאָ אויך געוואָרן אַזוי שטאַרק, ווי פריער אין מלכות ישראל, און די נביאים האָבן גע־פילט, אַז עס קען קומען צו אַ סאָציאַלער קאַטאַסטראָפע. באַזונדערס זיינען זיי געווען אויפגעבראַכט, ווען דער מלך אחז האָט איינגעפירט אין ירושלים אַסירישע מאָדעס אין געזעלשאַפטלעכן לעבן און אַפילו אין רעליגיעזן קולט. דער גרויסער נביא י ש ע י ה ב ן א מ ו ץ, וואָס איז געווען נאָענט צו די העכערע קרייזן פון ירושלים, האָט אין

זיינע פייערדיקע רעדעס אויפגעדעקט די מאָראַלישע פעלער פון די דאָזיקע קרייזן, האָט ניט נעשאַנעוועט אויך דעם קיניג און די הויכע באַאַמטע. „ווי אויסגעלאַסן איז געוואָרן — האָט ער געשריען — די געטרייע שטאָט ירושָלים! אַמאָל האָבן אין איר געהערשט גערעכטיקייט און ערלעכקייט, און איצט — מערדער! דיינע פירסטן זיינען פאַר־דאָרבענע מענטשן, חַברן זיך מיט גַנבים, האָבן ליב נעמען מַתָּנות, יאָגן זיך נאָך געלט, דעם יָתוֹם גיבן זיי ניט זיין רעכט און ווילן ניט הערן די קלאָג פון דער אַלמנה... צו וואָס קומט איר — זאָגט גאָט — אין מיין טעמפּל און ברענגט מיר קָרבָּנות? איך קען אייערע תּפילות ניט הערן, ווייל אייערע הענט זיינען פול מיט בלוט. רייניקט זיך, זאָגט זיך אָפּ פון אייערע שלעכטע מעשים, לערנט זיך גוטס טאָן, זוכט גערעכטיקייט, האַלט אויף דעם געדריקטן, גיט זיין רעכט דעם יָתום, שטעלט זיך איין פאַר דער אַלמנה!" באַזונדערס שאַרף האָט ישעיָה גערעדט קעגן די „בנות ציון", די פרויען פון ירושָלים, וואָס האָבן געהאַט אין זינען נאָר פּוצן זיך און קליידן זיך, אַרומגיין אין די גאַסן, באַדעקט מיט צירונג, באַשמירט מיט פאַרשיידענע פאַרפומען, און זיך ניט אומגעקוקט ווי דער אָרימאַן זיצט אָן ברויט און אָן אַ קלייד.

קעגן דעם מֶלֶך אָחָז איז ישַעיָה אַרויסגעטראָטן און האָט אים פאָרגעוואָרפן זיין פריינדשאַפט מיט דעם אַסירישן קיניג און זיין ניי־גונג צו אַסירישער לעבנספירונג. דער נביא האָט אים געזאָגט: „אַשור איז נאָר אַ שטעקן אין גאָטס האַנד, מיט וועלכן גאָט שלאָגט די זינדיקע פעלקער; דו אָבער האָסט מורא פאַרן שטעקן און ניט פאַר דעם, וואָס האַלט אים אין דער האַנט". דערפאַר איז ישַעיָה געווען צופרידן, ווען אָחָז איז געשטאָרבן און דעם טראָן האָט פאַרנומען זיין זון חיזקיָהו, וואָס האָט געוואָלט פירן די מלוכה אין דעם גייסט פון דער תּורה און פון די נביאים. חיזקיָהו האָט פאַרבאָטן אַלערליי געצנדינסט אין לאַנד, געהייסן צעברעכן אַלע בילדער פון האָלץ און מעטאַל, צו וועלכע פיל מענטשן האָבן זיך געבוקט אויף די אַלטאַרן (בָּמות), און האָט אויפ־געשטעלט דעם ריינעם גאָטס־דינסט אין דעם בֵּית־המִקדָש פון ירושָלים. דאָ האָט ער געפייערט פסח און די גרויסע יָמים טובים צוזאַמען מיט די פאָלקס־מאַסן, וואָס פלעגן זיך צונויפקומען פון אַלע עקן לאַנד־ אין דער הייליקער שטאָט ירושָלים.

חיזקיָהו האָט געזאָרגט וועגן איין זאַך: ווי צו באַפרייען דאָס לאַנד פון דעם אַסירישן יאָך, וואָס האָט אויף זיך גענומען זיין פאָטער אָחָז. אין יענער צייט האָט אין אַשור געהערשט דער קריגערישער מֶלֶך סַנחֵריב, וואָס האָט געוואָלט איינגעמען אַלע לענדער צווישן מעסאָפּאָטאַמיע און מִצרַיִם. חיזקיָהו האָט געשלאָסן אַ בונד מיט דעם עגיפּטישן קיניג, כדי צוזאַמען צו קעמפן קעגן סַנחֵריבן. ער האָט באַפעסטיקט די שטאָט־מויערן פון ירושָלַיִם, צוגעגרייט געווער און אַלע מיטלען, וואָס זיינען נויטיק צו דער פאַרטיידיקונג פון דער הויפּטשטאָט אין פאַל פון אַ באַלאַגערונג. סַנחֵריב האָט זיך דערפון דערוואוסט בשעת ער איז געגאַנגען אויף אַ מִלחָמה מיט די עגיפּטער, און האָט פון וועג געשיקט שלוחים צו חיזקיָהו מיט דער פאָדערונג, ער זאָל באַלד איבערגעבן די שטאָט ירושָלַיִם דעם אַסירישן חַיִל. די שטאָט־טויערן זיינען געווען פאַרשלאָסן, און די שלוחים זיינען געשטאַנען אינדרויסן, אונטער דעם פעסטונג־מויער, בשעת אויבן אויפן מויער זיינען געשטאַנען די דערשראָקענע איינוואוינער. איינער פון די שלוחים האָט אויסגעשריגען: „זאָגט חיזקיָהון אין נאָמען פון דעם גרויסן קיניג פון אַשור: אויף וועמען פאַרלאָזט דו זיך, אויפהויבנדיק אַן אויפשטאַנד קעגן מיר? אויף מִצרַיִם, דעם צובראָכענעם שטעקן, וואָס שטעכט דורך די האַנט פון יענעם, וואָס שפּאַרט זיך אָן אויף אים? לאָזט זיך ניט פאַרפירן פון אייער מֶלֶך חיזקיָהו און גיט זיך אונטער דעם מֶלֶך פון אַשור!" חיזקיָהו האָט זיך דערשראָקן און געבעטן דעם נביא ישַעיה, ער זאָל בעטן גאָט ראַטעווען ירושָלַיִם. ישעיה האָט אים באַרואיקט און אָנגעזאָגט, אַז גאָט וועט אָנשיקן אויף סַנחֵריבן אַ מַפָּלה. און אַזוי איז טאַקע געווען: מיטאַמאָל איז אָנגעקומען אַ ידיעה, אַז סַנחריב האָט זיך אומגעקערט פון וועג צוריק אַהיים. מען האָט דערציילט, אַז אין זיין גרויסער אַרמיי האָט זיך אָנגעהויבן אַ מַגֵיפה (עפּידעמיע), פון וועלכער עס זיינען אויסגעשטאָרבן צענדליקער טויזנט מענטשן, און ער האָט געמוזט אַנטלויפן מיט דעם איבעריקן חַיִל צוריק קיין אַשור.

חיזקיָהוס זון מנַשֶה האָט זיך געפירט ניט ווי זיין פרומער פאָטער, נאָר ווי זיין זינדיקער זיידע אָחָז. ער האָט ווידער צוגעלאָזן אומעטום אין לאַנד דעם קולט פון פרעמדע געטער; אפילו אין ירושָלַיִם זיינען געבויט געוואָרן אַלטאַרן פאַרן בַּעל און אַנדערע אָפּגעטער, און

מען האָט אַהער געבראַכט קרבנות אַזוי ווי אין בית־המקדש; איינעם אַן אָפּגאָט מולך פלעגט מען דינען דערמיט, וואָס מען פלעגט פאַר־ברענען אויף זיין אַלטאַר קליינע קינדער. מען האָט זיך אונטערגעגעבן דער הערשאַפט פון אשור און איבערגענומען אַלע שלעכטע מידות פון די אַרומיקע פעלקער. נאָך נאָך דעם טויט פון מנשהן און פון זיין זון האָט פאַרנומען דעם טראָן פון מלכות יהודה אַ רעפאָרמאַטאָר אין דעם גייסט פון די נביאים — י א ש י ה ו.

יאשיהו האָט פאַרענדיקט דאָס, וואָס זיין עלטערזיידע חיזקיהו האָט אָנגעהויבן: ער האָט מיט דער הילף פון די נביאים אויפגעשטעלט די הערשאַפט פון דעם געזעץ, פון דער תורה. די מעשה איז געווען אַזוי: איינמאָל האָט מען געפונען אין אַ פאַרבאָרגענעם ווינקל פון בית־המקדש אַ בוך, וואו עס זיינען געווען פאַרשריבן געזעצן און רעדעס פון משה רבנו. ווען מען האָט פאָרגעלעגט דאָס בוך פאַרן מלך, איז ער פאַר־וואונדערט געוואָרן: אין בוך (דאָס איז געווען דער ספר ד ב ר י ם, דער פינפטער טייל פון תורת משה) איז געווען געשריבן, אַז ווען אידן וועלן ניט פאָלגן אַלע געזעצן, וואָס גאָט האָט זיי געגעבן דורך משהן, וועלן זיי באַשטראָפט ווערן, זייער לאַנד וועט זיין פאַרנומען פון פרעמדע פעלקער און שפעטער וועלן זיי גאָר פאַרטריבן ווערן אין פרעמדע לענדער. די נביאים האָבן געגעבן יאשיהון צו פאַרשטיין, אַז דאָס איז אמת: אָט איז דאָך די מלכות־ישראל גאָר צעשלאָגן געוואָרן און דער זיגער אשור הערשט אויך אין מלכות־יהודה; מסתּמא וועט נאָך קומען דערצו, אַז ירושלים וועט אויך חרוב ווערן אַזוי ווי שומרון; מען דאַרף אָננעמען מיטלען, אַז דאָס זאָל ניט פּאַסירן, און דעריבער מוז מען אָפּרייניקן דאָס לאַנד פון פרעמדע גלויבנס און מיאוסן געצנ־דינסט. יאשיהו האָט גענומען רייניקן: כדי אויסצוראָטן דעם געצנדינסט, האָט ער אַרויסגעטריבן פון לאַנד די פרעמדע פריסטער; ער האָט צונויפגערופן אַ גרויסע פאָלקס־פאַרזאַמלונג אין ירושלים און דער־קלערט, אַז פון איצט אָן מוזן אַלע זיך פירן לויט די געזעצן פון תורת משה.

אין דער דאָזיקער רעפאָרם האָט דעם קיניג פיל מיטגעהאָלפן דער נביא י ר מ י ה ו. דאָס איז געווען איינער פון די האַרציקסטע נביאים, וואָס האָט טיף געפילט יעדן ווייטאָק פון פאָלק און האָט געזוכט מיט־

לען צו ראַטעווען זיינע ברידער פון אומגליק. נאָר אַ קורצע צייט האָט ער געהאַט נַחַת פון יאשיָהוּס רעפאָרם און געהאָפט, אַז די מַלכות־יהודָה וועט זיך פעסט האַלטן אָן די געזעצן, וואָס זיינען נויטיק פאַר אַ געזונטן סאָציאַלן לעבן. אינגיכן אָבער האָט זיך אָנגעהויבן אַ לאַנגע קייט פון צָרות. די גרויסע אַסירישע מלוכה, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ סך צוזאַמענגעדריקטע לענדער און פעלקער, האָט זיך אָנגעהויבן צעפאַלן. די אַלטע שונאים פון אַשור, די הערשער פון מִצרים, האָבן אויך געוואָלט אָפּנעמען עטלעכע לענדער ביי דער אָפּגעשוואַכטער מלוכה און האָבן זיך גערוקט אַהין מיט זייער אַרמיי דורך דעם לאַנד יהודָה. אָבער יאשיָהו האָט זיי ניט געוואָלט דורכלאָזן, מורא האָבנדיק, אַז די עגיפּטער וועלן פאַרכאַפּן אויך זיין אייגן לאַנד. ער האָט זיך געשטעלט אַנטקעגן דעם עגיפּטישן חַיִל ביי דער שטאָט מגידו, און דאָרטן האָט ער געהאַט אַ ביטערע מַפָּלה: די יידישע אַרמיי איז צעשלאָגן געוואָרן און יאשיהו אַליין איז געפאַלן אין דער מִלחָמה.

דער נִצָחון פון די עגיפּטער האָט זיי געמאַכט פאַר הערשער אין מַלכות יהודָה. דער עגיפּטישער קיניג האָט געשטעלט פאַר אַ מֶלֶך אין ירושָלים דעם עלטערן זון פון יאשיָהו, יהויָקים. דער נייער מֶלֶך, אָנשטאָט צו זאָרגן וועגן פאַרבעסערן די לאַגע פון זיין פאָלק, האָט געזאָרגט נאָר וועגן דעם, ווי אויפצומאָנען די צינזן, וואָס די יידן האָבן געמוזט צאָלן זייער עגיפּטישן אויבערהאַר, און אויספירן אַלץ וואָס ער הייסט. דאָ איז יִרמיָהו אַרויסגעטראָטן קעגן דעם מֶלֶך און קעגן דער גאַנצער אַריסטאָקראַטיע פון ירושָלים. ער האָט אין בית־המִקדָש געהאַלטן אַ רעדע, אין וועלכער ער האָט געזאָגט, אַז אויב די פירער פון פאָלק וועלן ניט בעסער ווערן, וועט דער גרויסער טעמפּל אין ירושָלים חרוב ווערן אַזוי ווי אַמאָל דער קליינער טעמפּל אין שילה צו דער צייט פון שמואֵל הַנביא. מען האָט געכאַפּט יִרמיָהון און איבערגעגעבן צום געריכט; מען האָט אים געוואָלט באַשטראָפן מיט טויט פאַר זיינע ווערטער וועגן דעם הייליקן אָרט, אָבער זיינע פריינד האָבן אים באַפרייט.

אין עטלעכע יאָר אַרום איז די אַסירישע מלוכה אינגאַנצן צעפאַלן געוואָרן. אויף איר אָרט האָט זיך געשטעלט אַן אַנדערע מעכטיקע מלוכה פון מעסאָפּאָטאַמיע: בָּבֶל, אָדער באַבילאָניע, וואָס איז גע-

וואָרן שטאַרק אונטער דער פירונג פון איר קיניג נ ב ו כַ ד נֶ צ אַ ר. אין אַ בלוטיקער שלאַכט אין סיריע האָט די גרויסע באַבילאָנישע אַרמיי צעשלאָגן די עגיפּטער און פאַרטריבן זיי אויך פון פּאַלעסטינע. יהוֹיָקים האָט אויפגעהויבן אַ בונט קעגן דעם נייעם הערשער נבוכַדנֶצאַר, אָבער דער נביא ירמיָהו האָט אים געוואָרנט, אַז אומזיסט איז דער קאַמף, ווייל ער האָט פאָראויסגעזען, אַז די באַבילאָניער וועלן באַהערשן אַלע לענדער אַרום דעם מיטללענדישן יַם. אינגיכן איז יהויָקים געשטאָרבן און זיין אַכצניאָריקער זון יהויָכין איז געוואָרן מֶלֶך פון ירושָלים. דענסטמאָל איז געקומען נבוכדנֶצאַר מיט זיין חַיִל און באַלאַגערט די שטאָט. דער יונגער מֶלֶך האָט זיך דערשראָקן און איז אַרויסגעגאַנגען מיט זיין מוטער און זיינע שָׂרִות צום באַבילאָנישן לאַגער, כּדי איבערבעטן דעם צערייצטן הערשער; אָבער נבוכדנֶצאַר האָט אים ניט געגלויבט און געהייסן פאַרשיקן אים מיט זיין פאַמיליע און די רייכסטע מענטשן פון ירושָלים קיין בָבֶל. פאַר אַ מֶלֶך אין ירושָלים האָט ער אַוועקגעשטעלט דעם אינגערן ברודער יהויָקימס, צ י ד ק י ָ ה ו, וואָס האָט געשוואָרן צו זיין שטענדיק געטריי דעם באַבילאָנישן הערשער.

זיבן יאָר האָט צידקיָהו אָפּגעהיט זיין שבועה, אָבער צום סוף האָט ער ניט אויסגעהאַלטן און אויפגעהערט צאָלן צינז דעם באַבילאָנישן קיניג. ווען נבוכדנֶצאַר האָט דאָס דערהערט, האָט ער געשיקט אַ גרויסן חַיִל קיין יהוּדָה. די באַבילאָנער האָבן איינגענומען אַלע באַפעסטיקטע שטעט אויפן וועג צו ירושָלים און דערנאָך באַלאַגערט די הויפּטשטאָט. די שטאָט איז געווען פול מיט מענטשן, וואָס זיינען זיך צונויפגעלאָפן פון די קלענערע שטעט אין דער האָפענונג, אַז די שטאַרקע פעסטונגען פון ירושָלים וועלן אויסהאַלטן די באַלאַגערונג. די דיקע מויערן האָבן טאַקע אויסגעהאַלטן מער ווי אַ יאָר, אָבער די מענטשן, וואָס זיינען געווען הינטער זיי פאַרשפּאַרט, האָבן ניט געקענט אויסהאַלטן. אין ירושָלים איז אויסגעגאַנגען די צוגעגרייטע שפּייז פאַר דער באַפעלקערונג, און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ שרעקלעכער הונגער: מענטשן זיינען געפאַלן אין די גאַסן, אומעטום האָט זיך געהערט דער געשריי פון קינדער צו די מוטערס: „ברויט, ברויט!“

„מער זיינען געווען די געפאַלענע פון הונגער, ווי די געפאַלענע פון שווערד“. די פאַרמאַטערטע קריגסלייט אויף די פעסטונג־מויערן האָבן שוין קיין כּוח ניט געהאַט פאַרטיידיקן די שטאָט. די באַבילאָנער האָבן דורכגעבראָכן די מויערן, זיך אַריינגעריסן אין שטאָט און האָבן גע־הרגעט, גערויבט, געברענט הייזער; ס׳איז פאַרברענט געוואָרן אויך דער פּראַכטפולער בית־המקדש. דעם מלך צדקיָהו, וואָס איז אַנטלאָפן פון ירושלים, האָט מען געכאַפּט אין וועג, געבראַכט צו נבוכדנצאַרן און אויף זיין באַפעל האָט מען אים אויסגעשטאָכן די אויגן. טויזנטער געפאַנגענע יידן האָט מען פאַרשיקט אין בבל, אַזוי אַז ירושלים איז געוואָרן אַ פּוסטע שטאָט. דאָס איז געווען „דער ערשטער חורבן“ פון דער הייליקער שטאָט (מיט 2500 יאָר פאַר אונזער צייט; אין יאָר 586 פאַר דער קריסטלעכער צייטרעכנונג).

16. ירמיהו קלאָגט אויף די חורבות פון ירושלים

צווישן די חורבות פון ירושלים איז אומגעגאַנגען און געוויינט דער נביא ירמיָהו. „ווי איינזאַם איז געבליבן די גרויס באַפעלקערטע

שטאָט! זי איז געוואָרן אַן אַלמנה און קיינער קומט זי ניט טרייסטן!"
ירמיָהו האָט פאָראויסגעזעען דעם גרויסן אומגליק און געוואָרנט דאָס פאָלק פון אַן אויפשטאַנד קעגן דעם באַבילאָנישן קיניג. דערפאַר האָט אים נבוכדנעצאַר געלאָזן פריי. ירמיָהוס פריינד, דער נשיא (פירסט) גדליָה, איז אויף נבוכדנעצאַרס באַפעל געוואָרן פאַרוואַלטער פון לאַנד יהודה און האָט זיך באַזעצט אין מיצפּה, ניט ווייט פון ירושלים. אָבער ניט לאַנג האָט זיך געהאַלטן דער דאָזיקער קליינער רעשט פון דער אידישער מלוכה. קעגן גדליָהן, אַלס שטעלפאַרטרעטער פון דער פיינדלעכער מאַכט, האָבן זיך צעבּונטעוועט עטלעכע איבערגעבליבענע אידישע אָפיצערן מיט זייערע זעלנער און האָבן אים געהרגעט.

דאַן האָט ירמיָהו מיט אַ גרויסער גרופּע מענטשן פאַרלאָזן דאָס לאַנד און איז אַוועק קיין מצרים. אַזוי האָט זיך געבילדעט אַ צווייטער אידישער ישוב אין „גלות", חוץ דעם גרעסערן ישוב, וואָס איז געווען אין גלות-בבל. אין דעם חרובן לאַנד יהודה האָט נבוכדנעצאַר אָנגעמאַכט אַ נייעם חורבן, פאַרשיקט נאָך טויזנטער מענטשן אין פרעמדע לענדער. דאָס פאָלק איז געווען צעזייט און צעשפּרייט. אָבער אַ גרויסן טייל פון די פאַרוואָגלטע איז נאָך באַשערט געווען שפּעטער, אין בעסערע צייטן, אומקערן זיך אין זייער אייגן לאַנד.

---

10. ווי האָבן אידן געלעבט אין דער אַלטער צייט

אין דער צייט, ווען דאָס אידישע פאָלק האָט געלעבט אין זיין אייגענעם לאַנד כּנען-פּאַלעסטינע אָדער אֶרץ-ישׂראל, איז ע ר ד - אַ ר ב ע ט געווען בּיי אים די הויפּט-באַשעפטיקונג. „זיצן אין זיין וויינגאָרטן, אונטער זיין פייגנבוים" — דאָס האָט מען געהאַלטן פאַרן שענסטן און רואיקסטן אַרט לעבן. פון דעם ערדאַרבעטער-קלאַס זיינען אַרויס אַזעלכע גרויסע מענטשן, ווי שאול המלך, דוד המלך, די נביאים אלישע און עמוס. צו לאַנדווירטשאַפט זיינען געווען צוגעפּאַסט די גרויסע יערלעכע ימים טובים: פּ ס ח — דער יום-טוב פון פרילינג („חג האביב"), ווען עס הויבט אָן וואַקסן תבואה אויפן פעלד; דער זומער-יום-טוב ש ב ו ע ו ת, ווען מען הויבט אָן שניידן די תבואה („חג הקציר"), און ס ו כּ ו ת אין האַרבסט, ווען מען זאַמלט איין אַלץ,

וואָס איז אויסגעוואַקסן אויפן פעלד און אין ווייגאָרטן („חַג הָאָסִיף").
אין שפּעטערע צייטן זיינען די דאָזיקע דאָרפישע ימים־טובים פאַר־וואַנדלט געוואָרן אין היסטאָרישע און רעליגיעזע. פּסח איז געוואָרן דער יום־טוב פון „יציאת מִצרים", צום אָנדענק, וואָס דאָס פאָלק האָט זיך באַפרייט פון עגיפּטישער קנעכטשאַפט; שבועות — צום אָנדענק פון „מַתַּן תּוֹרָה", ווען מושה האָט איבערגעגעבן דעם פאָלק גאָטס געפאָטן ביים באַרג סיני; סוכּות — צום אָנדענק פון די וואַנדערונגען אין מִדבָּר, ווען אידן האָבן געוואוינט אין געצעלטן אָדער ביידלעך (סוכּות).

אַלע וואָך האָט יעדע אידישע פאַמיליע געהאַט איין אָפּרו־טאָג: שַׁבָּת (דאָס וואָרט אין העברעאיש הייסט אָפּרו). „זעקס טעג זאָלסטו אַרבעטן און אויפן זיבעטן זאָלסטו אָפּרוען" — דאָס איז געוואָרן אַ הייליקער געבאָט. דער שַבָּת־אָפּרו האָט געהאַט אַ גרויסן עקאָנאָמישן און גייסטיקן איינפלוס אויפן לעבן: אַ זיבעטן טייל פון זיין לעבן האָט דער מענטש אָפּגעגעבן העכערע גייסטיקע אינטערעסן און דערפרישט זיינע כּוחות פאַר ווייטערדיקער אַרבעט.

אין די גרעסערע שטעט האָבן זיך אידן באַשעפטיקט אויך מיט האַנדל. האַנדלען האָבן זיי זיך אויסגעלערנט ביי זייערע שכֵנים, די פיניקיער. אַמאָל פלעגט מען זאָגן: „דער פיניקיער (כּנעני) האַלט אין די הענט פאַלשע וואָג און האָט ליב באַרייסן דעם קויפער"; אָבער שפּעטער האָט מען זיך שוין ניט געשעמט מיט מִסחָר. מען האָט אפילו געהאַנדלט מיט געלט: רייכע מענטשן פלעגן אָפּגעבן געלט אויף צינזן (פּראָצענט) און אָפּט, ווי מיר האָבן שוין געזען, אָפּנעמען דאָס לעצטע ביים אָרימאַן. די אידישע תּוֹרָה האָט דאָס פאַרבאָטן. „אויב דו וועסט לייען געלט אַן אָרימן מענטשן, לייג אויף אים ניט אַרויף קיין שווערע צינזן. אויב דו וועסט ביי אים נעמען פאַר אַ מַשכּוֹן זיין מאַנטל, גיב דאָס אים אָפּ צוריק איידער עס פאַרגייט די זון, וואָרעם דאָס איז זיין צודעק, ווי וועט ער שלאָפן?"

דאָס פאַמיליע־לעבן ביי אַמאָליקע אידן איז געווען צו־געפּאַסט צום אָריענטאַלישן (מזרח) שטייגער, אָבער דאָס געזעץ האָט אויסגעבעסערט פיל פעלערן אין דעם דאָזיקן שטייגער. אַ מאַן האָט געמעגט האָבן צוויי ווייבער, און ביי רייכע נאָך מער, אָבער גע־

ווײַנטלעך האָט בײַ אידן געהערשט די פאָרם פֿון מאָנאָגאַמיע — אײן־ווײַבערײַ. צוויי ווײַבער אין אײן הויז פלעגן זיך שטענדיק קריגן צווישן זיך, און דער מאַן האָט געהאַט צרות; דעם ניט רײַכן איז דערצו געווען שווער אויסצוהאַלטן אַ הויז מיט פיל קינדער פֿון בײדע ווײַבער; דעריבער האָבן קליגערע מענטשן געהאַלטן פֿון מאָנאָגאַמיע. דאָס געזעץ האָט געשטעלט די מוטער גלײַך מיט דעם פֿאָטער אין דער פֿאַמיליע: „דו זאָלסט אָכטן דײַן פֿאָטער און דײַן מוטער" — בײדע גלײַך.

אין פֿאַרמעגלעכע הײַזער זײַנען געווען קנעכט און דינסטן, אָבער די שקלאַפֿערײַ (קנעכטשאַפֿט) האָט בײַ אידן ניט אָנגענומען אַזעלכע מיאוסע פֿאָרמען, ווי בײַ אַנדערע פֿעלקער, וואו מען פֿלעגט זיך מיט אַ קנעכט באַגײן אַזוי ווי מיט אַ בהמה. אײביקע קנעכטשאַפֿט איז געווען פֿאַרבאָטן. אַ אידישער קנעכט האָט געדאַרפֿט דינען זײַן האַר ניט מער ווי זעקס יאָר, אויפֿן זיבעטן יאָר האָט אים דער האַר געמוזט אַרויסלאָזן פֿרײַ; אויב אָבער דער קנעכט האָט ניט געוואָלט אַוועקגײן, ווײַל ער איז צוגעבונדן צו דער פֿאַמיליע, האָט מען זײַן אויער אויף אַ ווײַלע צוגעפֿעסטיקט צו דער טיר פֿון הויז — אַ סימן, אַז ער וויל אַלײן בלײַבן אין דעם הויז. פֿרעמדע קנעכט (פֿון אַנדערע פֿעלקער) פֿלעגט מען האַלטן שטענדיק, אָדער מען פֿלעגט זײ פֿאַרקויפֿן פֿון אײן האַר צו דעם אַנדערן.

אַלע פֿרײַע אײנוואוינער פֿון לאַנד האָבן געהאַט בירגער־רעכט, אפֿילו אויסלענדער אָדער „גרים". די תּורה זאָגט: „דעם גר זאָלט איר ניט דריקן. איר דאַרפֿט פֿאַרשטײן דאָס האַרץ פֿון אַ גר, ווײַל איר זײַט אַלײן אַמאָל געווען גרים אין מצרים". זאָרגן וועגן אָרימעלײַט איז געווען אַ חוב פֿאַר יעדער געמײנדע. די אָרימע האָבן געהאַט רעכט צו קלײַבן די רעשטן פֿון תּבֿואה־שניט אויף די פֿעלדער פֿון די פֿאַרמעגלעכע (לֶקט, שִכחָה, פֵּאָה). לויטן געזעץ פֿון דער תּוֹרה האָט מען געמוזט אײן מאָל אין זיבן יאָר מאַכן אַ „שַבּת־יאָר" אָדער שמיטה, ווען אַלע ערדבאַזיצער דאַרפֿן לאָזן זײערע פֿעלדער און גערטענער פֿרײַ פֿאַר אָרימעלײַט, און רײַכע לײַט דאַרפֿן ניט מאָנען חובֿות בײַ ניט פֿאַרמעגלעכע.

דער מֶלֶך בײַ אידן האָט ניט געהאַט אומבאַגרעניצטע מאַכט, ווי בײַ אַנדערע פֿעלקער. דעספּאָטן און טיראַנען זײַנען צווישן אידישע

מלכים געווען אַ זעלטנהייט. דער מֶלך האָט זיך אין מלוכה־זאַכן געמוזט בּאַראַטן מיט די „זקנים", מיט די עלטסטע, סענאַטאָרן. ווען אַ מֶלך האָט געטאָן עפּעס ניט געזעצליך אָדער האָט געפירט אַ פאַלשע פּאָליטיק, פלעגט אים דער נביא שאַרף אויסריידן. אַזוי האָט זיך אַמאָל שמואל הַנביא בּאַגאַנגען מיט שאולן, נתן הנביא מיט דָוידן, אֵליהו מיט אַחאבען, ישעיה מיט אָחָזן און ירמיהו מיט יהויקימען און צדקיהון. דער נביא האָט גערעדט אין נאָמען פון גאָט, און מען האָט זיך צו זיינע רייד צוגעהערט, ווען אַפילו מען איז מיט אים ניט געווען צופרידן.

די אידישע רעליגיע האָט זיך אין יענער אַלטער תקופה לאַנג־זאַם אַנטוויקלט. זי איז געווען פאַרשיידן אין פאַרשיידענע שיכטן פון פאָלק. עס זיינען געווען מענטשן, וואָס האָבּן געהאַלטן, אַז דער גאָט פון אידישן פאָלק („אלוהי ישראל") איז מער ניט ווי איינער פון די פילע געטער, וואָס פאַרשיידענע פעלקער האָבּן אין זיי געגלויבּט; עס זיינען אָבּער געווען אַנדערע, וואָס האָבּן פאַרשטאַנען, אַז עס איז דאָ אֵיין איינציקער גאָט פאַר דער גאַנצער וועלט, וואָס האָט בּאַשאַפן הימל און ערד און האָט זיך צוערשט אַנטפּלעקט דעם אידישן פאָלק, כּדי שפּעטער צוציען צום אֶמתן גלויבּן אויך אַנדערע פעלקער. דעם געדאַנק פון אַ וועלט־גאָט האָבּן די נביאים דערקלערט דעם פאָלק אין זייערע פייערדיקע רעדעס. זיי האָבּן פאַרבּונדן דעם גאָט־גלויבּן מיט אַ הויכער מאָראַלישער לערע: גאָט וויל, אַז מענטשן זאָלן זיין ריין און ערלעך, זיי זאָלן ליבּ האָבּן איינער דעם אַנדערן, ס'זאָל ניט זיין קיין אונטערשייד צווישן רייך און אָרים, מענטשן זאָלן לעבּן ווי בּרידער, ווי קינדער פון איין גאָט; אָט אַזעלכע מענטשן זיינען גאָט ליבּ און טייער, און ניט יענע, וואָס בּרענגען אים קָרבָּנות אין די טעמפּלען. דאָ איז געווען אַ קעגנזאַץ צווישן נביאים און כּוהנים (פּריסטער): די כּוהנים האָבּן געהאַלטן, אַז גאָט מוז מען דינען דורך תפילות און קרבּנות אין בּית־הַמִקדָש, די נביאים אָבּער (ווי דער אויבּנדערמאָנטער ישַעיָה און אַנדערע) פלעגן שטענדיק דערמאָנען, אַז מען דאַרף דינען גאָט מיט גוטע מעשים, מיט אַ גוט האַרץ און ליבּע צו מענטשן, מיט גע־רעכטיקייט אין סאָציאַלן לעבּן.

אין די אַלטע הייליקע ביכער פון אידישן פאָלק — אין די פינף ביכער פון דער „תּורה" (חומש) און אין די ביכער פון „נביאים" — זיינען געווען פאַרשריבן ביידע לערעס, די כּוחנישע און די נביאישע, אויך אַלע געזעצן און פאָלקס־פאָרשטעלונגען וועגן גאָט און וועלט, לעבן און טויט, וועגן דער געשיכטע פונם אידישן פאָלק און זיין לאַגע צווישן אַנדערע פעלקער.

---

11. ווי האָט זיך דאָס פאָלק פאָרגעשטעלט גאָט, וועלט און געשיכטע

וועגן דעם, ווי די וועלט איז באַשאַפן געוואָרן און ווי עס האָבן געלעבט די ערשטע דורות פון דער מענטשהייט, דערציילט אונז דער ערשטער סֵפר פון דער תּורה — סֵפר „בראשית" („אין אָנהויב"). מען דאַרף ניט מיינען, אַז דאָס זיינען נאָר שיינע קינדער־מַעשׂהס: דאָ זיינען באַהאַלטן גלויבנס און פאָרשטעלונגען פון אוראַלטע דורות ניט נאָר ביי אידן, נאָר אויך ביי אַנדערע פעלקער; אין דער אידישער תּורה אָבער זיינען אַלע דערציילונגען פאַרבונדן מיט טיפע געדאַנקען, וואָס דערקלערן דעם גאַנג פון דער וועלט און דער מענטשהייט.

די וועלט איז באַשאַפן געוואָרן אין זעקס טעג. פריער איז די ערד געווען פּוסט און וויסט און באַדעקט מיט פינסטערניש. גאָט האָט אַ זאָג געטאָן: זאָל ווערן ליכט! — און עס איז ליכטיק געוואָרן. אויפן צווייטן טאָג האָט גאָט באַשאַפן דעם הימל. אויפן דריטן טאָג האָט זיך דאָס וואַסער אָפּגעטיילט פון דער טרוקענער ערד (יַבָּשָׁה), עס האָבן זיך געבילדעט יַמים און טייכן אויף איין זייט, גראָזן, תּבואות און בּוימער אויף דער אַנדערער. דעם פערטן טאָג האָבן זיך באַוויזן אויפן הימל די זון, די לְבָנה און די שטערן. אויפן פינפטן טאָג האָבן אין דער לופט אָנגעהויבן פליען אַלערליי פויגלען און אין וואַסער שווימען פישן. אויפן זעקסטן טאָג האָבן זיך אויף דער ערד באַוויזן אַלערליי לעבעדיקע באַשעפענישן, און צום סוף דער ערשטער מענטש. גאָט האָט באַשאַפן דעם מענטשן אַזוי: ער האָט גענומען אַ הייפל ערד און אַריינגעבלאָזן אין אים אַ לעבעדיקע נשמה; דערנאָך האָט גאָט ביי אים אין שלאָף אַרויסגענומען אַ ריפּ פון דער זייט און פון דעם שטיק פלייש

באַשאַפֿן די פֿרוי. דעם ערשטן מענטשן האָט ער אַ נאָמען געגעבן אָדָם, ווייל ער איז באַשאַפֿן געוואָרן פֿון דער „אֲדָמָה“ (ערד), און די ערשטע פֿרוי האָט געהייסן חַוָה, ווייל זי איז די מוטער פֿון אַלע לעבעדיקע מענטשן (חַי). אַזוי איז אין זעקס טעג באַשאַפֿן געוואָרן די גאַנצע וועלט אין אַזאַ סֵדֶר: צוערשט די ניט־לעבעדיקע נאַטור (ערד, וואַסער), ווייטער די וואַקסנדיקע נאַטור (בוימער, גראָזן), די לעבעדיקע און באַוועגלעכע נאַטור (חַיוֹת, עופֿות, פֿיש) און צולעצט דער מענטש, וואָס דאַרף הערשן איבער דער גאַנצער נאַטור. די תּוֹרה גיט צו, אַז נאָכדעם ווי גאָט האָט באַשאַפֿן די וועלט אין זעקס טעג, האָט ער אויפֿן זיבעטן טאָג אָפּגערוט, און דערפֿאַר דאַרף דער מענטש אויך אָפּרוען איין טאָג אין דער וואָך — שַׁבָּת.

די ערשטע פּאָר מענטשן, אָדם און חַוה, האָבן געלעבט גליקלעך אין גַן־עֵדֶן, אַ שיינעם גאָרטן, וווּ עס זיינען געוואַקסן אַלערליי פּירות צום עסן. צווישן די בוימער זיינען געווען צוויי, דער בוים פֿון לעבן („עֵץ הַחַיִים“) און דער בוים פֿון וויסן („עֵץ הַדַעַת“). גאָט האָט אָנגעזאָגט אָדָמען, אַז ער מעג עסן פֿרוכטן פֿון אַלע בוימער, נאָר ניט פֿון בוים פֿון וויסן. אָבער חַוָה האָט דערזען אַ שיינע פֿרוכט אויפֿן בוים פֿון וויסן, האָט אָפּגעריסן און אויפֿגעגעסן; דאָס איז געווען זייער געשמאַק, און זי האָט איינגערעדט אָדָמען, ער זאָל אויך פֿאַרזוכן; אָדָם האָט איר געפֿאָלגט. דאָ האָבן זיך בייביידן די אויגן געעפֿנט: זיי האָבן אָנגעהויבן וויסן און פֿאַרשטיין דאָס, וואָס זיי האָבן פֿריער ניט פֿאַרשטאַנען. אַזוי האָבן זיי צום ערשטן מאָל באַמערקט, אַז זיי גייען אַרום נאַקעט, און האָבן זיך אָנגעהויבן שעמען; זיי האָבן זיך אויף גיך געמאַכט גאַרטלעך פֿון פֿייגנבלעטער און צוגעדעקט דאָס לייב. מיטאַמאָל האָט אָדָם דערהערט גאָטס קול אין גאָרטן: „פֿאַרוואָס האָסטו געגעסן פֿונעם פֿאַרבאָטענעם בוים?“ אָדָם האָט געענטפֿערט: „די ווייב האָט מיך איינגערעדט“; חַוָה האָט זיך פֿאַרענטפֿערט, אַז די קלוגע שלאַנג, וואָס האָט זיך אַרומגעדרייט אין גאָרטן, האָט זי איינגערעדט. און גאָט האָט געזאָגט: „פֿאַר דיין זינד, חַוָה, וועסטו באַשטראָפֿט ווערן דערמיט, וואָס דו וועסט מיט שמערצן געווינען קינדער; און דו, אָדָם, וועסט מיט שווערער מי באַאַרבעטן די ערד, מיט שווייס פֿון דיין פּנים וועסטו אַרויסנעמען פֿון איר דיין ברויט, ביז דו וועסט זיך אומקערן צו דער

ערד נאָך דיין טויט". נאָכדעם זיינען די ערשטע פּאָר מענטשן פאַר־טריבּען געוואָרן פון גַן־עֵדן און האָבּן געמוזט מיט שווערער אַרבּעט און ליידן אונטערהאַלטן זייער לעבּן.

די ערשטע קינדער פון אָדם און חַוה זיינען געווען צוויי זין: קַיִן און הֶבֶל. קַיִן איז געווען אַן ערדאַרבּעטער, הֶבל אַ פּאַסטוך. איינמאָל האָבּן זיך די בּרידער צוקריגט אין פעלד; דער שטאַרקערער קַיִן האָט זיך געוואָרפן אויף הֶבלן און אים דערהַרגעט. דאָ האָט דער מערדער דערהערט גאָטס קול: „וואו איז דיין בּרודער הֶבל?" קַיִן האָט גע־ענטפערט: „איך ווייס ניט, איך בּין דאָך ניט מיין בּרודערס שומֵר (היטער)". גאָט האָט קַיִנען פאַרשאָלטן פאַר זיין שרעקלעכן פאַרבּרעך און האָט אים אָנגעזאָגט, אַז ער וועט זיין גאַנצן לעבּן זיין פאַרוואָגלט (נָע ונָד) און ניט האָבּן קיין רו אויף דער ערד. אין דער דאָזיקער דערציילונג שפּיגלט זיך אָפּ פון איין זייט דער אַלטער קאַמף צווישן דעם איינגעזעסענעם ערדאַרבּעטער און דעם וואַנדערנדיקן פּאַסטוך, פון דער אַנדערער זייט — די אייבּיקע מִלְחָמה צווישן מענטש און מענטש, פאָלק און פאָלק.

אָדָם און חַוָה האָבּן געהאַט נאָך קינדער, זין און טעכטער. עס זיינען אויסגעוואַקסן גאַנצע מִשְפָּחות מענטשן, שפּעטער גאַנצע דורות, אָבּער געלעבּט האָבּן זיי צווישן זיך ווי חַיות: דער שטאַרקער האָט געשלאָגן און געדריקט דעם שוואַכערן; עס איז ניט געווען אֶמֶת און יוֹשֶר אויף דער ערד. זעענדיק אַזוינס האָט גאָט בּאַשלאָסן בּרענגען אַ מַבּול, אַ פאַרפלייצונג, אויף דער ערד, כּדי דער שלעכטער דור זאָל אויסשטאַרבּן און מאַכן פּלאַץ פאַר אַ בּעסערן מין מענטשן. גאָט האָט געוואָלט לאָזן לעבּן נאָר דעם איינציקן ערלעכן מענטשן, מיטן נאָמען נוֹחַ (נואַח), און האָט אים געזאָגט: „מאַך זיך אַ גרויסן הילצערנעם קאַסטן („תֵיבָה") און גיי אַהין אַריין מיט דיין הויזגעזינד און מיט איין פּאָר פון יעדער מין לעבּעדיקע בּאַשעפענישן, חַיות און עוֹפוֹת". נוֹח האָט אַזוי געטאָן, און ווען עס האָט זיך אָנגעהויבּן דער מַבּול און די גאַנצע ערד איז פאַרפלייצט געוואָרן, האָט זיך די תיבה אויפגעהויבּן און געשוואומען איבּער די הויכע וואַסערן. ווי נאָר די וואַסערן זיינען אָפּגעפאַלן, איז נוֹח אַרויס פון דער תיבה מיט זיין הויזגעזינד און מיט אַלע חַיות, וואָס פון זיי האָט געזאָלט געבּאָרן ווערן אַ נייע לעבּעדיקע

וועלט. גאָט האָט צוגעזאָגט נוחן מער ניט ברענגען קיין מבול אויף דער ערד און האָט באַוויזן אויף דעם רעגנבויגן אין די וואָלקנס, אַלס אַ סימן פון פרידן צווישן גאָט און מענטשן. — אַזאַ דערציילונג וועגן אַ וועלט־מבול איז געווען פאַרשפּרייט צווישן אַלע פעלקער פון אַזיע, אָבער אין דער תּורה האָט מען דערצו געגעבן אַ דערקלערונג: פּדי אַ שלעכטן דור פאַרבייטן מיט אַ גוטן.

נוח האָט געהאַט דריי זין: שֵׁם, חָם און יֶפת. פון זי, זייערע קינדער און קינדס־קינדער האָט זיך צעוואַקסן אַ נייע וועלט מיט מענטשן, מִשפּחות, שבָטים און פעלקער. פון אָנהויב האָבן אַלע גערעדט אויף איין שפּראַך און האָבן גוט פאַרשטאַנען איינער דעם אַנדערן. איינמאָל האָבן זיך מענטשן פאַרזאַמלט אין בָּבל און האָבן דאָרט אָנגעהויבן בויען אַ הויכן טורעם, וואָס זיין שפּיץ זאָל דערגרייכן צום הימל; דאָס האָט געזאָלט זיין אַ צייכן פאַר אַלע מענטשן, זיי זאָלן זען פון וויטן דעם טורעם און ניט צעשפּרייטן זיך אויף דער ערד. אָבער בשעת דער אַרבעט, וואָס האָט לאַנג געדויערט, האָט פּאַסירט אַזאַ זאַך: די בויער האָבן אָנגעהויבן ריידן אויף פאַרשיידענע שפּראַכן און איינער האָט ניט פאַרשטאַנען וואָס דער אַנדערער רעדט. דעמאָלט האָט זיך דער בוי אָפּגעשטעלט און מענטשן האָבן זיך פון בָּבל צעשאָטן אויף דער גאַנצער וועלט. זיי האָבן זיך צעטיילט אויף פעלקער אין פאַרשיידענע לענדער. יעדער פאָלק האָט גערעדט אין זיין שפּראַך. פון נוחס דריי זין זיינען אַרויסגעקומען דריי גרופּעס פעלקער: ס ע מ י ט ן פון שֵׁם, חַ מ י ט ן פון חָם, יֶ פ ת י ט ן פון יֶפת. צו די סעמיטן האָבן געהערט די אַזיאַטישע פעלקער: אַסיריער, באַבילאָניער, אַראַמייער, אידן און אַראַבער; צו די חַמיטן — די עגיפּטער, די כּושים (אַבעסיניער) און די שוואַרצע פעלקער אין אַפריקע; צו די יֶפתיטן — די ווייסע אייראָפּעאישע פעלקער. דאָס אידישע פאָלק האָט געשטאַמט פון דעם סעמיטישן שֵבט ע ב ר י ם (העברייער), און זיין ערשטער שטאַמפאָטער איז געווען „אברהם העברי“, וועגן וועלכן מיר האָבן דערציילט אין אָנהויב פון אונזער געשיכטע.

12. גָלות־בָבל

נאָך דעם חורבן פון ירושָלים איז דער גרעסטער טייל איינוואוינער פאַרטריבן געוואָרן קיין בָבל. דאָ האָבן זיי זיך אָבער ניט צעשאָטן איבערן גאַנצן לאַנד און ניט צונויפגעמישט מיט דער אָרטיקער באַפעלקערונג; זיי האָבן זיך באַזעצט אין עטלעכע שטעט און געבילדעט געשלאָסענע קהילות (געמיינדעס). די „גולים" (פאַרטריבענע, עמי־גראַנטן) האָבן געהאַט זייערע תפילה־הייזער, וואו זיי פלעגן זיך פאַרזאַמלען, לייענען זייערע הייליקע ביכער, זינגען פסאַלמען (תהילים), הערן רעדעס פון זייערע לערער און נביאים. ביים געבעט פלעגן זיי זיך שטעלן מיטן פנים צו דער זייט פון ירושלים, אַזוי ווי זיי וואָלטן גע־קוקט אויפן בית־המקדש. מען האָט דאָרטן געזונגען פאָלקס־לידער, פול מיט בענקשאַפט נאָך דעם פאָטערלאַנד, צום ביישפיל דאָס ליד „על נהרות בבל":

בײ די טייכן פון בָבל זיינען מיר געזעסן און געוויינט, דער־מאָנענדיק ציון.
אויף די ווערבעס דאָרטן האָבן מיר אויפגעהאנגען אונזערע פידלען.
דאָרטן האָבן אונזערע פאַנגער געפאָדערט ביי אונז לידער...
אָבער ווי זאָלן מיר זינגען גאָטס ליד אין אַ פרעמד לאַנד?
אויב איך וועל דיך פאַרגעסן, ירושלים, זאָל פאַרדאַרט ווערן מיין האַנט!...

אין בָבל האָבן זיך די נייע „גולי־יהודָה" געטראָפן מיט גרופּעס אוראייניקלעך פון די „גולֵי־ישׂרָאל", וואָס זיינען אַמאָל פאַרטריבן געוואָרן פון שומרון קיין אַשור און בָבל. אין דער פרעמד האָבן זיך צונויפגעגאָסן רעשטן פון צוויי אידישע מלוכות. אַזוי האָט זיך אין בָבֶל געשאַפן אַ גאַנץ גרויסער אידישער ישוב. מען האָט געלעבט רואיק, זיך באַשעפטיקט מיט ערדאַרבעט, מלאכה און האַנדל. עטלעכע אידישע קינדער פון אַריסטאָקראַטישע הייזער אין ירושלים, דָניאֵל מיט זיינע דריי חברים, האָבן געוואוינט ביים הויף פון דעם גרויסן באַבי־לאָנישן קיניג נבוכַדנֶצאַר. מען דערציילט, אַז נבוכדנצאַר האָט זיי אַמאָל געהייסן, זיי זאָלן זיך בוקן צום באַבילאָנישן אָפּגאָט, און ווען

17. על נַהֲרוֹת בָּבֶל

זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט, האָט מען זיי אַריינגעוואָרפֿן אין אַ ברענענדיקן קאַלך־אויוון; אָבער דאָ האָט זיך געטראָפֿן אַ נס: די יונגעלייט זײַנען אַרויס פֿון פֿייער אומבאַשעדיקט, אַפֿילו די האָר ניט אָפּגעברענט. דאָ האָט נבוכדנעצאַר פֿאַרשטאַנען, ווי גרויס איז דער אידישער גאָט, און האָט אויפֿגעהערט צווינגען אידישע קינדער צום גוישן גאָטס־דינסט.

אין דער ערשטער צײַט פֿון גלות־בבל האָט דאָרטן געלעבט דער אידישער נביא יחזקאל. מען האָט אים אַהין אַוועקגעפֿירט נאָך מיט דעם יונגן קיניג יהויכין אין דער ערשטער גרופּע געפֿאַנגענע פֿון ירושלים. יחזקאל איז געוואָרן דער גײַסטיקער פֿירער פֿון די פֿאַרטריבענע; ער פֿלעגט זיי טרייסטן אין זייער טרויער, לערנען זיי ווי צו לעבן אין אַ פֿרעמד לאַנד בלײַבנדיק געטריי דעם אייגענעם פֿאָלק. איינמאָל האָט ער זיי דערציילט אַזאַ נביאישן חלום: „עס האָט זיך אויפֿגעהויבן אַ שטאַרקער ווינט און מיך פֿאַרטראָגן אין אַ טאָל, פֿול מיט ביינער פֿון פֿאַרשטאָרבענע מענטשן; מיטאַמאָל האָבן זיך די צעשאָטענע ביינער אָנגעהויבן צורוקן איינע צו די אַנדערע, אויף זיי האָט זיך אַרויפֿגעצויגן פֿלייש און הויט, און עס איז אַריין אין זיי אַ לעבעדיקער גײַסט — און עס האָבן זיך געשטעלט אויף די פֿיס אַ מאַסע לעבעדיקע מענטשן. איך האָב געפֿרעגט, ווער זײַנען זיי, און האָב דערהערט אַ קול פֿון גאָט: דאָס זײַנען אידישע קינדער; זיי קלאָגן זיך, אַז זיי זײַנען אויסגעטריקנטע ביינער, אַ געשטאָרבן פֿאָלק, אָבער איך וועל די צעוואָרפֿענע ביינער צונויפֿזאַמלען און באַלעבן זיי מיט מײַן גײַסט, און וועל זיי אַרויספֿירן צוריק אין זייער לאַנד, און זיי וועלן ווידער זײַן מײַן פֿאָלק“.

עס זײַנען אַריבער כּמעט פֿופֿציק יאָר. נבוכדנעצאַר איז שוין געשטאָרבן, זײַנע נאָכפֿאָלגער זײַנען געווען צו שוואַך כּדי אויפֿצוהאַלטן אַזאַ גרויסע מלוכה, ווי די באַבילאָנישע אימפּעריע. דער געוואַלטיקער בונד פֿון פֿאַרשידענע לענדער האָט זיך אָנגעהויבן צעפֿאַלן. אין מיטלאַזיע האָט זיך באַוויזן אַ נײַ שטאַרק פֿאָלק — די פּ ע ר ס ע ר; זייער העלדישער פֿירער כּ ו ר ש (קירוס) האָט אָפּגענומען אַ סך לענדער בײַ די באַבילאָנישע הערשער און זיך ענדלעך אַ לאָז געטאָן צו דער הויפּטשטאָט בבל. די שטאָט איז געווען שטאַרק באַפֿעסטיקט מיט דיקע ווענט אַרום און אַרום, און דער באַבילאָנישער קיניג בלשאצר איז

געוועזן זיכער, אַז דער פֿיינד וועט אין שטאָט ניט אַריינדרינגען. אין קיניגלעכן פּאַלאַץ איז מען זיך געזעסן רויִק, געמאַכט פֿריילעכע מאָלצייטן און געוואָלט פֿאַרגעסן וועגן דער בלוטיקער מלחמה. איינמאָל האָט בלשאַצר איינגעלאַדן פֿיל געסט אויף אַ גרויסער סעודה; ביז שפּעט אין דער נאַכט האָט מען געטרונקען ווײַן פֿון די גילדערנע בעכערס, וואָס נבוכדנעצאַר האָט אַמאָל אָנגערויבט אין בית־המקדש פֿון ירושלים. דאָ, ווי עס דערציילט די לעגענדע, האָט זיך באַוויזן אַ האַנט און האָט אָנגעשריבן אויף דער וואַנט פֿון סעודה־זאַל עטלעכע ווערטער, וואָס קיינער האָט זיי ניט געקענט איבערלייענען. מען האָט גערופֿן דעם אידישן חכם דניאל, און ער האָט באַלד איבערגעלייענט די אַראַמעאישע ווערטער: „געציילט, אָפּגעוואויגן און צעטיילט“; דאָס האָט ער דער־קלערט דעם קיניג אַזוי: געציילט זיינען די טעג פֿון דיין הערשאַפֿט, אָפּגעוואויגן דיינע שלעכטע מעשים און צעטיילט איז דיין מלוכה צווישן פֿיינדלעכע פֿעלקער. די נבואה איז טאַקע באַלד מקוים געוואָרן. אין דער זעלביקער נאַכט האָבן זיך די פּערסער אַריינגעריסן אין שטאָט און האָבן געהרגעט דעם קיניג בלשאַצר.

אין גאַנצן לאַנד איז אויסגערופֿן געוואָרן, אַז כּורש איז איצט קיניג פֿון בבל. די אידישע באַפֿעלקערונג האָט מיט פֿרייד באַגעגנט דעם נייעם פּערסישן הערשער. אַ גרויסער נביא, וואָס האָט דאַן געלעבט אין בבל (מען רופֿט אים ישעיה דער צווייטער), האָט אויסגערופֿן אין נאָמען פֿון גאָט: „טרייסט, טרייסט מיין פֿאָלק. זאָג אָן דער שטאָט ירושלים, אַז די שווערע צייט איז שוין פֿאַרביי... איך האָב געגעבן כּורשן די גרויסע מאַכט צוליב מיין ליבן פֿאָלק ישׂראל... ער וועט אויפֿבויען מיין שטאָט און באַפֿרייען מיינע געפֿאַנגענע“. כּורשן איז זייער געפֿעלן געוואָרן, וואָס די אידן לייגן אויף אים אַזוינע האָפֿענונגען, און ער האָט צוגעזאָגט אָפּלאָזן די געפֿאַנגענע פֿון מלכות יהודה צוריק אין זייער לאַנד. ער האָט אַרויסגעלאָזט אַ באַפֿעל, אַז די וואָס ווילן זיך אומקערן קיין יהודה מעגן דאָרטן ווידער אויפֿבויען די חרובֿע שטאָט ירושלים און דעם בית־המקדש; ער האָט געהייסן, מען זאָל דערויף אַרויסגעבן געלט פֿון זיינע קיניגלעכע אוצרות און אָפּגעבן צוריק אַלע טייערע כּלים, וואָס נבוכדנעצר האָט אָנגערויבט אין בית־המקדש. צענדליקער טויזנט אידן האָבן זיך געלאָזט אין וועג קיין

יהודה, אונטער דער פירונג פון דעם פירשט זרובָּבֶל, אַן אייניקל פון מֶלֶך יהוֹיָכין. נאָך פופציק יאָר געפאַנגענשאַפט אין בָּבל זיינען זיי מיט פרייד געגאַנגען צוריק אַהיים. שפּעטער האָט מען וועגן דעם געזונגען דאָס שיינע ליד (אין תהילים):

אַז גאָט האָט אומגעקערט די געפאַנגענע פון ציון,
זיינען מיר אַזוי ווי אין חָלום געווען,
מיט פריילעכען געלעכטער איז געווען פול אונזער מויל
און אונזער צונג מיט געזאַנג.

---

13. יהודה אונטער פערסישער הערשאַפט

ווען די פאַרטריבענע האָבן זיך אומגעקערט קיין יהודָה, האָבן זיי דערזעען אַ חָרוּב לאַנד. ירושָלים און די אַרומיקע ערטער האָבן זיך נאָך ניט אויפגעבויט נאָך דעם חורבן; אין די פּראָווינצן האָבן זיך באַזעצט מענטשן פון פרעמדע פעלקער: פּלישתים (אַשדודים), מואָבים, עמונים און די האַלב־אידישע שומרונים; צווישן זיי האָבן געוואוינט אָרימע אידישע משפָּחות, וואָס האָבן זיך אָפּט צונויפגעמישט מיט די פרעמדע און געריעדט אין זייער שפּראַך.

די פירער פון די אָנגעקומענע גולִי־בָּבל, דער פירשט זרובָּבל און דער כּוהן גדול יהושוע, האָבן פאַרשטאַנען, אַז כּדי אויפצולעבן און פאַראייניקן דאָס פאָלק מוז מען צוערשט אויפבויען די הויפּטשטאָט ירושָלים מיט דעם בית־המִקדָש און שאַפן דאָרטן אַ נייע רעגירונג. אויף גיך האָט מען אויפן פּלאַץ פון אַלטן בית־המקדש אויפגעשטעלט אַן אַלטאַר (מִזבֵּחַ) פאַר קָרבָּנות און אָנגעהויבן לייגן גרונדשטיינער פאַר אַ קליינעם טעמפּל, ווייל צו אַ גרויסן בנין האָבן געפעלט מיטלען ביי דעם פאַראָרימטן פאָלק. צו דעם דאָזיקן יום־טוב זיינען געקומען מענטשן פון אַלע שטעט, די כּוהנים האָבן געזונגען פּסאַלמען (תהילים), די נביאים האָבן באַגייסטערט דאָס פאָלק מיט זייערע פייערדיקע רעדעס. גרויס איז געווען די שימחָה. אָבער דערביי זיינען געשטאַנען אַלטע לייט, וואָס האָבן נאָך געזעען דעם ערשטן בית־המִקדָש פון שלומה המֶלֶך, און געוויינט: דער פונדאַמענט פון דעם נייעם „גאָטסהויז“ איז געווען זייער קליין אין פאַרגלייך מיט דעם אַלטן, און מען האָט שוין

געזעען, אַז דער אַמאָליקער גלאַנץ איז פאַרבײַ. אָבער אַפילו דער קליינער בנין איז אָנגעקומען מיט גרויסע צרות. די שומרונים זיינען געקומען צו זרובבלען און האָבן געזאָגט: „לאָמיר צוזאַמען בויען דעם בית-המקדש". אָבער זרובבל האָט זיי אָפּגעזאָגט, ווייל מען האָט זיי געהאַלטן פאַר האַלבע אידן. זיינען זיי געגאַנגען צו די פּערסישע הערשער און האָבן געמסרט, אַז אידן גרייטן צו אַן אויפשטאַנד קעגן די פּערסער כדי צו באַפרייען די שטאָט ירושלים. די בוי-אַרבעטן האָבן זיך אויף אַ צייט אָפּגעשטעלט; ערשט אין צוואַנציקסטן יאָר נאָך דעם צוריקקומען פון גלות בבל און אין זיבעציקסטן יאָר נאָכן חורבן פון „בית ראשון" איז פאַרטיק געוואָרן דער צווייטער בית-המקדש, דער „בית שני".

דאָס לאַנד יהודה, וואָס איז געוואָרן אַ פּראָווינץ פון דער גרויסער פּערסישער אימפּעריע, האָט קיין אייגענעם קיניג ניט געהאַט. אָנשטאָט אַ מלך איז בראש פון פאָלק געשטאַנען אַ כהן גדול, אַ פאָרשטייער פון דער אידישער רעליגיע. נאָך זרובבלס טויט איז דער כהן גדול (גרויס-פּריסטער) יהושע בן צדוק געבליבן דער איינציקער פירער פון פאָלק, און נאָך אים האָבן געהערשט זיינע קינדער און קינדס-קינדער, די כהנים גדולים פון צדוקס משפּחה. אָבער קיין רעכטע אָרדענונג אין לאַנד איז נאָך ניט געווען. די הויפּטשטאָט ירושלים איז נאָך ניט געווען צוריק אויפגעבויט און ניט באַפעסטיקט אַרום מיט מויערן; פרעמדע באַנדעס פלעגן זיך אַהין אַריינרייסן און רויבן די באַפעלקערונג. ניט אַלע אידן האָבן געפאָלגט די געזעצן פון דער תורה, ווייל נאָר ווייניקע מענטשן — די כוהנים, נביאים און געלערנטע — האָבן געקענט לייענען און פאַרשטיין די הייליקע ביכער. דאָס פאָלק האָט שוין לאַנג אויפגעהערט ריידן אין דער אַלטער העברעאישער שפּראַך, וואָס איז געבליבן נאָר אַ בוך-שפּראַך: מען האָט גערעדט אין דער פּערסישער מלוכה-שפּראַך — אַרמיש. איצט האָט מען געדאַרפט, כדי צו שאַפן אָרדענונג אין לאַנד, באַקאַנט מאַכן דאָס פאָלק מיט זיין נאַציאָנאַלן געזעצבוך, דער תורה, כדי אַלע זאָלן וויסן ווי צו פירן זיך, וואָס מען מעג און וואָס מען טאָר ניט. די דאָזיקע אויפגאַבע האָבן דערפילט צוויי גרויסן מענטשן, וואָס זיינען געקומען פון בבל און פּערסיע: ע ז ר א און נ ח מ י ה.

עזרָא איז געווען אַ געלערנטער אין דער אידישער קהילה, וואָס איז געבליבן אין בָּבל, נאָכדעם ווי די ערשטע געפאַנגענע האָבן זיך אומ־געקערט אַהיים מיט זרובָּבלען. ער האָט געהייסן „עֶזרָא הַסופר“, ווייל ער פלעגט זאַמלען און איבערשרייבן די הייליקע ביכער פון דער תּורה און פאַרשפּרייטן זיי אין פאָלק. נחֶמיָה איז געווען אַ גרויסער תּקיף ביים הויף פון פּערסישן קיניג אַרטאַקסערקס אין דער הויפּטשטאָט שושן (סוזי). ביידע האָבן באַקומען פולמאַכט פון קיניג צו פאָרן קיין ירושלים און צו שאַפן דאָרטן אָרדענונג, אָנשטעלן אידישע באַאַמטע און ריכ־טער און אויסרופן די תורת־מושה אַלס דאָס געזעצבוך פון אידישן פאָלק. עזרָא איז געקומען קיין ירושלים מיט אַ גרויסער גרופּע אידן פון בָּבל און האָט צונויפגערופן אַ פאָלקס־פאַרזאַמלונג אויפן פּלאַץ פון בית־המִקדש. אין אַ פייערדיקער רעדע האָט ער דערמאָנט, אַז נאָך אַלע איבערגעלעבטע צָרות דאַרף שוין דאָס פאָלק אָנהויבן פירן אַ ניי לעבן, לויט די געזעצן פון דער הייליגער תּורה, און ניט אויסמישן זיך מיט פרעמדע פעלקער. ער האָט געפאָדערט, אַז יענע, וואָס האָבן גע־האַט ניט אידישע פרויען, זאָלן זיך מיט זיי באַלד צעשיידן. אין פיל מִשפּחות האָט מען אַזוי געטאָן; עס האָט זיך געהערט אַ ביטערער יאָמער אין אַזעלכע הייזער, וואו מוטערס האָבן זיך געמוזט שיידן מיט זייערע מענער און קינדער. דאָס איז געווען אַ שווערער קָרבּן צוליב דער ריינקייט און גאַנצקייט פון אידישן פאָלק.

נחֶמיָה האָט באַלד נאָך זיין קומען אָנגעהויבן בויען אַ מויערוואַנט אַרום ירושָלים, כּדי צו באַפעסטיקן די שטאָט. טויזנטער מענטשן האָבן געלייגט די שטיינער. ביי דער אַרבעט פלעגן אויף זיי אָפט אָנפאַלן די שומרונים און אַנדערע שונאים, פון די פרעמדע פעלקער, אָבער די אַרבעטער זיינען געווען באַוואָפנט און האָבן די אָנפאַלער אָפּגעטריבן. ווען די פעסטונגס־וואַנט איז שוין געווען פאַרטיק, האָבן עֶזרָא און נחֶמיָה ווידער צונויפגערופן אַ גרויסע פאָלקס־פאַרזאַמלונג. עזרָא האָט פאָר־געלייענט קאַפּיטלעך פון דער תּורה און דערנאָך דעם כּתב פון אַ שבועה, וואָס אַלע האָבן געדאַרפט געבן, אַז זיי וועלן פאָלגן די געזעצן פון דער תּורה. אויף דעם כּתב האָבן זיך געחתמעט די עלטסטע פון די פאַמיליעס. אַזוי האָט דאָס פאָלק געשוואָרן אָפּצוהיטן די תּורה, וואָס איז געוואָרן אַ מלוכה־געזעצבוך.

די שומרונים, וואָס זיינען אָפּגעשטויסן געוואָרן פון יידישן פאָלק, האָבן זיך אויפגעבויט אַ באַזונדער טעמפּל אויפן באַרג גריזים, אַרום דער שטאָט שכם. זיי האָבן אויך געהאַלטן די תורה פאַר אַ הייליק בוך, אָבער זייערע מנהגים זיינען געווען אַנדערע. זיי זיינען געבליבן שטענדיק פיינדלעך דעם אידישן פאָלק.

אין יענער צייט, ווען עס האָט זיך ווידער אויפגעבויט דאָס לאַנד יהודה, האָבן יידן געלעבט אויך אין אַנדערע לענדער פון דער גרויסער פּערסישער אימפּעריע: אין בבל און אין די עכט-פּערסישע שטעט, באַזונדערס אין דער הויפּטשטאָט שושן. דאָ האָט זיך איינמאָל געטראָפן אַזאַ מעשה. ביי דעם פּערסישן קיניג אַחשורוש (קסערקס) איז געווען אַ מיניסטער המן, וואָס האָט זייער פיינט געהאַט אידן. איינמאָל זאָגט ער צום קיניג: „אין דיין לאַנד איז דאָ אַ פאָלק (די אידן), וואָס איז אומעטום צעזייט און צעשפּרייט, זייערע געזעצן זיינען גאָר אַנדערש ווי ביי אַנדערע פעלקער און דיינע געזעצן פאָלגן זיי ניט. אויב דו ווילסט, גיב אַרויס אַ בעפעל, מען זאָל אַלע אידן טויטן". אַחשורוש האָט אַזאַ באַפעל אַרויסגעגעבן, און די אידן אין פּערסיע האָבן זיך געפונען אין אַ גרויסער סכנה. דעמאָלט איז געקומען צו הילף איינער פון די אָנגעזעענע אידן אין שושן, מרדכי, וואָס איז געווען נאָענט צום קיניגלעכן הויף. זיין יונגע קרובה, אֶסתר, איז צוליב איר גרויסער שיינקייט געוואָרן אַ קיניגין, איינע פון אַחשורושעס ווייבער; זי האָט אינגאַנצן פאַרגעסן אויף איר פאָלק און האָט ניט געזאָרגט וועגן דעם אומגליק, וואָס קומט אויף אים. דאָ האָט איר מרדכי דערמאָנט, אַז זי שטאַמט אַליין פון אידישן פאָלק און אויב זי וועט ניט בעטן דעם קיניג ער זאָל צוריקנעמען זיין מערדערישן באַפעל, וועט זי אויך פאַרפאַלן ווערן מיט איר גאַנצער אידישער משפּחה. אסתר האָט זיך דערשראָקן און האָט געזאָגט דעם קיניג, אַז זי איז אַ אידיש קינד, און אויב מען וועט אויספירן זיין באַפעל, וועט מען זי אויך טויטן; דערביי האָט זי געגעבן צו פאַרשטיין אַחשורושן, וואָס פאַר אַ שלעכטער מענטש המן איז. דענסטמאָל האָט דער נאַרישער קיניג פאַרשטאַנען, וואָס פאַר אַ צרה ער האָט אָנגעטאָן; ער האָט געהייסן מען זאָל דעם רשע המנען אויפהענגען און די אידן ערלויבן באַוואָפנען זיך און שלאָגן זייערע פיינד. אַזוי זיינען טויזנטער אידן געראַטעוועט געוואָרן פון טויט. צום

אָנדענק פון דער דאָזיקער ישועה האָט מען שפּעטער איינגעפירט אַ יום־טוב אין חודש אָדר, מיט דעם נאָמען פּורים.

אַ אידישע קאָלאָניע איז אין יענער צייט געווען אויך אין מִ צ ר י ם, וואָס איז דאַן געוואָרן אַ טייל פון דער פּערסישער אימפּעריע. דאָס זיינען געווען די קינדס־קינדער פון יענע אידישע סאָלדאַטן, וואָס האָבן פאַרלאָזן דאָס לאַנד יהודה נאָך דעם גרויסן חורבן און דעם טויט פון גדליָהן און זיינען אַוועק קיין מִצרים צוזאַמען מיט דעם נביא יִרמיָהו. אַ טייל פון זיי האָבן זיך באַזעצט אויף דעם דָרום־גרעניץ פון מִצרים, אין אַ פעסטונג־שטאָט ע ל ע פ אַ נ ט י נ ע (די העלפאַנט־שטאָט), און האָבן געדינט אין דער עגיפּטישער אַרמיי. די אידישע קהילה האָט זיך אויסגעבויט אַ קליינעם טעמפּל, נאָך דעם מוסטער פון בֵית־הַמִקדָש, מיט כּוהנים און קָרבָּנות. זיי האָבן גערעדט אַראַמעאיש און האָבן אין דער דאָזיקער שפּראַך געשריבן בריוו צו זייערע ברידער אין ירושָלים.

---

14. כּוהנים־רעגירונג. דער תנ״ך (תוֹרה־נביאים־כּתובים)

צוויי הונדערט יאָר האָט געדויערט די פּערסישע הערשאַפט אין לאַנד יהודה (לערך פון 2500 ביז 2300 יאָר פאַר אונזער צייט). אין פּאַלעסטינע איז געזעסן אַ פּערסישער גובערנאַטאָר, אַ פַּחָה, וואָס האָט אויפגעפּאַסט די מלוכה־שטייערן ביי דער באַפעלקערונג און געזאָרגט וועגן רו און אָרדענונג אין לאַנד. אין זייער אינווייניקסטן לעבן זיינען אידן געווען פריי און זעלבשטענדיק. אַזוי ווי זייער געזעצבוך איז געווען די תורה, וואָס לויט דעם פאָלקס־גלויבן איז זי געגעבן געוואָרן פון גאָט דורך מושה רבנו, האָבן די מאַכט אין לאַנד געדאַרפט האָבן די גייסטלעכע פירער, די כּוהנים גדולים פון הייליקן טעמפּל אין ירושלים. אין דער מִשפָּחָה צ ד ו ק, וואָס האָט געשטאַמט פון דעם ערשטן כּוהן־גָדול יהושוע בן־צדוק, פלעגט די מאַכט אַריבערגיין פון פאָטער צום זון. דער כּוהן גָדול האָט געהאַט אַרום זיך אַ ראַט פון ז ק נ י ם (עלטסטע, חָשובע מענטשן) און פלעגט זיך מיט זיי מְיַשב זיין וועגן די ענִיָנים פון די קהילות. אַ גרויסן איינפלוס אויף דער פאַרוואַלטונג האָבן געהאַט די געלערנטע אָדער שרייבער, די „סופרים", וואָס פלעגן דערקלערן דעם פאָלק די געזעצן פון דער תורה. די „זקנים" צוזאַמען מיט די

„סופרים“ האָבן געשאַפן אַ גרויסן פאָלקס־ראַט, וואָס האָט געהייסן „כּנסת הגדולה“ און פלעגט באַטראַכטן די וויכטיקסטע פראַגן פון דער פאַרוואַלטונג.

דער לאָזונג פון דער כּנסת הגדולה איז געווען: „זייט פאַרזיכטיק אין זאַכן פון געריכט, שטעלט אויף וואָס מער לערנער און מאַכט אַ צוים אַרום דער תּורה“, — דאָס הייסט מען זאָל באַשטימען ערלעכע ריכטער, מען זאָל שאַפן שולן פאַר קינדער און יונגע לייט, כּדי אַלע זאָלן קענען לייענען און שרייבן, און מען זאָל אָפּהיטן די געזעצן פון דער תּורה און צופּאַסן זיי צום לעבן. די כּנסת הגדולה האָט אַרויס־געגעבן אַ ריי נייע געזעצן; מען זאָגט, אַז פון איר שטאַמט דער סדר פון דאַווענען, די תּפילות „שמע ישראל“ און „שמונה עשרה“, וואָס דער איד איז מחויב געווען זאָגן יעדן טאָג. די תּפילות זיינען אין בית־המקדש געווען נאָר אַ צוגאָב צו דעם אַלטן סדר פון קרבּנות, אָבער אין די קליינע „בּתּי־הכּנסת“ (פאַרזאַמלונג־הייזער, תּפילה־הייזער) איז דער גאַנצער גאָטס־דינסט באַשטאַנען פון דאַווענען און לייענען קאַפּיטלעך פון דער תּורה. וויכטיקער איז געווען דאָס לערנען אין די שולן: אין יענע צייטן, ווען נאָר געציילטע מענטשן האָבן געקענט לייענען און שרייבן, האָבן די אידישע „סופרים“ געזאָרגט, אַז יעדער פאָלקסמענטש זאָל לערנען און קענען לייענען די תּורה. דאָס האָט אויפגעהאַלטן אין פאָלק די אַלטע שריפטלעכע שפּראַך, ע ב ר י ת, אין דער צייט ווען די אומגאַנג־שפּראַך אין לעבן איז געווען אַ ר אַ מ ע א י ש, אויף וועלכער מען האָט גערעדט און געשריבן אין אַלע לענדער פון דער פּערסישער מלוכה. צו ביידע שפּראַכן האָבן די סופרים צוגעפּאַסט אַ נייע האַנט־שריפט: „כּתב אשורי“ (אַסירישע שריפט), אָדער „כּתב מרובע“ — קוואַדראַט־אותיות, וואָס מען באַנוצט זיי אין געשריבענע ספרי תּורות און געדרוקטע ספרים ביז היינטיקן טאָג.

פון דעם גרויסן רעפאָרמאַטאָר עזרא הסופר און זיינע תּלמידים, די „סופרים“, שטאַמט דער סדר פון אונזער אַלטער ביבל־ליטעראַטור, וואָס באַשטייט פון דריי טיילן: ת ו ר ה, נ ב י א י ם און כ ת ו ב י ם (געקירצט תּנ״ך). עזרא האָט געזאַמלט אַלץ, וואָס עס האָבן אין משך פון הונדערטער יאָרן געשריבן די כּוהנים, נביאים און מחבּרים פון גע־שיכטע־ביכער, האָט אויסגעבעסערט די פאַרגרייזטע טעקסטן און

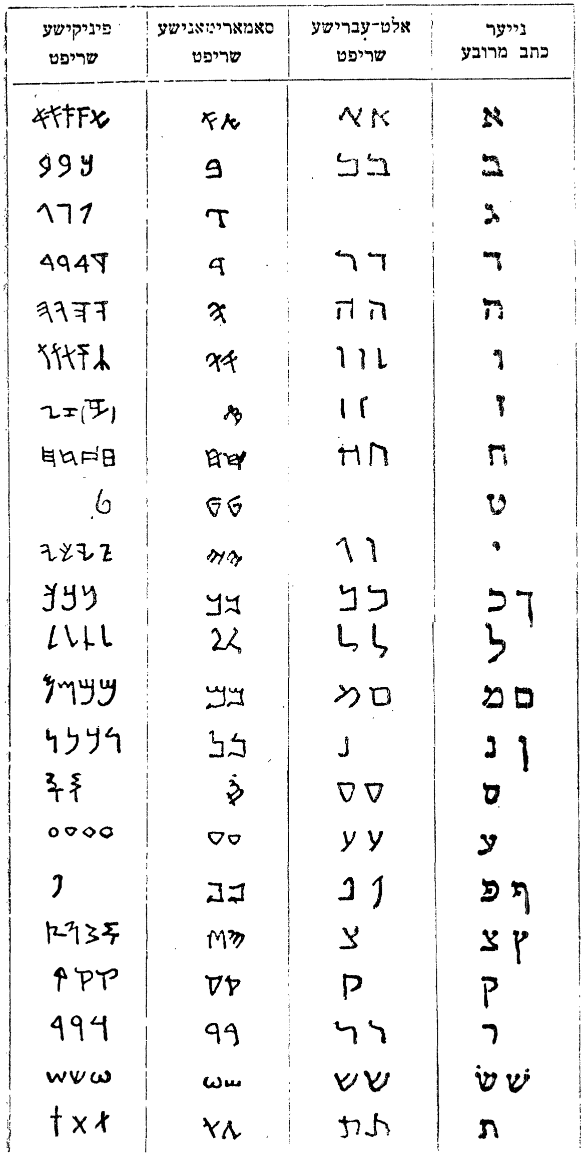

18. העברעאישע שריפט. אלטע און נייע

צונויפגעשטעלט גאַנצע ווערק פון שטיקלעך האַנטשריפטן. ער האָט צונויפגעשטעלט דעם גאַנצן טעקסט פון דער תּוֹרה אין פינף ביכער: 1) בּראשית, וואו עס ווערט דערציילט וועגן דער באַשאַפונג פון דער וועלט ביז אַבְרָהָם אָבִינוּ און וועגן דעם לעבן פון אידישן פאָלק אין דער צייט פון די אָבוֹת (פּאַטריאַרכן): אברהם, יצחק און יעקוֹב; 2) שמות, וואו עס ווערט דערציילט וועגן דער קנעכטשאַפט פון אידן אין מצרים און זייער אויסלייזונג דורך מוֹשהן, וועגן די געבאָטן פון באַרג סיני און אַנדערע וויכטיקסטע געזעצן פון דער תּורה; 3) וַיִּקְרָא אָדער „תּורת־כּוהנים" — געזעצן וועגן גאָטס־דינסט אין בית־המקדש, יָמים־טוֹבים און אויפפיר פון דעם מענטשן אין דער פאַמיליע און געזעלשאַפט; 4) בְּמִדְבָּר — אַ באַשרייבונג פון די וואַנדערונגען אין מִדבָּר אונטער מוֹשהס פירונג; 5) דְבָרים אָדער מִשְנֶה־תּוֹרה (איבערגעחזרטע תּורה) — יענעם בוך, וואָס מען האָט געפונען אין בית־המקדש אין מלך יאשיהוס צייטן: הויכע מאָראַלישע געזעצן אין גייסט פון די נביאים און אין דער פאָרם פון מוֹשה רבנוס צוואה פאַר זיין טוֹיט. די דאָזיקע פינף ביכער הייסן נאָך ביז היינט חוּמָש (גרופּע פון פינף).

די „סוֹפרים", וואָס האָבן ווייטער געפירט עזראס אַרבעט האָבן געבראַכט אין אָרדענונג די היסטאָרישע ביכער, וואָס דערציילן די געשיכטע פון אידישן פאָלק פון דער צייט, ווען אידן האָבן זיך באַזעצט אין כנען, ביזן ערשטן חורבּן פון ירושלים און גלות בָּבל; די דאָזיקע ביכער הייסן „נביאים ראשונים" און באַשטייען פון פיר טיילן: „יהוֹשוּע" און „שוֹפטים", „שמוּאל" און „מלכים". נאָך זיי קומען די „נביאים אַחרוֹנים" — פּוּפּצען ביכער מיט רעדעס פון דריי גרויסע נביאים (ישַעיה, יִרמְיָה, יְחֶזקאל) און פון צוועלף קלענערע נביאים (הוֹשֵעַ, יוֹאֵל, עמוֹס, עוֹבַדיָה, יוֹנה, מִיכָה, נחוּם, חֲבַקוּק, צפניה, חַגי, זכריה, מלאָכי).

„תּוֹרה" און „נביאים" — דאָס זיינען די ערשטע צוויי אָפּטיילונגען פון דער בּיבּל אָדער תּנ"ך. די דריטע אָפּטיילונג הייסט כּתוּבים, שריפטן, ליטעראַטור. אַהער גייען אַריין פאַרשיידענע ווערק, וואָס אַ טייל פון זיי איז שוין געווען פאַרטיק אין דער צייט פון עזרָא און די סוֹפרים, און דער אַנדער טייל איז געשריבן געוואָרן אין שפּעטערע צייטן. צו די עלטערע שריפטן געהערט דער גרויסער זאַמלבוך

„תהילים" — רעליגיעזע שירים (לידער) און תפילות (פסאַלמען), וואָס פיל פון זיי פלעגט מען זינגען אין בית־המקדש און אין די שולן; אַ טייל פון די פסאַלמען טראָגן דעם נאָמען פון דָוִיד המלך, ווייל זיי זיינען פאַר־בונדן מיט פאַרשיידענע מאָמענטן פון זיין לעבן. די פסאַלמען דריקן אויס אַזוי טיף די ליידן און פריידן פון דער מענטשלעכער נשמה, אַז מען האָט זיי שפּעטער אַריינגענומען אויך אין די קריסטלעכע תפילות.
דריי ביכער אין די „כתובים" זיינען פאַרבונדן מיט דעם נאָמען פון שלמה המלך: 1) „שיר השירים" — אַ וואונדערשיינע אידיליע, וואו עס ווערט באַזונגען די ליבע פון אַ יונגער דאָרף־מיידל שולַמית, וואָס וויל זיך אַרויסרייסן פון שלמה המלכס פּאַלאַץ און צוריקקומען זיך אויפן פעלד מיט איר געליבטן פאַסטוך; 2) „משלי שלמה" — משלים און שפּריכווערטער וועגן אַלערליי ערשיינונגען פון לעבן און קלוגע עצות, ווי מען זאָל זיך פירן; 3) „קהלת" — טרויעריקע באַטראַכטונגען וועגן לעבן און טויט, וועגן דער נישטיקייט פון דעם מענטשן, וואָס קען קיינמאָל ניט וויסן דעם אֶמת און גליקלעך זיין. אַזעלכע געדאַנקען קומען אויך אין בוך „איוב", וואו עס ווערט דערציילט, ווי דער צדיק איוב איז געוואָרן באַשטראָפט פון גאָט, אָנשטאָט צו באַלוינט ווערן פאַר זיינע גוטע מעשים, און ווי ער טענהט זיך אויס מיט גאָט, פאָדערט גערעכטיקייט אויף דער וועלט. ווייטער קומען דריי קליינע ספרים, וואָס ווערן גערופן „מגילות": „איכה" — טרויער־לידער אויף דעם חורבן פון ירושלים, וואָס לויט דער טראַדיציע שטאַמען זיי פון ירמיהו הנביא; „אסתר" — וועגן דער מעשה פון אחשורוש, המן און מרדכי; „רות" — אַ בילד פון דאָרף־לעבן אין דער צייט פון די שופטים.
צו די נביאישע ביכער געהערט דאָס שפּעטערע בוך „דניאל" — אַ באַ־שרייבונג אין דער אַראַמעאישער שפּראַך פון דעם, וואָס דער באַבילאָ־נישער צדיק דניאל האָט געזעען אין חלום וועגן דעם גורל פון אַלע מלוכות און פון דעם אידישן פאָלק ביז דער צייט פון גריכישער הער־שאַפט. די לעצטע דריי ביכער פון די „כתובים" זיינען היסטאָרישע כראָניקעס: „ספר עזרא" און „ספר נחמיה" דערציילן וועגן דעם, וואָס עס האָבן אויפגעטאָן די דאָזיקע ביידע פאָלקס־פירער, און דאָס בוך „דברי הימים" איז אין גרונד אַ כראָניק וועגן די מלכי בית־דויד, פון דויד המלך ביז צדקיהו.

15. גריכישע הערשאַפט: פּטאָלעמייער

אַרום צוויי און צוואַנציק הונדערט יאָר פאַר אונזער צייט האָט זיך די פּאָליטישע לאַגע אין די מזרח־לענדער אינגאַנצן געביטן. פון גריכנלאַנד, דעם געבילדעטסטן לאַנד אין אייראָפּע, איז אַרויס מיט אַ מעכטיקער אַרמיי דער גרויסער העלד אַ ל כּ ס נ ד ר מ ו ק ד ו ן (מאַקעדאָנער) און האָט אין אַ קורצער צייט. איינגענומען אַלע לענדער פון אַזיע און אַפריקע, וואָס ליגן ביים מיטללענדישן ים. ער האָט דאָרטן אַראָפּגעוואָרפן די פּערסישע הערשאַפט און אויפגעשטעלט הערשער פון זיינע קריגפירער. אַ פאָלקס־לעגענדע דערציילט, אַז ווען אַלכּסנדר איז צוגעגאַנגען מיט זיין חיל צו ירושָלים, איז צו אים אַרויס אַנטקעגן דער כּוהן גדול ידוע מיט אַנדערע כּוהנים און חשובסטע לייט פון דער שטאָט. ווי נאָר אַלכּסנדר, רייטנדיק אויף אַ פערד, האָט דערזען די אידישע דעפּוטאַציע, איז ער אַראָפּגעשפּרונגען און האָט זיך פאַרנייגט פאַרן כּוהן גדול. די אַרומיקע קריגסלייט האָבן אים געפרעגט, פאַרוואָס גיט ער אָפּ אַזאַ כּבוד דעם אידישן פּריסטער, האָט אַלכּסנדר געענטפערט: „ווען איך בין נאָך געווען אין מאַקעדאָניע און האָב געטרוימט וועגן איינגעמען די מזרח־לענדער, האָט זיך מיר איינמאָל אין חָלום באַוויזן אַזאַ געשטאַלט, ווי ביי דעם דאָזיקן כּוהן גדול, און האָט מיר פאָראויסגעזאָגט, אַז איך וועל דערגרייכן מיין ציל; איצט זע איך ווידער די זעלביקע געשטאַלט אויף דער וואָר און איך פאַרנייג זיך פאַר גאָט, וואָס האָט געזעדט דורך אים“. ווען אַלכּסנדר איז אַריין אין ירושלים, האָט ער באַזוכט דעם בית־המקדש און געבראַכט אַ קָרבן דעם אידישן גאָט.

19. אלכּסנדר מוקדון

דערפֿאַר וואָס די אידישע באַפֿעלקערונג האָט זיך פֿרייוויליק אונטערגעגעבן, האָט אַלכּסנדר געלאָזן איר די פֿרייהייט, וואָס זי האָט געהאַט אונטער דער פּערסישער הערשאַפֿט. ער האָט געהייסן זיין פֿאַרוואַלטער אין פּאַלעסטינע, ער זאָל די אידן ניט דריקן מיט שווערע שטייערן און זאָל זיך מיט זיי גוט באַגיין. די אידן האָבן אים אָפּגעדאַנקט דערמיט, וואָס זיי האָבן אַלע זייערע אינגלעך, געבאָרענע אין יענעם יאָר, אַ נאָמען געגעבן אַ ל כּ ס נ ד ר. ווען אַלכּסנדר מוקדון האָט איינגענומען מִצרַיִם און האָט דאָרטן געגרינדעט די גרויסע האַנדל־שטאָט אַ ל כּ ס נ ד ר י ה (אַלעקסאַנדריע), האָט ער זי באַזעצט מיט גריכן און מיט אידן און זיי געגעבן גלייכע בירגער־רעכט.

נאָכן טויט פֿון אַלכּסנדר האָבן זיינע גענעראַלן צעטיילט צווישן זיך די איינגענומענע לענדער. איינער פּ ט אָ ל ע מ י י (תַּלמַי) לאַגאָס איז געוואָרן הערשער פֿון מִצרַיִם. דאָס לאַנד יהוּדָה האָט ער אָפּגענומען ביי אַן אַנדער גענעראַל: ער האָט באַלאַגערט די שטאָט ירושלים אין אַ שבת־טאָג, ווען די אידישע באַפֿעלקערונג האָט זיך ניט געקענט פֿאַרטיידיקן מיט געווער, איז אַריין אין שטאָט און פֿון דאָרטן אַוועקגעפֿירט אַ סך מענטשן קיין אַלכּסנדריה. אין דער זעלבער צייט האָט זיך אַן אַנדער גריכישער קריגפֿירער ס ע ל ע ו ק געמאַכט פֿאַר אַ הערשער אין סיריע, קליין־אַזיע און מעסאָפּאָטאַמיע (בָּבֶל), וווּ עס האָבן אויך געוואוינט אַ סך אידן. זיין הויפּטשטאָט איז געוואָרן אַ נ ט י אָ כ י ע (אַנטיוכיה). אַזוי האָבן זיך געבילדעט צוויי גרויסע מלוכות מיט צוויי דינאַסטיעס (קיניגלעכע משפּחות): די פּ ט אָ ל ע מ י י ע ר און די ס ע ל ע ו ק י ד ן. אַזוי ווי דאָס לאַנד יהודה איז געלעגן צווישן ביידע מלוכות, האָבן זיך די צוויי דינאַסטיעס שטענדיק געקריגט פֿאַר דער הערשאַפֿט אין דעם דאָזיקן לאַנד.

מער ווי הונדערט יאָר האָבן אין יהודה געהערשט די פּטאָלעמייער. די ערשטע מלכים פֿון דער דאָזיקער דינאַסטיע האָבן זיך באַצויגן גוט צו אידן. אין ירושלים איז געבליבן די כּוהנים־רעגירונג. דער כּוהן גדול האָט באַקומען אַ גריכישן נאָמען „עטנאַרך“, פֿאָלקס־פֿאָרשטייער, און זיין עלטסטן־ראַט — „גערוסיאַ“. דער עטנאַרך האָט געמוזט צושטעלן דעם פּטאָלעמייאישן הערשער די יערלעכע שטייער פֿון יהודה־לאַנד, און ווייטער איז ער געווען פֿריי אין דער פֿאַרוואַלטונג.

אין דער הויפּטשטאָט פון די פּטאָלעמייער, אַלכּסנדריה, זיינען אָנגעפאָרן אַזוי פיל אידן, אַז זיי האָבן דאָרטן פאַרנומען אַ גאַנצע ריי גאַסן. דאָס צוזאַמענלעבן מיט די גריכן האָט געבראַכט דערצו, אַז אַלכּסנדריער אידן האָבן אָנגעהויבן ריידן גריכיש אַנשטאָט אַראַמעאיש. דער צווייטער הערשער פון דער גריכישער דינאַסטיע, פּטאָלעמיי פילאַדעלף, האָט זיך באַזונדערס גוט באַצויגן צו אידן. ער איז געווען אַ פריינד פון וויסנשאַפט און קונסט און האָט ביי זיין הויף איינגעאָרדנט אַ גרויסע ביבליאָטעק מיט אַ מוזיי; דאָרטן זיינען געווען אויפגעזאַמלט ביכער פון אַלע פעלקער, עס האָבן נאָך געפעלט די אידישע הייליקע שריפטן. דאַן האָט דער קיניג געשיקט אַ בריוו צום כּוהן גדול אליעזר אין ירושלים און געבעטן שיקן קיין אַלכּסנדריה געלערנטע לייט, וואָס זאָלן איבערזעצן די תּורה פון העברעאיש אויף גריכיש. עס זיינען געקומען זיבעציק „זקנים“, אַלטע געלערנטע; מען האָט זיי אַוועקגעזעצט אויף אַן אינזל הינטערן שטאָט און יעדערן אָפּגעגעבן אַ באַזונדער צימער; יעדער איינער האָט איבערגעזעצט די גאַנצע תּורה פאַר זיך, און ווען אַלע האָבן געענדיקט די אַרבעט און מ'האָט פאַרגליכן אַלע איבערזעצונגען, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז זיי שטימען וואָרט אין וואָרט. פּטאָלעמיי האָט געדאַנקט די זקנים פאַר זייער אַרבעט און האָט זיי געגעבן אַ קאָפּיע פון דער איבערזעצונג כּדי צו פאַרשפּרייטן זי אין די אידישע קהילות, וווּ מען האָט גערעדט גריכיש. דאָס איז אַ פאָלקסלעגענדע. אין דער אמתן האָט מען טאַקע אַרום יענער צייט אָנגעהויבן איבערזעצן די תּורה, און שפּעטער האָט מען צוביסלעכוויז איבערגעזעצט אַלע ביכער פון תּנ"ך אויף גריכיש, ווייל די שפּעטערע דורות האָבן שוין גאָרניט געקענט לייענען העבּרעאיש. די איבערזעצונג האָט געהייסן „סעפּטואַגינטאַ“, די זיבעציקערין, ווייל לויט דער לעגענדע האָבן זי אָנגעהויבן שרייבן די זיבעציק זקנים.

אין דער צייט פון פּטאָלעמיי דעם דריטן און דעם פערטן איז שוין אין יהודה געוואָרן אומרואיק. די סירישע מלכים, די סעלעוקידן, האָבן זיך אָנגעהויבן צורוקן צו פּאַלעסטינע, כּדי אָפּצונעמען דאָס לאַנד ביי די פּטאָלעמייער. אין ירושלים אַליין האָט זיך געבילדעט אַ אידישע פּאַרטיי, וואָס האָט געוואָלט איבערגעבן דאָס לאַנד דעם סירישן קיניג; צו איר האָט געהערט אויך דער כּוהן גדול חוניו דער צווייטער. איי-

מאָל האָט חוניו ניט אָפּגעשיקט קיין אַלכּסנדריה די יערלעכע שטייער־געלדער; פון פּטאָלעמיי דעם דריטן איז געקומען אַ שליח מיט דער פאָדערונג באַלד באַצאָלן דאָס געלט, און אויב ניט וועט ער שווער באַשטראָפן דאָס אידישע פאָלק. אין ירושלים האָט מען זיך דערשראָקן, און דער פּלימעניק פון כּוהן גדול יוסף בן טוביָה איז אַוועקגעפאָרן קיין אַלכּסנדריה כּדי צו פאַרענטפערן זיך פאַר דעם קיניג. דער יונגער יוסף איז אַזוי געפעלן געוואָרן אַלעמען אין קיניגלעכן הויף, אַז פּטאָלעמיי האָט אים באַשטימט פאַר אַ שטייער־זאַמלער אין גאַנץ פּאַלעסטינע. מער ווי צוואַנציק יאָר האָט יוסף געטריי געדינט דעם עגיפּטישן הערשער און האָט באַרייכערט זיין קאַסע מיט שטייער־געלדער, אָבער ער אַליין און זיינע אַגענטן זיינען אויך דערפון רייך געוואָרן. אין ירושלים האָבן די רייכע נאָכגעמאַכט די גריכישע מאָדע: מען האָט געלעבט פריילעך, זיך אָנגעטאָן פאַרגניגנס און מען האָט זיך אַלץ מער דערווייטערט פון דער פאָלקס־מאַסע.

פּטאָלעמיי דער פערטער האָט געפירט מלחמה מיט דעם סירישן קיניג און איז איינמאָל געקומען קיין ירושלים אַ קוק טאָן דעם בית־המקדש. די כּוהנים האָבן אים באַוויזן די פאָדערשטע צימערן, אָבער ניט געלאָזן ווייטער אין דעם אינעווייניקסטן הייליקסטן צימער („קודש הקדשים"), וואוהין עס האָט געמעגט אַריינגיין נאָר דער כּוהן גדול. דער קיניג אָבער האָט זיך מיט געוואָלט אַריינגעריסן אין דעם פאַרמאַכטן צימער — און איז באַשטראָפט געוואָרן: אויפן שוועל איז ער געפאַלן אין אָנמאַכט און מען האָט אים קוים אַ לעבעדיקן אַרויסגעטראָגן. פון דעמאָלט אָן האָט ער פיינט געקראָגן דאָס אידישע פאָלק און זיין גלויבן. ביי זיך אין אַלכּסנדריה האָט ער אָנגעהויבן פאַרפאָלגן אידן. איינמאָל האָט ער געהייסן צונויפטרייבן אַ מאַסע אידן אויפן שפּיל־פּלאַץ און אַרויפלאָזן אויף זיי ווילדע העלפאַנטן, אָבער די אידן האָבן אויפגעהויבן אַזאַ שרעקלעכן געשריי, אַז די ווילדע חיות האָבן זיך דערשראָקן און געוואָרפן זיך צוריק אויף זייערע טרייבער, דעם קיניגס דינער, און האָבן זיי צוטראָטן.

די פיינדשאַפט פון דעם לעצטן עגיפּטישן הערשער האָט אָפּגעשטויסן די אידישע פאָלקס־מאַסן פון די פּטאָלעמייער. מען האָט געמיינט, אַז אונטער דער הערשאַפט פון די סירישע סעלעוקידן וועט

זיין בעסער. ווען דער סירישער קיניג אַנטיוכוס (אַנטיאָך) דער גרויסער האָט צושלאָגן די עגיפּטישע אַרמיי בײַם יַרדן און איז אַריין אין ירושלים, האָבן אים די חשובסטע פּאָרשטייער פון דער שטאָט פריינדלעך באַגעגנט און האָבן אָנערקענט די הערשאַפט פון די סעלעווקידן. זיי האָבן זיך אָבער גענאַרט אין זייערע האָפענונגען אויף בעסערע צייטן.

16. די סעלעווקידן און דער אויפשטאַנד פון די חשמונאים

דער ערשטער סעלעווקידישער הערשער אין יהודה, אַנטיוכוס דער דריטער אָדער דער גרויסער, איז זיך גוט באַגאַנגען מיט אידן. ער האָט געהייסן אַרויסגעבן דעם כּוהן גדול שמעון הצדיק אַ היבשע סומע געלט פאַרן בית־המקדש, פאַר דער באַפעסטיקונג און פאַרשענערונג פון ירושלַים; ער האָט אויך פאַרבעסערט די לאַגע פון די אידישע קהילות אין בָבל און סיריע. אָבער ער האָט אינגעכן געהאַט אַ מַפָּלה בשעת אַ מלחמה מיט די רוימער און איז דערנאָך געשטאָרבן. נאָך זיין טויט האָט עטלעכע יאָר געקיניגט זיין זון סעלעווק דער פערטער, און דאָ האָבן זיך שוין אָנגעהויבן שלעכטע צייטן. דער קיניג האָט זיך גענויטיקט אין געלט אויף צו באַצאָלן די גרויסע קאָנטריבוציע (שטראָף־געלט) דער רוימישער רעגירונג און ער פלעגט אויספּרעסן שווערע שטייערן בײַ אידן. איינמאָל האָט ער געשיקט זיין שאַצמייסטער העליאָדאָרן קיין ירושלים מיט אַ באַפעל אַרויסצונעמען פון בית־המקדש די געלט־סומעס, וואָס זיינען געווען דאָרט באַהאַלטן. דער שָליח האָט זיך אַריינגעריסן אין הייליקן אָרט, און דאָ האָט זיך מיט אים געטראָפן עטוואָס ענלעכעס צו דעם, וואָס אַמאָל מיט דעם פּטאָלעמייער: צוויי געזונטע יונגען האָבן אים געכאַפּט און אָפּגעשמיסן. אַ קראַנקער האָט ער זיך אומגעקערט קיין אַנטיאָכיע. דער כּוהן גדול פון ירושלים חוניו דער דריטער איז אויך געקומען אַהין, כּדי צו פאַר־ענטפערן זיך פאַרן קיניג. אָבער אינגעכן איז סעלעווק געשטאָרבן און זיין אָרט האָט פאַרנומען זיין ברודער אַנטיוכוס דער פערטער.

די גריכן האָבן געגעבן דעם דאָזיקן אַנטיוכוסן אַ צונעמעניש עפּיפאַן, „דער פון גאָט געשיקטער“, אָבער אַנדערע האָבן אים

גערופן עפּימאַן, „דער משוגענער"; בײַ אידן האָט מען אים גערופן „אַנטיוכוס הָרָשע", ווײַל ער האָט זײ אָנגעטאָן פיל צרות. אַנטיוכוס האָט געוואָלט מאַכן אַלע פעלקער אין זײַן מלוכה, באַזונדערס די אידן, פאַר גריכן, זײ זאָלן אָננעמען די גריכישע רעליגיע מיט אירע געטער און געטינס: זעוס, אַפּאָלאָן, אַפראָדיטע און אַנדערע, זײ זאָלן זיך בוקן צו זייערע בילדער און סטאַטועס און זאָלן זיך אין היימישן לעבן פירן ווי גריכן. ער האָט זיך אָנגעכאַפּט אָן דעם, וואָס צווישן אידן אַליין האָט זיך אין יענער צײַט באַוויזן אַ פּאַרטײ, מיט דעם נאָמען „העלע-ניסטען", ליבהאָבער פון העלענישן אָדער גריכישן אַרט לעבן. די העלעניסטן, דאָס רוב יוגנטלעכע פון רײַכע משפּחות, פלעגן נאָכמאַכן די גריכן אין געזעלשאַפטלעכן לעבן: געגאַנגען אין טעאַטערס, אויף ספּאָרט-שפּילן, געטרונקען ווײַן, צוזאַמען מענער און פרויען, און געמאַכט זיך פרײלעך. די שטרענגע אידישע מידות האָבן דאָס ניט דערלאָזט און קעגן די העלעניסטן האָבן שטאַרק געקעמפט די פרומע, די „חסידים". אַפילו אין דער משפּחה פון די כּוהנים זײַנען אויך געווען אָנהענגער פון בײדע פּאַרטייען: דער כּוהן גדול חוניו האָט געהאַלטן מיט די חסידים — און זײַן ברודער יהושע, וואָס האָט איבערגעמאַכט זײַן אידישן נאָמען אויפן גריכישן יאַסאָן, איז געווען דער פירער פון די העלעניסטן.

יאַסאָן האָט געוואָלט אָפּנעמען בײַם ברודער דעם אַמט פון כּוהן גדול, איז ער געקומען צו אַנטיוכוסן און האָט אים צוגעזאָגט אײַנפירן גריכישע מאָדעס אין ירושלים און צאָלן מער שטײַערן, אויב מען וועט אים באַשטימען פאַר אַ כּוהן גדול. דער גריכישער קיניג האָט דאָס גערן געטאָן, און יאַסאָן האָט תּיכּף אָנגעהויבן אײַנפירן זײַנע נײַע אָר-דענונגען. ער האָט געענדערט די ערציאונג פון דער אידישער יוגנט אויפן גריכישן שטײגער, האָט געבויט אַ „גימנאַזיע", וואו נאַקעטע אידישע קינדער האָבן זיך געלערנט גימנאַסטיק און געמאַכט מי-ליטערישע איבונגען. אין עטלעכע יאָר אַרום האָט זיך געפונען אין ירושלים אַן אַנדערער העלעניסט, מיטן נאָמען מענעלאַי, וואָס האָט אויך געוואָלט ווערן אַ כּוהן גדול. אײנמאָל, ווען יאַסאָן האָט דורך אים געשיקט די יערלעכע שטײַער-געלט קיין אַנטיאָכיע, האָט מענעלאַי אויסגעבעטן בײַם קיניג, ער זאָל אָפּנעמען די כּהונה בײַ יאַסאָנען און זאָל

אים, מענעלאַיען, שטעלן אויף זיין אָרט, וועט ער אים צאָלן נאָך מער שטייערן. באַקומענדיק דעם הויכן אַמט, האָט דער שווינדלער געהייסן אַרויסנעמען פון ירושלימער בית־המקדש טייערע גאָלדענע כלים און אַוועקשיקן קיין אַנטיאָכיע. דאָ האָט דעם גנב געכאַפּט דער געוועזענער כּהן גדול חוניו און האָט אים שטאַרק געזידלט. דאַן האָט מענעלאַי אונטערגעשיקט צו חוניון אַ מערדער, וואָס האָט דעם אַלטן דערהרגעט. אַז מען האָט זיך וועגן דעם דערוואוסט אין ירושלים, האָט זיך אָנגעהויבן אַן אויפשטאַנד: דער המון האָט געהרגעט מענעלאַיס ברודער, וואָס האָט דאָס גערויבטע גאָלד פון בית־המקדש אָפּגעשיקט צום ברודער אין אַנטיאָכיע.

דער אויפשטאַנד האָט זיך פאַרשטאַרקט. דער צערייצטער אַנטיוכוס האָט זיך אַריינגעריסן מיט זיין אַרמיי אין ירושלים, אויסגעהרגעט הונדערטער אידן און ווידער אויסגערויבט דעם בית־המקדש. נאָר דערמיט האָט ער זיך נאָך ניט באַנוגנט: ער האָט געוואָלט אינגאַנצן אויסוואָרצלען די אידישע אֶמונה און נאַציאָנאַלע קולטור, וואָס אונטערשיידן אידן פון גריכן, און האָט באַשלאָסן מיט געוואַלט צונויפמישן זיי מיט די אַרומיקע פעלקער. ער האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע אידן אין יהודה טאָרן ניט דינען זייער אייגענעם גאָט און האַלטן זיינע געבאָטן און מוזן דינען די געטער פון דעם הערשנדיקן גריכישן פאָלק. אין בית־המקדש פון ירושלים האָט מען אויפגעשטעלט אַ גרויסע סטאַטוע פון דעם גריכישן גאָט זעווס; אַזעלכע סטאַטועס האָט מען געשטעלט אויך אין אַנדערע שטעט און מען האָט גענויט די אידן, זיי זאָלן זיך בוקן צו די דאָזיקע אָפּגעטער און ברענגען זיי קרבנות פון חיות, באַזונדערס פון חזירים, וואָס זיינען געווען טמא (אומריין) ביי אידן. פאַר פאַרזאַמלען זיך צו דאַווענען אין די שולן, אָפּהיטן שבת און יום־טוב אָדער עסן כּשר פלייש פלעגט מען אידן באַשטראָפן מיט טויט.

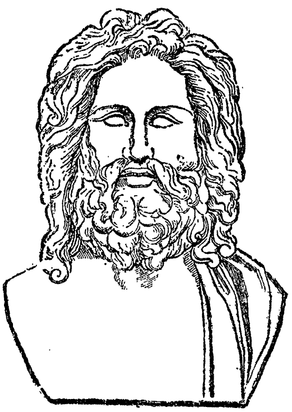

20. גריכישער גאָט זעווס

פיל מענטשן האָבן אין יענער צייט געליטן פאַר זייער גלויבן און האָבן אָפּגעגעבן פאַר אים זייער לעבן. מען דערציילט וועגן אַ מוטער מיט זיבן זין, וואָס מען האָט זיי פאַרשפּאַרט אין תפיסה און געפּייניקט דערפאַר, וואָס זיי האָבן נים געוואָלט אָפּטרעטן פון זייער גלויבן. דער רָשע אַנטיוכוס האָט צוגערופן דעם עלטערן זון און געזאָגט: „פאַרזוך אַ שטיקל פלייש פון אַ חזיר, וועט מען דיך אויפהערן שלאָגן". נאָר דער יונג האָט געענטפערט: „גיכער וועל איך זיך דערוועגן איידער עסן דאָס, וואָס אונזער געזעץ האָט פאַרבאָטן". דאַן האָט אַנטיוכוס גע- הייסן אָפּהאַקן אים די צונג און אַריינוואַרפן אים אין אַ קעסל מיט זודיקע וואַסער. דערנאָך האָט דער קיניג אַרויסגערופן די איבעריקע זין איינעם נאָך דעם אַנדערן, אָבער קיינער האָט נים געפאָלגט, און ער האָט געהייסן פּייניקן זיי און טויטן. אַז עס איז געקומען צום אינגסטן זון האָט דער רָשע געזאָגט צו דער מוטער: „רייד איין דיין זון, ער זאָל מיך פאָלגן, וועט ער בלייבן לעבן". די מוטער אָבער האָט זיך גע- ווענדעט צום זון און געזאָגט: „מיין קינד, נים האָב קיין מורא פאַר דעם דאָזיקן מערדער און טו אַזוי ווי דיינע ברידער האָבן געטאָן". און דעם קיניגס תּליונים האָבן געטויט דעם אינגערן ברודער צוזאַמען מיט דער מוטער.

דאָס פאָלק האָט שוין מער נים געקאָנט אַריבערטראָגן די אַכזָריות פון אַנטיוכוס הרָשע. נים אין ירושלים, וואו די סירישע סאָלדאַטן האָבן אונטערדריקט דעם ערשטן אויפשטאַנד, נאָר אין די קלענערע שטעט האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייער אויפשטאַנד, אַן אמתע רעוואָלוציע. אין אַ קליין שטעטל מודיעין האָט געלעבט אַן אַלטער כוהן מתּתיָהו, פון דער משפחה חשמונאים, מיט זיינע פינף זין. איינמאָל איז אַהער געקומען אַ סירישער אָפיצער מיט סאָלדאַטן, אויפגעשטעלט אינמיטן מאַרק אַן אַלטאַר מיט אַן אָפּגאָט און גע- פאָדערט פון מתּתיָהו, ער זאָל ברענגען אַ קָרבן דעם גריכישן גאָט, דעם גאָט פון דער מלוכה, וועמען אַלע פעלקער מוזן דינען. מתּתיָהו האָט געענטפערט: „זאָלן אַלע פעלקער פאָלגן אייער קיניג, איך אָבער און מיינע ברידער וועלן קיינמאָל נים אָפּטרעטן פון אונזער גלויבן". דאָ איז צוגעגאַנגען צום אַלטאַר איינער פון די אידישע העלעניסטן און געוואָלט ברענגען אַ קָרבן, האָט זיך אויף אים מתתיהו געוואָרפן

און געטויט אויפן אָרט. דעם סירישן אָפיצער האָבן מתתיהוס קינדער אויך געהרגעט און דעם אַלטאַר צעשטערט.

דאָס איז שוין געווען אַן אָפענער אויפשטאַנד. מתתיהו האָט אויסגערופן אין גאַנצן לאַנד: „ווער איז פאַר גאָט און זיין תורה זאָל קומען צו מיר!“ און עס האָבן זיך אָפּגערופן טויזנטער אידישע פּאַטריאָטן און פרומע לייט („חסידים“), האָבן געבילדעט אומעטום קליינע בונטאַרישע מחנות, וואָס פלעגן זיך באַהאַלטן אין די בערג און אָנפאַלן אויף פאַרבייגייענדיקע גריכישע סאָלדאַטן.

אינגעכן איז דער אַלטער מתתיהו געשטאָרבן, און זיינע זין האָבן אויף זיך גענומען פירן דעם קאַמף. דער שטאַרקסטער העלד צווישן זיי איז געווען יהודה, וועלכער האָט געקראָגן אַ צונעמעניש מכבי אָדער מקבי (דער האַמער) נאָכדעם ווי ער האָט צעשלאָגן די פיינד אין עטלעכע שלאַכטן. צוערשט איז קעגן די אידישע קעמפער אַרויסגעטראָטן דער סירישער פאַרוואַלטער אין פּאַלעסטינע אַפּאָלאָניוס מיט זיין חיל; יהודהס לייט האָבן זיך געשלאָגן ווי צערייצטע לייבן. אַפּאָלאָניוס איז געפאַלן, און יהודה האָט ביי אים אַראָפּגענומען דעם גרויסן שווערד. מיט דעם דאָזיקן גריכישן שווערד האָט דער אידישער העלד שפּעטער געשלאָגן די פיינד פון זיין פאָלק. נאָך דעם ערשטען ניצחון האָט זיך אַרום יהודה מכבי צונויפגעזאַמלט אַ גרויסע אידישע אַרמיי, מיט וועלכער ער האָט שוין געקאָנט אַרויסטרעטן קעגן די נאָך גרעסערע אַרמייען פון אַנטיוכוס. ער האָט פאַרטריבן די סירישע מחנות פון דעם גאַנצן געביט אַרום ירושלים און האָט געקענט אַריינגיין אין דער הייליקער שטאָט. דאָ איז געבליבן בלויז אַ קליינער סירישער גאַרניזאָן, וואָס האָט זיך פאַרשפּאַרט אין דער פעסטונג. יהודה מיט זיינע לייט זיינען אַרויף אויפן הר־הבית, דעם באַרג פון בית־המקדש, און האָבן דערזעען אַ טרויעריק בילד: דאָס הייליקע הויז וויסט און צערויבט, אויפן מזבח די „עקלדיקע פיגור“ פון דעם אָפּגאָט זעוס, אַרום און אַרום חורבות און שמוץ. מען האָט גענומען רייניקן דעם הייליקן אָרט, אַרויסוואַרפן די געצנבילדער, אויפשטעלן די פריערדיקע אָרדענונג, און ווען די אַרבעט איז געווען פאַרענדיקט, האָט מען געמאַכט אַ יום־טוב פון חנוכת־הבית, באַנייאונג פון גאָטס הויז. אַכט טאָג האָט געדויערט די שימחה; יעדן אָוונט האָט

מען אילומינירט דעם בית־המקדש מיט העלע פייערן. מען האָט דערציילט וועגן אַזאַ נס: צו דער אילומינאַציע האָט מען געזוכט אין בית־המקדש און געפונען אין אַ ווינקל נאָר אַ קליין קריגל מיט בוימל, וואָס איז געווען קנאַפּ אפילו פאַר איין אָוונט, אָבער אַז מען האָט אים אָנגעגאָסן אין דער מנורה האָט זי העל געברענט אַכט אָוונטן נאָכאַנאַנד. אין אַנדערע שטעט האָט מען אויך געמאַכט אילומינאַציעס. אַזוי איז דער יום־טוב פון ח נ ו כּ ה מיט אָנצינדן חנוכּה־ליכטלעך אַ גאַנצע וואָך (פון 25 טאָג אין חודש כּיסלו און ווייטער) פאַרבליבן ביי אידן אויף צוויי טויזנט יאָר, ביז היינטיקע צייטן.

דאָס אַלץ איז אָבער געווען נאָר אַן אָנהויב פון אַ לאַנגן קאַמף פאַר דער באַפרייונג פון פאָלק, וואָס האָט געדויערט נאָך פינף און צוואַנציק יאָר. דער רשע אַנטיוכוס איז געשטאָרבן אין שרעקלעכע יסורים, אָבער זיינע נאָכפאָלגער האָבן ווייטער געפירט דעם קריג. אין איינער אַ שווערער שלאַכט איז געפאַלן דער גבור יהודה מכּבי. אויף זיין אָרט איז געוואָרן קריגפירער זיין ברודער י ו נ ת ן ח ש מ ו נ א י. יונתן איז געווען אויך אַ קלוגער פּאָליטיקער; ער האָט אויסגענוצט יעדן צופאַל אין דער אַלגעמיינער פּאָליטיק, כּדי ביסלעכווייז צו פאַרטרייבן די סירער פון אידישן לאַנד. צום גליק פון אידישן פאָלק האָבן זיך אין יענער צייט אָנגעהויבן גרויסע מהומות אין דער סעלעווקידן־מלוכה. די יורשים פון אַנטיוכוסן האָבן זיך געקריגט פאַר דער קינינגס־קרוין, און דאָ האָבן זיך אַריינגעמישט גאָר פרעמדע און אָפּט פאַרכאַפּט די מאַכט. יעדערער פון די פּרעטענדענטן אויפן קיניג־טיטול האָט זיך באַמיט שליסן אַ בונד מיט יונתנען, כּדי ער זאָל אים העלפן מיט זיין אַרמיי קעגן דעם אַנדערן צד, און דערפאַר האָט ער דעם אידישן פירער געגעבן אַלערליי הנחות. אַזוי אַרום איז יונתן געוואָרן אַ כּהן גדול מיט פולמאַכטן פון אַ לאַנד־פירשט. צו ביסלעכווייז האָט ער מיט דער הילף פון זיין ברודער ש מ ע ו ן אָפּגענומען שטיקער אידיש לאַנד ביי די סירער. ווען יונתן איז געפאַלן אין קריג, האָט שמעון איבערגענומען די פירונג פון דער אידישער אַרמיי. אים איז באַשערט געווען אַרויסטרייבן דעם סירישן גאַרניזאָן פון דער פעסטונג פון ירושלים און דערמיט מאַכן אַ סוף צו דער פרעמדער הערשאַפט אין לאַנד יהודה. אין אַ גרויסער פאָלקס־פאַרזאַמלונג אין

ירושלים איז שמעון אויסגעקליבן געוואָרן פאַר אַ כוהן גדול און אַ נ ש י א (עטנאַרך) פון דעם באַפרייטן פאָלק.

---

17. די פרייע חשמונאים־מלוכה

נאָך פיר הונדערט יאָר פּערסישער און גריכישער הערשאַפט איז יהודה ווידער געוואָרן אַ פרייע מלוכה, אונטער אַן איינענעם הערשער, אַ „נשיא" פון דער העלדישער חשמונאישער משפחה, וואָס האָט אויסגעקעמפט די נאַציאָנאַלע פרייהייט.

דער נשיא ש מ ע ו ן חַ ש מ ו נ א י האָט זיך מיט אַלע כוחות באַמיט באַרואיקן דאָס לאַנד נאָך דרייסיק יאָר מלחמות און חורבונות. ער האָט געזאָרגט וועגן דעם אויפלעבן פון ערדאַרבעט אין די דערפער און פון האַנדל אין די שטעט. ער האָט אויסגעבויט אַ גרויסן האַפן אין דער שטאָט יָ פ וֹ ביים מיטללענדישן יַם, וועלכע ער האָט אָפּגענומען ביי די סיריער, כדי צו פאַראייניקן ירושלים מיט דעם ברעג יַם. דאָס האָט אים אָבער אַריינגעצויגן אין אַ נייעם קריג מיט דעם סירישן קיניג פון יענער צייט אַנטיוכוס סידעט. שמעון איז שוין געווען אַלט, און דעם קריג האָבן געפירט זיינע זין, צווישן וועלכע עס האָט זיך אויסגעצייכנט י ו חָ נ ן ה ו ר ק נ ו ס. דאָ האָט זיך געטראָפן אַן אומגליק. ביי שמעון חַשמונאי איז געווען אַן איידעם מיט אַ גריכישן נאָמען פּטאָלעמיי, אַ פאַרוואַלטער פון דער שטאָט יריחו; אָט דער האַלבער איד האָט זיך פאַרבונדן מיט אַנטיוכוסן און האָט אומגעבראַכט זיין איינענעם שווער. איינמאָל האָט ער איינגעלאַדן דעם נשיא און זיין פרוי אויף אַ מאָלצייט אין יריחו; נאָכדעם ווי די געסט האָבן זיך אָנ־געטרונקען מיט וויין, האָט ער געהייסן זיינע קנעכט טויטן דעם שווער און פאַרשפּאַרן די שוויגער אין אַ פעסטונג אַרום יריחו. יוחָנן הורקנוס האָט מיט זיין אַרמיי באַלאַגערט די פעסטונג און געוואָלט כאַפּן דעם מערדער, אָבער פּטאָלעמיי האָט אַרויסגעפירט אויף דעם פעסטונג־מויער זיין געפאַנגענע שוויגער, הורקנוסעס מוטער, און האָט גע־סטראַשעט אַראָפּוואַרפן זי פון מויער, אויב הורקנוס וועט ניט אָפּ־טרעטן. הורקנוס האָט געמוזט אַוועקגיין קיין ירושָלים, וואו מען

האָט אים אויסגערופן פאַר אַ נשיא און כּוהן גדול. דער מערדער פּטאָלעמיי איז שפּעטער אַנטלאָפן צו די סיריער.

יוחנן הורקנוס, וואָס האָט געהערשט דרייסיק יאָר, איז געווען דער ערשטער נשיא פון דעם חשמונאים-הויז, וואָס האָט געשאַפן אַ גאָר זעלבסטשטענדיקע מלוכה. פון זיינע סירישע פיינד איז ער ענדלעך פּטור געוואָרן, ווייל די סעלעווקידן אליין זיינען געווען צווישן זיך צעריסן. די אַרומיקע קליינע פעלקער אין פּאַלעסטינע, וואָס פלעגן זיך אָפט פאַראייניקן מיט דעם פיינד און אָנטאָן צרות דעם אידישן פאָלק, האָט ער אונטערטעניק געמאַכט. ער האָט באַשטראָפט די שומרונים, וואָס האָבן געלעבט אינמיטן פון לאַנד אַרום דער שטאָט שכם; זייער טעמפּל אויף דעם באַרג גריזים האָט ער צעשטערט. דאָס קליינע פאָלק אדום, וואָס האָט געלעבט אין דרום-פּאַלעסטינע, האָט זיך געמוזט אינגאַנצן אונטערגעבן דעם הערשער פון יהודה און אפילו אָננעמען דעם אידישן

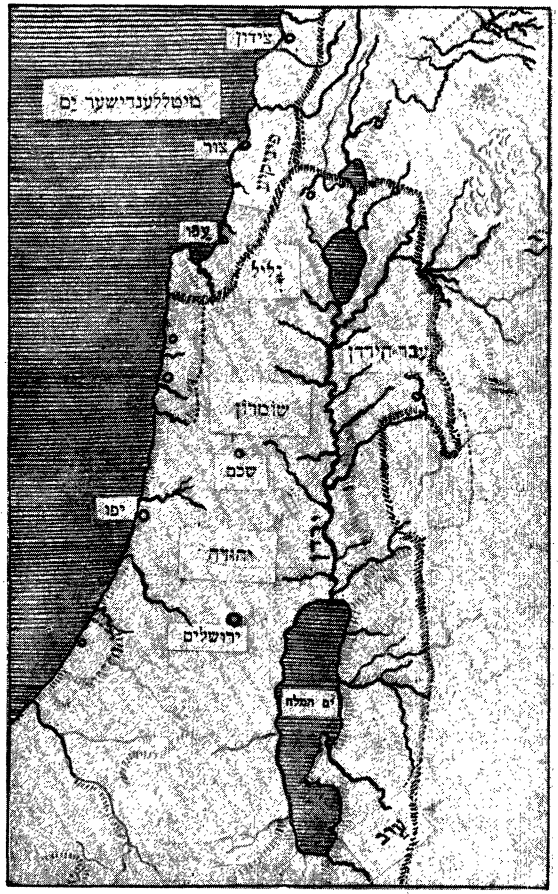

21. פּאַלעסטינע אין דער חשמונאים-צייט.

גלויבן: אַלע אָרומישע מענער האָבן זיך סגיר געווען; זיי זיינען אָבער געבליבן האַלבע אידן.

גרויסע רעפאָרמעס האָט יוחנן הורקנוס געמאַכט אין דער מלוכה-פאַרוואַלטונג. אין זיין צייט איז געשאַפן געוואָרן דער גרויסער מליכה-ראַט, וואָס האָט זיך גערופן מיט דעם גריכישן נאָמען סַ נ הֶ ד ר י ן און מיט דעם אידישן „בית-דין הגדול“ (דאָס גרויסע געריכט-הויז). דער סַנהדרין איז באַשטאַנען פון זיבעציק מיטגלידער און איין פאָרזיצער (אַב בית-דין). דאָרטן פלעגט מען באַטראַכטן אַלע נייע געזעצן, וואָס מען האָט געדאַרפט אַרויסגעבן אויפן גרונד פון די דינים פון דער תורה; אויסער דעם איז דער סַנהדרין געווען דער העכסטער געריכט (בית-דין) פאַר אַלע מִשפָּטים און פּראָצעסן. אין דעם סַנהדרין, דעם אידישן פּאַרלאַמענט, האָבן אָפט געפירט אַ קאַמף פאָרשטייער פון צוויי פּאַרטייען, וואָס האָבן זיך צו יענער צייט געבילדעט אין ירושלים: צ ד ו ק י ם און פּ ר ו ש י ם. די צדוקים (פון דער כּוהנישער משפּחה צָ ד ו ק) זיינען געווען אַ וועלטלעכע פּאָליטישע פּאַרטיי, וואָס האָט געוואָלט, אַז די אידישע מלוכה זאָל זיין אַזוי ווי אַלע אַנדערע מלוכות פון יענער צייט, וואָס האָבן גרויסע אַרמייען און פירן מלחמות, כּדי איינצונעמען פרעמדע לענדער און פאַרגרעסערן זייער מאַכט אין דער וועלט. זיי האָבן געהאַלטן די תּורה אַלס גרונד-געזעץ פון דער אידישער מלוכה, אָבער האָבן ניט געוואָלט צוגעבן צו איר נייע רעליגיעזע געזעצן און דערמיט „שאַפן אַ צוים אַרום דער תּורה“. צו דער צדוקישער פּאַרטיי האָט געהערט דער העכערער קלאַס, רייכע לייט און באַאַמטע. דער מיטעלער קלאַס האָט געהערט צו דער פּאַרטיי פון די „פּרושים“, וואָס זייער נאָמען הייסט „אָפּגעזונדערטע“. זיי האָבן געהאַלטן, אַז דאָס אידישע פאָלק דאַרף זיין אָפּגעטיילט פון פרעמדע פעלקער, ווייל דאָס איז אַ גייסטיקע נאַציע, אַ גאָטס-פאָלק, וואָס דאַרף פירן גאָר אַן אַנדער אַרט לעבן; אַלע מיינונגען און געזעצן מוז מען אַרויסדרינגען פון דער הייליקער תּורה, שאַפן וואָס מער שטרענגע געזעצן, כּדי צו פאַרהיטן דאָס פאָלק פון צונויפמישן זיך מיט די אַרומיקע פעלקער. דערצו מוז מען די תּורה ל ע ר נ ע ן, וויסן גענוי יעדעס געזעץ, קענען אויסטייטשן יעדעס וואָרט, ווי דאָס האָבן געטאָן די „סופרים“. אַזוי איז פאַר די פּרושים דער עיקר געווען דאָס פ אָ ל ק, פאַר די צדוקים — די מלוכה.

דער נשיא יוחנן הורקנוס איז מער געניײגט געווען צו די צדוקים איידער צו די פּרושים. איינמאָל בשעת אַ מאָלצייט האָט ער געשטעלט די פירער פון ביידע פּאַרטייען אַ פראַגע, צי האַלטן זיי, אַז ער איז געטריי דער תּורה און אירע געזעצן. אַלע האָבן געענטפערט: יאָ. אָבער איינער פון די פּרושים, אֶלעזר, האָט אויסגעשריען: „גענוג פאַר דיר, וואָס דו ביסט אַ נשיא, צו וואָס דאַרפסטו נאָך זיין כּוהן גדול!" ער האָט געוואָלט דערמיט זאָגן, אַז פאַר אַ הערשער, וואָס פירט בלוטיקע מלחמות, פּאַסט נישט צו זיין אַ פאַרבעטער פאַר גאָט אין בית־המקדש. דער נשיא האָט זיך באַליידיקט, און פון יענער צייט האָט ער זיך נאָך מער דער־נעענטערט צו די צדוקים און געזאָרגט, אַז זיי זאָלן זיין די מערהייט אין סנהדרין.

די יורשים פון יוחנן הורקנוס, זיינע צוויי זין אַריסטאָבול און אַלכּסנדר־ינאַי זיינען שוין געווען אינגאַנצן אויף דער זייט פון דער צדוקים־פּאַרטיי. דער עלטערער האָט צו זיין אידישן נאָמען „יהודה" צוגעגעבן דעם גריכישן „אַריסטאָבול" און האָט אָנגענומען דעם טיטול "מֶלֶך" אַנשטאָט „נשיא". ער האָט אָנגעהויבן פירן מלחמות מיט די אַרומיקע פעלקער, נאָר ער איז געווען שוואַך אין געזונט און איז צו פרי געשטאָרבן. זיין ברודער און נאָכפאָלגער אַלכּסנדר־ינאַי איז געווען אַן אמתער „איש מִלחָמה", אַ סאָלדאַט, און אַ שאַרפער קעגנער פון די פּרושים. אין משך פון זיין גאַנצער רעגירונג־צייט (27 יאָר) האָט ער אָן אויפהער געפירט צווייערליי מלחמות — קעגן פרעמדע פעלקער: סיריער און אַראַבער, און קעגן אַ גרויסן טייל פון זיין אייגענעם פאָלק, וואָס איז געשטאַנען אויפן צד פון די פּרושים. אין די אויסערלעכע מלחמות האָט אַלכּסנדר־ינאַי געהאַט אי גוטע אי שלעכטע צייטן, אָבער צום סוף האָט ער דאָך פאַרגרעסערט די טעריטאָריע פון מלכות יהודה אַזוי, אַז זי איז ווידער געוואָרן גרויס ווי אין אַמאָליקע גוטע צייטן. דער אינערלעכער בירגער־קריג איז אָבער געווען זייער אַ שווערער און אַ טרויעריקער. דער מלך האָט געהאַט אויף זיין צד נאָר די מיליטער, די כּוהנים און די גבירים, וואָס האָבן געהערט צו דער צדוקים־פּאַרטיי; קעגן אים און זיין קריגערישער פּאָליטיק איז געווען דער מיטלשטאַנד און דאָס אָרים פאָלק, וואָס האָט געהאַלטן מיט די פּרושים.

איינמאָל אין יום־טוב סוכּות האָט אַלכּסנדר־ינאַי אַלס כּוהן גדול געפירט דעם גאָטס־דינסט אין בית־המקדש; מען האָט אים דערלאַנגט אַ כּלי מיט וואַסער, ער זאָל אויפגיסן אויף דעם מזבח, אַזוי ווי עס איז געווען דער מנהג ביי די פּרושים; אָבער דער צדוקישער מלך האָט אויסגעגאָסן דאָס וואַסער אויף דער ערד, כּדי צו באַווייזן, אַז ער האַלט ניט פון דעם מנהג. דער אויפגעבראַכטער עולם האָט פאַרוואָרפן דעם מלך מיט אתרוגים. דאַן האָבן זיך אין בית־המקדש אַריינגעריסן דעם קיניגס זעלנער און האָבן אויסגעהרגעט פיל מענטשן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַן אָפענער אויפשטאַנד קעגן דעם גרויזאַמען מלך. זעקס יאָר האָט געדויערט דער בירגער־קריג. ברידער האָבן געקעמפט קעגן ברידער, אָפט מיט דער הילף פון געדונגענע פרעמדע זעלנער. צום סוף פון זיין לעבן האָט דער מלך חרטה געהאַט, וואָס ער האָט זיך צוקריגט מיט זיין פאָלק, און האָט פאַרן טויט אַן עצה געגעבן זיין ווייב, זי זאָל שלום מאַכן מיט די פּרושים, וואָרעם פאַר זיי שטייט דאָס רוב פאָלק.

די קיניגין, שלומית־אַלכּסנדרה, האָט טאַקע אַזוי געטאָן. זי האָט געמאַכט פאַר אַ פאָרזיצער אין דעם סנהדרין איר ברודער, שמעון בן שטח, וואָס איז געווען פירער פון די פּרושים. דער נייער סנהדרין האָט ווידער אויפגעשטעלט די געזעצן, וואָס דער פריערדיקער צדוקישער סנהדרין האָט אָפּגעשאַפט. אויף דער זייט פון די פּרושים איז געווען דער עלטערער זון פון דער מלכּה, הורקנוס, וואָס האָט באַקומען דעם טיטול כּוהן גדול. אָבער דעם אינגערן, אַריסטאָבול, אַ מיליטערישן פירער, האָט געצויגן צו די צדוקים, וואָס זיינען געווען שטאַרק אין דער אַרמיי. ווען די אַלטע קיניגין איז שוין געווען נאָענט צום טויט און דער קיניג־טיטול האָט געזאָלט אַריבערגיין צו הורקנוסן, האָט אַריסטאָבול צוגעגרייט אַ מיליטערישן בונט, כּדי זיך אַליין אויסרופן פאַר אַ קיניג און הערשן מיט דער הילף פון די צדוקים. ווען די קיניגין איז געשטאָרבן, איז דער ברידער־קריג געווען אין רעכטן ברען.

הורקנוס האָט געהאַט אַ שוואַכן כּאַראַקטער און האָט ניט געטויגט צו פירן אַ מלוכה, זיין ברודער אָבער איז געווען צו קריגעריש און האָט געקענט אָנמאַכן די זעלביקע צרות, ווי זיין פאָטער אַלכּסנדר־ינאַי. נאָך דער ערשטער מלחמה צווישן די אַרמייען פון די צוויי ברידער,

האָט אַריסטאָבול געזיגט, און הורקנוס האָט אים געמוזט אָפּגעבן זיין מֶלך־טיטול. אינגעכן אָבער האָבן הורקנוסן זיינע פריינד איינגערעדט, ער זאָל אַנטלויפן צום אַראַבישן קיניג אַרעט און מיט זיין הילף אָפּנעמען די מאַכט ביים אייגענעם ברודער. די אַראַבער צוזאַמען מיט הורקנוסעם לייט האָבן זיך אַריינגעריסן אין ירושלים און באַלאַגערט דעם הַר־הַבַּיִת (טעמפּל־באַרג), וואו עס האָבן זיך אַרום בֵּית־הַמִקדש באַפעסטיקט אַריסטאָבול מיט זיינע אָנהענגער. דאָס איז געווען פּסח־צייט. די באַלאַגערטע האָבן נישט געהאַט גענוג שעפּסן אויף יום־טובדיקע קָרבָּנות אין בֵּית־הַמִקדש, האָבן זיי דאָס געמוזט קויפן ביי זייערע פיינד. יעדן טאָג פלעגן זיי אַראָפּלאָזן אויף קייטן פון דעם הויכן פעסטונג־מויער אַ קאָרב מיט גאָלדענע מַטבֵּעות און די באַלאַגערער האָבן זיי צוריקגעשיקט שעפּסן; איינמאָל האָבן די אַראַבער צוריקגעשיקט אַנשטאָט אַ שעפּס אַ חזיר, וואָס איז געווען אַן אומריינע חַיָה פאַר אידן; די באַלאַגערטע האָבן זיך באַליידיקט, און די מלחמה האָט זיך נאָך מער צעפלאַקערט. אין הורקנוסעם לאַגער איז געווען אַ פרומער מאַן מיטן נאָמען חוניו; מען האָט אים געהאַלטן פאַר אַ הייליקן און געגלויבט, אַז זיינע תפילות ווערן אָנגענומען אין הימל. הורקנוס לייט האָבן פון אים געפאָדערט, ער זאָל אויסבעטן ביי גאָט אַ מַפָּלה אויף אַריסטאָבולס לייט. דער גוטער מאַן האָט אויפגעהויבן די אויגן צום הימל און אויסגערופן: „אָ, גאָט, אי די באַלאַגערטע אי די באַלאַגערער זיינען דיינע קינדער, בעט איך דיך, דו זאָלסט נישט טאָן דאָס, וואָס זיי ווינשן איינע די אַנדערע!” די סאָלדאַטן האָבן אים פאַרוואָרפן מיט שטיינער.

צו יענער צייט האָט אַ גרויסע געשעעניש געענדערט די גאַנצע לאַגע אין אַזיע: דער פירער פון דער מעכטיקער רוימישער אַרמיי, פּאָמפּיי, האָט איינגענומען סיריע און די גאַנצע סעלעווקידישע מלוכה. נאָך די פּערסן און די גריכן האָבן איצט די רוימער איינגענומען די וועלט. דאָס קליין פאָלק פון איטאַליע האָט אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן זיין הערשאַפט אין מערב־אייראָפּע פון איין זייט און אין אַזיע־אַפריקע פון דער אַנדערער. באַקומען סיריע, האָט פּאָמפּיי זיך אָפּגעשטעלט מיט זיין אַרמיי אין דער סירישער שטאָט דַמֶשק, אויפן גרעניץ פון פּאַלעסטינע, און האָט זיך געגרייט צו פאַרנעמען אויך דאָס לאַנד יהודה.

אהער זיינען געקומען צו פּאָמפּייען ביידע חשמונאים־ברידער, הורקנוס און אריסטאָבול, און געבעטן, ער זאָל אָנטשיידן, ווער פון זיי האָט דערבט אויף דעם קיניגס־טיטול. פּאָמפּיי האָט צוגעזאָגט געבן אַ תּשובֿה שפּעטער, און דערווייל האָט ער אַ רוק געטאָן זיין אַרמיי קיין ירושלים. ער האָט איינגענומען די פעסטונג פון הר הבית אין דעם הייליקן טאָג פון יום־כּפּור, ווען דאָס פאָלק האָט זיך פאַרזאַמלט אין בית־המקדש און די כּוהנים זיינען געשטאַנען ביי דער „עבודה". רוימישע סאָלדאַטן האָבן געהרגעט עטלעכע כּוהנים און יענע אַריסטאָבולס לייט, וואָס האָבן זיך געשטעלט אַנטקעגן. פּאָמפּיי האָט אויסגערופן, אַז פון איצט אָן איז דאָס לאַנד יהודה אונטערטעניק דער רוימישער רעפּובליק; דעם שטילן הורקנוסן האָט ער געלאָזט דעם טיטול פון אַ כּוהן גדול און „עטנאַרך" (פאָלקס־פירער), אָבער ניט דעם טיטול „מלך"; דעם שטורעמדיקן אַריסטאָבולן, וואָס האָט שוין אָנגעהויבן גרייטן זיך צו אַן אויפשטאַנד קעגן רוים, האָט ער אַוועקגעפירט קיין רוים אַלס אַ געפאַנגענעם מיט זיין פאַמיליע.

אויף אַזאַ אופן איז געפאַלן די פרייע חשמונאישע מלוכה, וואָס האָט זיך געהאַלטן קוים אַכציק יאָר. דאָס איז געווען מיט צוויי טויזנט יאָר פאַר אונזער צייט (אין יאָר 63 פאַר דער קריסטלעכער צייט).

---

18. יהודה אונטער רוימישער השגחה; דער קיניג הורדוס

דאָס לאַנד יהודה איז ווידער געוואָרן אָפּהענגיק פון אַ פרעמדער מאַכט. הורקנוס האָט געמוזט טאָן דאָס, וואָס רוים האָט געוואָלט. ער אַליין האָט ניט געקענט פירן אַלע פּאָליטישע ענינים אין אַזאַ שווערער צייט, האָט אים דערין שטענדיק געהאָלפן זיין פאַרוואַלטער אַ נ ט י פּ אַ ט ע ר, וואָס האָט געשטאַמט פון די האַלב־אידישע אדומים. אַנטיפּאַטערן זיינען ניט געווען טייער די אינטערעסן פון אידישן פאָלק, אים האָט מער געלוינט צו טאָן דעם רצון פון די אויבערהערשער, די רוימער, און ער האָט אין נאָמען פון הורקנוסן אָפּגעטאָן אַזוינע זאַכן, וואָס זיינען געווען שעדלעך פאַר זיין אייגענעם לאַנד. ביז וואַנען פּאָמפּיי איז געווען דער הערשער איז אַזוי, איז אַנטיפּאַטער אים געווען אַ געטרייער דינער, און ווי נאָר דער אַנדערער פירער פון דער רוימישער אַרמיי, י ו ל י ו ס צ ע ז אַ ר, האָט פאַרכאַפּט די מאַכט, האָט

אים דער אידישער פאַרוואַלטער געהאָלפן מיט חיל אין זיינע מלחמות. דערפאַר האָט אים צעזאַר געמאַכט פאַר אַן „אַפּיטראָפּוס“ פון יהודה, ד. ה. אַ משגיח אויף דער פאַרוואַלטונג און אויף הורקנוסן אַליין.

אַנטיפּאַטער האָט אָפּגעגעבן די פאַרוואַלטונג אין דער צפונדיקער העלפט פון יהודה, וואָס האָט געהייסן גליל (גאַליליע), זיין זון הורדוסן, אַ שטאַרקן און ענערגישן יונגנמאַן, וואָס איז געווען מער פאַרבונדן מיט די רוימער און גריכן, ווי מיט די אידן. אין גליל האָבן זיך נאָך געפונען קרייזלעך פון אידישע פּאַטריאָטן, וואָס האָבן געוואָלט באַפרייען דאָס לאַנד פון דער פרעמדער הערשאַפט. האָט הורדוס געכאַפּט זייער פירער חיזקיה און זיינע פריינד און האָט זיי געהייסן טויטן. דער סנהדרין האָט אים גערופן און געפרעגט: ווי האָסטו דאָס געטאָן אָן אַן אורטייל פון געריכט? הורדוס איז געשטאַנען, אַרומגערינגלט מיט זיין מיליטערישער וואַך, און האָט געשוויגן. דער סנהדרין האָט מורא געהאַט אים צו פאַרמשפּטן. נאָר איינער פון די פרושים, שמעיה, האָט זיך אויפגעהויבן און געזאָגט: „איר האָט איצט מורא פאַר הורדוסן, אָבער עס וועט קומען אַ טאָג, ווען ער וועט אייך אַלעמען פאַרמשפּטן צום טויט“. די דאָזיקע נבואה איז שפּעטער מקוים געוואָרן.

הורדוס האָט תמיד געשטרעבט צו מאַכט. ווערן אַ מלך אין יהודה מיט דער הילף פון די רוימער — דאָס איז געווען זיין טרוים. ער האָט אָבער געהאַט אַ געגנער: דער חשמונאישער פּרינץ אַנטיגאָן, אַ זון פון דעם געפאַנגענעם אַריסטאָבולן, וואָס איז געשטאָרבן אין רוים, האָט געוואָלט באַקומען דעם מלך-טיטול קעגן די רוימער, דורך קאַמף מיט די פרעמדע הערשער. אים איז טאַקע געלונגען, מיט דער הילף פון אידישע רעוואָלוציאָנערן און געדונגענע פּערסישע סאָלדאַטן, פאַרטרייבן פון ירושלים הורדוסן מיט זיינע לייט, און אויף פיר יאָר ווערן אַ קיניג. הורדוס אָבער איז צוריקגעקומען מיט אַ גרויסן רוימישן חיל און האָט איינגענומען די הויפּט-שטאָט. די רוימער האָבן אַנטיגאָנען אָפּגעהאַקט דעם קאָפּ און אויסגערופן הורדוסן פאַר אַ קיניג אין יהודה. געקומען צו דער מאַכט, האָט הורדוס אָנגעהויבן פאַרפאָלגן אַלע אָנהענגער פון דער חשמונאים-פּאַרטיי און פונאַנדערגעלאָזט דעם סנהדרין.

צו יענער צייט האָבן זיך אין רוים אָפּט געביטן די הערשער פאַרשיידענע קריגפירער האָבן איינער ביי דעם אַנדערן אָפּגענומען

די מאַכט. יוליוס צעזאַרן האָבן זײַנע געגנער דערהרגעט אין רוים. אינגעכען איז פון דער רוימישער רעפּובליק געוואָרן אַ מאָנאַרכיע. אָקטאַוויאַן אַווגוסט איז געוואָרן דער ערשטער רוימישער „קיסר" (צעזאַר) אָדער אימפּעראַטאָר, אַ הערשער פון צענדליקער לענדער אין אַלע טײלן פון דער וועלט: אייראָפּע, אַזיע און אַפריקע. הורדוס האָט זיך געמוּזט צופּאַסן צו יעדן רוימישן הערשער, חנפענען אים, אונטערקויפן מיט געלט אָדער מיליטערישער הילף, כּדי דער הער-שער זאָל אים האַלטן אויפן יהודהשן טראָן קעגן דעם ווילן פון פאָלק.

הורדוס איז געווען ניט באַליבט אין זײַן אייגענער פאַמיליע. כּדי צו מאַכן אַן אָנשטעל, אַז ער איז דער געזעצלעכער יורש פון די חשמונאים, האָט ער חתונה געהאַט מיט דער שיינער מרים, אַן אייניקל פון גע-וועזענעם מלך הורקנוס. די גאַנצע פאַמיליע אירע האָט ער געהאַלטן אין זײַן קיניגלעכן פּאַלאַץ: איר זיידן, דעם אַלטן הורקנוס, איר מוטער אַלכּסנדרה און איר אינגערן ברודער אַריסטאָבול III. הורדוס האָט דאָס געטאָן ניט פון ליבשאַפט צו זײַנע חשמונאישע קרובים, נאָר כּדי צו האַלטן זיי אונטערן אויג, זיי זאָלן זיך שטילערהייט ניט צונויפרעדן מיט די אידישע פּאַטריאָטן וועגן אַ נייעם אויפשטאַנד. זײַן שוואָגער אַריסטאָבולן, אַן איידעלן זיבעצניאָריקן אינגל, האָט הורדוס באַשטימט פאַר אַ כּוהן גדול, כּדי צופרידנשטעלן די פאַמיליע; אָבער אַז ער האָט דערזען, ווי דאָס פאָלק פאַרגעטערט דעם שיינעם פּרינץ בשעת זײַן אַרויסטרעטן אין בית-המקדש, איז ער געוואָרן אומרואיק. איינמאָל, אין יום-טוב סוכּות, האָט דער מלך פאַרזאַמלט פיל געסט אויף אַ מאָל-צייט אין יריחו; עס איז געווען אַ הייסער טאָג, און אַריסטאָבול מיט זײַנע חברים פון דער יוגנט זײַנען געגאַנגען באָדן זיך אין טייך; בשעתן שווימען האָבן אַ פּאָר חברים צוגעהאַלטן אַריסטאָבולן אַביסל אונטערן וואַסער, און ער איז דערטרונקען געוואָרן. עס איז אַרוים אַ קלאַנג, אַז דאָס איז געווען אַן אומגליקלעכער צופאַל, אָבער אומעטום האָט מען גערעדט, אַז שולדיק איז דערין הורדוס, וואָס האָט געוואָלט אויף אַזאַ אופן פּטור ווערן פון זײַן שוואָגער, דעם באַליבטן ביים פאָלק.

פון יענער צייט אָן האָט הורדוס אין זײַן פאַמיליע קיין רו ניט געהאַט. די שוויגער אַלכּסנדרה האָט אים שוין לאַנג פיינט געהאַט און האָט זיך געקלאָגט אויף אים אין רוים. די קיניגין מרים האָט אויך

נאָכן טויט פון איר ברודער באַקומען צום מאַן אַ שינאָה, וואָס איז געוואָרן באַזונדערס שטאַרק שפּעטער, ווען זי האָט זיך דערוואוסט וועגן זיינעם אַ מערדערישן פּלאַן. צוויי מאָל האָט מען הורדוסן אַרויס־גערופן צו די רוימישע הערשער, ער זאָל זיך פאַרענטפערן פאַר זיינע מעשים אין דער היים, און ביידע מאָל האָט ער פאַרן אַוועקפאָרן פון ירושלים בסוד געהייסן זיין פּאַלאַץ־אויפזעער האַלטן מִרִים און איר מוטער פאַרשפּאַרט אין פּאַלאַץ און טויטן זיי, אויב מיט אים וועט פּאַסירן אַן אומגליק. ער איז ביידע מאָל געקומען צוריק בשלום, אָבער די פרויען האָבן זיך דערוואוסט וועגן זיין מערדערישן פּלאַן און האָבן אים נאָך מער פיינט געקראָגן.

שינאה פון איין זייט און מורא פון דער אַנדערער האָבן פאַר־וואַנדלט דעם קיניגלעכן פּאַלאַץ אין אַ גיהינום. הורדוס האָט גע־ציטערט, טאָמער וועט ווער עס איז פון די איבערגעבליבענע חשמונאים אָפּנעמען ביי אים דעם טראָן, האָט ער געהייסן טויטן דעם אַכציקיעריקן זקן הורקנוסן, וואָס האָט געוואָלט אַרויסרייסן זיך פון דעם פאַמיליע־גיהינום און אַנטלויפן מיט דער הילף פון זיינע פריינד. נאָכדעם האָט הורדוס באַשולדיקט די קיניגין מִרִים אַליין, אַז זי האָט געוואָלט צוטראָגן אים סם דורך אַ דינער, און נאָך אין אַזעלכע חטאים. דער סוף איז געווען, אַז מען האָט זי פאַרמשפּט צום טויט, און מִרִים האָט געמוזט אַוועקלייגן דעם קאָפּ אונטער דער האַק פון אַ תליון. אַזאַ ביטערן סוף האָט אויך געהאַט די מוטער אַלכּסנדרה, וואָס האָט ביז צולעצט געזוכט מיטלען נקמה צו נעמען פון דעם מערדער פון איר משפּחה.

דאָס פאָלק האָט מיט ביטערע קללות געשאָלטן הורדוסן, דעם „אדומישן קנעכט“ און „האַלבן אידן“, ווי מען האָט אים גערופן. הורדוס האָט געוואָלט צוציען צו זיך דאָס פאָלק דורך דעם, וואָס ער האָט געהייסן איבערבויען דעם בית־המקדש אין ירושלים און געמאַכט פון אים אַ פּרעכטיקן טעמפּל, אַזוי ווי ס'איז געווען דער ערשטער בית־המקדש פון שלומה המלך; אָבער אויף די טויערן פון דעם בנין האָט געשיינט אַ גרויסער גאָלדענער אָדלער, אַלס אַ הערב פון דער רוימישער אימפּעריע, און דאָס האָט באַליידיקט דעם אידישן נאַציאָ־נאַלן געפיל. אויסער דעם זיינען פּרומע לייט געווען אין כּעס אויף הורדוסן, פאַרוואָס ער האָט געבויט אין דער הייליקער שטאָט

טעאטערס און צירקן, וואו מען האט זיך פארנומען מיט ספארט אויפן גריכישן שטייגער. הורדוס האט אויך אויסגעבויט נייע שטעט און האט זיי געגעבן נעמען לכבוד דעם רוימישן קיסר. אזוי איז אויסגעבויט געווארן אויפן ברעג ים די שטאט קיסריה, וועלכע איז געווען באזעצט מיט גריכן און רוימער; דער אלטער שטאט שומרון האט מען א נאמען געגעבן „סעבאסטע“ (טיטול פון קיסר אוגוסט, וואס האט געהייסן אויף גריכיש: דער הייליקער).

הורדוס האט געהאט קינדער פון עטלעכע ווייבער, נאר פאר זיינע יורשים האט ער געהאלטן די צוויי זין פון מרימען, אלכסנדר און אריסטאבול. די יונגע פרינצן האבן זיך געהאדעוועט אין רוים ביים קיסרס הויף, און דאך האבן זיי ניט פארגעסן, אז זיי זיינען קינדער פון א חשמונאישער מלכה, וואס איז אומגעקומען פאר איר איבערגעגעבנקייט דער נאציאנאלער דינאסטיע. הורדוס האט באמערקט, אז די ביידע זין האבן אים ניט ליב; זיין זון פון אן אנדער פרוי, אנטיפאטער, וואס האט מקנא געווען די פריווילעגירטע פרינצן, האט אנגערעדט ביים פאטער, אז אלכסנדר און אריסטאבול טראכטן אים צו טויטן, כדי נקמה צו נעמען פארן טויט פון דער מוטער. דער אנגעשראקענער הורדוס האט איבערגעגעבן ביידע זין צום געריכט, און מען האט זיי פארמשפט צום טויט. אנטיפאטער איז באשטימט געווארן פאר א יורש פון טראן. אבער באלד האט הורדוס זיך דערוואוסט, אז דער דאזיקער יורש האט אויך געוואלט וואס גיכער פטור ווערן פון אים; אזוי איז אנטיפאטער אויך געפאלן. מען דערציילט, אז ווען דער קיסר אוגוסט האט דערהערט וועגן דעם טויט פון דריטן הורדוסעס זון, האט ער אויסגערופן: „אין הויז פון דעם אידישן קיניג איז בעסער צו זיין א חזיר איידער א זון“ (ווייל זיינע זין האט ער געבראכט פאר א קרבן און א חזיר טאר ביי אידן קיין קרבן ניט זיין).

הורדוס איז געשטארבן נאכדעם ווי ער האט געקיניגט דריי און דרייסיק יאר. פארן טויט האט ער צעטיילט די מלוכה צווישן זיינע איבערגעבליבענע דריי זין, אבער די יורשים האבן געמוזט פארן קיין רוים צו באקומען א צושטימונג פון קיסר אוגוסט. דער קיסר האט תחילת מסכים געווען, אבער ווען ער האט דערזעען, אז אין יהודה הערן ניט אויף אויפשטאנדן און מהומות, האט ער באשלאסן איבער-

געבן די פאַרוואַלטונג אין די הענט פון רוימישע באַאַמטע, וואָס האָבן זיך גערופן „פּראָקוראַטאָרס“. אַזוי איז דאָס לאַנד יהודה געוואָרן אַ פּראָווינץ פון דער רוימישער אימפּעריע.

---

19. די פּראָקוראַטאָרס, דער נאַציאָנאַלער קריג און דער צווייטער חורבן

אין דער שטאָט קיסריה, ניט ווייט פון ירושלים, איז געזעסן אַ רוימישער פּראָקוראַטאָר, אָדער גובערנאַטאָר, און אַרום אים האָבן געלאַגערט גאַנצע מחנות רוימישע סאָלדאַטן, וואָס האָבן געזאָלט אָפּהיטן די אָרדענונג אין יהודה. אין די טעג פון גרויסע ימים טובים, ווי פּסח און סוכּות, ווען ירושלים איז געווען פול מיט „עולי־רגל“ (טעמפּל־באַזוכער) פון גאַנצן לאַנד, פלעגט דער פּראָקוראַטאָר מיט זיינע סאָלדאַטן קומען אַהער, כּדי ניט דערלאָזן אַן אויפשטאַנד פון פאָלק קעגן דער פרעמדער הערשאַפט. די רוימער פלעגן זיך צוקוקן צום אידישן לעבן און צו די רעליגיעזע מנהגים, וואָס זיינען זיי געווען אַזוי פרעמד און אומפאַרשטענדלעך, למשל ווי מענטשן בעטן צו אַ גאָט, וואָס מען זעט אים ניט, אין אַ טעמפּל אָן בילדער, מיט וועלכע די גריכישע און רוימישע טעמפּלען זיינען געווען פול. פיינדלעך האָבן געקוקט אידישע אויגן אויף די ניט געבעטענע פרעמדע געסט. דאָס פאָלק האָט שוין געפילט דעם ביטערן טעם פון פרעמד־הערשאַפט: מען האָט געמאָנט ביי אים שווערע שטייערן פאַרן רוימישן קיסר און פאַר זיינע פאַרוואַלטער אין יהודה; מען האָט געריסן די הויט פון אָרימעלייט. דאָס האָט שוין באַמערקט דער קיסר טיבעריוס, דער נאָכפאָלגער פון אַווגוסט, און האָט אָנגעזאָגט איינעם אַ פּראָק־ראַטאָר, ווען ער האָט אים געשיקט קיין יהודה: „אַ גוטער פּאַסטוך נעמט אַראָפּ די וואָל, אָבער ניט די הויט ביי זיינע שעפּסן“. עס זיינען אָבער געווען אויך אַזעלכע פּראָקוראַטאָרס, וואָס האָבן גערייצט דאָס פאָלק און באַליידיקט זיין רעליגיעזן געפיל. אַזוי האָט דער בייזער פּילאַטוס געהייסן זיינע סאָלדאַטן טראָגן איבער די גאַסן פון ירושלים רוימישע פאָנען מיט דעם קיסרס בילד, וואָס מען האָט ניט געטאָרט אין דער הייליקער אידישער

שטאָט, ווייל אין רוים האָט מען דעם קיסרס בילד פאַרערט אַלס אַן אָפּגאָט און אין ירושלים איז געצנדינסט געווען שטרענג פאַרבאָטן.

איינמאָל האָט זיך אַ רוימישער קיסר, דער משוגענער קאַי קאַליגולאַ, דערוועגט צו פאָדערן, אַז מען זאָל זיין בילד אַריינשטעלן אין בית־המקדש. קאַליגולאַ האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ געטלעכער פּערזאָן און געהייסן מען זאָל זיך בוקן צו זיין בילד אין אַלע טעמפּלען פון דער אימפּעריע. אומעטום איז מען געשטאַנען אויף די קני פאַר דעם קיסרס סטאַטויעס, אָבער אידן האָבן דאָס ניט געטאָן, ווייל זייער אמונה לאָזט ניט צו קיין בילדער־קולט. דאַן האָט קאַליגולאַ געשיקט אַ באַפעל צו זיין אַרמיי־קאָמאַנדיר אין סיריע, ער זאָל אַריינשטעלן אין בית־המקדש פון ירושלים דעם קיסרס סטאַטויע און צווינגען אידן בוקן זיך צו איר. דאָ האָבן זיך אויפגעהויבן אידישע מאַסן און האָבן דערקלערט, אַז זיי וועלן דאָס ניט דערלאָזן: „דו וועסט ביי אונז דעם קיסרס באַפעל ניט אויספירן, סיידן דו וועסט אַלעמען אויסקוילען" — האָבן געשריען די אידן צום קאָמאַנדיר. ער האָט געשריבן קיין רוים, אַז ס'איז אוממעגלעך אויספירן דעם קיסרס פאָדערונג אָן אַ שרעקלעכער בלוט־פאַרגיסונג. צום גליק איז אינגעכן אָנגעקומען אַ ידיעה, אַז דער משוגענער קאַליגולאַ איז געשטאָרבן: אָפיצערן פון זיין אייגענער אַרמיי האָבן אים געהרגעט.

אויף אַ קורצער צייט האָט זיך אין יהודה אויפגעשטעלט עפּעס אַזוי ווי אַן אייגענע מלוכה. אַן אייניקל הורדוסעס, מיטן נאָמען אַ ג ר י פּ אַ, האָט זיך געהאָדעוועט אין רוים און האָט געהאַט פיל פריינד אין קיסרס הויף; אפילו קאַליגולאַ אַליין האָט אים געשטיצט און האָט אים באַשטימט פאַר אַ פאַרוואַלטער פון גליל. קאַליגולאַס יורש, דער קיסר קלאַוודיוס, האָט אָפּגעגעבן אַגריפּאַן אויך די פאַרוואַלטונג פון יהודה מיט דעם טיטול „מֶלֶך". אַזוי אַרום איז אַגריפּאַ געוואָרן כמעט אַ זעלבשטענדיקער הערשער, אַזוי ווי אַמאָל זיין זיידע הורדוס. ער איז אָבער ניט געגאַנגען אין דעם זיידנס דרָכים; פאַרקערט, ער האָט געוואָלט דערנעענטערן זיך צום פאָלק און זיין אַן אֶמתער אידישער מלך, ניט אַ רוימישער אָנגעשטעלטער. ער האָט זיך באַפריינדעט מיט די דעמאָקראַטישע פרושים, פלעגט אָפט קומען צום גאָטס־דינסט אין בֵית־המקדש. אום שבועות פלעגט ער אַליין טראָגן

אין בית־המקדש זיין קאָרבּ מיט פרישע פּרוכטן (לויט דעם מִנהָג פון ביכּורים) גלייך מיט פּראָסטע דאָרפסלייט. איינמאָל האָט אַגריפּאַ געלייענט פאַרן עולם אַ קאַפּיטל פון דער תּורה. ווען ער איז צוגעקומען צו דעם פּסוק אין דבָרים (קאַפּ. 17): „פון דיינע ברידער זאָלסטו אויפשטעלן אויף זיך אַ קיניג, נישט פון פרעמדע" — האָט ער זיך צעוויינט: ער האָט זיך דערמאָנט, אַז ער אַליין שטאַמט נישט פון ריינע יהודים, נאָר פון געמישטע אֶדומים. דער עולם האָט אים צוגערופן: „נישט האָב קיין צַער, אַגריפּאַ! דו ביסט אונזער ברודער!" אַגריפּאַ האָט דאָך טאַקע געהאַט אין זיך חַשמונאיש בלוט: ער איז געווען דער זון פון אַריסטאָבּולן און דער אייניקל פון דער קיניגין מִריָם, וואָס ביידן האָט הורדוס געשיקט אויפן עשאַפאָט. ווי די ערשטע חַשמונאים האָט אַגריפּאַ געזאָרגט וועגן פאַרזיכערן ירושלים קעגן פיינדלעכע אָנפאַלן. ער האָט אָנגעהויבן בויען אַ נייע פעסטונג אַרום דער שטאָט, אָבער ער האָט געמוזט די אַרבעט אָפּשטעלן, ווייל אין רוים האָט מען געמיינט, אַז אַגריפּאַ גרייט צו אַן אויפשטאַנד, כּדי צו באַפרייען זיין לאַנד פון רוימישער הערשאַפט.

נאָר פיר יאָר האָט געדויערט אַגריפּאַס מלוכה. ער איז געשטאָרבּן און האָט איבערגעלאָזט אַ זיבעצניאָריקן זון, וואָס האָט אויך געהייסן אַגריפּאַ („אַגריפּאַ דער צווייטער"). אָבער אים האָט דער רוימישער קיסר שוין נישט איבערגעגעבן די פאַרוואַלטונג אין יהודה: מען האָט אין רוים מורא געהאַט פאַר אַ אידישן מלך, ער זאָל נישט אָנהויבן בונטעווען דאָס פאָלק קעגן דעם קיסר. ערשט שפּעטער האָט מען אין רוים אים געשיינקט נאָר דעם טיטול „מלך", אָבער נישט די רעכט פון אַ פאַרוואַלטער. די פאַרוואַלטונג איז ווידער איבערגעגאַנגען צו אַ פּראָקוראַטאָר, וואָס דער קיסר האָט געשיקט פון רוים.

די נייע פּראָקוראַטאָרס, וואָס האָבּן זיך אָפּט געביטן אויף זייער שטעלע, זיינען געווען נאָך ערגער ווי די אַלטע. די דאָזיקע באַאַמטע, גריכן אָדער רוימער, האָבּן זיך שלעכט באַצויגן צו אידן. אין זייער רעזידענץ קיסריָה האָבּן זיי דערלאָזט, אַז די גריכישע באַפעלקערונג זאָל באַליידיקן אידישע איינוואוינער. מען האָט זיך געקלאָגט אויף זיי אין רוים, אָבער דער בייזער קיסר נירון (נעראָן) האָט זיך נישט געוואָלט איינשטעלן פאַר אידן. אין פאָלק האָט זיך פאַרשטאַרקט די

פּאַטריאָטישע באַוועגונג פון די „זעלאָטן" אָדער „קנאים", וואָס האָבן געוואָלט אַראָפּוואַרפן דעם פרעמדן יאָך. די געדולד האָט ענדלעך געפּלאַצט ביים פאָלק, ווען נירון האָט געשיקט קיין יהודה אַ נייעם פּראָקוראַטאָר, מיטן נאָמען פלאָרוס, „וואָס איז געקומען ווי אַ תּליון צו באַשטראָפן פאַרברעכער". פאַר אים איז די אומצופרידנקייט פון אידישן פאָלק שוין געווען אַ פאַרברעך. ער האָט אָנגערייצט גריכן אויף אידן, געפאָדערט גאָלד פון די אוצרות פון בית־המקדש, און אַז מען האָט אים אָפּגעזאָגט, האָט ער געהייסן זיינע סאָלדאַטן צעראַבעווען אידישע הייזער אין ירושלים. די באַפעלקערונג אָבער האָט זיך געוואָרפן אויף די רויבער און האָט זיי אַרויסגעטריבן פון שטאָט. עס האָט אויסגעבראָכן אַן אָפענער אויפשטאַנד. די זעלאָטן האָבן גערופן דאָס פאָלק צו אַ קאַמף אויף לעבן און טויט מיט דער פרעמדער הערשאַפט. און אַז דער הויפּט־קאָמאַנדיר פון דער רוימישער אַרמיי האָט צוגעפירט זיינע לעגיאָנען קיין ירושלים, האָט זיך דאָס באַגייסטערטע פאָלק געוואָרפן אויף זיי מיט אַזאַ אימפּעט, אַז זיי האָבן געמוזט אַנטלויפן: אידישע העלדן האָבן זיי נאָכגעיאָגט און צעשלאָגן.

אין ירושלים האָט מען פאַרשטאַנען, אַז נאָך אַזאַ אויפשטאַנד איז שוין ניט אויסצומיידן אַ שווערע מלחמה מיט דער מעכטיקער רוימישער אימפּעריע. צו דער מלחמה האָט מען זיך געגרייט. דער סנהדרין האָט געשאַפן אַ ציטווייליקע רעגירונג, וואָס האָט געהייסן בויען נייע פעסטונגען אַרום ירושלים און אַנדערע שטעט, אָרגאַניזירן אַ פרייוויליקע אַרמיי און אָנשטעלן געניטע קריגפירער. מען האָט געוואַרט, אַז די רוימישע לעגיאָנען וועלן קומען פון דער גליל־זייט. דעריבער האָט מען צוערשט אין גליל קאָנצענטרירט די אידישע אַרמיי. אַלס פירער איז באַשטימט געוואָרן יוסף בן מתתיהו, אַ מענטש מיט אַ גרויסער אידישער און רוימישער בילדונג, וואָס איז שפּעטער באַרימט געוואָרן אונטער דעם נאָמען יאָסיפוס פלאַוויוס אַלס פאַרפאַסער פון אידישער געשיכטע. פריער איז ער קיינמאָל קיין קריגפירער ניט געווען; ער האָט אַפילו פאַרשטאַנען, אַז פירן אַ קריג מיט דעם מעכטיקן רוים איז געפערלעך; אָבער ער האָט זיך אין דעם מאָמענט פון אַלגעמיינער פּאַטריאָטישער באַגייסטערונג ניט געקענט אָפּזאָגן צו דינען דעם פאָטערלאַנד.

באַלד ווי דער קיסר נירון האָט זיך דערוואוסט וועגן דעם אויפ־שטאַנד אין יהודה, האָט ער אַהין אַוועקגעשיקט זיין בעסטן קריגס־פירער וועספּאַסיאַן מיט אַ באַפעל באַשטראָפן דאָס בונטאַרישע פאָלק. וועספּאַסיאַן איז געקומען קיין גליל מיט אַ גרויסער אַרמיי, און וועלכער עס האָט זיך געפונען אויך דער פּאַפּירענער „מלך“ אַגריפּאַ דער צווייטער, וואָס איז געווען אַ געגנער פון אידישן אויפשטאַנד. די אידישע באַפעלקערונג האָט זיך פאַרשלאָסן אין עטליכע באַפעסטיקטע שטעט (טבריה, גמלא, יודפת) און האָט זיך פאַרטיידיקט מיט דעם גרעסטן מוט און גבורה. אָבער עס האָט ניט געהאָלפן: די רוימער האָבן איינגענומען איין שטאָט נאָך דער אַנדערער, ביז זיי האָבן באַזעצט דעם גאַנצן גליל. יוסיפוס אַליין האָט זיך איבערגעגעבן אין די הענט פון וועספּאַסיאַן; ער האָט זיך איבערצייגט, אַז מ׳מוז שלום מאַכן מיט רוים.

אין ירושלים האָט מען זיך געגרייט צום לעצטן קאַמף. דער קיסר נירון איז אין יענער צייט געשטאָרבן און זיין אָרט האָט פאַרנומען וועספּאַסיאַן. דער פירער פון דער אַרמיי קעגן יהודה איז געוואָרן וועספּאַסיאַנס זון, טיטוס. מיט אַ מוראַדיקער אַרמיי און מיט קריגס־מאַשינעס האָט ער באַלאַגערט ירושלים, וואָס איז געווען באַ־פעסטיקט מיט דריי דיקע ווענט פון אַלע זייטן. אין דער שטאָט האָבן געהערשט די פירער פון די זעלאָטן (קנאים), באַזונדערס יוחנן פון גליל און שמעון בר־גיורא. די זעלאָטן האָבן זיך געשלאָגן ווי גיבורים. זיי פלעגן אָפט אַרויסגיין פון שטאָט און מאַכן אָנפאַלן אויפן רוימישן לאַגער. די אייזערנע מאַשינעס פון די רוימער האָבן אָן אויפהער געבראָכן די פעסטונגס־ווענט פון ירושלים, אָבער קוים האָבן זיי דורכגעבראָכן איין וואַנט איז פאַר זייערע אויגן אויסגעוואַקסן אַ צווייטע אינעווייניקסטע וואַנט.

די באַלאַגערונג האָט געדויערט עטליכע חדשים, און דערווייל איז אויסגעגאַנגען די צוגעגרייטע שפּייז אין דער פאַרשלאָ־סענער שטאָט. הונגעריקע מענטשן זיינען געפאַלן אין די גאַסן. מען דערציילט, אַז די רייכסטע און איידעלסטע פרויען פלעגן זוכן אין מיסט אויף די גאַסן ברעקלעך שפּייז צו שטילן דעם הונגער. די פאַר־טיידיקער פון ירושלים האָבן שוין געקעמפט מיט די לעצטע קרעפטן.

ענדלעך האָבן זיך די רוימער אַריינגעריסן אין שטאָט און האָבן אונ־
טערגעצונדן דעם בית־המקדש. פאַרצווייפלטע מענטשן האָבן זיך
געוואָרפן אין פייער, אַנדערע זיינען געפאַלן פון דער שווערד פון
רוימישע סאָלדאַטן, וואָס האָבן אויסגעהרגעט אָן אַ צאָל מענער, פרויען
און קינדער. די זעלאָטן־פירער יוחנן און שמעון האָט מען געפאַנגען
און אַוועקגעפירט קיין רוים געשמידטע אין קייטן. טויזנטער געפאַנגענע
האָט מען געפירט אויף די מערק פון גאַנץ אַזיע און פאַרקויפט פאַר
קנעכט. ירושלים איז געוואָרן אַ באַרג אַש און חורבות, יהודה איז
געוואָרן אַ קליינע פראָווינץ אין באַשטאַנד פון דער רוימישער
אימפעריע.

אין דער שטאָט רוים האָט מען געמאַכט אַ יום־טוב לכּבוד דעם
גרויסער ניצחון. איבער די גאַסן זיינען געגאַנגען רוימישע לעגיאָנען
אונטער דער פירונג פון וועספּאַסיאַן, וואָס איז שוין געוואָרן קיסר,

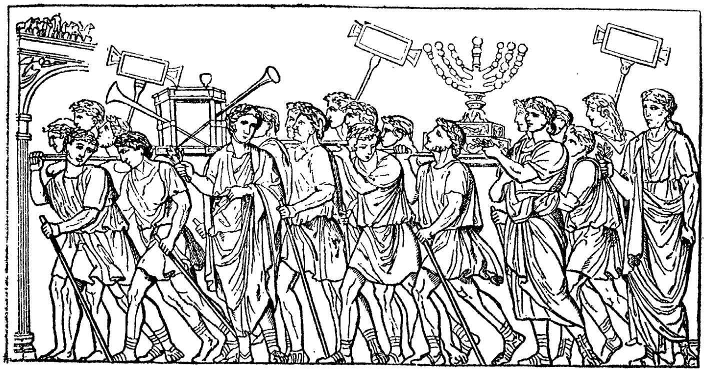

22. טריאומף־צוג פון טיטוס

און זיינע צוויי זין טיטוס און דאָמיציאַן, הינטער זיי די אידישע גע־
פאַנגענע געשמידט אין קייטן; מען האָט געטראָגן די גערויבטע
גאָלדענע און זילבערנע כּלים פון בית־המקדש. פון די געפאַנגענע האָט
מען אַרויסגעפירט דעם זעלאָטישן גיבור שמעון בר גיורא, אַרויפ־
געוואָרפן אים אַ שטריק אויפן האַלז און אויפגעהאַנגען; דעם אַנדערן
פירער, יוחנן, האָט מען פאַרמשפּט צו אייביקער תּפיסה. דאָס גאַנצע
בילד פונם „טריאומף" האָט מען אויסגעמאָלט אויף דער „טריאומ־

פאַלער אַרקע", וואָס מען האָט אויפגעבויט אין דער שטאָט רוים לכבוד „טיטוסן דעם באַזיגער פון יהודה". מען האָט געלאָזט אויסגיסן באַזונדערע מַטבְּעות מיט דעם בילד פון אַ וויינענדיקער פרוי און מיט דער לאַטיינישער אונטערשריפט: „יהודה באַזיגט, יהודה געפאַנגען".

מער ווי אַכצען יאָרהונדערטן זיינען אַריבער פון דער צייט פון „צווייטן חורבן" ביז אונזער צייט (טיטוס האָט איינגענומען ירושָלים אין יאָר 70 נאָך קריסטוס-געבורט). דעם ערשטן חורבן פון ירושלים האָט געמאַכט בָּבֶל, דעם צווייטן — רוים. צווישן איין חורבן און דעם אַנדערן האָט זיך פאַרשטאַרקט דער אידישער „גָלות", די פאַר-שפּרייטונג פונם אידישן פאָלק אין אַלע לענדער, וואָס אויף גריכיש האָט דאָס געהייסן „דיאַספּאָראַ".

---

20. דאָס גייסטיקע לעבן אין דער היים און אין דער פרעמד

דורך אויפשטאַנדן און מִלחָמות האָט דָאָס אידישע פאָלק ניט געקענט שיצן זיין לאַנד קעגן פרעמדער הערשאַפט. אָבער אינם קאַמף פאַר זיין אינעווייניקסטער, גייסטיקער פרייהייט איז ער געווען שטאַרק. צווישן פרעמדע פעלקער איז ער געבליבן געטריי זיין נאַציאָנאַלער קולטור. זיינע גייסטיקע פירער האָבן אים שטענדיק דערמאָנט, אַז ניט פעסטונג-מויערן אַרום שטעט קענען פאַרזיכערן דעם קיום פון אַ פאָלק, נאָר באַפעסטיקונג פון גייסט, פון גלויבן, גוטע מידות, סאָציאַלע גערעכטיקייט. אַלץ העכער און העכער האָבן די פרושים געבויט זייער אַלטן מויער, דעם „צוים אַרום דער תּורה", האָבן צו-געפּאַסט די אַלטע געזעצן צום נייעם לעבן-שטייגער. די פרושים האָבן געהאַט אַ שטאַרקן איינפלוס אין דעם סַנהֶדרין פון ירושלים, וואו זיי פלעגן אָפט אָפּנעמען די מאַכט ביי די צדוקים. אין דער קאָלעגיע פון געלערנטע ביים סַנהדרין, אין בֵּית-הַמִדרש, וואו מען פלעגט באַטראַכטן אַלע געזעצן אויפן גרונד פון דער הייליקער קאָנסטיטוציע, דער תּורה, האָבן די פרושים געהאַט די אויבערהאַנט.

אין דער צייט פון הורדוסן איז דאָרטן געווען פּאָרזיצער (נשיא) דער גרויסער לערער פון פאָלק ה י ל ל. וועגן זיין לעבן דערציילט מען, אַז געשטאַמט האָט ער פון בָּבל און איז געקומען קיין ירושלים

לערנען תורה ביי די פארימטע לערער. ער האָט געלערנט מיט גרויס חֵשֶק און ניט דורכגעלאָזט קיין איין שיעור (לעקציע) אין בית־המדרש. איינמאָל אין אַ קאַלטן ווינטער־אָוונט איז הילל צוגעגאַנגען צום בית־המדרש און האָט ניט געהאַט אין קעשענע די קליינע מַטבֵּע, וואָס יעדער תלמיד האָט געדאַרפט באַצאָלן דעם דינער פאַר אַריינגעלאָזן ווערן אין הויז; האָט ער אַרויפגעקלעטערט אויף דער וואַנט פון דרויסן, צוגעלייגט אַן אויער צום פענסטער און אַזוי אויסגעהערט די גאַנצע לעקציע; דאָרטן האָט מען אים געפונען אַ האַלב־דערפראָרענעם. אין אַ צייט אַרום איז הילל געוואָרן אַזאַ געלערנטער, אַז מען האָט אים אויסגעוויילט פאַר אַ נשיא אין דער געזעצגעבערישער קאָלעגיע ביים סַנהדרין. דאָ האָט ער איינגעפירט וויכטיקע תַּקָנוֹת, ווי אויסצולייגן די געזעצן פון דער געשריבענער תורה („תורה שֶׁבִּכְתָב"), אַז מען זאָל פון זיי קענען אַרויסדרינגען די נויטיקע נייע געזעצן, וואָס האָבן געהייסן "די מינדלעכע תורה" (תורה שֶׁבְּעַל פֶּה). הילל האָט געהאַט אַ סך תלמידים, וואָס מען האָט זיי גערופן „היללס הויז" (בית־הילל).

אַן אַנדער געלערנטער פון יענער צייט, שַׁמַּאי, האָט געגרינדעט אַ באַזונדער שולע, וואָס האָט געהייסן „בית־שַׁמַּאי". צווישןביידע שולן האָט זיך שטענדיק געפירט אַ שטרייט וועגן אויסלייגן די געזעצן פון דער תורה און אַרויסדרינגען פון זיי נייע דינים. הילל און זיינע תלמידים פלעגן אויסלייגן יעדן געזעץ אַזוי, אַז עס זאָל זיין ניט צו שווער אויספירן אים אין לעבן, בית־שמאי אָבער האָט געזוכט וואָס שווערער צו מאַכן דעם יאָך פון געזעץ.

הילל און שַׁמַּאי זיינען געווען פאַרשיידן אויך אין זייער כאַראַקטער. הילל איז געווען גוט צו מענטשן און פלעגט זאָגן, אַז ליבע צו מענטשן איז די גרעסטע מצווה פון דער תורה. איינמאָל איז צו אים געקומען אַ גוי און האָט אים געזאָגט: „אויב דו קענסט מיך אויסלערנען די גאַנצע אידישע תורה אין דער צייט ווען איך שטיי אויף איין פוס (דאָס הייסט אין עטלעכע ווערטער), וועל איך ווערן אַ איד". הילל האָט אים געענטפערט: „וואָס דיר איז ניט ליב זאָלסטו דעם אַנדערן ניט טאָן — אָט דאָס איז דער עיקר פון דער תורה, און דאָס איבעריקע איז נאָר אַ צוגאָב דערצו". ווען דער גוי איז געקומען צו שַׁמַּאי מיט דעם זעלביקן פאָרשלאַג, האָט דער שטרענגער לערער געכאַפּט אַ שטעקן

און אים אַרויסגעטריבן. הילל פלעגט געבן זיינע תּלמידים אַזעלכע עצות: „זאָלסט ליב האָבן דעם שלום און אומעטום מאַכן שלום צווישן מענטשן", „זאָלסט ניט זאָגן אַ שלעכטע מיינונג וועגן אַ מענטשן ביז דו וועסט ניט זיין אין זיין לאַגע" (ד. ה. אפשר האָט דער מענטש אָפּגעטאָן אַ מיאוסע זאַך, ווייל ער איז געווען אין אַזאַ שווערער לאַגע, אַז אַנדערש האָט ער ניט געקענט).

צו די צוויי פּאַרטייען, אויף וועלכע די אידישע געזעלשאַפט האָט זיך געטיילט, — צדוקים און פּרושים, איז צוגעקומען נאָך אַ דריטע פּאַרטיי, וואָס איז אייגנטלעך געווען אַ רעליגיעזע סעקטע: די איסיים. די צדוקים פון די העכערע קלאַסן האָבן געהאַלטן, אַז דער עיקר איז אָפּהיטן די מלוכה; די פרושים פון די מיטעלע קלאַסן האָבן געשטעלט דאָס פאָלק העכער ווי די מלוכה, און די איסיים האָבן געזאָגט, אַז דער עיקר איז דער מענטש, דער יחיד, וואָס דאַרף זאָרגן וועגן דער ריינקייט פון זיין נשמה, ערלעכקייט און גוטע מידות. די איסיים פלעגן זיך דערווייטערן פון די שטעט און האָבן געלעבט אין קליינע חברות אָדער קאָמונעס אין דערפער, וואָס אין דרום-יהודה, אַרום ים-המלח. זיי האָבן זיך פאַרנומען מיט ערדאַרבעט, געלעבט ווי ברידער, געטיילט צווישן זיך אויף גלייך זייער פאַרמעגן, געטראָגן ווייסע קליידער, געגעסן בלויז ברויט און גרינסן און ניט געטרונקן קיין וויין. אַלע טאָג אין דער פרי פלעגן זיי זיך באָדן אין טייך כּדי צו האַלטן ריין דעם קערפּער. מען פלעגט די איסיים האַלטן פאַר הייליקע און מען פלעגט קומען צו זיי היילן זיך פון פאַרשיידענע קראַנקהייטן.

איינער פון די איסיים, יוחנן (יאָהאַן) דער טויפער, פלעגט אַרומגיין אויף די ברעגעס פון ירדן און שרייען: „מענטשן הערט אויף צו זינדיקן, ווארעם עס איז שוין נאָענט די מלוכה פון הימל". די וואָס זיינען געקומען צו אים פלעגט ער באָדן (טויפן) אין טייך ירדן, כּדי אָפּרייניקן זיי פון אַלע זינד; דערפאַר האָט ער געהייסן „דער טויפער". איינמאָל איז צו אים געקומען אַ יונגערמאַן פון דער שטאָט נצרת (נאַזאַרעט) אין גליל, מיטן נאָמען ישו אָדער ישוע, און יוחנן האָט אים געטויפט אין ירדן. ישו האָט געגלויבט, אַז די „מלוכה פון הימל" איז שוין געקומען און אַז ער אַליין איז באַרופן אַראָפּפירן זי אויף דער

ערד, אָנזאָגן אַ ניי וואָרט פוּן גאָט, ווי מען דאַרף לעבן אויף דער וועלט. אין גָליל פלעגט ער אַרוּמגיין צווישן פּראָסטע לייט אוּן לערנען זיי, אַז „אוּנזער פאָטער אין הימל" וויל גאָר ניט מען זאָל אים דינען מיט צערעמאָניעס אין די טעמפּלען אוּן מיט אָפּהיטן שטרענגע רע־ליגיעזע געזעצן; ער פאָדערט נאָר מענטשן זאָלן ליב האָבן איינער דעם אַנדערן, שיצן די שוואַכע אוּן פאַרלאָזן זיך נאָר אויף גאָט. יֵשוּ פלעגט אויך היילן קראַנקע מיט תפילות צוּ גאָט, אוּן דאָס האָט אים געמאַכט אַ נאָמען פוּן אַ „הייליקן". פוּן גָליל איז ער געקוּמען קיין ירוּשָלים, ווען דאָרט האָט געהערשט אַ גרויסע אויפרעגוּנג קעגן דעם פּראָ־קוּראַטאָר פּילאַטוּס, וואָס האָט געגרייצט דאָס פאָלק מיט זיינע רוימישע פאָנען אוּן דעם קיסרס בילדער. יֵשוּ האָט שאַרף גערעדט קעגן אַלע פאַרטייען: קעגן די פּרוּשים, ווייל זיי טראַכטן אוים נייע געזעצן אוּן רעליגיעזע צערעמאָניעס; קעגן די צדוּקים, וואָס גלויבן ניט אין דער אוּמשטערבליכקייט פוּן דער נשָמה אוּן אין תחיַת הַמֵתים אויף יענער וועלט; קעגן די פּאַטריאָטן, וואָס קעמפן פאַר באַפרייוּנג פוּן דער פרעמדער הערשאַפט. אַזוי איז יֵשוּ געווען קעגן אַלעמען אוּן אַלע קעגן אים. מען האָט אים באַשוּלדיקט, אַז ער האַלט זיך פאַר אַ „זוּן פוּן גאָט" (ווייל ער האָט אָפט געברויכט דעם אויסדרוּק: „מיין פאָטער אין הימל"), פאַר אַ „אידישן קיניג" אוּן אַ „משיח". מען האָט אים איבערגעגעבן צוּם געריכט פוּן סַנהֶדרין; דאָס געריכט האָט אים פאַרמִשפּט ווי אַ „פאַלשן נביא" אוּן איבערגעגעבן אים דעם רוימישן פאַרוואַלטער; פּילאַטוּס האָט געהייסן באַשטראָפן אים מיט אַ שרעק־לעכן טויט דוּרך קרייציקוּנג (ד. ה. אויפהענגען אויף אַ האָלץ אין פאָרם פוּן אַ קרייץ, צוּשלאָגנדיק די הענט אוּן די פיס צוּם האָלץ).

צווישן די אָנהענגער פוּן ישוּ הַנוֹצרי (ישוּ פוּן נַצרת) האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז עטלעכע טעג נאָך זיין טויט איז ער אויפ־געשטאַנען פוּן קבֶר אוּן האָט זיך אויפגעהויבן אויפן הימל. עס האָט זיך געבילדעט אַ סעקטע, וואָס האָט אים געהאַלטן פאַר אַ „משיח", פאַר אַ ק ר י ס ט וּ ס (אַזוי הייסט דאָס וואָרט „משיח", אַ געזאַלבטער, גע־קרוינטער, אין גריכיש). די פירער פוּן דער סעקטע האָבן זיך גערוּפן אַ פּ אָ ס ט אָ ל ן (שליחים). דער גרעסטער פוּן זיי איז געווען דער אַפּאָסטאָל פּ אַ וּ ל, וואָס האָט געשטאַמט פוּן אַ אידישער געמיינדע

אין קליין־אזיע און האָט געערדט גריכיש. זיין אידישער נאָמען איז געווען שָׁ א וּ ל. פריער האָט ער געהערט צוּ די פּרוּשים אין ירוּשָׁלים און איז געווען אַ געגנער פוּן ישוּ און זיינע תּלמידים; אָבער שפּעטער האָט ער אָנגעהויבן גלויבן, אַז ישוּ איז טאַקע גאָטס זוּן, וואָס דער פאָטער האָט אים אַראָפּגעשיקט פוּן הימל אויף דער ערד, כּדי צוּ שטאַרבן אין שרעקלעכע יסוּרים און דערמיט אויסלייזן אַלע מענטשן פוּן זינד און שלעכטס. ניט צוּ אידן אַליין האָט גאָט געשיקט ישוּן, נאָר צוּ אַלע פעלקער, כּדי אָנצוּזאָגן זיי, אַז דער עיקר איז ג ל ו י ב ן אין גאָט און ניט אָנפילן דאָס לעבן מיט מצוות און מִנהָגים. פּאַוּל האָט געהאַט אין זינען די גוֹיים, גריכן און רוימער, וואָס וואָלטן אָנגענוּמען דעם גלויבן אין איין איינציקן גאָט, ניט נעמענדיק אויף זיך דעם יאָך פוּן מִצוות און געזעצן, ווי למשל מילה, שבת, כָּשר־שפּייזן און דאָס גלייכן. דער אידיש־גריכישער אַפּאָסטאַל איז אַרוּמגעפאָרן אין פיל לענדער און האָט געפּרעדיקט זיין נייע תּוֹרה פאַר אידן און גוֹיים; אוּמעטוּם האָבן זיך געגרינדעט קריסטלעכע קהילות; אפילוּ אין דער שטאָט רוים אַליין איז אין דער צייט פוּן קיסר נירון געווען אַ קריסטלעכע סעקטע, וואָס האָט געגלויבט אין י ע ז וּ ס ק ר י ס־ט וּ ס, דעם זוּן פוּן גאָט. אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן צוּ פאַרשפּרייטן די נייע אֶמוּנה, וואָס האָט שפּעטער איינגענוּמען די גאַנצע גריכיש־רוימישע וועלט. עס זיינען געווען אויך פאַרשיידענע אידישע קריסטן, אָבער דאָס אידישע פאָלק אינגאַנצן האָט ניט געוואָלט און ניט געקאָנט אָננעמען אַזאַ אֶמוּנה, וואָס האָט געשאַפן אַ מענטשלעכן גאָט, אַ „גאָט־מענטש" אין דער פּערזאָן פוּן ישוּ, האָט אָפּגעוואָרפן די אַלטע תּוֹרה און ניט געוואָלט וויסן פוּן אַ באַזוּנדער אידיש פאָלק אין דער צייט, ווען דאָס פאָלק איז געשטאַנען אין אַ העלדישן קאַמף מיט דער רוימישער אימפּעריע. דער אָנהויב פוּן קריסטנטוּם איז דאָך געווען אין דעם זעלביקן יאָרהוּנדערט, ווען די רוימער האָבן געהערשט אין יהוּדה און דערנאָך חָרוֹב געמאַכט ירוּשָׁלים.

צוּ יענער צייט איז דאָס אידישע פאָלק שוין געווען צעשפּרייט אין דער גאַנצער רוימישער אימפּעריע און אפילוּ איבער אירע גרעניצן. עס איז שוין לאַנג אויסגעוואַקסן די גרויסע ד י אַ ס פּ אָ ר אַ, ווי מען האָט גערוּפן אויף גריכיש די אידישע ישוּבים אויסער פּאַלעסטינע.

אין דער עגיפּטישער הויפּטשטאָט אַלכּסנדריָה, אין דער סירישער אַנטיוֹכיה, אין דער קיסר־שטאָט רוים, אין פּיל שטעט פוּן גריכנלאַנד אוּן קליין־אַזיע זיינען געווען פרייע אידישע קהילות, וואָס האָבּן זיך געפירט לויט אייגענע געזעצן אוּן מִנהָגים, ניט צוּנויפמישנדיק זיך מיט דער גויישער בּאַפעלקערוּנג. די רוימישע קיסרים האָבּן שטענדיק גע־שטיצט די דאָזיקע אידישע זעלבּסטפאַרוואַלטוּנג (אויטאָנאָמיע). נאָר איינמאָל האָט זיך געטראָפן, אַז דער משוּגענער קיסר קאַליגוּלאַ האָט געהייסן אַריינשטעלן זיינע בּילדער אין די סינאַגאָגן פוּן אַלכּסנדריה, דערמיט האָבּן זיך בּאַנוּצט די דאָרטיקע גריכן אוּן האָבּן געמאַכט אַ פּאָגראָם אויף אידן מיט דער הילף פוּן דעם רוימישן פּאַרוואַלטער. די פיינדשאַפט צוּ אידן מצד דער רוימישער מאַכט האָט זיך פאַר־שטאַרקט ערשט אין דער צייט פוּן דעם לעצטן אויפשטאַנד אין יהוּדה אוּן דער גרויסער מלחמה אַרום ירוּשָלים.

אין אַלכּסנדריה האָבּן אידן געוואוינט אין געדיכטע מאַסן אין בּאַ־זוּנדערע קוואַרטאַלן, נאָענט צוּם יָם; פּיל פוּן זיי האָבּן געפירט גרויסע האַנדלס־געשעפטן אין אַלכּסנדריער האַפן אוּן געמאַכט קאָנקוּרענץ גרי־כישע סוחרים. דערפוּן האָט זיך גענוּמען די שינאָה צוּם אידן, כאָטש דאָ איז ער געווען ניט אַ פרעמדער: האָבּן זיך דאָך גריכן אוּן אידן בּאַזעצט אין אַלכּסנדריה אין איין צייט, בּאַלד ווי זי איז אויסגעבּויט געוואָרן דוּרך אַלכּסנדר מוקדון אוּן די ערשטע פּטאָלעמייער. אין בּילדוּנג זיינען אידן געשטאַנען אויף דער זעלבּיקער הויך ווי די גריכן אוּן אפשר נאָך העכער. זיי האָבּן געלערנט אוּן געשריבּן גריכיש אוּן האָבּן געשאַפן אַ רייכע ליטעראַטוּר, דער גרויסער פילאָזאָף פ י ל אָ ן ד ע ר אַ ל כּ ס נ ד ר י ע ר איז געווען אַ הייסער איד, צוּגעבּוּנדן צוּ אידיש־קייט. אין זיינע ווערק האָט ער געזוּכט צוּ פאַראייניקן די בּעסטע גע־דאַנקן פוּן העלעניזם מיטן יוּדאַאיזם אוּן בּאַוויזן, אַז די בּיבּלישע פאַר־שטעלוּנגען וועגן גאָט אוּן וועלט שטימען מיט די אידייען פוּן די אַלטע גריכישע פילאָזאָפן, בּאַזוּנדערס פוּן פּלאַטאָן. נאָך דעם פּאָגראָם אין אַלכּסנדריה איז פילאָן געפאָרן מיט אַ דעפּוּטאַציע קיין רוים צוּם קיסר קאַליגוּלאַ צוּ פּראָטעסטירן קעגן דעם רוימישן פאַרוואַלטער אין עגיפּטן, וואָס האָט געהאָלפן די פּאָגראָמשטשיקעס; אָבּער דער קיסר האָט די דעפּוּטאַציע אויפגענוּמען ניט פריינדלעך, ווייל ער איז געווען אין כּעס

אויף אידן דערפאַר, וואָס זיי האָבן ניט געוואָלט אויפשטעלן זיינע ביל־דער אין ירושלים און אַלכסנדריה. נאָכן חורבן פון ירושלים זיינען אַ טייל זעלאָטן אַנטלאָפן קיין אַלכסנדריה און געפרובט דאָרטן אויפ־הויבן צווישן אידן אַן אויפשטאַנד קעגן די רוימער, אָבער די רוי־מישע פּאָליציי האָט זיי געכאַפּט און שווער באַשטראָפט.

די ליטעראַטור פון יענע צייטן, פאַר דעם צווייטן חורבן, קען מען אָנרופן די „נאָך־ביבלישע" אָדער „שפּעט־ביבלישע", ווייל די שרייבער פלעגן מייסטנס נאָכמאַכן דער אַלטער תנ"ך־ליטעראַטור. די שפּראַך האָט זיך געביטן: מען האָט געשריבן ניט העברעאיש אַליין, נאָר אויך אַראַמעאיש און גריכיש, אָבער מען האָט נאָכגעמאַכט דעם סטיל פון דער ביבל. דאָס איז געווען ווי אַ המשך צום דריטן טייל פון תנ"ך — צו די „כתובים". מען האָט געשריבן נייע „תהילים", נייע „משלי", נייע געשיכטלעכע ווערק, אויך נביאישע שריפטן אין דער פאָרם פון ספר דָניאל. די דאָזיקע ספרים האָט מען ניט אַריינגע־נומען אין די „הייליקע ביכער" פון תנ"ך, און זיי האָבן געהייסן „ספרים גנוזים" אָדער „ספרים חיצונים", אין גריכיש „אַפּאָקריפן" (באַ־האַלטענע, זייטיקע ביכער). מען האָט זיי ניט אַזוי אָפּגעהיט ווי די הייליקע ביכער, און דעריבער זיינען אין משך פון הונדערטער יאָרן פיל פון זיי פאַרלאָרן געגאַנגען אין זייער אָריגינאַל־שפּראַך, עברית אָדער אַראַמעאיש, און צו אונז איז דערגאַנגען בלויז די גריכישע אי־בערזעצונג. פון די ווערק, וואָס זיינען לכתחילה געווען געשריבן גריכיש, באַזונדערס אין אַלכסנדריה, זיינען גאַנץ געבליבן נאָר ווייניקע, און דאָס אויך אָפט אין שטיקלעך, פראַגמענטן. פון די „אַפּאָקריפן" זיינען באַזונדערס וויכטיק די פאָלגנדיקע ווערק:

1) „חָכמַת בֶּן־סירָא" — קלוגע רייד און משלים פון יהושוע בן סירא, וואָס האָט געלעבט אין ירושלים אין דער צייט פון דער גריכישער הערשאַפט. דאָס איז אַ נאָכמאַכונג פון ביבלישן ספר „מִשלֵי שלומה". דער מחבר זאָגט מוסר יענע יונגעלייט, וואָס האָבן זיך אַריינגעצויגן אין דעם גריכישן לעבן־שטייגער און זיינען געוואָרן צו פריי אין זאַכן פון גלויבן און מאָראַל. ער גיט אויך קלוגע עֵצות, ווי צו פירן זיך אין דער משפָחָה און אין דער געזעלשאַפט. דאָס בוך איז געווען ביז אַהער באַקאַנט אין דעם אַלטן גריכישן טעקסט, נאָר דאָ ניט לאַנג האָט מען

געפונען אין מִצרַיִם דעם גרעסטן טייל פון דעם העבּרעאישן אָריגינאַל, ווי ער איז געווען געשריבן מיט צוויי טויזנט יאָר צוריק.

2) די „חַשמונאים־ביכער" — צוויי היסטאָרישע ביכער וועגן די רדיפות פון אַנטיוכוס און דעם אויפשטאַנד פון די חַשמונאים. ביידע זיינען געשריבן גריכיש, זייער שיין, אין דעם נוסח (סטיל) פון די היסטאָרישע ביכער אין תנ"ך.

3) „תהילות שלומה" — נייע פּסאַלמען אין דער אַרט פונם אַלטן „תהילים", געשריבן נאָכדעם ווי פּאָמפּיי מיט זיין אַרמיי האָט איינגענומען ירושלים און עס האָט זיך אָנגעהויבן די רוימישע הערשאַפט.

4) „ספר חַנוֹך" — אַ מין נבואָה־בוך, וואו דער הייליקער מענטש חנוך, וואָס גאָט האָט אים גענומען אויפן הימל, דערציילט וועגן דעם, וואָס ער האָט געהערט און געזעען וועגן משיחן, וואָס וועט קומען אויסלייזן די גאַנצע וועלט און באַזונדערס דאָס אידישע פאָלק.

פון דער אידיש־גריכישער ליטעראַטור זיינען דערגאַנגען צו אונז די גרויסע ווערק פון פילאָן אַלכּסנדריער, וואָס זיינען ווי אַ מין פילאָזאָפישער פירוש צו דער תורה: „וועגן דער באַשאַפונג פון דער וועלט", „אַברָהָמס לעבן", „מושהס לעבן", „וועגן די עשֶׂרת הַדיברות" און נאָך פיל אַנדערע. צו דער אַלכּסנדריער ליטעראַטור געהערט אויך „דער בריוו פון אַריסטײי", אַ לאַנגע מגילה, וואו עס איז באַשריבן, ווי די זיבעציק זקנים זיינען געקומען פון ירושלים קיין אַלכּסנדריה און איבערגעזעצט די תורה אין גריכיש, ווי עס האָט זיי אויפגענומען דער קיניג פּטאָלעמיי פילאַדעלף און אויסגעהערט זייערע קלוגע רייד. אין דריטן און פערטן „עֶזרָא־בוך", אין „בָּרוך־בוך", „די צוואָה פון צוועלף פּאַטריאַרכן", „סיבּילישע זעאונגען" געפינען מיר נייע נביאות־רייד אין נאָמען פון אַלטע ביבּלישע אָדער גריכישע העלדן.

דאָס גרעסטע ווערק יונגן אידישער געשיכטע האָט אָנגעשריבן דער אויבנדערמאָנטער קריגפירער אין גליל, יוסף פלאוויוס. נאָכדעם ווי ער איז אַריבּערגעגאַנגען צו די רוימער, האָבן אים די קיסרים וועספּאַסיאַן און טיטוס געהאַלטן אין זייער פּאַלאַץ אין רוים. דאָרטן האָט ער נאָכן חורבּן־ירושלים געשריבן זיינע גרויסע ווערק: „דער אידישער קריג" און „אידישע אַלטערטימער", וואָס זיינען אַ הֶמשך פון

די ביבלישע געשיכטסביכער ביז דער צייט פֿון דעם מחבר. די דאָזיקע ביכער זיינען דערגאַנגען ביז אונזער צייט אין דער גריכישער שפּראַך און זיינען איבערגעזעצט אין אַלע גרעסערע שפּראַכן.

21. דער סַנהֶדרין אין יַבנֶה און דער אויפשטאַנד פֿון בַר־כּוֹכבָא

ירושלים איז געוואָרן אַ שטאָט פֿון חורבות. אידישע איינוואוינער זיינען דאָרטן ניט געבליבן, נאָר אַ לעגיאָן רוימישע סאָלדאַטן האָט געלאַגערט אין דער פאַרוויסטעטער שטאָט, וואָס איז געוואָרן אַ בית־עולם פאַר צענדליקער טויזנט אידישע קעמפער. די וויניקע איבער־געבליבענע פירער פֿון פאָלק זיינען אַוועק אין דעם נאָענטן שטעטל יַבנֶה, כּדי דאָרטן האַלטן זיך אַן עצה, ווי זאָל דאָס פאָלק ווייטער לעבן אונטער אַ פרעמדער שווערער הערשאַפט. נאָך אין די טעג, ווען אַרום ירושלים האָט געברענט דער קריג, האָט זיך איינער פֿון די סַנהֶדרין־לייט, דער געלערנטער פֿון בית־הילל, רַבּי יוֹחָנָן בֶּן־זַכַּאי, אַרויסגעריסן פֿון דער באַלאַגערטער שטאָט אויף אַזאַ אופן: זיינע תּלמידים האָבן אים אָנגעטאָן אין תּכריכים, ווי אַ געשטאָרבענעם, און אַרויסגעטראָגן אין אַ קאַסטן הינטערן שטאָט, וואו עס איז געשטאַנען דער רוימישער לאַגער. דאָ איז יוחָנן געקומען צום רוימישן הויפּט־קאָמאַנדיר טיטוסן און געזאָגט: „לאָז מיך באַזעצן זיך מיט מיינע תּלמידים אין יַבנֶה און גרינדן דאָרטן אַ לערן־הויז“. טיטוס האָט גערן דערפילט די בַּקָשה פֿון דעם אידישן געלערנטן, וואָס איז געשטאַנען פאַר שָלום מיט די רוימער.

איצנעכן איז צו דער קליינער חֶברה אין יַבנֶה צוגעקומען אַ מאַסע אַנטלאָפענע פֿון ירושלים. עס האָט זיך געהערט אַ יאָמער: דער בֵּית־המקדש איז פאַרברענט, די כּוהנים געהרגעט, די גאַנצע שטאָט פאַר־וויסטעט, — וואָס זאָלן מיר איצטער טאָן? רבּי יוחנן האָט געטרייסט די עלנדע: „יאָ, דער בית־המקדש איז חָרוב און קָרבָּנוֹת קענען מיר מער ניט ברענגען, אָבער גאָט איז דאָך אומעטום, און מיר קענען אים דינען מיט תּפילות, פאָלגן זיין הייליקער תּורה און פירן זיך ווי ער האָט געבאָטן“. רבּי יוחנן און זיינע פריינד האָבן געגרינדעט אין יַבנה ניט נאָר אַ „בית־הַכּנֶסֶת“ פאַר דאַווענען און אַ בֵּית־הַמִדרָש פאַר לערנען,

נייערט אויך אַ נייעם בּית־דין אָדער סַ נ הֶ ד ר י ן פאַר געזעצגעבּונג און געריכט, ווייל דאָס פאָלק האָט נאָך ניט פאַרלאָרן דאָס רעכט צו לעבּן נאָך זיינע אייגענע געזעצן. גראָד האָט זיך דאָ, אין יַבנה, געפונען אַ מענטש, וואָס האָט געהאַט רעכט צו פאַרנעמען דעם אָרט פון אַ „נשיא“ (פאָרזיצער) אין סַנהדרין. דאָס איז געווען גַ מ ל י אֵ ל, אַן אוראייניקל פון דעם גרויסן הילל, וואָס ער און זיינע קינדס־קינדער זיינען תמיד געווען פאָרזיצער אין דער געזעצגעבּערישער קאָלעגיע פון אַלטן ירושלימער סנהדרין. גַמליאֵלס פאָטער, דער נשיא שמעון, איז דערהרגעט געוואָרן בּשעת דער מלחמה, און יוחָנן בּן זַכּאי האָט אויפגעהאָדעוועט זיין קליינעם זון און אים צוגעגרייט צו דער הויכער שטעלע פון אַ נשיא אין דעם נייעם סַנהדרין. די רוימישע רעגירונג האָט גַמליאֵלן אָנערקענט פאַר אַ פאָרשטייער פון אידישן פאָלק מיט דעם טיטול פ אַ ט ר י אַ ר ך, דער עלטסטער פון פאָלק.

אין דעם סַנהדרין פון יַבנה האָט זיך אָנגעהויבּן אַ לעבּעדיקע אויפבּוי־אַרבּעט. איצט איז דער סַנהדרין בּאַשטאַנען פון לויטער פרושים, ווייל די צדוקים זיינען שוין כּמעט פאַרשוואונדן; די געלערנטע פון בּית־הילל און בּית־שַמאי האָבּן אויסגעאַרבּעט נייע געזעצן, כּדי צופּאַסן די תורה צו דער נייער לאַגע פון פאָלק. בּית־הילל און בּית־שמאי פלעגן זיך אָפט קריגן: יעדע גרופּע פון געלערנטע האָט אויסגעטייטשט די ווערטער פון דער תורה אויף איר שטייגער; אָבּער דער נשיא גמליאל האָט זיי געהאַלטן אין צוים און האָט געצוואונגען די מינדערהייטן אין סנהדרין זי זאָל פאָלגן די בּאַשלוסן פון דער מערהייט, וואָס איז געווײנטלעך געווען פון בּית־היללס צד. אַזוי האָט מען געמאַכט אַ סֵדר אין די טאָג־טעגליכע תפילות, וואָס זיינען איצטער געוואָרן דער עיקר אין גאָטס־דינסט, נאָכדעם ווי עס זיינען בּטל געוואָרן די קָרבּנות אין בּית־המקדש. מען האָט אָנגענומען אַ געזעץ צו דאַווענען דריי מאָל אין טאָג: אין דער פרי (שַחרית), פאַרנאַכט (מִנחָה) און בּיינאַכט (מַעריב). די לאַנגע תפילה „שמונה עֶשרה“ (אַכצען בּרָכות) איז דערגאַנצט געוואָרן מיט אַ תפילה וועגן דער אויפלעבּונג פון ירושָלַים און דער צוקונפטיקער אידישער מלוכה. דער סַנהדרין האָט אָנגענומען נאָך אַ סך געזעצן, וואָס זייער צוועק איז געווען איינצואָרדנען דאָס לעבּן אין דער מִשפּחה און אין די קהילות.

אזוי זיינען געלערנטע געזעצגעבער געוואָרן פירער פון פאָלק. נאָך דעם טויט פון רבי יוחנן בן זכאי איז געוואָרן באַרימט רבי עקיבא. וועגן זיין לעבן דערציילט מען אָט וואָס: אין דער יוגנט איז עקיבא געווען אַן אָרימער פּאַסטוך ביי אַ ירושלימער גביר און האָט זיך פאַרליבט אין זיין טאָכטער רָחל; דאָס יונגע מיידל האָט איינגעשטימט חתונה האָבן מיט אים, מיט איין תּנאַי: ער זאָל ווערן אַ געלערנטער. דער רייכער פאָטער, וואָס אים איז ניט אָנגעשטאַנען דער שידוך מיט אַ פּאַסטוך, האָט אַרויסגעטריבן די טאָכטער פון שטוב און זי האָט געלעבט מיט עקיבאן אין גרויסער נויט. עקיבא איז אומגעפאָרן פון שטאָט צו שטאָט און געלערנט תּורה ביי די בעסטע לערער. אין פיל יאָרן אַרום האָט ער זיך אומגעקערט צו זיין פרוי אַלס אַ באַרימטער געלערנטער, מיט אַ גרויסער צאָל תּלמידים. רבי עקיבא האָט פאַרנומען דעם ערשטן אָרט אין דעם סַנהדרין פון יַבנה. מען פלעגט זאָגן וועגן אים, אַז „אויף יעדן צווייגל פון דער תּורה האָט ער אָנגעהאָנגען בערג מיט הֲלָכות", דאָס הייסט מיט סבָרות און באַווייזן פאַר נייע געזעצן. דאָס האָט ער געטאָן כדי צו פאַרשטאַרקן דעם אידישן גלויבן און דורך דעם דאָס פאָלק. אָבער ער האָט אויך געטראַכט וועגן דעם ווי אַזוי גרינגער צו מאַכן דעם יאָך פון פרעמדער הערשאַפט.

שווער איז געווען די רוימישע הערשאַפט. טיטוס, וואָס האָט חָרוב געמאַכט ירושָלַים און איז געוואָרן קיסר נאָכן טויט פון זיין פאָטער וועספּאַסיאַן, איז ניט געווען קיין גוטער פריינד פון אידישן פאָלק. אין דער צייט פון דער מִלחמה האָט ער געהאַט אַ אידישע געליבטע, די שיינע בערעניקאַ, אַ שוועסטער פון דעם פרינץ אַגריפּאַ דעם צווייטן; מען האָט גערעכנט, אַז ער וועט מיט איר חתונה האָבן און מיט דער צייט וועט זי ווערן אַ מַלכָּה פון רוים; אָבער ווען טיטוס איז געוואָרן קיסר, האָט ער בערעניקאַן דערווייטערט, ווייל די רוימער וואָלטן ניט דערלאָזט, אַז אַ קינד פון דעם פיינדלעכן פאָלק זאָל זיין ביי זיי אַ מַלכָּה. די קיסרים, וואָס זיינען געווען נאָך טיטוסן, האָבן זיך באַצויגן שלעכט צו אידן און האָבן בכלל געדריקט די פעלקער, וואָס זיינען געשטאַנען אונטער זייער הערשאַפט. דער קיסר דאָמיציאַן, טיטוסעס ברודער, האָט זייער געדריקט די אידישע באַפעלקערונג מיט שווערע שטייערן און אַנדערע גזירות. דער נשיא גַמליאל, רבי עקיבא

און נאָך צוויי מיטגלידער פוּן סַנהדרין זיינען געפּאָרן קיין רוים בעטן, מען זאָל אָפּשאַפן די שווערע גזירות. ווען זיי האָבן דערזעען די לע־בעדיקע, פריילעכע וועלט־שטאָט, האָבן זיי זיך דערמאָנט אין זייער איינענער חָרוּבער הויפּט־שטאָט ירושלים און האָבן זיך צעוויינט; נאָר עקיבא האָט זיך איינגעהאַלטן און געזאָגט: „צוּ וואָס זאָלן מיר וויינען? אויב גאָט טוּט אַזוי פיל גוּטס צוּ די, וואָס טוּען ניט זיין ווילן, וועט ער דאָך אַוודאי שפּעטער באַפרידיקן יענע, וואָס טוּען זיינע געבאָטן און ליידן צוּליב דעם צָרות". אָבער צוּ לאַנג איז נאָך געבליבן צוּ וואַרטן אויף גאָטס ישועה. אין פאָלק האָבן נאָך געטליעט פוּנקן פוּן דער אַמאָליקער גרויסער שריפה, וואָס האָט געבראַכט צוּ דעם חוּרבן פוּן ירוּשלים, און אינגעכן האָבן זיך די פוּנקן ווידער צעפלאַקערט.

צוויי רוימישע קיסרים, טראַיאַן און אַדריאַן, וואָס האָבן געפירט מלחמות אין אַזיע און אַפריקע, האָבן צערייצט די אידן אוּמעטוּם. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַן אויפשטאַנד קעגן די רוימישע הערשער. די אידישע באַפעלקערוּנג אין די גָלוּת־לענדער (דיאַספּאָרא) איז אויפ־געשטאַנען קעגן טראַיאַנס סאָלדאַטן. און האָט זיי אין פיל ערטער געשלאָגן; אַ ביסל שפּעטער האָבן זיך אויפגעהויבן אויך די אידן אין יהודה קעגן דעם קיסר אַדריאַן. דעם דאָזיקן קיסר איז געקוּמען אויפן זינען אַ ווילדער געדאַנק: אויפבויען די שטאָט ירוּשלים ניט פאַר אידן, נאָר פאַר גויים, בויען דאָרטן אַ גויישן טעמפּל און אַריינשטעלן אין אים די גריכיש־רוימישע אָפּגעטער: זעווס־יופּיטער און אַנדערע. דאָס האָט דעם פאָלק דערמאָנט די אַמאָליקע צייטן פוּן דעם רָשע אַנטיוֹכוּס און דעם העלדישן אויפשטאַנד פוּן די חשמונאים. די געדוּלד פוּן פאָלק האָט געפּלאַצט. עס האָבן זיך באַוויזן נייע העלדן, וואָס האָבן אויפ־געהויבן די פאָן פוּן דער רעוואָלוּציע מיט דעם לאָזוּנג: „שלאָגט די רוימער און באַפרייט דאָס אידישע פאָלק!"

דער פירער פוּן די רעוואָלוּציאָנערן איז געווען בַּר־כּוֹכְבָא (אַן אַראַמעאישער נאָמען, וואָס הייסט „דער זוּן פוּן אַ שטערן"). דאָס איז געווען אַ גיבור און אַ פייערדיקער פּאַטריאָט, אַזוי ווי דער אַמאָליקער זעלאָטן־פירער בַּר־גיורא. טויזנטער אידישע פּאַטריאָטן האָבן זיך געשטעלט אוּנטער זיין פאָן. זעענדיק די באַגייסטערוּנג פוּן די מאַסן, איז רבי עקיבא אויך צוּגעשטאַנען צוּם אויפשטאַנד, און דאָ האָט זיך כּמעט

דאָס גאַנצע פאָלק אַריינגעוואָרפן אין קריג קעגן די רוימער. אין פיל שטעט פון יהודה און גליל האָבן באַוואָפנטע אידישע קעמפער צושלאָגן און פאַרטריבן די רוימישע גאַרניזאָנען; עס איז גאַר נאָענט געווען דערצו, זיי זאָלן פאַרכאַפּן ירושלים. דאָ האָט אַדריאַן געשיקט קעגן זיי אַ גרויסע אַרמיי אונטער דער פירונג פון זיין בעסטן גענעראַל סעווערוס (אַסוירוס). דריי יאָר האָט געדויערט דער בלוטיקער קריג, ביז די רוימער האָבן אונטערדריקט דעם אויפשטאַנד. נאָכדעם ווי טויזנטער אידישע קעמפער זיינען געפאַלן אין קריג, האָט זיך בר־כוכבא מיט זיין אַרמיי באַפעסטיקט אין דער שטאָט ביתר, ניט ווייט פון ירושלים; די רוימער האָבן באַלאַגערט די פעסטונג און האָבן זיך אַהין אַריינגעריסן נאָכדעם, ווי אַ שפּיאָן האָט זיי באַוויזן אַן אונטערערדישן דורכגאַנג. בר־כוכבא און זיינע העלדן זיינען געפאַלן. די שטאָט ביתר איז צעשטערט געוואָרן אַזוי, אַז פון איר זיינען נאָר חורבות געבליבן (אין יאָר 135 נאָך קריסטוס־געבורט).

דער קיסר אַדריאַן האָט זיך שרעקלעך נוקם געווען אין אידן פאַר זייער אויפשטאַנד. ער האָט באַשלאָסן אויסצוּוואָרצלען די אידישע אמונה און אירע געזעצן, וואָס דער סנהדרין פון יבנה האָט דורך זיי פאַראייניקט און פאַרשטאַרקט דאָס אידישע פאָלק. ער האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אידן טאָרן ניט לערנען זייער תורה אין די שולן, אָפּהיטן שבת און די מצווה פון מילה פאַר געבאָרענע אינגלעך; די וואָס פאָלגן ניט, ווערן באַשטראָפט מיט טויט. דאָ האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאַמף פאַרן גלויבן: פיל מענטשן האָבן באַצאָלט מיט זייער לעבן דערפאַר, וואָס זיי האָבן געפאָלגט גאָטס געבאָט און ניט דעם קיסר.

באַזונדערס האָבן געליטן די סנהדרין־לייט, די גייסטיקע פירער פון פאָלק. ווען מען פלעגט זיי כאַפּן ביים לערנען תורה, פלעגט מען זיי אַריינזעצן אין תפיסה און פאַרמשפּטן צום טויט. רבי עקיבא האָט דערפון געהערט און פונדעסטוועגן האָט ער אָפן געלערנט תורה מיט זיינע תלמידים. זיינע פריינד האָבן אים געפרעגט: „האָסטו ניט מורא פאַר די רוימער?" האָט זיי רבי עקיבא געענטפערט מיט אַ שיינעם משל: „איינמאָל איז אַ פוקס געשטאַנען ביים ברעג טייך און זעענדיק ווי די פישעלעך לויפן אום אין וואַסער, האָט ער זיי געפרעגט: פון וועמען אַנטלויפט איר? האָבן די פישעלעך געענטפערט: פון די נעצן,

מיט וועלכע מענטשן ווילן אונז פאַנגען. טאָ קומט־זשע — זאָגט דער כיטרער פוקס — צו מיר אויפן ברעג, וועט איר גאַנץ בלייבן. ניין — ענטפערן די קלוגע פישעלעך — אויב פאַר אונז איז אַ סַכָּנה אין וואַסער, וואו מיר קענען אָטעמען, איז דאָך אויף דער ערד פאַר אונז אַ זיכערער טויט. אַזוי — האָט רבי עקיבא געזאָגט — איז אויך מיט אונז, אידן: ווי אַ פיש אָן וואַסער קענען מער ניט לעבן אָן דער תורה; אויב מיר זאָלן מורא האָבן לערנען תורה, דאַרפן מיר נאָך מער מורא האָבן ניט צו לערנען".

באַלד האָט מען רבי עקיבאן געכאַפּט און פאַרמשפּט צו אַ שרעק־לעכן טויט: מען האָט מיט אייזערנע צוואַנגען געריסן פון אים שטיקער לייב. ער איז געשטאָרבן מיט דעם געשריי: „שמַע יִשׂרָאֵל, אונזער גאָט איז דער איינציקער!" רבי עקיבא איז געווען איינער פון די צען גרויסע לערער, וואָס מען האָט באַשטראָפט מיט טויט נאָך דעם אויפ־שטאַנד („עשָׂרָה הֲרוּגי מַלכוּת"). אין אַ באַזונדער לאַנגער תפילה יום־כפור און תשעה־באָב באַוויינט נאָך ביז היינט דאָס אידישע פאָלק דעם מאַרטירער־טויט פון די דאָזיקע קדושים.

נאָך זיין בלוטיקן נִיצָחוֹן האָט אַדריאַן אויסגעפירט זיין פּלאַן: ירושָלים איז איבערגעבויט און באַזעצט געוואָרן מיט ניט־אידן; אַ איד האָט זיך דאָרטן ניט געטאָרט באַווייזן. אויף דעם אָרט פון בֵּית־הַמִקדש איז געשטאַנען אַ טעמפּל מיט אַ גרויסער סטאַטויע פון יופּיטער און פון דעם קיסר אַדריאַן. די שטאָט האָט באַקומען אַ נייעם נאָמען: עֶ ל י אַ קאַ פּ י ט אָ ל י נ אַ, לכבוד דעם קיסרס נאָמען עליאַ אַדריאַן און דעם באַרג קאַפּיטאָל אין רוים, וואו עס איז געשטאַנען די גרעסטע סטאַטויע פון דעם רוימישן גאָט יופּיטער.

דאָס איז געווען לערך מיט אַכצענהונדערט יאָר צוריק (אין די יאָרן 132—138 נאָך דער קריסטלעכער רעכענונג).

---

22. פּאַטריאַרכן און אַקאַדעמיעס אין ארץ־יִשׂרָאֵל. די קריסטלעכע מלוכה

נאָך דעם אויפשטאַנד פון בַּר־כּוֹכבָא איז דאָס לאַנד יהודה געווען פאַרוויסטעט, די איבערגעבליבענע אידישע באַפעלקערונג האָט געמוזט

איבערוואַנדערן אין דעם אַנדערן טייל פון אֶרץ-ישראל — אין גָליל. פון דער חָרובער שטאָט יַבנה איז דער סַנהדרין מיט די גרויסע לערער-שולן (אַקאַדעמיעס) אַריבערגעאַנגען צוערשט אין דער גָלילשער שטאָט אוּשָא און שפּעטער אין ציפּורי און טבריָה. אַהער זיינען זיך צונויפגעקומען יענע פירער פון די קהילות, וואָס זיינען אַנטלאָפן פון אַדריאַנס רדיפות קיין אויסלאַנד, אין בָבֶל און אַנדערע לענדער.

נאָך אַדריאַנס טויט האָט דער נייער קיסר אַנטאָנין פּיוּס אָפּגעשאַפט זיינע בייזע דעקרעטן; אידן האָבן ווידער באַקומען פרייהייט פון גלויבן און זעלבסטפאַרוואַלטונג אין זייערע קהילות. עס האָט זיך געבילדעט אַ נייער סַנהדרין; זיין פאָרזיצער מיט דעם אידישן טיטול „נשיא" און דעם רוימישן טיטול „פּאַטריאַרך" איז געוואָרן שמעון בֶן גַמליאֵל, אַ זון פון גמליאל, דעם פריערדיקן נשיא פון יַבנֶה. אין סנהדרין זיינען אריין רבי עקיבאַס תלמידים, וואָס מען פלעגט זיי רופן „תַנאים" — לערער, געלערנטע. איינער פון די גרעסטע תַנאים אין יענער צייט איז געווען רַבִי מֵאיר.

דער נאָמען „מֵאיר" האָט געהייסן אין העברעאיש „דער ליכטיקער", און מען פלעגט זאָגן, אַז רבי מאיר איז געווען אַ ליכט פאַר זיין פאָלק. אין זיין אַקאַדעמיע, וואָס איז געווען פול מיט צוהערער, האָבן זיינע תלמידים און חֲבֵרים געפירט הייסע וויכוחים וועגן אַלע פראַגן פון גלויבן און געזעצגעבונג, און ער האָט אויף אַלע פראַגן געגעבן קלאָרע תשובות. רבי מֵאיר איז געגאַנגען אין דעם וועג פון זיין לערער רבי עקיבא: ער האָט געזוכט צו באַפעסטיקן אידישקייט אין פאָלק דורך שטרענגע געזעצן. נאָר איינער פון זיינע עלטערע חֲבֵרים, אֱלישע בן אבוּיָה, איז געגאַנגען מיט אַן אַנדערן וועג. ער האָט זיך אָנגעלייענט גריכישע ביכער און איז געקומען צו דער מיינונג, אַז די אידישע וויסנשאַפט, דאָס תורה-לערנען, איז איינזייטיק; ער האָט ניט געהאַלטן פון דער שטרענגער אידישקייט און האָט אַלעמען אויפגעבראַכט מיט זיין פרייען אויפפיר. מען האָט אים גערופן „אַחֵר", דער אַנדערער, דער פרעמדער. אַלע האָבן זיך פון אֱלישען דערווייטערט; אײן רבי מאיר פלעגט אים נאָך באַזוכן און איינרעדן, ער זאָל תשובה טאָן; אֱלישע האָט אים געענטפערט: „איך האָב געהערט גאָטס

קול: קערט זיך אום צו מיר, אַלע פֿאַרבלאָנדזשעטע, חוץ אַחֵרן, ווייל ער האָט דערקענט מיין מאַכט און האָט מיך דאָך פֿאַרלאָזן".

רבי מאיר האָט געהאַט אַ געלערנטע און קלוגע ווייב, ברוריָה. וועגן איר פֿרומקייט דערציילט מען אַזאַ מעשה. איינמאָל שבּת איז זי געבליבן אין דער היים מיט צוויי שווער קראַנקע קינדער; מאיר איז זייער שפּעט געזעסן אין שול און ביז ער איז געקומען אַהיים, זיינען די קינדער געשטאָרבן. כּדי ניט צו פֿאַרשטערן דעם שבּת, האָט ברוריָה דעם גאַנצן טאָג גאָרניט דערציילט דעם מאַן, און ערשט מוצאי שבּת האָט זי געפֿרעגט אַ שאלה: „איינער האָט מיר געגעבן אַ פּיקדון (אַ זאַך צו באַהאַלטן) און איצט וויל ער דאָס אָפּנעמען, — זאָל איך אים אָפּגעבן?" — „פֿאַרשטייט זיך, אָפּגעבן", האָט מאיר געענטפֿערט. דאַן האָט ברוריָה אַריינגעפֿירט דעם מאַן און אים באַוויזן די ביידע טויטע קינדער. מאיר האָט אָנגעהויבן שטאַרק וויינען, אָבער ברוריָה האָט אים געטרייסט: „האָסטו מיר ניט ערשט געזאָגט, אַז מען מוז אומקערן דעם פּיקדון יענעם, פֿון וועמען מען האָט אים באַקומען? גאָט האָט אונז די קינדער געגעבן און איצט האָט ער זיי צוריק גענומען. געבענטשט זאָל זיין דער הייליקער נאָמען זיינער!"

23. חורבות פֿון אַ שול אין גליל

נאָך פֿיל תּנאים זיינען געווען צו יענער צייט. דער פּאַטריאַרך רבי שמעון בּן גמליאל אַליין איז געווען אַ גרויסער תּנא און האָט מיט רבי מאירן אָפֿט געאַרבעט אין דער אַקאַדעמיע. נאָך זיין טויט איז געוואָרן פּאַטריאַרך זיין זון רבי יהודה הנשיא. רבי יהודה האָט געלעבט אין דער הויפּט־שטאָט פֿון גליל, ציפּורי,

און אהין האָט זיך אין יענער צייט אַריבערגעטראָגן דער סַנהדרין מיט דער גרויסער אַקאַדעמיע. און ביידע אַנשטאַלטן איז רבי יהודה געווען דער פירער. ער איז געווען צוגלייך אַ וועלטלעכער מענטש, וואָס האָט גערעדט גריכיש און לאַטייניש מיט די רוימישע הערשער (מען דער־ציילט, אַז ער איז געווען באַפריינדעט מיט דעם צווייטן קיסר פון אַנ־טאָנינס הויז), און אויך אַ גרויסער קענער אין אידישער וויסנשאַפט. יהודה הנשיא איז געווען זייער רייך און האָט אויסגעהאַלטן אויף זיינע קאָסטן אַ סך אָרימע געלערנטע און תּלמידים פון זיין אַקאַדעמיע. מען פלעגט פאָרן קיין ארץ־ישראל פון בָּבל און אַנדערע לענדער, כּדי צו הערן די תּורה פון דעם געלערנטן נשיא. רבי יהודה האָט געזאָרגט ניט פאַר זיין צייט אַליין, נאָר אויך פאַר שפּעטערע צייטן: ער האָט באַמערקט, אַז די „תּורה שֶׁבְּעל פּה“, די ניט געשריבענע געזעצן און פּירושים צו דער אַלטער תּורה, וואָס האָבן זיך אָנגעזאַמלט אין משך פון פיל דורות, קענען מיט דער צייט פאַרגעסן ווערן, אויב מען וועט זיי ניט פאַר־שרייבן אין אַ בוך, וואָס זאָל זיין אָנערקענט פון אַלע תּנאים. אַזאַ זאַמלבוך האָט רבי יהודה מיט דער הילף פון זיינע חבֵרים פאַרפאַסט און האָט עס אָנגערופן „מִשנָה“, דאָס הייסט די צווייטע תּורה. דאָ זיינען געווען פאַרשריבן אַלע צוגאָב־געזעצן צו דער תּורה, אי די מיינונגען פון פאַרשיידענע תּנאים וועגן דער אָדער יענער פראַגע.

די „מִשנָה“ איז געווען ווי אַ צווייטער שטאָק, אויפגעבויט איבער דעם ערשטן שטאָק, דער „תּורת־מושה“. פון איצט אָן האָט מען שוין געלערנט אין די שולן ביידע תּורות, און שאַרפע קעפּ האָבן געפאָרשט, אויף וויפיל די מִשנָה שטימט מיט דער תּורה און וועלכע פון די פאַר־שיידענע מיינונגען, וואָס זיינען אַרויסגעזאָגט אין דער מִשנָה, זיינען די ריכטיקע. די דאָזיקע פאָרשער האָבן שוין ניט געהייסן „תּנאים“, נאָר „אַמוֹרָאים“ — זאָגער. עטלעכע דורות פון אַמוֹרָאים האָבן אין די אַקאַדעמיעס פלייסיק שטודירט די מִשנה און פון איר אַרויסגעצויגן נייע געזעצן, וואָס מען האָט געמוזט שאַפן, כּדי צו רעגולירן דאָס לעבן פון פאָלק. עס האָט זיך ווידער אָנגעזאַמלט אַ „תּורה שֶׁבְּעל פּה“, וואָס מען האָט זי געמוזט פאַרשרייבן, כּדי זי זאָל ניט פאַרגעסן ווערן. דער דאָזיקער דריטער שטאָק אויף דער אַלטער תּורה האָט געהייסן „גמרָא“ — די פאַרענדיקונג (גמַר) פון דער מִשנה. די מִשנה און די גמרא צוזאַמען

האָבן געהייסן „תּלמוד" — די לערע, דאָס שטודיום. דער ערשטער תּלמוד, וואָס איז צונויפגעשטעלט געוואָרן אין די שולן פון אֶרץ־ישראל, האָט שפּעטער באַקומען דעם נאָמען „תּלמוד ירושלמי".

אין יענער צייט האָבן די פּאַטריאַרכן געלעבט אין דער שטאָט טבֿריה, וווּהין עס האָט זיך אַריבערגעטראָגן דער סנהדרין מיט דער הויפּט־אַקאַדעמיע. די שפּעטערע פּאַטריאַרכן, אייניקלעך און אור־אייניקלעך פון יהודה הנשיא, זיינען ניט געווען אַזוי געלערנט ווי ער; זיי האָבן נאָר געפירט די געשעפטן פון די פּאַלעסטינער קהילות, געמאָנט ביי זיי די שטייערן פאַר דער רוימישער רעגירונג, ווי אויך פאַר דער זעלבסטפאַרוואַלטונג. דאָס זיינען געווען העכערע אידישע באַאַמטע, פאַרמיטלער צווישן דער אידישער באַפעלקערונג און די רוימישע הערשער. מיט דער צייט אָבער איז די ראָלע פון די פּאַטריאַרכן געוואָרן אַלץ שוועדער, ווייל עס האָט זיך בכלל פאַרערגערט די אידישע לאַגע אין אֶרץ־ישראל.

דריי הונדערט יאָר האָט זיך די קריסטלעכע רעליגיע לאַנגזאַם פאַרשפּרייט אין אַלע לענדער פון דער רוימישער אימפּעריע; די הערשער און די מערהייט פון דער באַפעלקערונג פלעגן פאַרפאָלגן די קריסטן און אָנטאָן זיי צָרות. ערשט אין פערטן יאָרהונדערט האָט דער רוימישער קיסר קאָנסטאַנטין אָנגענומען די קריסטלעכע אֶמונה און האָט זי דערקלערט פאַר דער הערשנדיקער רעליגיע אין דער רוימישער אימפּעריע. זיינע נאָכפאָלגער, די שפּעטערע קיסרים, האָבן זיך פאַראייניקט מיט די פאָרשטייער פון דער קריסטלעכער קירך, די בישאָפן, און אָנגעהויבן רודפן די אַנדערש גלויביקע גויים און אידן. קעגן אידן האָט מען אַרויסגעגעבן געזעצן, וואָס האָבן באַגרעניצט זייערע בירגערלעכע רעכט; מען האָט ניט געלאָזן בויען נייע סינאַגאָגעס; אָפט פלעגן פאַנאַטישע קריסטן אָנפאַלן אויף די סינאַגאָגעס און צעשטערן זיי. איין איינציקער קיסר, מיטן נאָמען יוליאַן דער אַפּאָסטאַט (אַפּיקורס), וואָס איז געווען אַ געגנער פון קריסטן, האָט געוואָלט פאַרבעסערן די אידישע לאַגע און אַפילו צוגעזאָגט ווידער אויפבויען אין ירושלים דעם בית־המקדש, אָבער ער איז אינגעכן געפאַלן, און נאָך אים האָבן שוין געהערשט קריסטלעכע פאַנאַטיקער.

אין פינפטן יאָרהונדערט נאָך קריסטוס-געבורט איז די גרויסע רוימישע אימפעריע געווען צעטיילט אין צוויי טיילן: די מערב-מלוכה מיט דער הויפּשטאָט רוים און די מזרח-מלוכה אָדער ב י ז א נ ץ מיט דער הויפּטשטאָט קאָנסטאַנטינאָפּאָל. צו דער לעצטער האָט געהערט אויך דאָס לאַנד פּאַלעסטינע. די ביזאַנטישע קיסרים, זייער פרומע קריסטן, האָבן ניט געקענט פאַרטראָגן, אַז אידן, וואָס האָבן אַמאָל אָפּגעוואָרפן די רעליגיע פון גאָטס זון ישו הנוצרי, זאָלן קענען אין דעם הייליקן לאַנד לעבן רואיק, האַלטן זייער אַלטן גלויבן, האָבן זייערע פּאַטריאַרכן, סנהדרין, אַקאַדעמיעס. דער קיסר טעאָדאָסיוס דער צווייטער האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל אָפּצונעמען ביים לעצטן פּאַטריאַרך, גמליאל דעם זיבעטן, דאָס רעכט פון אַ פאַרוואַלטער אין די אידישע קהילות (יאָר 429). פון יענער צייט אָן האָט דער אידישער צענטר אין אָרץ-ישראל פאַרלאָרן זיין אַמאָליקן איינפלוס אויף די אידישע ישובים אין אַנדערע לענדער, אין דער דיאַספּאָרא. דאָ זיינען אויפ-געוואַקסן נייע אידישע קיבוצים, וואו עס האָט זיך אַנטוויקלט אַן איינענע נאַציאָנאַלע קולטור אין דער זעלביקער ריכטונג, ווי אין אָרץ-ישראל.

---

23. דער אידישער צענטר אין בָּבֶל. דער תַּלמוד

צו יענער צייט איז ב ב ל געוואָרן דאָס צווייטע ארץ-ישראל. דאָס לאַנד מעסאָפּאָטאַמיע אָדער בָּבֶל איז ניט געשטאַנען אונטער רוימישער הערשאַפט. דאָ האָבן געהערשט פריער די פּ א ר ט ע ר און שפּעטער די פּ ע ר ס ע ר. אין די שטעט סורא, נהרדעא, פּומבדיתא און אַנדערע זיינען געווען גרויסע אידישע קהילות; זייער פיל אידן האָבן געלעבט אין די דערפער. די קהילות האָבן געהאַט איבער זיך אַן אויבער-פאַרוואַלטער, וואָס האָט געהייסן עָ ק ס י ל א ר ך אָדער אין אַראַמעאיש „ריש גלותא“ (דער פירשט פון גָלות). דער עקסילאַרך אין בבל האָט געשפּילט די זעלביקע ראָלע, ווי דער פּאַטריאַרך אין ארץ-ישראל. די עקסילאַרכן האָבן אויך גערעכנט זייער יחוס פון דויד המלך, און זייער מאַכט פלעגט אַריבערגיין אין איין משפּחה פון פאָטער צום זון. דער פערסישער קיניג פלעגט באַשטעטיקן אין אַמט יעדן

נייעם עקסילאַרך, וואָס איז געווען מחויב צו זאַמלען פֿאַר אים די שטייערן ביי אידן; דערפֿאַר איז ער געווען זייער אָנגענומען אין קיניגלעכן הויף און האָט געקענט אויסבעטן פֿאַר אידן מער רעכט און פּריווילעגיעס. דער עקסילאַרך איז געווען דער אויפֿזעער אויף אַלע אידישע קהילות; ער האָט דאָרטן באַשטימט באַאַמטע און ריכטער (דַיָינים) און האָט געהאַט די מאַכט צו שטראָפֿן יעדערן פֿאַר ניט פֿאָלגן די געזעצן פֿון דער מלוכה. אַליין האָט ער זיך געפֿירט ווי אַ קליינער אידישער מֶלֶך, געהאַט אַרום זיך פֿיל באַאַמטע און דינער, וואָס פֿלעגן אָפֿט שטאַרק דריקן דאָס אָרימע פֿאָלק.

מער ווי דער וועלטלעכער פֿירשט, דער עקסילאַרך, האָבן אין בָבל אויפֿגעטאָן פֿאַרן פֿאָלק זיינע גייסטיקע פֿירער, די געלערנטע, וואָס האָבן דאָ אויך געהייסן אַ מ וֹ רָ א י ם, ווי אין ארץ־ישראל. אין דער צייט, ווען רבי יהודה הַנשיא האָט צונויפֿגעשטעלט די משנה אין ארץ־ישראל, האָבן אין זיין שול געלערנט און אים געהאָלפֿן אין דער אַרבעט צוויי תּלמידים פֿון בָבל: אַ בּ אַ אַ ר י כָ אַ און ש מ וּ אֵ ל. ווען זיי האָבן זיך אומגעקערט אַהיים, האָבן זיי דאָ געשאַפֿן גרויסע תּלמודישע שולן נאָך דעם מוסטער פֿון די אַקאַדעמיעס אין ארץ־ישראל. אַבָּא אַריכא, וועלכן מען האָט אויך גערופֿן מיט זיין טיטול רַב, האָט געגרינדעט אַ ישיבה אין דער שטאָט סורא, און זיין חַבר שמואֵל איז געוואָרן רָאש־ישיבה אין נהַרדעא. ביידע האָבן געפֿאָרשט די געזעצן פֿון דער תּורה און דער מִשנָה און האָבן זיי צוגעפּאַסט צו דעם נייעם לעבן אין בָבל. אין די ישיבות האָבן געלערנט הונדערטער תּלמידים, וואָס זיינען געקומען פֿון גאַנצן לאַנד. דער תּלמוד איז געווען די העכערע בילדונג פֿון יענער צייט, און אַלעמען האָט געצויגן צו איר — יונג און אַלט, רייך און אָרים. עס זיינען געווען לערער אויך מיט וועלטלעכע קענטענישן. אַזוי, למשל, איז שמואֵל געווען אַ גרויסער קענער אין מאַטעמאַטיק, אַסטראָנאָמיע און מעדיצין. ער האָט אַמאָל געזאָגט: „מיר זיינען די וועגן אין הימל (די לאַגע פֿון אַלע שטערן) אַזוי גוט באַקאַנט, ווי די גאַסן אין נהַרדעא“. שמואֵל איז געווען באַפֿריינדעט מיט דעם פּערסישן קיניג שַאבּור און האָט געהאַלטן, אַז אידן דאַרפֿן זיין געטריי דער פּערסישער מאַכט און פֿאָלגן די געזעצן פֿון דער מלוכה אַזוי ווי זייערע אייגענע דינים („דינא דמלכותא דינא“).

רַב און שמואל זיינען געווען די באַגרינדער פון דער תּלמודישער בילדונג אין בָּבל. נאָך זיי זיינען געקומען פיל אַנדערע לערער, וואָס זיינען געווען „רָאשי־ישיבות“ אין די אַקאַדעמישע שטעט סורא, נהַרדְעא און פומבדיתא. מען האָט געהאַלטן לעקציעס פאַר תּלמידים אין די ישיבות און פאַר אַ גרעסערן עולם אין פאָלקס־פאַרזאַמלונגען. אין די ישיבות פלעגט מען פירן שאַרפזיניקע וויכּוחים (דיסקוסיעס) וועגן יעדער פראַגע, אפילו וועגן יעדן וואָרט פון דער תורה און פון דער מִשנה. דאָס האָט געהייסן „פּילפּול“, שאַרפער פעפער. ווער עס האָט אַרויסגעוויזן מער קונצן אין פּילפּול, האָט מען אים געהאַלטן פאַר אַ גוטן קאָפּ, אַן „עוקר הרים“, וואָס פירט צונויף אַ באַרג מיט אַ באַרג. אַלע מיינונגען, וואָס זיינען אַרויסגעזאָגט געוואָרן אין די שולן, פלעגן די געלערנטע איבערגעבן „בעל פּה“, פון מויל צו מויל, אָדער פלעגן פאַרשרייבן פאַר זיך, אָבער נישט פאַרשפּרייטן אין פאָלק אין געשריבענע ביכער. אַזוי האָט זיך ווידער אָנגעזאַמלט אין משך פון צוויי הונדערט יאָר אַ נייע „גמרא“, אַ פּירוש צו דער מִשנה, נאָך אַ גרעסערער ווי אַמאָל אין ארץ־ישראל. איז געקומען אַ גרויסער אַמורא, רַב אַשי, דער ראש־ישיבה אין סורא, און האָט מיט דער הילף פון זיינע חברים און תּלמידים צונויפגעשטעלט די מִשנה מיט אַלע פּירושים, וואָס זיינען אויף איר געמאַכט געוואָרן אין פאַרשיידענע ישיבות, און דאָס אַלץ האָט מען פאַרשריבן. אַזוי איז געשאַפן געוואָרן דער געשריבענער טעקסט פון דער בַּבלישער גמרא, וואָס צוזאַמען מיט דער מִשנה האָט זי באַקומען דעם נאָמען „תַּלמוד־בַּבלי“.

דער „תּלמוד־בַּבלי“ איז געווען פיל גרעסער ווי דער „תַּלמוד־ירושַלמי“, וואָס איז געבליבן נישט פאַרענדיקט. דאָס איז געווען די פולשטענדיקע דריטע תּורה נאָך דער תּורת משה און דער מִשנה. דער תלמוד־בבלי, ווי מען האָט אים שפּעטער צונויפגעשטעלט, איז באַשטאַנען פון זעקס „סדָרים“ (אָפּטיילונגען); יעדער סֵדר האָט זיך געטיילט אויף „מסיכתּות“ (טראַקטאַטן, ביכער), וואו נאָך יעדן זאַץ פון דער משנה גייט אַ לאַנגער פּירוש פון דער גמרא. די גמרא באַשטייט אָבער נישט אַליין פון געזעצן און פאַרשיידענע מיינונגען וועגן זיי, נאָר אויך פון געדאַנקען און מיינונגען וועגן אַלערליי עִניָנים און לעבנס־פראַגן. דער דאָזיקער טייל הייסט אַגָדה (מעשיות, לעגענדעס), צום

אונטערשייד פֿון דעם וויסנשאַפֿטלעכן טייל ה ל כ ה (געזעצפֿאָרשונג). אין דער אַגָדה ליגט אַ גאַנצער אוֹצָר פֿון געדאַנקען וועגן מאָראַל און באַציאונגען צווישן מענטשן, דערציילונגען וועגן דער פֿאַרגאַנגענהייט, מעשׂיות פֿון פֿאָלקס־לעבן, פֿאָרשטעלונגען פֿון דער נאַטור און אַלערליי רעליגיעזע, פֿילאָזאָפֿישע און וויסנשאַפֿטלעכע מיינונגען. דאָס איז דער אינטערעסאַנטסטער טייל פֿון דעם „תּלמוד“, ווייל אין אים שפּיגלט זיך אָפּ דאָס לעבן פֿון פֿאָלק אין יענע צייטן. דער „תּלמוד־בבלי“ איז פֿאַרענדיקט געוואָרן אין דעם ערשטן שריפֿטלעכן טעקסט אַרום 1400 יאָר צוריק (אַרום יאָר 500 נאָך דער קריסטלעכער צייטרעכנונג).

מיטן ת ל מ ו ד האָט זיך פֿאַרענדיקט דער דריישטאָקיגער בנין פֿון דער אידישער תּורה. עס זיינען צוגעקומען צו די ביבלישע געזעצן נאָך הונדערטער געבאָטן און פֿאַרבאָטן, וואָס יעדער איד האָט געמוזט אָפּהיטן. אַזוי, למשל, איז אין דער תּורה געזאָגט געוואָרן קורץ, אַז מען זאָל רוען אום שבּת פֿון געוויינטלעכע אַרבעטן; אין תּלמוד אָבער ווערן אויפֿגעציילט אַלע אַרבעטן, אַפֿילו גאָר גרינגע, וואָס מען טאָר ניט טאָן אום שבּת: מען טאָר ניט טראָגן אַפֿילו קליינע זאַכן אין גאַס, אומגיין מער ווי אין אַ באַשטימטן „תּחום“ (גרעניץ), צורירן זיך צו אַ סך זאַכן, אויסרייסן אַ גראָז אין פֿעלד. צו די מינים שפּייז, וואָס די תּורה האָט פֿאַרבאָטן צו עסן, זיינען אין תּלמוד צוגעקומען נאָך אַ גרויסע צאָל פֿאַרבאָטענע שפּייזן. שווער איז געווען דעם אידן אָפּ־צוהיטן אַלע שטרענגע געזעצן פֿון דעם תּלמוד, אָבער ער האָט דאָס געמוזט טאָן, כּדי צו האַלטן זיך פֿעסט צוזאַמען מיט דעם גאַנצן פֿאָלק, וואָס האָט זיך דורך אַ באַזונדערער לעבנספֿירונג געוואָלט אָפּשיידן פֿון די אַרומיקע פֿרעמדע פֿעלקער.

---

24. דאָס אידישע לעבן אין אֶרץ־יִשׂרָאֵל און בָּבֶל אין דער צייט פֿון תּלמוד

פֿון דער גרויסער תּלמוד־ליטעראַטור קען מען זיך דערוויסן, ווי אידן האָבן געלעבט אין זייערע ביידע צענטרען, ארץ־ישׂראל און בָּבל, אין די ערשטע פֿינף הונדערט יאָר נאָכדעם, ווי עס איז געפֿאַלן די אידישע מלוכה.

אין ביידע לענדער זיינען די הויפּט־פּרנסות געווען: ערדאַרבעט, האַנטווערק און האַנדל. ערדאַרבעט האָט מען געהאַלטן פאַר דער ערלעכסטער פּרנסה. „בעסער אַ קליין שטיקל פעלד, איידער אַ גרויסער סחורה־לאַגער" — פלעגט דער אַמורא רב זאָגן. „ווילסטו זאַט זיין, זאָלסטו דינען דער ערד" — זאָגט אַן אַנדערער. „אַ מענטש, וואָס האָט ניט קיין אייגן שטיקל ערד, איז גאָר קיין מענטש ניט". די, וואָס האָבן געהאַט גרעסערע שטיקער באָדן, פלעגן זי צעטיילן אין דריי טיילן: איין טייל האָט מען פאַרזייט מיט קאָרן אָדער ווייץ, דעם אַנדערן פאַרפלאַנצט מיט אייילבוימער (זיתים, אָליוון), דעם דריטן — מיט וויינשטאָקן. גרעסערע ערדבאַזיצער פלעגן דינגען אַרבעטער („פּועלים") צו באַאַרבעטן די פעלדער און די גערטנער; די געזעצן פון משנה און תלמוד האָבן רעגולירט די באַציאונגען צווישן בעל־הבית און אַרבעטער אַזוי, אַז דער פרייער אַרבעטער זאָל קריגן אַ גערעכטן לוין און זאָל ניט פאַרקנעכטעט ווערן. האַנטווערקער זיינען געווען פיל אין די שטעט. מען פלעגט לערנען אַ מלאָכה פון קינדווייז אויף. אין תלמוד שטייט: „ווער עס לערנט ניט אויס זיין זון עפּעס אַ האַנטווערק, מאַכט אים פאַר אַ רויבער"; „תּורה אָן מלאכה האַלט זיך ניט פעסט". צווישן די באַרימטע אַמוראים זיינען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך פאַרנומען אויך מיט האַנטווערק: רבי יוחנן דער שוסטער (הסנדלר), רבי יצחק דער שמיד (נפּחה) און אַנדערע. — פון דעם תלמוד איז צו זעען, אַז אויך האַנדל האָט זיך שטאַרק פאַרשפּרייט ביי אידן צו יענער צייט. די רייכע האָבן געפירט סחורות צווישן איין לאַנד און דעם אַנדערן, איבערן ים אָדער מיט דעם טרוקענעם וועג; מיטעלע סוחרים האָבן געהאַנדלט אין די שטעט. די וואָס האָבן אָנגעזאַמלט געלט, פלעגן דערמיט האַנדלען, פאַרלייענדיק געלט אויף צינזן (פּראָצענטן); עס זיינען געווען געלטגעבער (מלווים), וואָס האָבן גענומען צו גרויסע צינזן און רואינירט דעם געלטנעמער (לווה), אָבער דאָס תלמודישע געזעץ האָט באַגרעניצט דעם פּראָצענט־זאַץ.

דאָס פאַמיליע־לעבן איז געווען באַזונדערס רעגולירט דורך שטרענגע געזעצן. אין דעם עלטער פון 14 ביז 18 יאָר האָט מען שוין געמוזט חתונה האָבן. מען האָט געהאַלטן, אַז אַ שידוך איז באַשערט פון גאָט, אַז נאָך פאַר געבוירן פון קינדער רופט מען אויס אין הימל:

אַזאַ און אַזאַ מיידל וועט חתונה האָבן מיט אַזאַ און אַזאַ אינגל! ווען אַ שידוך פֿאַר קינדער האָבן געזאָרגט די עלטערן, אָבער די יונגעלייט האָבן זיך געדאַרפֿט זען איידער מען האָט געמאַכט „תּנאָים" (אָפּ-מאַך צווישן די עלטערן). נאָך דער חתונה האָט שוין דאָס ווייבל געמוזט צודעקן די האָר פֿון קאָפּ, צום אונטערשייד פֿון אַ מיידל. האָבן וואָס מער קינדער האָבן זיך גערעכנט פֿאַר אַ גליק. אַ פֿרוי אָן קינדער איז געווען אומגליקלעך: דער מאַן האָט געקענט שיידן זיך (גטן) מיט איר, אָדער נעמען אַ צווייטע ווייב אין הויז. געוויינטלעך אָבער זיינען פֿאַמיליעס מיט צוויי ווייבער געווען זייער זעלטן. אין תּלמוד געפֿינען מיר פֿאַרשיידענע מיינונגען וועגן פֿרויען. איינער שטעלט אַ פֿראַגע: פֿאַרוואָס האָט גאָט באַשאַפֿן די ערשטע פֿרוי חוה פֿון אָדמס ריפּ (זייט) און ניט פֿון אַן אַנדער קערפּער-טייל, און ענטפֿערט אַזוי: וואָלט ער זי באַשאַפֿן פֿון אָדמס קאָפּ, וואָלט זי דעם קאָפּ פֿאַרריסן, זיך גרויס געהאַלטן; פֿון אויג אָדער פֿון אויער — וואָלט זי געווען ביינגעריק אַלץ צו זען און צו הערן; פֿון מויל — וואָלט זי ניט אויפֿ-געהערט צו ריידן, פֿון פֿוס — וואָלט זי געווען אַ אומלויפֿערקע; איז גע-בליבן נאָר די ריפּ. און פֿונדעסטוועגן — איז מוסיף דער אָפּלאַכער פֿון פֿרויען — זיינען ווייבער געבליבן ביי די אַלע אויסגערעכנטע פֿעלערן. עס זיינען אָבער אויך געווען פֿאַרטיידיקער פֿון פֿרויען. מען דערציילט, אַז דער רוימישער קיסר האָט איינמאָל געזאָגט דעם נשׂיא רבי גמליאל פֿון יבנה: אייער גאָט איז אַ גנבֿ, ווייל אין אייער תּורה שטייט, אַז ער האָט אָפּגענומען ביי אָדמען אַ ריפּ צו באַשאַפֿן אַ פֿרוי ביינאַכט, ווען אָדם איז געשלאָפֿן. דערביי איז געשטאַנען גמליאלס טאָכטער, האָט זי דעם קיסר געענטפֿערט: אין אַ הויז איז געקומען ביינאַכט אַ מענטש, צוגענומען אַ זילבערנעם בעכער און אויף זיין אָרט אוועקגעשטעלט אַ גאָלדענעם — איז דאָס אַ גנבֿ? אַזוי האָט דאָך אויך גאָט געטאָן: צוגענומען אַ שטיקל ריפּ ביי אָדמען און געלאָזן אים אַ ווייב, אַ געהילף אין לעבן.

ביי קיין פֿאָלק אין דער וועלט האָט מען אין יענע צייטן אַזוי פֿיל ניט געזאָרגט וועגן לערנען קינדער אין דער שול, ווי ביי אידן. מיידלעך האָבן גאָר ווייניק געלערנט, און דאָס אויך אין דער היים; אינגלעך אָבער האָבן שוין פֿון פֿינפֿיאָריקן עלטער געמוזט לערנען אין

דער שול „מִקְרָא", ד. ה. לייענען די תּורה אין העברעאיש, מיט אַן איבערזעצונג אין דער הויז־שפּראַך, אַראַמעאיש. צעניאָריקע קינדער פלעגן לערנען מִשנה און גמרא. פּאָר גוטע תַּלמודיסטן זיינען געווען באַזונדערע שולן, די ישיבוֹת, אַקאַדעמיעס, וואו מען האָט געפּאָרשט און געפירט וויכּוּחים וועגן אַלערליי פראַגן פון הֲלָכה און אַגָדה. אין תּלמוד איז דאָ אַ כאַראַקטעריסטיק פון פירערליי תּלמידים: איינער פאַרשטייט באַלד וואָס דער רבי זאָגט, אָבער ער פאַרגעסט אויך באַלד; דער אַנדערער פאַרשטייט שווער, אָבער פאַרגעסט אויך שווער דאָס, וואָס ער האָט געלערנט; דער דריטער פאַרשטייט גוט און געדענקט גוט — דאָס איז דער בעסטער; דער פערטער פאַרשטייט שווער און פאַרגעסט לייכט — דאָס איז דער ערגסטער. אין די שולן פלעגט מען מאַכן נאָך אַ פאַרגלייך. פאַראַן פירערליי תּלמידים: איינער איז ווי אַ שוואָם, וואָס זויגט אַלץ אַריין אין זיך; דער אַנדערער איז ווי אַ טריכטער (לייקע), וואָס פון איין עק גיסט מען אַריין און פון דעם אַנדערן גיסט זיך אַרוים; דער דריטער איז ווי אַ זייער, וואָס לאָזט דורך דעם וויין און האַלט אויף די הייוון; דער פערטער איז ווי אַ זיפּ, וואָס לאָזט דורך די גוטע מעל און האַלט אויף די קלייען.

אין די שולן פלעגט מען לערנען תּורה און תּלמוד, אָבער ניט וועלטלעכע קענטענישן, ווי מאַטעמאַטיק, נאַטורוויסנשאַפט אָדער פרעמדע שפּראַכן. די „גריכישע חכמה" (חָכמה יונית) איז געווען פאַרבאָטן. מען האָט געמיינט, אַז אין דער תּורה און אין דעם תּלמוד קען מען שוין געפינען אַלע וויסנשאַפטן. דאָ איז מען געווען זייער שטרענג: יעדערער מוז קענען לערנען, און דער וואָס קען ניט איז אַן „עם־האָרץ", אַ פּראָסטער, נידעריקער מענטש. דעם געלערנטן, דעם „תַּלמיד חָכָם" האָט מען אָפּגעגעבן דעם גרעסטן כָּבוֹד. אין דער קהילה האָט ער פאַרנומען דעם שענסטן אָרט; מען האָט אים געשעצט העכער ווי דעם רייכן, דעם עשיר.

ניט אַלע האָבן געקענט זיין געלערנטע, אָבער פרום האָבן אַלע געמוזט זיין, אָפּהיטן אַלע מִצוות פון דער תּורה און די דינים פון תּלמוד. די דינים פון אָפּרו אום שַבָּת און יום־טוב האָט מען אָפּגעהיט אַזוי שטרענג, אַז דאָס זיינען באמת געווען „הייליקע טעג", ווען דער מענטש האָט זיך באַפרייט פון אַלע וואָכעדיקע זאָרגן און האָט זיך

אָפּגעגעבן נאָר מיט גייסטיקע זאַכן. באַזונדערס פייערלעך איז געווען די שטימונג אין די „יָמִים־נוֹרָאִים" — ראש השנה און יום־כּיפּור. מען האָט געגלויבט, אַז אין די דאָזיקע טעג זעצט מען זיך אין הימל צום געריכט, צו מְשַׁפְּטן אַלע מענטשן. מען עֶפנט אויף די ביכער, וואו עס זיינען פאַרשריבן די גוטע און שלעכטע מעשים פון יעדן מענטשן פאַרן יאָר, און מען וועגט זיי אויפן וואָג צו וויסן וואָס איז מער: מצוות אָדער עבירות; דאָ שטייט אַ „קַטֵיגוֹר", וואָס באַשולדיקט דעם מענטשן פאַרן געריכט, און אַ „סַנֵיגוֹר", וואָס פאַרטיידיקט אים אין דער הימלישער בית־דין טראָגט אַרויס אַ באַשלוס, אַז דער מענטש זאָל אין דעם קומענדיקן יאָר לעבן אָדער שטאַרבן, זיין גליקלעך אָדער האָבן צָרוֹת. פרייַלעך פלעגט מען פייערן די דריי גרויסע יָמִים־טוֹבִים: פּסח, שבועות און סוּכּוֹת; אויך דער קליינער יום־טוב „פּוּרים", אָדער „הָמָנסטאָג" איז געווען אַ פריילעכער טאָג: מען פלעגט טרינקען וויין און שילטן „הָמָן דעם רָשָׁע", מיינענדיק אַלע רשָׁעים, פאַרפאָלגער פון אידישן פאָלק. אין די שווערע צייטן איז געווען אַ טרייסט פאַרן פאָלק צו גלויבן, אַז עס וועט דאָך אַמאָל קומען אַ גוֹאֵל, מ ש י ח, וואָס וועט אויסלייזן אַלע אידן פון גָלוּת און וועט אויפשטעלן די אידישע מלוכה אין דעם באַפרייטן אֶרץ־ישראל.

---

25. דער סוף פון רוימיש־פּערסישער און דער אָנהויב פון אַראַבישער הערשאַפט

אין זעקסטן יאָרהונדערט נאָך דער קריסטלעכער צייטרעכנונג (ד. ה. מיט דרייצענהונדערט יאָר צוריק) זיינען ווידער געקומען שווערע צייטן פאַר דער אידישער באַפעלקערונג אין פּאַלעסטינע און בָּבֶל. די קריסטלעכע קיסרים פון דער רוימיש־ביזאַנטישער אימפּעריע, צו וועלכער פּאַלעסטינע האָט געהערט, האָבן שטענדיק געדריקט די אידן אין הייליקן לאַנד דורך באַזונדערע געזעצן און פּלוצימדיקע גזירות. מען האָט באַגרעניצט זייערע בירגערלעכע רעכט און רעליגיעזע פרייהייט און אין דער זעלביקער צייט אַרויפגעלעגט אויף זיי אַלץ שווערערע שטייערן. דער קיסר יוסטיניאַן, וואָס האָט זיך שטענדיק צוגעהערט צו די עֵצוֹת פון די קריסטלעכע גַלָחים, האָט זיך אָפט אַריינגעמישט אין

די געשעפטן פון אידישע קהילות. ער האָט געפאָדערט, מען זאָל אין די סינאַגאָגעס לייענען די אַלטע תורה דווקא מיט אַ גריכישער איבערזעצונג און מען זאָל זי ניט אויסלייגן אין דעם זין פון דער „צווייטער תורה", דעם תּלמוד. ער האָט ניט געלאָזן בויען נייע סינאַגאָגעס און פייערן דעם אידישן פּסח גלייכצייטיק מיט דעם קריסטלעכן. אין פּאַלעסטינע האָבן אידן זייער פיל געליטן פון די קריסטלעכע גלחים, וואָס האָבן דאָרטן געבויט זייערע קלויסטערס און געוואָלט מאַכן פון דעם „אידישן לאַנד" (אֶרץ ישׂראל) אַ הייליק קריסטלעך לאַנד. אין ירושלים האָט קיין איד ניט געטאָרט וואוינען; מען פלעגט נאָר צולאָזן איינציקע אידן אויף אַ קורצער צייט מתפּלל זיין ביי דעם „כּותל מערבי", דער איבערגעבליבענער וואַנט פון דעם פאַרברענטן בית־המקדש, און באַגיסן מיט טרערן די הייליקע שטיינער (זעה בילד אויף ז. 137). די אַלע גזירות האָבן אויפגערייצט די אידן, און זיי האָבן ווידער אָנגעהויבן טראַכטן וועגן אַן אויפשטאַנד.

דער אויפשטאַנד האָט אויסגעבראָכן, ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ מלחמה צווישן דעם ביזאַנטישן קיסר הערַאקליוס און דעם פּערסישן קיניג. די פּערסישע אַרמיי האָט זיך אַריינגעריסן אין פּאַלעסטינע און באַלאַגערט ירושלים. צו איר זיינען צוגעשטאַנען טויזנטער אידן. די פּערסער האָבן איינגענומען אַ סך שטעט, צווישן זיי אויך ירושלים, און האָבן אַרויסגעטריבן די קריסטן מיט אידישער הילף. עס האָט זיך געדוכט, אַז עס זיינען געקומען „משיחס צייטן" און דאָס אידישע פאָלק וועט באַקומען צוריק זיין הייליק לאַנד. אָבער ניט לאַנג האָבן געבליט די האָפענונגען. פערצן יאָר האָבן די פּערסער געהערשט אין פּאַלעסטינע, ביז וואַנען הערַאקליוס האָט צונויפגעקליבן אַ גרויסן חיל, וואָס האָט זיי אַרויסגעטריבן פון לאַנד. דאָ האָבן שטאַרק גע־ליטן אויך די אידישע פריינד פון די פּערסער. עס האָבן זיך אָנגע־הויבן שרעקלעכע רדיפות אויף אידן, און אפשר וואָלט דאָס געבראַכט צו אַ פולשטענדיקן גירוש פון דער אידישער באַפעלקערונג, ווען עס וואָלט ניט געקומען די גרויסע היסטאָרישע איבערקערעניש: צען יאָר נאָך דעם ניצחון פון די ביזאַנטינער זיינען געקומען די אַראַבער און האָבן איינגענומען גאַנץ פּאַלעסטינע און די אַרומיקע לענדער.

אין אַראַביע, אַ פאַרוואָרפענעם ווינקל הינטער מעסאָפּאָטאַמיע, ניט ווייט פון די אידישע צענטערן אין בבל, האָבן אין משך פון יאָרהונדערטער רויק געלעבט צוזאַמען אַראַבער און אידן. ביידע פעלקער האָבן גערעדט אַראַביש און האָבן געפירט אַיין אַרט לעבן: גרויסע משפחות אָדער שבטים האָבן זיך פאַרנומען מיט פּלאַנטאַציעס, גערטנעריי און פי־צוכט, אַפילו אויך מיט האַנדל. אידישע שבטים (בני־נאַדיר, בני־קיינוקאַ און אַנדערע) האָבן געלעבט אין באַזונדערע פעסטונגען אַרום די שטעט יאַטריב (שפּעטער מעדינאַ) און כייבאַר. די אַראַבער זיינען נאָך געווען געצנדינער, אָבער פון די אידישע שכנים האָבן זיי זיך צו ביסלעכווייז אָנגענומען מיט אידישע מנהגים און רעליגיעזע אידייען. אין דרום־אַראַביע, אין לאַנד תּ י מ ן (יעמען), האָט אַ קליינער אַראַבישער קיניג אַבו־קאַריבאַ מיט זיין משפּחה אָנגענומען דעם אידישן גלויבן; דערצו האָט אים צוגערעדט איינער פון די אידישע געלערנטע (חכמים), וואָס פלעגן קומען אַהער פון בבל. זיין זון, יוסף דו־נאָוואַס, איז געווען זייער צוגעבונדן צו אידישקייט; באַלד ווי ער איז געוואָרן קיניג האָט ער זיך איינגעשטעלט פאַר די אידן, וואָס מען האָט פאַרפאָלגט אין דער קריסטלעכער ביזאַנטיע, און האָט געהייסן באַשטראָפן אויסלענדישע קריסטלעכע סוחרים, וואָס זיינען געקומען קיין אַראַביע. דאָס האָט אַריינגעבראַכט אין צאָרן דעם קריסטלעכן מלך פון דעם נאָענטן לאַנד כ ו ש (עטהיאָפּיע), און ער איז געגאַנגען אויף אַ מלחמה קעגן דו־נאָוואַסן. די אַראַביש־אידישע אַרמיי האָט ניט אויסגעהאַלטן דעם קאַמף; אַרומגערינגלט פון פיינד, האָט זיך יוסף דו־נאָוואַס אַראָפּגעוואָרפן פון אַ הויכן באַרג אין ים און איז דערטרונקען געוואָרן.

אַזוי האָבן זיך אידישע רעליגיעזע פאָרשטעלונגען און לעגענדן פאַרשפּרייט צווישן אַראַבער און צוגעגרייט זיי צו דער נייער רעליגיע, דעם א י ש ל אַ ם, וואָס האָט געשאַפן זייער נביא מ ו כ אַ מ ע ד. דעם אַראַבישן „נביא“ איז געווען נאָר פרעמד דער גייסט פון די אידישע נביאים, דער אידעאַל פון פרידן און סאָציאַלער גערעכטיקייט. ער איז געווען, ווי אַלע אַראַבער, אַ קריגערישער מענטש, וואָס האָט אַפילו זיין נייעם גלויבן געהייסן פאַרשפּרייטן מיט דער שווערד, אָבער ער האָט זיך אָנגעהערט וועגן די העלדן פון דער ביבל, אַבראָהאַמען, מושהן און

אַנדערע, און האָט פאַרשטאַנען די נישטיקייט פון געצנדינערײַ. „עס איז דאָ איין איינציקער גאָט אין הימל און מוכאַמעד איז זיין נביא" — אַזוי איז געווען דער גרונד־געדאַנק פון דער נייער רעליגיע. מוכאַמעד האָט געגלויבט, אַז משה רבינו און ישו הנוצרי זיינען אויך געווען נביאים, אָבער אים האָט גאָט געשיקט אַנצוזאָגן דער וועלט אַ בעסערע רעליגיע, דעם אישלאַם, און מאַכן אַלע מענטשן פאַר „מוסולמענער", רעכטגלויביקע. פריער האָט מוכאַמעד געפּרובט צוציען צו זיין נייער אֶמונה די אידן, דאָס „פאָלק פון בוך"; אָבער ווען זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט צושטיין צו אים, האָט ער קעגן זיי דערקלערט דעם „הייליקן קריג", אַזוי ווי קעגן אַראַבער, וואָס האָבן נישט אָנגענומען די נייע אֶמונה. נאָכדעם ווי ער האָט צושלאָגן אַ גאַנצע אַרמיי פון אַזעלכע אַראַבער אַרום זיין געבורט־שטאָט מעקקאַ, האָט ער זיך גענומען צו די אידן. אין דער שטאָט מעדינאַ (יאַטריב) האָט מוכאַמעד מיט זיינע פאַנאַטישע אָנהענגער באַלאַגערט די פעסטונג, וואו עס האָבן זיך פאַרטיידיקט די אידן פון שֵבֶט „בני־קיינוקאַא", און האָט זיי נאָך אַ בלוטיקן קאַמף אַרויסגעטריבן פון שטאָט. אַנדערע אידישע שבָטים האָט ער פשוט אויסגעהַרגעט אין „הייליקן קריג", אָדער געמאַכט זיי פאַר קנעכט. געפאַנגענע אידישע פרויען האָט ער צוגענומען אין זיין „האַרעם", אַ הויז פאַר זיינע ווייבער. איינע פון די געפאַנגענע, די שיינע זאַיינאַב, האָט געוואָלט פאַרסמען מוכאַמעדן און האָט אים דערלאַנגט אַ שטיקל פלייש מיט סַם, אָבער דער „נביא" האָט אויסגעשפּיגן דעם סַם און איז געבליבן לעבן. אז ער האָט ביי איר געפרעגט, פאַרוואָס האָט זי אַזוינס געטאָן, האָט זי געענטפערט: „דו האָסט אָנגעטאָן מיין פאָלק גרויסע צָרות, האָב איך אַזוי געטראַכט: אויב דו ביסט אַ געוויינטלעכער קריגפירער, וועל איך מיט דיין טויט באַרויקן מיין פאָלק; אויב אָבער דו ביסט טאַקע אַ נביא, וועט דיר דאָך גאָט אָנזאָגן וועגן מיין פּלאַן און דו וועסט בלייבן לעבן". מוכאַמעד האָט באַלד געהייסן טויטן די אידישע העלדין.

וועגן דעם „הייליקן קריג" קעגן די אידן ווערט פיל דערציילט אין דער הייליקער תורה פון די מוסולמענער, אין „קאָראַן"; פון דאַנען נעמט זיך די שינאָה צו אידן אין דער שפּעטערדיקער אַראַבישער וועלט באַלד נאָך מוכאַמעדס טויט האָט אָנגעהויבן דונערן אין גאַנץ אַזיע זיין

פייערדיקער רוף: פאַרשפּרייט דעם אישלאַם דורכן שווערד צווישן אַלע פעלקער, פירט דעם הייליקן קריג! די „קאַליפן“, שטעלפאַרטרעטער פון מוכאַמעדן, זיינען געווען גרויסע קריגפירער, וואָס האָבן אויסגענוצט דעם גלויבנס־פאַנאַטיזם פון די מוסולמענישע אַראַבער, כּדי צו פירן זיי אין בלוטיקע מלחמות קעגן די „אומגלויביקע“. אין אַ קורצער צייט האָבן זיי איינגענומען אַלע לענדער פון ביידע גרויסע אימפּעריעס אין אַזיע: פּערסיע און ביזאַנטיע, אַראָפּגעוואָרפן די אַלע הערשער און אָנגעשטעלט אַראַבישע פאַרוואַלטער. דער קאַליף אָמאַר האָט איינגענומען בָּבֶל, פּאַלעסטינע און מִצְרַיִם. אין ירושָלַים איז אָמאַר אַרויפגעגאַנגען אויף דעם הַר־הַבַּיִת, דעם באַרג פון אַמאָליקן בית־המקדש, און האָט דאָרטן דערזעען חורבות און הויפנס מיסט; ער האָט געהייסן אויפראַמען דעם מיסט און בויען אויף דעם אָרט פון בית־המקדש אַ מוסולמענישן טעמפּל, אַ „מעסגעד“. דאָס איז די אַקסאַ־מעסגעד אָדער אָמאַרס טעמפּל, וואָס שטייט נאָך ביז היינט אין ירושָלַים איבער דעם כּותל־מערָבִי.

---

26. דער אַראַבישער קאַליפאַט און די «גאונים». סוף פון דער מִזְרָח־תקופה

אין זיבעטן יאָרהונדערט (נאָך דער קריסטלעכער רעכענונג) האָט זיך פון אַלע לענדער צווישן פּערסיע און מִצְרַיִם געבילדעט אַ גרויסע אַראַבישע מלוכה מיט דעם נאָמען קאַליפאַט. אירע הערשער האָבן זיך גערעכנט פאַר יורשים פון די ערשטע קאַליפן, מוכאַמעדס קרובים און פריינד. אַרום הונדערט יאָר איז די רעזידענץ פון די קאַליפן געווען אין דער סירישער שטאָט דַּמֶּשֶׂק, אויפן גרעניץ פון פּאַלעסטינע, און דערנאָך האָט מען זי אַריבערגעטראָגן אין דער מעסאָפּאָטאַמישער שטאָט באַגדאַד, וואו זי האָט זיך געהאַלטן מער ווי דריי הונדערט יאָר. די לאַגע פון אידן און קריסטן אין די לענדער פון קאַליפאַט איז געווען ניט קיין געהויבענע: די ניט־מוסולמענער האָט מען ניט פאַרפאָלגט, נאָר מען האָט זיי געדריקט מיט שווערע שטייערן. דערפאַר וואָס זיי האָבן ניט געוואָלט אָנערקענען מוכאַמעדן פאַר גאָטס נביא און אָננעמען דעם „אמתן גלויבן“, האָט מען זיי, לויטן געזעץ פון

קאָראַן, געהאַלטן אין דער לאַנג פֿון פֿרעמדע, וואָס מוזן צאָלן געלט פֿאַר דעם רעכט צו לעבן אין לאַנד. אידן האָבן געצאָלט צווייערליי שטייערן: קאָפּשטייער פֿון יעדער פּערזאָן און גרונדשטייער פֿון דעם ערד־באַזיץ. די שטייערן האָט מען אויפֿגעמאָנט מיט דער גרעסטער שטרענגקייט. גאָר פֿרומע קאַליפֿן פֿלעגן פֿאָדערן, אַז אידן זאָלן טראָגן באַזונדערע קליידער, ניט אַזעלכע ווי בײַ די מוסולמענער, — אַ קלייד אָדער אַ הוט פֿון אַ באַזונדער פֿאַרב, אָדער אַ שטיק געלן טוך אויפֿן ברוסט און אויפֿן רוקן, כּדי מען זאָל אין גאַס דערקענען די „ניט־גלויביקע״. אידן האָבן ניט אַלעמאָל געפֿאָלגט אַזעלכע מיאוסע פֿאָדערונגען. זיי זײַנען געווען אַ גרויסע קראַפֿט אין ווירטשאַפֿטלעכן לעבן, און אַפֿילו פֿאַנאַטישע אַראַבישע הערשער האָבן געפֿילט, אַז מען קען אָן זיי ניט אויסקומען.

אין פּאַלעסטינע און נאָך מער אין בָּבֶל האָבן אידן געהאַלטן אין זייערע הענט דעם גרויסהאַנדל אין די שטעט, באַזונדערס דעם האַנדל צווישן פֿאַרשיידענע לענדער. עס זײַנען געווען סוחרים, וואָס האָבן געפֿירט זייערע סחורות קיין אייראָפּע, וואו עס האָבן שוין געלעבט גרויסע אידישע מאַסן. די אַראַבישע שפּראַך, וואָס איז געוואָרן אין יענע צײַטן אַ וועלט־שפּראַך, האָט אַרויסגעשטופּט אויך בײַ אידן די פֿריערדיקע אַראַמעאישע; מען האָט אומעטום גערעדט אַראַביש מיט אַ צומיש פֿון העברעאישע ווערטער, אַ מין אַראַביש־העברעאישן זשאַרגאָן. די געלערנטע האָבן גערעדט און געשריבן ריין אַראַביש, אויף דער שפּראַך פֿון קאָראַן.

נאָכדעם ווי די מִזְרַח־לענדער האָבן זיך אַביסל באַרואיקט פֿון די „הייליקע מִלְחָמוֹת״, האָבן ווידער אויפֿגעלעבט די אידישע גרויסע קהילות אין בָּבֶל. די אַראַבישע קאַליפֿן, באַזונדערס אין באַגדאַד, האָבן געמאַכט דעם עקסילאַרך, דעם „ריש־גָלוּתא״, פֿאַר אַ מין אידישן מיניסטער, וואָס האָט געזאָלט זײַן אַ פֿאַרמיטלער צווישן זײַן פֿאָלק און דער מוסולמענישער רעגירונג. ער האָט געזאָלט אויפֿמאָנען בײַ די אידישע קהילות אַלע מלוכה־שטייערן און אַכטונג געבן, אַז דאָרטן זאָל אַלץ זײַן אין אָרדענונג. דער עקסילאַרך פֿלעגט אָפֿט זיצן אין קיניגלעכן הויף, צוזאַמען מיט אַלע שָׂרֵרוֹת; זײַן באַזוך איז געווען זייער אָנגעלייגט בײַם קאַליף, ווייל דער אידישער מיניסטער האָט

אַלעמאָל מיטגעבראַכט גרויסע שטייער־געלטער פאַרן מוסולמענישן הערשער. דער עקסילאַרך איז אָבער געווען נאָר אַן אָפיציעלער פאָר־שטייער פון דער אידישער באַפעלקערונג ביי דער רעגירונג; די אמתע פאָלקס־פירער, זיינע גייסטיקע פאָרשטייער, זיינען געווען די געלערנטע תלמודיסטן, וואָס האָבן זיך אַמאָל גערופן „אַמוראים“, און איצט האָבן זיי באַקומען דעם טיטול גאונים, ד. ה. גרויסע מענטשן, קלוגע קעפּ.

צוויי גאונים זיינען געווען צו יענער צייט אין בבל: איינער אין סורא, דער אַנדערער אין פומבדיתא. דאָ האָבן אויפגעלעבט די אַלטע ישיבות (אַקאַדעמיעס) פון דער תלמודישער צייט, און דער רעקטאָר פון יעדער ישיבה, דער ראש־ישיבה, האָט געטראָגן דעם טיטול „גאון“. דאָס זיינען ניט געווען געוויינטלעכע הויכשולן, וואו מען האָט נאָר געלערנט און געפאָרשט: מען האָט דאָ אויך דערקלערט די געזעצן פון דער תורה און תלמוד און געשאַפן נייע געזעצן. דער תלמוד איז דאָך געווען ניט קיין געזעצבוך, נאָר אַ גרויסע זאַמלונג פון מיינונגען און פאַרשיידענע פירושים צו דער תורה און דער משנה; פון דעם גאַנצן פלאָנטער סברות און פירושים האָט מען געדאַרפט אויספירן באַ־שטימטע דינים פאַר אַלע פאַלן פון פּראַקטישן לעבן. דאָס האָט מען געטאָן אין די ישיבות. צו די ראשי־ישיבות פלעגט מען זיך ווענדן פון אַלע אידישע קהילות אין אַלע לענדער מיט שאלות, ווי צו טאָן אין דעם און דעם פאַל פון רעליגיעזן און געזעלשאַפטלעכן לעבן, אין משפחה־זאַכן (חתונות, גטן), אין באַציאונגען צו די אַרומיקע פעלקער; די ראשי־ישיבות, די גאונים, פלעגן פאַרשן דעם ענין אויפן גרונד פון תלמוד און פסקענען דעם דין; זייערע „תשובות“ אויף אַלע אַנפראַגן פלעגן זיי פונאַנדערשיקן אין פאַרשיידענע קהילות. די גאונים זיינען געווען די אויבערשטע ריכטער (דיינים), צו וועלכע מען פלעגט זיך ווענדן פון אומעטום אין וויכטיקע געריכטלעכע פּראָצעסן. צוזאַמען מיט דעם עקסילאַרך פלעגן זיי באַשטימען דיינים אין פאַרשיידענע קהילות. די גאונים פלעגן אַריינפירן יעדן נייעם עקסילאַרך אין זיין אמט. דאָס איז געווען אַ גרויסער יום־טוב. אין אַ שבתדיקן טאָג פלעגט מען דעם נייעם עקסילאַרך אַוועקזעצן אויף אַ הויכער בימה אין דער שול צווישן ביידע גאונים, פון סורא און פומבדיתא; מען פלעגט

אים אויפרופן צו דער תורה, און ער האָט געהאַלטן אַ דרָשה; אויב ער איז ניט געווען אַ געלערנטער, פלעגט פאַר אים די דרָשה האַלטן דער סוראַער גאון. דערנאָך פלעגט דער חזן זאָגן די ברָכות לכָבוד דעם „ריש־גָלותא“, די גאונים און אַלע פאָרשטייער פון די קהילות; נאָכן דאַווענען פלעגט מען גיין אויף אַ מאָלצייט אין דעם פּאַלאַץ פון עקסילאַרך. די שימחות פלעגן דויערן אַ גאַנצע וואָך.

ניט אַלע אָבער זיינען געווען צופרידן מיט דער הערשאַפט פון די גאונים. אין דער צווייטער העלפט פון אַכטן יאָרהונדערט האָט זיך געשאַפן אַ פּאַרטיי, וואָס האָט געהאַלטן, אַז מען טאָר ניט מאַכן פון דעם תלמוד אַ צווייטע הייליקע תורה, אַז די דינים פון תלמוד זיינען ניט פון גאָט, נאָר פון מענטשן, און קיינער איז ניט מחויב זיי צו פאָלגן. בראש פון דער פּאַרטיי האָט זיך געשטעלט ע נ ן ב ן ־ ד ו י ד, איינער פון דער עקסילאַרכישער משפּחה. ווען זיין קרוב, דער עקסילאַרך איז געשטאָרבן אָן קינדער, האָט ענן געוואָלט פאַרנעמען זיין אָרט, אָבער די גאונים פון סורא און פומבדיתא האָבן ניט דערלאָזן דעם אַפּיקורס צו דער הויכער שטעלע. דאַן איז ענן אָפן אַרויסגעטראָטן קעגן דעם תלמוד און האָט געגרינדעט אַ סעקטע פון נייע צדוקים, וואָס האָבן דערנאָך באַקומען דעם נאָמען „בני־מקרא“ אָדער ק ר א י ם (קאַראַימער), ווייל זיי האָבן געהאַלטן נאָר פון דעם „מקרא“, פון תורת־משה, אָבער ניט פון תלמוד. זיי האָבן זיך אָפּגעטיילט פון פאָלק מיט זייערע באַזונדערע מנהגים, למשל: אין דער נאַכט צו שבת פלעגן זיי זיצן אין דער פינסטער, ווייל אין דער תורה שטייט, מען זאָל ניט אָנצינדן קיין ליכט אום שבת, הייסט דאָס, אַז מען זאָל אַפילו פון פרייטאָג ניט אָנגרייטן קיין ליכט; אום שבת האָבן זיי ניט געגעסן געוואַרעמטע שפּייזן און פלעגן זיך ניט רירן פון אָרט דעם גאַנצן טאָג, אויסער גיין אין שול דאַווענען. מצות צו פסח פלעגן זיי באַקן ניט פון ווייסע, נאָר פון טונקעלע מעל, ווייל דאָס מוז זיין לויט דער תורה „ברויט פון אָרימקייט“ (לחם עוני); שבועות האָבן זיי געפייערט, אַזוי ווי די אַלטע צדוקים, נאָר אין דעם ערשטן טאָג פון וואָך, זונטאָג, ווייל אין דער תורה שטייט „אויף מאָרגן נאָך שבת“. בכלל האָבן די קראים זיך געהאַלטן שטרענג אָן די ווערטער, ניט אָן דעם זין פון דער תורה. זיי האָבן ניט געקענט צופּאַסן די אַלטע ביבלישע געזעצן צום

לעבן פון דעם איינצלנעם מענטשן און נאָך וויניקער צום לעבן פון גאַנצן פאָלק. אָפּטיילנדיק זיך פון פאָלק מיט זייערע מִנהָגים, האָבן די קַרָאִים געבילדעט אַ פאַרשלאָסענע סעקטע און אין דער ווייטער־דיקער געשיכטע זיינען זיי געוואָרן אַזוי ווי אַ באַזונדער קליין פאָלק. זיי האָבן פיינט געהאַט די תַּלמודיסטן אָדער „ראַבאַניטן", וואָס פאָלגן זייערע רַבָּנִים, און די גאונים האָבן די סעקטאַנטן אויך גערודפט.

אין די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן האָט ענן געמוזט פאַרלאָזן בָּבֶל און אַריבערפאָרן קיין אֶרץ־ישראל. אָבער אין דעם הייליקן לאַנד האָט זיך די סעקטע ניט פאַרשפּרייט, ווי אויך ניט אין בָּבל, און נאָר אין די ווייטע פּערסישע שטעט האָט זי געפונען מער אָנהענגער. קעגן די קַרָאִים איז שאַרף אַרויסגעטראָטן אין זיין בוך איינער פון די באַרימטע גאונים, סעדיָה (אין דער ערשטער העלפט פון צענטן יאָרהונדערט). סעדיה, דער גאון פון סורא, איז געווען ניט נאָר אַ גרויסער תַּלמודיסט, נאָר אויך אַ טיפער דענקער און שפּראַך־קענער. ער האָט געשאַפן אַ גראַמאַטיק פון דער העברעאישער שפּראַך און האָט אָנגעהויבן איבערזעצן אויף אַראַביש דעם גאַנצן תנ"ך, כּדי געבילדעטע אַראַבער און אַראַביש ריידנדיקע אידן זאָלן קענען פאַרשטיין די הייליקע ביכער. זיין הויפּט־ווערק אָבער איז געווען דאָס פילאָזאָפישע בוך „אֱמוּנות ודיעות" (גלויבנס און מיינונגען), וואָס ער האָט געשריבן אין אַראַביש און וואָס מען האָט שפּעטער איבערגעזעצט אויף העברעאיש. סעדיָה גָאון האָט דאָ געוואָלט שָׁלום מאַכן צווישן אֱמוּנה און שֵׂכֶל, רעליגיע און פילאָזאָפיע. אַ גאָט מוז זיין אויף דער וועלט — האָט ער געטענעט, — ווייל אַ שאַפונג קאָן ניט זיין אָן אַ באַשאַפער. נאָר כּדי מענטשן זאָלן דאָס פאַרשטיין און זאָלן וויסן, ווי צו פירן זיך אין לעבן, האָט זיך גאָט אַנטפּלעקט אויף דעם באַרג סיני און האָט געגעבן מושהן זיין תּורה פאַרן פאָלק ישראל. דער מענטש האָט אַ פרייען ווילן: פאָלגן אָדער ניט פאָלגן די געבאָטן פון דער תּורה; דער וואָס פאָלגט, דער צַדיק, וועט באַלוינט ווערן אויף יענער וועלט, און דער רָשע וועט באַשטראָפט ווערן. עס איז דאָ אַ „יענע וועלט": נאָכן טויט פון גוף לעבן דאָרט די נשָמות. עס וועט אָבער קומען אַ צייט, ווען אַלע טויטע וועלן לעבעדיק ווערן (תּחִית־הַמֵתים), און דאַן וועט קומען אַ נייע וועלט, די וועלט פון משיחן. אַזוי איז סעדיָה גאון געווען דער

ערשטער צווישן די תּלמודיסטן, וואָס האָט געשאַפן אַ סיסטעם פון אידישער דאָגמאַטיק, גלויבנס־פּרינציפּן. ער האָט געגרינדעט די מיטל־אַלטערלעכע רעליגיעזע פילאָזאָפיע, וואָס האָט זיך אַנטוויקלט שפּעטער אין די אייראָפּעאישע לענדער.

סעדיה גאָון איז ניט לאַנג געבליבן אויף זיין הויכער שטעלע אין סורא. ער האָט זיך צעקריגט מיט דעם עקסילאַרך דוד בן־זכּאַי, און אין בבל האָבן זיך געבילדעט צוויי פּאַרטייען: דעם גאָונס און דעם עקסילאַרכס; איין פּאַרטיי האָט די אַנדערע פאַרמסרט ביי דעם קאַליף. סעדיה האָט געמוזט אויף אַ לענגערע צייט פאַרלאָזן די ישיבה אין סורא. אינגעכן איז ער געשטאָרבן (יאָר 942).

נאָך זיין טויט האָט זיך אָנגעהויבן די ירידה פון דער גרויסער ישיבה אין סורא. עס איז נאָר געבליבן די צווייטע ישיבה אין פומבדיתא. צוויי ראָשי־ישיבות פון פומבדיתא, רב שרירא און זיין זון רב האַי, זיינען געווען די לעצטע גרויסע גאונים אין בבל. זיי זיינען געווען שטרענגע תּלמודיסטן און האָבן ניט פאַרמאָגט וועלט־לעכע וויסנשאַפטן ווי סעדיה. רב שרירא האָט אָנגעשריבן אַ קורצע געשיכטע פון דעם תּלמוד און זיינע שאַפער, די תּנאים, אמוראים און גאונים, אַזוי ווי ער וואָלט געפילט, אַז די גאַנצע תּלמודישע תּקופה אין בבל גייט שוין צו ענדע. זיין זון רב האַי איז טאַקע געווען דער לעצטער פומבדיתישער גאון. נאָך זיין טויט האָט מען אויסגעוויילט פאַר אַ גאון דעם יונגן חזקיה, אַן אורייניקל פון דעם עקסילאַרך דוד בן־זכּאַי. ער האָט געזאָלט פאַראייניקן אין זיין פּערזאָן ביידע טיטולן: עקסילאַרך און גאון, אָבער אים איז באַשערט געווען ביידע צו פאַרלירן. מען האָט אָנגעגעבן דעם קאַליף פון באַגדאַד אַ מסירה, אַז דער עקסי־לאַרך וויל ווערן אַ נייער מלך ביי אידן; דער קאַליף האָט געהייסן אַריינוואַרפן חזקיהון אין געפענגעניש און אָפּנעמען ביי אים זיין גאַנץ פאַרמעגן. אַזוי איז געפאַלן אין איין צייט די מאַכט פון די עקסילאַרכן און די גאונים (אין עלפטן יאָרהונדערט לויט קריסטלעכער צייט־רעכענונג).

צו יענער צייט איז זיך אויך צעפאַלן דער באַגדאַדישער קאַליפאַט. עס האָט זיך געבילדעט אַ נייער קאַליפאַט אין מצרים (פאַטימישע קאַליפן) און אין פּאַלעסטינע. אויף אַ קורצער צייט האָט אויפגעלעבט

-ער אידישער צענטער אין ארץ־ישראל. אין ירושָלַים האָבּן זיך באַוויזן אָרטיקע גאונים, וואָס האָבּן געוואָלט אַריבּערטראָגן אין הייליקן לאַנד די גייסטיקע פירערשאַפט (העגעמאָניע) פוּן צעפאַלענעם בָּבֶל. אָבּער זיי איז דאָס אויך ניט באַשערט געווען. צוּם סוֹף פוּן עלפטן יאָר־הוּנדערט זיינען געקוּמען קיין פּאַלעסטינע פוּן אייראָפּע די קריסטלעכע קרייצפאָרער צוּ באַפרייען דאָס הייליקע לאַנד פוּן מוּכאַמעדאַנער; זיי האָבּן איינגענוּמען ירושלים און אַנדערע שטעט און האָבּן פוּן דאָרטן אַרויסגעטריבּן כּמעט אַלע אידן (יאָר 1099).

אַזוֹי זיינען אין די מִזרָח־לענדער, אין אַזיע און צָפוֹן־אַפריקע, חָרוּב געוואָרן די אַלטע אידישע צענטערן. אָבּער צוּ יענער צייט האָבּן זיך שוֹין צעוואַקסן די נייע צענטערן אין אֵ י ר אָ פּ ע: אין שפּאַניע, איטאַליע, פראַנקרייך, דייטשלאַנד. עס האָט זיך אָנגעהוֹיבּן אַ נייע תּקוּפה אין דער אידישער געשיכטע: נאָך דער מִ ז רָ ח ־ ת ק וּ פָ ה איז געקוּמען די מַ ע רָ ב ־ ת ק וּ פָ ה — די אייראָפּעאישע, אין וועלכער מיר לעבּן נאָך בּיז צוּ היינטיקער צייט.

24. כּותל מערבי

25. אַלטע אידישע מטבעות אין פּאַלעסטינע

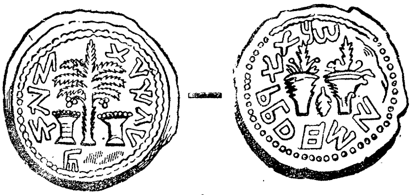

1.

2.

1. א מַטבֵּע פון שמעון חַשמונאי: א פּאַלמע מיט צוויי פּרוכט־קאָרבן און מיט דער אויפשריפט „לגאולת ציון" (צו דער גאולה פון ציון).
2. א מַטבֵּע פון בַּר־כּוכבא מיט די אויפשריפטן „שמעון" און „לחרות ישׂראל" (צו דער באפרייונג פון ישראל).

---

26. אלטע פּוילישע מטבעות מיט אידישע אויפשריפטן

1.

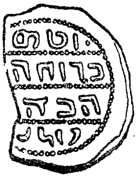

2.

3.

1־3. פּוילישע מַטבֵּעות מיט אויפשריפטן פון אידישע מינץ־מייסטערס: אברהם בַּר יצחק, ברוחה (ברוכה, ברוך?) הכהן, ברכיה.

יובל - אויסגאַבע

שמעון דובנאוו

אידישע געשיכטע

פאר שול און היים

מיט 70 א־לוסטראציעס און קאַרטעס

דריטע פארבעסערטע אופלאַגע

II.

מערב־תקופה

1935
פאַרלאַג „יונגבוך", ריגע
Izdevniecība „Jaunatnes grāmata"
Rīgā, Latvijā, Kr. Barona ielā № 64-17

צווייטער טייל:

די מערב־תקופה: דאָס פאָלק אין אייראָפּע אין דער מיטעלעער און נייער צייט.

27. די ערשטע אידישע ישובים אין אייראָפּע 5
28. אידן אין דער אימפעריע פון קאַרל דעם גרויסן און זיינע נאכפאלגער 12
29. די „גאלדענע צייט“ אין אַראַבישער שפּאַניע 16
30. די קרייץ־צוגן אין מיטל־אייראפּע 25
31. פראַנצויזישע און ענגלישע אידן ביז צום גירוש 29
32. אידן אין קריסטלעכער שפּאניע און דער קולטור־קאמף . 34
33. די שלעכטע צייט אין שפּאניע ביזן גירוש . . . 41
34. די צרות אין דייטשלאַנד ביז סוף מיטלאַלטער 50
35. די ערשטע ישובים אין פוילן 55
36. אידישער לעבן־שטייגער אין מיטלאַלטער 58
37. די ספרדים אין דער טערקיי און אַנדערע לענדער 64
38. שַבתי־צבי און די משיחישע באַוועגונג 72
39. דער גרויסער צענטער אין פוילן אין די גוטע צייטן . . . 76
40. די שלעכטע צייטן אין פוילן (ביזן סוף 18־טן יאָרהונדערט) . 82
41. דייטשלאנד פון דער רעפאָרמאציע ביזן סוף 18־טן יארה . 90
42. די פראַנצויזישע רעוואָלוציע און די ערשטע עמאַנסיפּאציע . 97
43. דער קאַמף פאר רעכט און די צווייטע עמאַנסיפּאַציע . . . 104
44. דער גרייסער אידישער צענטער אין רוסלאַנד 110
45. אַנטיסעמיטיזם אין מַערב־אייראָפּע פּאגראָמען אין רוסלאנד . 117
46. די גרויסע עמיגראַציע: אַמעריקע און פאלעסטינע . . . 123
47. די נאציאנאלע און סאָציאלע באַוועגונג 127
48. דער וועלט־קריג, די רוסישע רעוואלוציע און בירגער־קריג . 134
49. די אידישע וועלט נאכן וועלט־קריג 138

כראָנאָלאָגיע 147

PRINTED IN LATVIA

Copyright 1935 by the author Prof. S. Dubnov, Riga

אַלע רעכט אויף דער איבערזעצונג געהערן דעם פּאָרפאַסער

Iespiests akc. sab. „Riti“ spiestuvē, Rīgā

צווייטער טייל

די מַעֲרָב־תּקוּפָה

דאָס פֿאָלק אין אייראָפּע אין דער מיטעלער
און נייער צייט

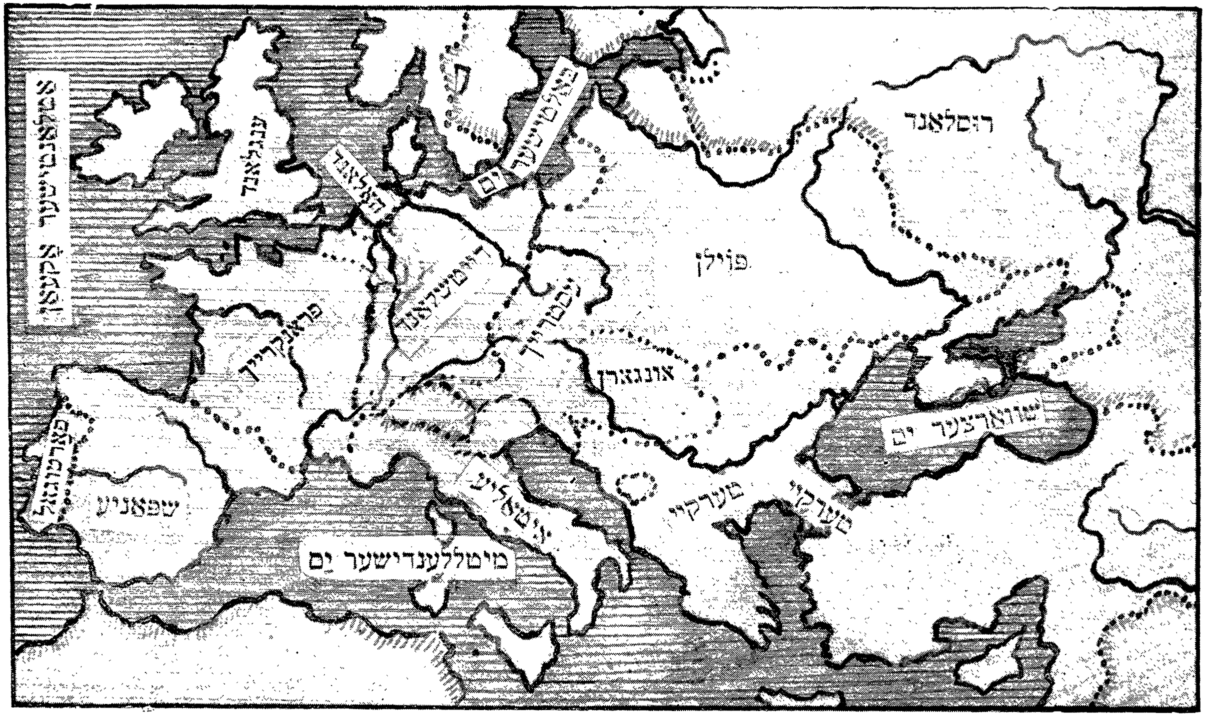

27. קאַרטע פון די אַלטע אידישע ישובים אין אייראָפּע

27. די ערשטע אידישע ישובים אין אייראָפּע

ווי זיינען אידן געוואָרן פון אַ מזרח־פאָלק אַ מערב־פאָלק, פון אַזיאַטן — אייראָפּעער? דאָס האָט געמאַכט די רוימישע אימפּעריע, וואָס האָט געהאַט איר הויפּט־לאַנד אין אייראָפּע (איטאַליע) און האָט פאַרשפּרייט איר הערשאַפט אויף די לענדער פון אַזיע און אַפריקע מיט צוויי טויזנט יאָר צוריק. ווען דער רוימישער הערשער אין אַזיע פּאָמפּיי האָט איינגענומען ירושלים, האָט ער פאַרשיקט קיין רוים דעם מלך אַריסטאָבול מיט זיין משפּחה און נאָך אַ גרופּע געפאַנגענע. אינגעכן האָט זיך שוין געבילדעט אַ אידישער ישוב אין דער שטאָט רוים. נאָכן גרויסן חורבן פון ירושלים האָט דער פירער פון דער רוימישער אַרמיי טיטוס פאַרטריבן קיין רוים און אַנדערע איטאַליענישע שטעט נאָך אַ מאַסע אידישע געפאַנגענע. פיל אידן פון פּאַלעסטינע, סיריע און מצרים האָבן זיך פרייוויליק באַזעצט אין איטאַליע, צוליב האַנדל־געשעפטן, וואָס די מזרח־האַפנס פון מיטללענדישן ים (אַלכּסנדריה און אַנדערע) האָבן געפירט מיט די אייראָפּעאישע האַפנס. שוין אין די ערשטע יאָרהונדערטן נאָך דער קריסטלעכער צייטרעכענונג זיינען געווען גרויסע אידישע קהילות אָדער „סינאַגאָגן“ אין רוים און אין עטלעכע שטעט פון דרום־איטאַליע (ווענאָזאַ, נעאַפּאָל און אַנדערע). יעדע „סינאַגאָגע“ האָט געהאַט אירע פאָרשטייער, „אַרכאָנטן“, איר רבֿ מיט דעם טיטול „אַרכי־סינאַגאָג“, אירע ריכטער (דיינים) און געלערנטע אָדער שרייבער („גראַמאַטייוס“, סופר). די איטאַליענישע אידן האָבן גערעדט אין דער שפּראַך פון דער אַרומיקער באַפעלקערונג: גריכיש אָדער לאַטייניש, מיט אַ צומיש פון העברעאישע ווערטער. די אויפשריפטן אויף אידישע מצבות פון

יענע צייטן, וואָס מען האָט געפֿונען אין די אונטערערדישע „קאַטאַ־קאָמבעס“ פֿון רוים, זיינען געשריבן מייסטנס גריכיש. די נעמען פֿון די באַגראָבענע זיינען העברעאישע (יהודה, שמואל, בנימין, שׂרה, ריבקה, אֶסתּר) און רוימישע (טיבעריוס, מאַרצעלוס, סאַבינאַ, יוליאַ, לוקרעציאַ). זעלטן ווען מען געפֿינט מצבֿות אין ריין־העברעאיש, נאָר דאָס וואָרט „שלום“ (פֿרידן) איז אָפֿט אויסגעקריצט צום סוף אויף די גריכיש און לאַטייניש געשריבענע מצבֿות.

זייער אַלטע אידישע קהילות האָבן זיך געפֿונען אויך אין גריכנ־לאַנד, וואָס איז אין יענע צייטן געווען אַ טייל פֿון דער רוימישער אימפּעריע. ווען דער אַפּאָסטאָל פּאַול איז אומגעפֿאָרן איבער דער וועלט צו פֿאַרשפּרייטן דעם קריסטלעכן גלויבן, פֿלעגט ער האַלטן רעדעס אין די אידישע „סינאַגאָגן“ פֿון די גריכישע שטעט קאָרינט, אַטהען, טעסאַלאָניק (סאַלאָניק) און אַנדערע. ווען די גרויסע אימפּעריע איז זיך צעפֿאַלן אויף צוויי העלפֿטן: די לאַטיינישע מיט דער הויפּטשטאָט רוים און די ביזאַנטיש־גריכישע מיט דער הויפּטשטאָט קאָנסטאַנ־טינאָפּאָל, האָט זיך געשאַפֿן אַ אידישע קהילה אויך אין קאָנסטאַנטי־נאָפּאָל. אין דער דאָזיקער שטאָט, צווישן שוואַרצן און מיטללענדישן ים, האָבן אידישע סוחרים געפֿירט גרויסע האַנדל־געשעפֿטן מיט אַלכּסנדריה און די פּאַלעסטינישע פּאָרטן. דער מזרח און דער מערבֿ, ארץ־ישראל און „חוץ לאָרץ“ (אויסלאַנד פֿאַר פּאַלעסטינער אידן) זיינען געווען ענג פֿאַרבונדן אין דער ביזאַנטישער אימפּעריע, ביז וואַנען די אַראַבער האָבן ניט אָפּגענומען פּאַלעסטינע ביי די ביזאַנ־טינער. אָבער אויך שפּעטער, ווען ביזאַנטיע איז געוואָרן אַ קליינע מלוכה אויף דעם באַלקאַנישן האַלבאינזל, האָבן די דאָרטיקע אידן אָנ־געהאַלטן שטענדיקע באַציאונגען מיט זייערע ברידער אין פּאַלעסטינע און בבֿל.

אין פֿינפֿטן יאָרהונדערט איז די מערבֿ־רוימישע אימפּעריע זיך צעפֿאַלן. די „באַרבאַרן“ פֿון מיטל־אייראָפּע, די גאָטן און גערמאַנען, האָבן זיך עטלעכע מאָל אַריינגעריסן אין איטאַליע און חרובֿ געמאַכט רוים, אַזוי ווי רוים האָט אַמאָל חרובֿ געמאַכט ירושלים. גאָטישע און לאַנגאָבאַרדישע מלכים, וואָס האָבן אָנגענומען דעם קריסטלעכן גלויבן, האָבן אַ לאַנגע צייט געהערשט אין איטאַליע; רוים איז געוואָרן די

הייליקע שטאָט פון די פּויפּסטן, די „כּוהנים גדולים" פון דער קריסט־
לעכער קירך. זיי האָבן געזאָרגט וועגן דעם, אַז די אידן זאָלן חלילה
ניט אָפּציען די נייע קריסטן פון זייער גלויבן, אָבער זיי האָבן אויך
ניט גענויט די אידן אָננעמען דעם קריסטלעכן גלויבן, אַזוי ווי מען
האָט דאָס געטאָן אין דער נאָענטער „באַרבאַרישער" מלוכה, פראַנקרייך.

אין דער אַמאָליקער רוימישער פּראָווינץ גאַלליע, וואו קליינע
אידישע ישובים האָבן עקזיסטירט נאָך פון גאָר אַלטע צייטן (למשל,
אין דער שטאָט מאַרסעל, וואָס האָט געפירט אַ ברייטן האַנדל
מיט אַלכּסנדריה), האָבן געהערשט די פראַנקן. דער פראַנקישער פירער
כלאָדוויג האָט מיט דער הילף פון די קאַטוילישע קריסטן פאַרכאַפּט
די מאַכט און האָט געגרינדעט אין גאַלליע די פראַנקישע מלוכה —
פראַנקרייך (אַרום יאָר 500 נאָכן קריסט). אַלע מלכים פון
כלאָדוויגס משפחה, דער מעראָווינגישער דינאַסטיע, זיינען געווען
פאַרבונדן מיט די קריסטלעכע בישאָפן, וואָס האָבן געהאַט נאָך איין
זאָרג: מאַכן אַלע „באַרבאַרישע" געצנדינער פאַר קריסטן. גרויסע
היידנישע מאַסן אין שטעט און דערפער האָבן אָנגענומען דעם קאַ־
טוילישן גלויבן, אָבער פון די אידן, וואָס האָבן געלעבט צווישן זיי,
האָט זיך קיינער ניט געוואָלט לאָזן שמדן. דאָס האָט אויפגעבראַכט
קעגן זיי די קאַטוילישע גלחים און די ניי־געטויפטע פראַנקישע הערשער.
די גלחים פלעגן אין זייערע פאַרזאַמלונגען (סינאָדן, קאָנצילן) אַרויס־
געבן באַשלוסן (קאַנאָנס), אַז קריסטן זאָלן זיך דערווייטערן פון אידן
ווי נאָר מעגלעך, ניט עסן און ניט טרינקען מיט זיי, ניט פירן מיט זיי
קיין פריינדשאַפט, אויסלייזן ביי זיי די קריסטלעכע דינער און דינסטן,
וואָס קענען זיך „אָנשטעקן" מיט אידישקייט. עס זיינען געווען
פאַלן, ווען מען האָט אידן געטויפט מיט געוואַלט.

אַזאַ מעשה האָט אָפּגעטאָן דער בישאָף אַוויטוס אין דער שטאָט
קלערמאָן. ער פלעגט שטענדיק איינרעדן די דאָרטיקע אידן, זיי
זאָלן זיך טויפן; אַלע האָבן אים אויסגעלאַכט, נאָר איינער האָט זיך
געשמדט. אַמאָל, בשעת דער משומד איז געגאַנגען אין אַ קירך־פּראָ־
צעסיע מיטן קרייץ אין דער האַנט, האָט מען פון אַ אידיש הויז אויס־
געגאָסן אים אויפן קאָפּ אַ טאָפּ מיט פאַרשטונקענעם אייל. דאָס האָט
אויפגעבראַכט די קריסטן: זיי האָבן זיך געוואָרפן אויף דער סינאַגאָגע

און האָבן זי אײַנגאַנצן צעשטערט. דער בישאָף האָט צונויפגערופן די אידישע פאָרשטייער און געזאָגט, אַז אויב די אידן וועלן זיך ניט טויפן, וועט מען תיכּף אַלעמען פאַרטרײַבן פון שטאָט. פינף הונדערט אידן האָבן באַשלאָסן צו טויפן זיך אויף אַ צײַט, ביז עס וועט מעגלעך זײַן ווידער אומקערן זיך צום אידישן גלויבן. — נאָך אַזאַ מעשה האָט זיך געטראָפן אין דער הויפּטשטאָט פּאַריז. דאָרטן האָט געלעבט אַ רײַכער איד פּריסקוס, וואָס איז געווען אַ פינאַנץ-אַגענט בײַם הויף פון דעם קיניג כילפּעריק. דער קיניג און דער בישאָף גרעגאָר פלעגן אים שטענדיק אײַנרעדן, ער זאָל אָננעמען דעם קריסטלעכן גלויבן, אָבער ער האָט וועגן דעם אפילו ניט געוואָלט הערן. אײנמאָל, ווען זיי זײַנען געזעסן אַזוי זאַלבעדריט, האָט דער קיניג געהייסן דעם בישאָף אַרויפלעגן דעם אידן די האַנט אויפן קאָפּ און מאַכן אַ קריסט-לעכע ברכה. פּריסקוס האָט זיך אַרויסגעריסן פון זײַנע הענט. כילפּעריק האָט אַ געשריי געטאָן מיט כּעס: „אָ, דאָס אומגלויביק פאָלק, וואָס וויל ניט אָנערקענען גאָטס זון (יעזוס)!" פּריסקוס האָט געענטפערט: „גאָט האָט קיינמאָל ניט חתונה געהאַט מיט אַ פרוי און ניט געקאָנט האָבן אַ זון". דאָ איז דער קיניג גאָר בייז געוואָרן. ער האָט אָנגעהויבן סטראַשען, אַז ער וועט אַרויסטרײַבן פון לאַנד אַלע אידן, וואָס וועלן זיך ניט טויפן; אַ-ך האָבן זיך דערשראָקן און האָבן זיך געטויפט, אָבער פּריסקוס איז געבליבן פעסט אין זײַן אֶמוּנה, און מען האָט אים אַרײַנגעזעצט אין תּפיסה. ווען מען האָט אים אויף אַ צײַט באַפרײַט פון תּפיסה, איז אויף אים אָנגעפאַלן אײנער פון זײַנע פײַנד, אַ געשמדטער איד, און האָט אים געהרגעט.

דער לעצטער מעראָווינגישער קיניג דאַגאָבערט האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע ניט געטויפטע אידן זאָלן פאַרלאָזן פראַנקרײַך (יאָר 629). דאָס איז געווען אין דער צײַט, ווען קיין פראַנקרײַך זײַנען אָנ-געלאָפן מאַסן אידן פון דער שׂבֿנישער שפּאַניע, וואו מען האָט זיי שרעקלעך געפּײניקט. אָבער דעם באַפעל דאַגאָבערטס איז שווער געווען אויסצופירן: אַ טייל אידן האָבן זיך געמאַכט פאַר קריסטן, בלײַבנדיק אין האַרצן בײַ זייער אֶמוּנה; אַ טייל זײַנען אַריבערגעפאָרן אין די דרום-פּראָווינצן. אידישע קהילות זײַנען געבליבן אין מאַרסעל, באָרדאָ און נאָך עטלעכע שטעט. עס האָבן זיך געבילדעט נײַע אידיש-

ישובים אין די שטעט פון דייטשלאַנד, וואָס איז דאַן געווען אַ טייל פון פראַנקרייך, אָבער איז געווען אומאָפּהענגיק פון פּאַריזער צענטער.

גאָר שלעכט איז געווען די לאַגע אין שפּאַניע. דאָ האָבן אידן געלעבט נאָך פון דער צייט, ווען דאָס לאַנד האָט געהערט צו דער רוימישער אימפּעריע. אין דער זעלביקער צייט, ווען אין גאַלליע האָבן געהערשט די פראַנקן, האָבן אין שפּאַניע די וועסטגאָטן אָפּגענומען די מאַכט ביי די רוימער. די ערשטע וועסטגאָטישע מלכים, וואָס האָבן אָנגענומען דעם קריסטלעכן גלויבן, זיינען געווען ניט קאַטאָליקן, נאָר אַריאַנער, וואָס האָבן געהאַלטן דעם גרינדער פון קריסטנטום ניט פאַר אַ גאָט, נאָר בלויז פאַר אַ הייליקן מענטשן; ביי די קאַטאָליקן האָט מען די אַריאַנער געהאַלטן פאַר האַלבע אידן; זיי זיינען טאַקע געווען באַפריינדעט מיט אידן און געלעבט מיט זיי בשלום. אָבער צום סוף פון זעקסטן יאָרהונדערט האָט דער וועסטגאָטישער קיניג רעקאַרעד אָנגענומען דעם קאַטוילישן גלויבן און אַריינגענומען אין דער מלוכה־פאַרוואַלטונג די קאַטוילישע בישאָפן. די קירכן־סינאָדן פון טאָלעדאָ, דער שפּאַנישער הויפּטשטאָט פון יענער צייט, זיינען געוואָרן אַ מין פּאַרלאַמענט, וואָס האָט אונטער דער פירונג פון דעם קיניג אַרויסגעגעבן געזעצן פאַרן פאָלק. פאַרשטייט זיך, אַז ביי די הערשנדיקע גלחים איז געווען נאָר איין וואונש: שאַפן אַ ריינע קריסטלעך־קאַטוילישע מלוכה. די גוישע באַפעלקערונג האָט מען שוין כמעט אינגאַנצן געמאַכט פאַר קריסטן, און נאָר די אידן האָבן זיך ניט געוואָלט טױפן. האָט מען זיי אָנגעהויבן פאַרפאָלגן מיט גזירות פון די אַמאָליקע ביזאַנטישע קיסרים: אידישע ערדבאַזיצער האָט מען פאַרבאָטן האַלטן קריסטלעכע קנעכט, אָן וועלכע מען האָט ניט געקענט אויסקומען אין דער לאַנדווירטשאַפט; דער טאָלעדער סינאָד האָט בכלל פאַרבאָטן קריסטן פירן געשעפטן מיט אידן. אַז דאָס האָט ניט געהאָלפן, האָט מען זיך גענומען פאַר אַ מיטל, וואָס איז געוואָרן אַ מאָדע אין יענע צייטן: טױפן אידן מיט געוואַלט.

דער קיניג סיזעבוט האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל (יאָר 613), אַז אידן, וואָס ווילן זיך ניט טױפן, זאָל מען אַרויסטרייבן פון לאַנד. דאָס איז געווען אַ שרעקלעכע גזירה: אין שפּאַניע האָבן געלעבט

גרויסע אידישע מאסן, פיל פון זיי האָבן זיך פאַרנומען ניט מיט האַנדל, נאָר מיט לאַנדווירטשאַפט, אַזוי אַז דער גירוש וואָלט זיי אינ־גאַנצן געמאַכט פאַר אָרימעלייט. האָבן זיך טאַקע אַ סך אידן געלאָזט שמדן, בלייבנדיק אין האַרצן בּיי זייער אַלטן גלויבן; אַנדערע האָבן געפּרוּבט עמיגרירן קיין פראַנקרייך, אָבער דאָ האָט זיך דער פראַנ־קישער קיניג דאַגאָבערט דערשראָקן און, ווי מיר האָבן שוין פריער דערציילט, געהייסן טרייבן אידן אויך פון זיין לאַנד. איז ווידער גע־בליבן נאָר איין וועג: ווערן פאַלשע קריסטן. אָבער מיט דער צייט איז די לאַגע פון אַזעלכע אַ נ וּ ס י ם, געצוואונגענע צום שמד, געוואָרן ערגער ווי די לאַגע פון יידן, וואָס האָבן זיך אָפן געהאַלטן בּיי זייער גלויבן. אין איינעם פון די טאָלעדער סינאָדן איז אָנגענומען געוואָרן אַ בּאַשלוס, אַז אויף להבא זאָל מען ניט טויפן אידן מיט געוואַלט, אָבער די, וואָס האָבן זיך שוין געטויפט, טאָרן זיך ניט אומקערן צוּ אידישקייט, און אויב זיי וועלן דאָס טאָן, מוזן זיי האַרט בּאַשטראָפט ווערן. דאָ האָבן זיך אָנגעהויבן די גרעסטע יסורים פאַר די שפּאַנ״שע אידן. מען האָט נאָכגעשפּירט נאָך די פאַלשע קריסטן, ווי פירן זיי זיך, צי גייען זיי זונטאָג אין דער קירך אָדער זיי היטן אָפּ שבּת בּיי זיך אין הויז, ווי ערציען זיי זייערע קינדער, צי עסן זיי טרייפע שפּייזן אָדער נאָר כּשר. האָט מען וועמען עס איז געכאַפּט בּיי אָפּהיטן אידישע מנהגים, פלעגט מען אים אַריינוואַרפן אין תּפיסה, שלאָגן און שמייסן, אויסרייסן די האָר פון קאָפּ, אָפּנעמען בּיי אים די קינדער און אַוועק־געבן אין די קלויסטערס פון די קאַטוילישע מאָנאַכן. פיל מאָל האָבן די פאַלשע קריסטן אָנגעגעבן אין די טאָלעדער סינאָדן אונטערטעניקע בּקשות, אַז זיי וועלן שוין זיין גוּט און פרום, דאַווענען אין דער קירך און אָפּהיטן אַלע קריסטלעכע מנהגים, נאָר מען זאָל זיי ניט נויטן עסן חזיר־פלייש, ווייל זיי קענען דאָס ניט פאַרטראָגן.

אַזוי האָבן זיך די שפּאַנישע אידן געפּלאָגט גאַנצע הונדערט יאָר, בּיז וואַנען זיי האָבן דערהערט, אַז פון אַפריקע גייט אויף שפּאַניע די אַראַבּישע אַרמיי. האָבן זי זיך דורך זייערע אַפריקאַנישע בּרידער צוּ־גויפגערעדט מיט די אַראַבּער און צוגעזאָגט זיי הילף בּיי דער עראָבּע־רונג פון לאַנד. די אַראַבּער האָבן זיך אַריינגעריסן אין שפּאַניע דורך דעם שמאָלן ים־פּאַס פון גיבּראַלטאַר, האָבן איינגענומען די הויפּט־

שטאָט טאָלעדאָ, דעם נעסט פון פאַנאַטישע נלָחים, און נאָך אַנדערע שטעט (יאָר 711). אידן האָבן מיט פרייד באַגריסט די נייע אַראַבישע הערשער, מיט דער האָפענונג, אַז דער מוסולמענישער פאַנאַטיזם וועט ניט זיין אַזוי שרעקלעך ווי דער קריסטלעכער. און זייער האָפענונג האָט זיי טאַקע ניט אָפּגענאַרט. עס האָט זיך אָנגעהויבן די אויפבלי־צייט פון אַראַביש־אידישער קולטור אין שפּאַניע.

עס איז געווען נאָך אַ ווינקל אין אייראָפּע, וואו אידישע ישובים האָבן זיך געגרינדעט אין דער גאָר אַלטער גריכיש־רוימישער צייט. אויף די ברעגעס פון שוואַרצן יָם צו צָפון־זייט, אויף דעם האַלבאינזל טאַווורידאַ אָדער קרים האָבן זיך אידן באַזעצט אין די גריכישע קאָלאָניעס, ווי אומעטום אין דער העלעניסטישער דיאַספּאָראַ. ווען די רוימער האָבן חָרוב געמאַכט ירושָלים, זיינען שוין געווען אידישע קהילות אין דער קרימער באָספּאָראַנישער מלוכה, אין די שטעט פאַנטי־קאַפּיי (היינט קערטש), טעאָדאָסיע (פעאָדאָסיע) און כערסאָנעס (היינט סעוואַסטאָפּאָל). זיי האָבן געשטאַמט פון גריכנלאַנד, גערופן זיך מיט גריכישע נעמען און גערעדט גריכיש, ווי עס איז צו זען פון זייערע אויפשריפטן אויף מַצבות און אַנדערע דענקמעלער. די קהילות האָבן געהייסן אויף גריכיש: „סינאַגאָגעס“ (פאַרזאַמלונגען). אונטער דעם אידישן איינפלוס זיינען אַ סך גריכישע געצנדינער געוואָרן האַלבע אידן: זיי האָבן זיך גערופן „פאַרערער פון דעם העכסטן גאָט“; אָבער שפּע־טער, ווען אין קרים האָט אַריינגעדרונגען דאָס קריסטענטום, זיינען זיי געוואָרן קריסטן. קרים האָט דאַן געהערט צו דער ביזאַנטישער אימ־פּעריע, און די גריכישע בישאָפן האָבן אויך געפרובט צווינגען אידן צו טויפן זיך; אָבער דער פרוב האָט זיך ניט איינגעגעבן.

שפּעטער, פון אַכטן ביז סוף צענטן יאָרהונדערט, האָט אין יענע לענדער, צווישן דעם קאַספּישן און דעם שוואַרצן יָם, געהערשט אַ פאָלק, וואָס איז געקומען פון פערסיע און קאַווקאַז און איז געוואָרן אַ נאָענטער מחותן מיטן אידישן פאָלק. דאָס זיינען געווען די כאַזאַרן (כוזרים). זייער קיניג, אַ געצנדינער, און אַ טייל פון פאָלק האָבן אָנ־גענומען דעם אידישן גלויבן; דער קיניג האָט זיך גערופן כ אַ ג אַ ן (פון העברעאישן כּוהן אָדער טאָטערישן „קהאַן“) און האָט געשיצט אין זיינע לענדער אידן, קריסטן און מוסולמענער. די קריגערישע כאַ־

זאַרן האָבן פאַרשפּרייט זייער הערשאַפט אויך אויף די סלאַווישע לענ־דער, ביז דער גרויסער שטאָט קיעוו, וואו צו יענער צייט האָבן שוין געלעבט אידן. ערשט צום סוף פון צענטן יאָרהונדערט האָבן די סלאַוויש־רוסישע פירשטן חרוב געמאַכט די הויפּטשטאָט פון די כאַ־זאַרן אויפן ברעג פון קאַספּישן ים, וואו עס פאַלט אַריין דער גרוי־סער רוסישער טייך וואָלגאַ. דער לעצטער כאַזאַרישער קיניג איז גע־ווען יוסף, וואָס האָט גראָד אין יענער צייט געהאַלטן ביי דער־נעענטערן זיך מיט די שפּאַנישע אידן. די כאַזאַרן האָבן אינגיכן פאַר־לאָרן זייער מאַכט און האָבן זיך צונויפגעמישט מיט אַנדערע פעלקער, אַ טייל אויך מיט אידן.

---

28. אידן אין דער אימפּעריע פון קאַרל דעם גרויסן און זיינע נאָכפאָלגער

(פון אַכטן ביז עלפטן יאָרהונדערט נאָכן קריסט)

אין דער צווייטער העלפט פון אַכטן יאָרהונדערט האָט דער פראַנ־קישער קיניג קאַרל דער גרויסער פאַראייניקט אונטער זיין הערשאַפט אַלע לענדער פון מיטל־אייראָפּע צוזאַמען מיט איטאַליע און האָט אַזוי אַרום געשאַפן די נייע קריסטלעכע אימפּעריע. דער רוימישער פּויפּסט האָט געקרוינט קאַרלען מיט דעם טיטול „אימפּע־ראַטאָר“ (קיסר), און די קריסטלעכע בישאָפן האָבן געהאַט אַ שטאַרקן איינפלוס אויף דער מלוכה־פירונג; אָבער די וועלטלעכע מאַכט איז גע־ווען שטאַרקער פון דער קירכלעכער און האָט ניט דערלאָזט צו אַזעלכע מיאוסע מעשים, ווי געוואַלט־טויפן פון אידן. אין דער צייט פון קאַרל דעם גרויסן האָט זיך די לאַגע פון אידן פאַרבעסערט אין דריי פאַר־אייניקטע לענדער: פראַנקרייך, דייטשלאַנד און איטאַליע. אידישע רייכע סוחרים האָבן געפירט האַנדל־געשעפטן אין די דאָזיקע לענדער און אויך מיט דעם אַזיאַטישן און אַפריקאַנישן אויסלאַנד, מיט בבֿל, ארץ־ישראל און מצרים, וואו עס האָט נאָך געבליט דער אַראַ־בישער קאַליפאַט. אַראַבישע רייזנדע פון יענער צייט באַשרייבן, ווי אידישע גרויסהענדלער פלעגן אַרומפאָרן מיט זייערע סחורות פון פראַנק־רייך ביז בבֿל און צוריקפירן אַהיים סחורות פון ווייטן מזרח. אַזוי האָט

דאָס צעזייטע און צעשפּרייטע פֿאָלק פֿאַרבונדן דורך וועלט־האַנדל די אַלטע און די נייע וועלט, אַזיע מיט אייראָפּע.

די אידישע ישובים אין אייראָפּע האָבן זיך פֿאַרגרעסערט. עס זיינען אויסגעוואַקסן גרויסע און קליינע קהילות, וואָס האָבן געהאַט אַן איינענע פֿאַרוואַלטונג. איבער אַלע קהילות איז געשטאַנען אַ מלוכה־באַאַמטער מיטן טיטול „מאַגיסטער פֿאַר אידן", וואָס האָט געזאָלט שיצן די אידישע בירגער־רעכט און האַנדלס־אינטערעסן. דער קיסר לודוויק דער פֿרומער, קאַרל דעם גרויסנס זון, האָט אַליין געשיצט די אידן קעגן פֿיינדלעכע קאַטוילישע גלחים. דער בישאָף פֿון ליאָן, אַגאָבאַרד, האָט געפֿירט אין לאַנד אַ שטאַרקע אַגיטאַציע קעגן אידן: ער האָט געהאַלטן רעדעס אין די קלויסטערס און געשריבן ביכער צו באַווייזן, אַז די אידישע באַפֿעלקערונג איז אַ סכּנה פֿאַר קריסטן, אַז די „פֿאַרפֿלוכטע אַלטע סינאַגאָגע" קען פֿאַרפֿירן און פֿאַרדאַרבן די „ריינע יונגע קירך". אָבער לודוויק, כאָטש ער איז געווען פֿרום, האָט ניט דערלאָזט, אַז פֿון דעם בישאָפֿס רייד זאָל אַרויסקומען עפּעס שלעכטס פֿאַר אידן.

פֿאַר זיין טויט האָט לודוויק דער פֿרומער צעטיילט זיין אימפּעריע צווישן זיינע זין. איינער האָט באַקומען דעם טיטול פֿון אַ קיניג אין פֿראַנקרייך, דער אַנדערער אין איטאַליע, דער דריטער אין דייטשלאַנד. די נייע מלכים פֿון זייער זייט האָבן אויך פֿונאַנדערגעטיילט די מאַכט צווישן זייערע פֿעאָדאַלן — די גרויסע לאַנדבאַזיצער, די גראַפֿן און באַראָנען, וואָס האָבן געהאַט אַ סך ערד און מאַיאָנטקעס, פּויערים און קנעכט. אַזוי זיינען די אמתע הערשער אומעטום געווען די פֿעאָדאַלן. יעדער גראַף אין זיינע שטעט און דערפֿער האָט געטאָן וואָס ער וויל. האָט אים געלוינט, האָט ער געשיצט דעם אידן, וואָס פֿלעגט אים רייך באַצאָלן אי פֿאַר די אַרענדירטע ערד־חלקים, אי פֿאַר דער ערלויבעניש צו פֿירן האַנדל; און אויב ניט, אָדער אויב די פֿאַנאַטישע גלחים האָבן דעם פֿריץ אויפֿגערייצט, האָט ער דעם אידן גערדריקט. אַזוי, למשל, האָט דער גראַף פֿון טולוז (דרום־פֿראַנקרייך) איינגעפֿירט אַזאַ מנהג: איינמאָל אין יאָר, פֿאַר דעם קריסטלעכן פּסח, פֿלעגט ער רופֿן צו זיך דעם פֿאָרשטייער פֿון דער אידישער קהילה אין טולוז און דערלאַנגען אים אַ פּאַטש אין פּנים, כּדי צו דערמאָנען אים, ווי אידן

האָבן געפּייניקט קריסטוםן; פון דעם פּאַטש האָט זיך די קהילה געמוזט אויסקויפן מיט אַ באַזונדערן אָפּצאָל. אין אַנדערע שטעט פלעגט די קריסטלעכע באַפעלקערונג, אויפגעהעצט פון די גלחים, אָנפאַלן אין די פּסח-טעג אויף אידן אין די גאַסן, שלאָגן זיי און וואַרפן שטיינער אין זייערע הייזער.

אין צענטן יאָרהונדערט האָט זיך אין מיטל-אייראָפּע באַזונדערס פאַרשטאַרקט דייטשלאַנד, אונטער דער הערשאַפט פון אַן איי-גענער קיניג-דינאַסטיע. דער דייטשער קיניג אָטאָ דער גרויסער, פון דער זאַקסישער דינאַסטיע, האָט זיך געלאָזט קרוינען אין רוים מיט דעם טיטול „אימפּעראַטאָר", האַלטנדיק זיך פאַר אַ יורש פון קאַרל דעם גרויסן און די אַלטע רוימישע קיסרים. אָטאָ דער ערשטער און זיינע נאָכפאָלגער האָבן געלאָזן די אידן פריי לעבן אין דייטשלאַנד; דאָס אייגענע האָבן געטאָן די פעאָדאַלן, אי די וועלטלעכע (גראַפן, באַראָנען) אי די קירכלעכע (בישאָפן), וואָס האָבן געקוקט אויף די אידן אין זייערע שטעט ווי אויף אַן אייגנטום. עס פלעגט אָפּט פּאַסירן, אַז אַיין גראַף פלעגט פאַרקויפן דעם אַנדערן זיין שטיק לאַנד צוזאַמען מיט די אידן, וואָס האָבן דאָרטן געלעבט, ווייל אידן זיינען געווען אַ קוואַל פון הכנסה: זיי האָבן געצאָלט דעם לאַנדבאַזיצער גרויסע שטייערן און אַרענדע-געלט. אָרגאַניזירטע אידישע קהילות זיינען אין יענער צייט געווען אין די שטעט פון רייַנלאַנד און אין דער פּראָווינץ לאָטרינגען, צווישן דייטשלאַנד און פראַנקרייך (מאַינץ, וואָרמס, קעלן, מעץ).

מיט די קהילות האָבן אָנגעפירט די רבנים, וואָס האָבן דאָ גע-שפּילט די ראָלע פון די גאונים אין בבל. דער ערשטער פון די באַ-רימטע רבנים אין אייראָפּע איז געווען גרשום מאור הגולה (דער שיין פון גלות), דער באַגרינדער פון אַ תלמודישער ישיבה אין מאַינץ. ער האָט אַרויסגעגעבן נייע „תקנות", געזעצן, וואָס זיינען געווען צוגעפּאַסט צום לעבן פון די אייראָפּעאישע אידן. אַזוי, למשל, האָט ער פאַרבאָטן האָבן מער ווי איין ווייב (חרם דרבנו גרשום), צום אונטערשייד פון די אַזיאַטישע אידן, וואָס פלעגן אין געוויסע פאַלן נעמען אַ צווייטע ווייב ביים לעבן פון דער ערשטער. פון רבי גרשומס ישיבה זיינען אַרויס גרויסע געלערנטע, וואָס מען האָט זיי גערופן „חכמי לותיר", ד. ה. געלערנטע פון לאָטרינגען. זיי זיינען געוואָרן

רבנים אין די קהילות פון מעץ, וואָרמס, מאַינץ און אין די נאָענטע שטעט פון פראַנקרייך. דער גרעסטער פון זיי איז געווען רש״י (א פאַרקירצטער נאָמען, ראשי תיבות פון רבי שלמה יצחקי). אין דער יוגנט האָט רש״י געלערנט אין די תלמודישע ישיבות פון וואָרמס און מאַינץ און שפּעטער האָט ער זיך אומגעקערט אין זיין געבורטשטאָט טרואַ (טראָיעס) אין פראַנקרייך. דאָרטן האָט ער זיך פאַרנומען מיט א זייער וויכטיקער אַרבעט: שרייבן א פּירוש (קאָמענטאַר) צום תלמוד. פריער פלעגט מען דעם תלמוד מוזן לערנען מיט דער הילף פון א לערער, ווייל ס'איז געווען שווער צו פאַרשטיין די אַראַמעאישע שפּראַך פון דער גמרא און די טיפע געדאַנקען פון די פאַרצייטיקע אמוראים. רש״י האָט מיט זיין קלאָרער העברעאישער שפּראַך קורץ דערקלערט אַלע שווערע אויסדרוקן פון תלמודישן טעקסט, אַזוי אַז יעדערער האָט אים געקענט פאַרשטיין. מיט רעכט האָט מען געזאָגט, אַז ער האָט געגעבן א שליסל צום פאַרשלאָסענעם תלמוד. ער האָט אויך געמאַכט א פּירוש צו דער תורה און אַנדערע ביכער פון דער ביבל; דאָ האָט ער אָפט איבערגעזעצט די שווערע ווערטער אויף פראַנצויזיש מיט העברעאישע אותיות. די פראַנצויזישע און דייטשע אידן האָבן גערעדט אין דער לאַנד־שפּראַך, און מען האָט ביים לערנען אין די שולן געמוזט פאַרטייטשן אויף דער שפּראַך אַלע טעקסטן פון די הייליקע ביכער. שפּעטער פלעגט מען אין אַלע חדרים לערנען קינדער „חומש מיט רש״י", „גמרא מיט רש״י"; רש״יס פּירוש האָט זיך געדרוקט צוזאַמען מיט דעם טעקסט פון דעם תנ״ך און פון דעם תלמוד־בבלי.

אויך איטאַליע איז אין יענער צייט געוואָרן א צענטער פאַר אידישער קולטור. די אַלטע אידישע קהילה אין רוים איז געשטאַנען אונטער דעם שוץ פון דעם פּויפּסט, דעם קיסר פון דער קריסטלעכער קירך; די קהילות אין צפון־איטאַליע אָדער לאָמבאַרדיע (וועראָנאַ, פּאַוויאַ און אַנדערע) זיינען געווען א צייט אונטערטעניק די דייטשע קיסרים; אין דרום־איטאַליע זיינען די גרויסע אידישע קהילות אין נעאַפּאָל, סאַלערנאָ, באַרי און אַנדערע שטעט געווען אָפּהענגיק פון די ביזאַנטישע הערשער, און אין די שטעט פון סיציליע (פּאַלערמאָ, מעסינאַ און אַנדערע) האָבן גע־

הערשט די אַראַבער. אַזוי זיינען זיך אין איטאַליע צונויפגעקומען פאַרשיידענע פעלקער, רעליגיעס און קולטורן, און צווישן זיי האָט זיך ברייט אַנטוויקלט אויך די אידישע קולטור. מען הערט צו יענער צייט פון תלמודישע ישיבות און גרויסע געלערנטע אין איטאַליע; עס באַוויזן זיך סימנים פון א העברעאישער ליטעראַטור. איינער האָט איבערגעאַרבעט אויף העברעאיש די גריכיש געשריבענע אידישע געשיכטע פון יוסף פלאַוויוס (דאָס בוך „יוסיפון“, וואָס מען האָט שפּעטער איבערגעזעצט אויף אידיש פאַר דייטשע און פּוילישע אידן). מען האָט געשריבן תפילות און סליחות אין העברעאיש. אָבער די בעסטע ווערק פון דער אידישער ליטעראַטור זיינען געשאַפן געוואָרן ניט אין איטאַליע, נאָר אין אַן אַנדער טייל פון דרום־אייראָפּע — אין שפּאַניע.

28. „יוסיפון“ ערשטע אויסגאַבע אין אידיש (ציריך 1546)

29. די „גאָלדענע צייט“ אין אַראַבישער שפּאַניע

נאָכדעם ווי די אַראַבער האָבן זיך אַריינגעריסן אין שפּאַניע, האָט נאָך לאַנג געדויערט ביז וואַנען זיי האָבן דורך בלוטיקע מלחמות אַרויסגעשטופּט די קריסטלעכע הערשער פון דרום־טייל און האָבן דאָרט געגרינדעט זייער אייגענע מלוכה. אין צענטן יאָרהונדערט האָט

זיך דאָ געבילדעט אַן אַראַבישער קאַליפאַט מיט דער הויפּטשטאָט קאָרדאָווא און מיט נאָך גרויסע שטעט: סעווילא, גראַנאַדאַ, לוסענאַ; אַפילו די געוועזענע הויפּטשטאָט פון די וועסטגאָטן, טאָלעדאָ, אין מיטל-שפּאַניע האָט אויך געהערט צום אַראַבישן קאַליפאַט. אין דער צייט, ווען אַ סך קריסטן האָבן אָנגענומען דעם איסלאַם און האָבן זיך צונויפגעמישט מיט די אַראַבער, זיינען די אידן געבליבן ביי זייער גלויבן און פאָלק. זיי האָבן געלעבט מיט די אַראַבער אין פריינדשאַפט און געבילדעטע אידן פלעגן אָפט פאַרנעמען הויכע שטעלעס אין דער רעגירונג.

ביי דעם קאָרדאָווער קאַליף אַבדוראַכמאַן איז געווען אַ אידישער מיניסטער חיסדאַי אבן-שאַפּרוט, אַ קענער פון פרעמדע שפּראַכן און פון דער „חָכמַת הָרפוּאָה", מעדיצין. קיין קאָרדאָווא פלעגן קומען פאַרטרעטער (אַמבאַסאַדן) פון פאַרשיידענע אייראָפּעאישע מלכים צוליב פּאָליטישע ענינים, איז חיסדאַי געווען דער פאַרמיטלער צווישן זיי און דעם קאַליף; ער פלעגט אויך ענטפערן אויף די בריוו, וואָס דער קאַליף האָט באַקומען פון פרעמדע רעגירונגען. דער אידישער מיניסטער האָט געדינט אויך זיין אייגענעם פאָלק: ער האָט געזאָרגט וועגן דער אויפהאַלטונג פון אידישע קהילות און שולן און איז אָנערקענט געוואָרן אַלס „נשיא" אָדער עקסילאַרך פון שפּאַנישע אידן. אין זיין צייט האָט זיך געגרינדעט אין קאָרדאָווא אַ תלמודישע ישיבה דורך איינעם אַ רַב, וואָס איז געקומען פון בָּבל. וועגן דעם דערציילט מען אַזאַ מעשה:

נאָכן טויט פון רבי סעדיָה גָאוֹן, ווען די ישיבוֹת אין בָבל זיינען געפאַלן, האָבן זיך פון דאָרטן אַוועקגעלאָזט אויף דער וועלט פיר געלערנטע רַבָּנים צו קלייבן געלט אויף אויסהאַלטן די ישיבוֹת. אין וועג אויפן יַם איז זייער שיף פאַרכאַפּט געוואָרן פון אַראַבישע מאַטראָסן, וואָס האָבן די אידישע משוּלָחים געפאַנגען און פאַרקויפט פאַר קנעכט אין פאַרשיידענע לענדער. איינער פון די „פיר געפאַנגענע" רבי מוֹשה בּן חָנוֹך, איז אויסגעקויפט געוואָרן דורך קאָרדאָווער אידן. קיינער האָט ניט געוואוסט ווער ער איז, און מען האָט אים געהאַלטן פאַר אַ פּראָסטן אָרימאַן. איינמאָל זיצט רבי מוֹשה אין קאָרדאָווער בית-המדרש און הערט זיך צו, ווי דער רַב פון דער קהילה לייענט אַ שיעור

(לעקציע) אין תּלמוד און דערקלערט דעם טעקסט ניט ריכטיק; איז ער אויפגעשטאַנען און האָט געגעבן אַ ריכטיקע דערקלערונג. מען האָט דעם אָרימאַן געשטעלט עטלעכע שווערע קשיות, און ער האָט זיי אַלע פאַרענטפערט. דאָ האָט דער אַלטער רב געזאָגט צום עולם: „איך קען מער ניט זיין אייער רבֿ, אָט דער אָרימער וואַנדערער איז אַ גרעסערער קענער ווי איך און ער האָט רעכט צו זיין אייער פירער". די קאָרדאָווער קהילה האָט טאַקע אָנגענומען רבי מושהן פאַר אַ רב; ער האָט דאָרטן געגרינדעט אַ ישיבה און אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן אין שפּאַניע יענע תּלמודישע וויסנשאַפט, וואָס ער האָט געבראַכט פון בבֿל. דער מיניסטער חיסדאַי האָט אים געשטיצט, ווי אויך אַנדערע געלערנטע, וואָס האָבן זיך באַוויזן אין שפּאַניע.

חיסדאַי האָט זיך אינטערעסירט מיט אַלץ, וואָס עס טוט זיך אין דער אידישער וועלט. איינמאָל האָט ער געהערט, אַז ערגעץ וואו צווישן אַזיע און אייראָפּע האָט זיך געבילדעט „אַ אידישע מלוכה", דאָס אויבנדערמאָנטע כאַזאַרן־לאַנד צווישן קאַספּישן און שוואַרצן ים. דורך רייזנדע פון ווייטע מדינות האָט חיסדאַי געשיקט אַ בריוו צום כאַזאַרישן קיניג און געבעטן אים מודיע זיין, צי איז דאָס אמת, אַז אידן האָבן אויף דער וועלט אַ שטיק לאַנד מיט אַן אייגענער רעגירונג. ער האָט באַקומען אַ תּשובֿה פון דעם לעצטן כאַזאַרישן קיניג יוסף. עטלעכע יאָר איידער די רוסן האָבן חרובֿ געמאַכט זיין הויפּטשטאָט אויף דער וואָלגאַ (אויבן, קאַפּיטל 27, צום סוף). דעם אידישן מיניסטער איז שוין ניט באַשערט געווען צו טרייסטן זיך מיטן טרוים וועגן אַ זעלבסטשטענדיקער אידישער מלוכה.

אין אָנהויב פון עלפטן יאָרהונדערט איז דער קאָרדאָווער קאַליפאַט צעטיילט געוואָרן צווישן עטלעכע קליינע מלכים. איינער פון זיי, דער קיניג פון גראַנאַדאַ, האָט אויך געהאַלטן ביי זיך אַ אידישן מיניסטער, דעם באַרימטן שרייבער, רבי שמואל הנגיד. דער געלערנטער תּלמודיסט שמואל, וואָס האָט געשריבן זייער שיין העברעאיש און אַראַביש, האָט געלעבט פריער אין דער שטאָט מאַלאַגאַ, נאָענט צו גראַנאַדאַ; זיין פּרנסה האָט ער געצויגן פון אַ קרעמל מיט בשמים (געווירצן). איינמאָל איז צו אים געקומען די דינסט פון גראַנאַדישן וויזיר (ערשטן מיניסטער), וועמעס פאַמיליע האָט געוואוינט אין

שכנות מיט שמואלס הויז, און האָט אים געבעטן אָנשרייבן פאַר איר א בריוו צו איר בעל־הבית אין גראַנאַדאַ. דער וויזיר איז געווען אַנטציקט פון דעם שיינעם אַראַבישן סטיל און פון דער פיינער האַנט־שריפט אין בריוו, און קומענדיק קיין מאַלאַגאַ האָט ער זיך באַקאָנט מיט שמואלן. אין דעם אידישן קרעמער האָט ער דערזעען א הויך גע־בילדעטן און קלוגן מאַן און האָט אים מיטגענומען קיין גראַנאַדאַ אַלס סעקרעטאַר. אינגעכן איז דער אַלטער וויזיר געשטאָרבן. פאַרן טויט האָט ער אַן עצה געגעבן דעם גראַנאַדישן קיניג, ער זאָל באַשטימען פאַר א וויזיר שמואלן, און דער קיניג האָט טאַקע אַזוי געטאָן. כמעט דרייסיק יאָר האָט רבי שמואל פאַרנומען די שטעלע פון א וויזיר אין גראַנאַדאַ און האָט געפירט אַלע פּאָליטישע געשעפטן פון דער קליינער מלוכה. די פרומע מוסולמענער זיינען ניט געווען צופרידן מיט זייער קיניג, וואָס האַלט א אידישן מיניסטער; אין לאַנד האָט מען שטאַרק אַגיטירט קעגן שמואלן און קעגן אידן בכלל, וואָס האָבן זיך פאַרמערט אין לאַנד און האָבן באַקומען א אייגענעם „נגיד“: אַזאַ טיטול, דאָס זעלבע וואָס „נשיא“ (פירשט), האָט רבי שמואל באַקומען אַלס פירער פון די אידישע קהילות. די געבילדעטע אַראַבער האָבן אָבער אויך געשעצט די גרויסע קענטענישן פון דעם וויזיר אין שפּראַכן און וויסנ־שאַפטן. אין דער העבּרעאישער ליטעראַטור איז שמואל הנגיד באַרימט געוואָרן אַלס ערשטער דיכטער, וואָס האָט אין שפּאַניע געשריבן געריימטע שירים אין דער באַנייטער נאַציאָנאַלער שפּראַך (געזאַמלט אין זיינע ביכער „בן־תהילים“, בן־משלי“ און בן־קוהלת“).

די פיינדשאַפט פון די מוסולמענישע פאַנאַטיקער צו א אידישן וויזיר האָט זיך אַרויסגעוויזן נאָכן טויט פון רבי שמואלן, ווען זיין זון יוסף הנגיד האָט פאַרנומען זיין הויכע שטעלע. איינמאָל, בשעת א מלחמה צווישן דעם גראַנאַדישן קיניג און דעם פירשט פון א נאָענטער קליינער מלוכה, האָט זיך א באַנדע אַראַבער אַריינגעריסן אין פּאַלאַץ פון יוסף הנגיד, האָט אים געהרגעט און אויסגערויבט הונדערטער אידישע הייזער אין גראַנאַדאַ (אין יאָר 1066).

אויך ביי אַנדערע הערשער פון די קליינע אַראַבישע מלוכות אין שפּאַניע (סעווילאַ, סאַראַגאָסאַ) האָבן געבילדעטע אידן פאַרנומען הויכע שטעלעס, אַלס וויזירס און פינאַנץ־אַגענטן. אַפילו אין קאַסטיליע, דער

קריסטלעכער מלוכה אין צָפון-שפּאַניע, האָט דער קיניג אַלפאָנס VI געמוזט אָנקומען צו אידישע דיפּלאָמאַטן ביי זיינע פאַרהאַנדלונגען מיט די שכנישע אַראַבישע הערשער. ער האָט באַקומען דערפאַר אַ שאַרפן בריוו פון רוימישן פויפּסט, וואָס האָט אים פאַרגעהאַלטן, אַז ער „דערהויבט דעם שָטנס סינאַגאָגע און דערנידעריקט די קריסטלעכע קירך"; אָבער אַלפאָנס האָט דעם „הייליקן פאָטער" ניט געפאָלגט און זיינע אידישע באַאַמטע ניט אָפּגעזאָגט.

אין יענער צייט האָט אויפגעבליט די אַראַביש-אידישע ליטעראַטור. דער עלפטער און צוועלפטער יאָרהונדערט הייסן „די גאָלדענע צייט פון דער אידישער ליטעראַטור". נאָך שמואֵל הַנגיד האָבן זיך באַוויזן אַ גרויסע צאָל געלערנטע, פּאָעטן און דענקער, וואָס האָבן געשריבן העברעאיש און אַראַביש. אין שפּאַניע האָט מען זיך ניט אַזוי פיל פאַרנומען מיטן תלמוד ווי אין בָבל, נאָר מען האָט פריי געפאָרשט רעליגיעזע און פילאָזאָפישע פראַגן און געשריבן שיינע שירים מיט אַ רעליגיעזן אָדער וועלטלעכן אינהאַלט. שלומה בֶּן גבירול (גאַביראָל) פון מאַלאַגאַ האָט פאַרפאַסט אין העברעאיש יענע טרויעריקע תפילות וועגן דעם גורל פון אידישן פאָלק, וואָס ביז היינט לייענט מען זיי נאָך אין די שולן, באַגיסנדיק זיך מיט טרערן. אין איינער פון די דאָזיקע תפילות פאַרגלייכט ער די אידישע נאַציע מיט אַ טויב צווישן ווילדע חַיות אין דער קריסטלעכער און מוסולמענישער וועלט. „יִשמעאֵל (דער אַראַבער) איז ווי אַ לייב און עֵשָו (דער קריסט) ווי אַ רויבפויגל: לאָזט איינער אָפּ אַ ווילע—כאַפּט אונז דער אַנדערער". גבירול האָט אויך געשריבן אין אַראַביש זיין פילאָזאָפיש ווערק „דער קוואַל פון לעבן", וואָס איז שפּעטער פאַרשפּרייט געוואָרן צווישן געלערנטע קריסטן אין אַ לאַטיינישער איבערזעצונג אונטער אַ פאַלשן נאָמען אַוויצעבראָן. נאָך גבירולס מוסטער האָט אויך געשריבן פיל טרויעריקע נאַציאָנאַלע תפילות אָדער „סליחות" דער גראַנאַדער פּאָעט משה אִבן עֶזרא. אין אַנדערע שירים באַזינגט אבן עזרא אויך די זאָרגן און צָרות פון דעם יָחיד, פון יעדן מענטש, וואָס טראַכט וועגן די העכערע פראַגן, וועגן דעם זין פון לעבן. די אידישע געבעט-ביכער זיינען פול מיט זיינע סליחות. אָבער זיינע פילאָזאָפישע ווערק, וואָס ער האָט געשריבן, זיינען ווייניק באַקאַנט.

דער גרעסטער אידישער דיכטער און דענקער פון יענער צייט איז געווען יהודה הלוי פון טאָלעדאָ. אין זיינע ציון־לידער (ציאָנידן) האָט ער אויסגעגאָסן זיין הייסע בענקשאַפט נאָך דעם הייליקן לאַנד, ארץ־ישראל, פאַר וועלכן עס האָבן דאַן געפירט אַ מלחמה אֱדום און עֲרָב, די קריסטלעכע קרייצטרעגער און די מוסולמענער. דאָס ליד „ציון הלא תשאלי“, וואָס מען לייענט נאָך היינט אין אַלע אידישע שולן אין טאָג פון תשעה־באָב, הויבט זיך אָן מיט אַ פראַגע פון דעם דיכטער:

בענקסט די אויך נאָך דיינע קינדער, מוטער ציון,
ווי זיי, צעזייטע און צעשפּרייטע בענקען?

און ווייטער גיסט אויס דער דיכטער זיין האַרץ פאַר זיין געליבטער ציון:

מיך ציט צו דיר. מיין האַרץ גייט אויס נאָך יענע ערטער,
וואו די אָבות האָבן זיך באַגעגנט מיט מלאָכים,
וואו די שכינה האָט גערוט...
וואו נעמט מען פליגלען? שטיקערווייז וואָלט איך מיין האַרץ
ווייט, ווייט אין דיינע ווײסטע בערג פאַרטראָגן,
כ'וואָלט צוגעפאַלן צו דער ערד, וואָלט זי אויסגעקושט,
איר יעדן פוסטריט, יעדעס שטיינדעלע באַזונדער,
און אומגעוואַנדערט וואָלט איך טאָג און נאַכט
אַ נאַקעטער, אַ באָרוועסער אויף דיינע חורבות!...

יהודה הלוי האָט ניט אויסגעהאַלטן און איז אויף דער עלטער אַוועקגעפאָרן קיין אֶרץ־ישראל, אָבער עס איז געווען אַ סכָּנה אַריינצוקומען אין דער הייליקער שטאָט ירושלים, וואָס איז דאַן געווען אין די הענט פון די פאַנאַטישע קרייצפאָרער. דער דיכטער האָט פאַרבראַכט אַ לענגערע צייט אין מִצרַים און דאָרטן געוואַרט אויף דער מעגלעכקייט צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. מען דערציילט, אַז ער איז טאַקע אַהין געקומען, העָרגאַנגען ביז די טויערן פון ירושלים און, דערזעענדיק די חרובע שטאָט, האָט ער זיך געוואָרפן אויף דער ערד, געקושט די שטיינער און באַגאָסן זיי מיט טרערן, זינגענדיק איינע פון זיינע „ציאָנידן“; דאָ איז אויף אים אָנגעפאָרן אַן אַראַבישער (אֶפשר

אַ קריסטלעכער) רייטער און האָט אים צעטראָטן מיט די פיס פון זיין פערד.

חוץ אַ גרויסער צאָל שירים אין אַ גלענצנדער העברעאישער שפראַך, האָט יהודה הלוי געשריבן אין אַראַביש אַ פילאָזאָפיש ווערק וועגן אידישקייט. אין אַ העברעאישער איבערזעצונג הייסט דאָס בוך „ספר הכוזרי", ווייל עס איז געשריבן אין דער פאָרם פון אַ שמועס צווישן אַ אידישן געלערנטן און דעם כאַזארישן (כוזרישן) מלך, וואָס האָט געוואָלט אָננעמען דעם אידישן גלויבן. דער מחבר וויל דאָ באַווייזן, אַז אידישקייט איז ניט אַ זאַך פון מענטשלעכן שכל, נאָר פון געפיל און צוטרוי צו דעם, וואָס עס האָבן אונז איבערגעגעבן אונזערע אורעלטערן, די אָבות אַבותינו, פון דור צו דור אין משך פון טויזנטער יאָרן. דער מענטשלעכער פאַרשטאַנד וואָלט ניט געקענט ברענגען אונז צום אמתן גאָט, צום באַשאַפער פון הימל און ערד, ווען גאָט אַליין וואָלט זיך ניט אַנטפּלעקט אויפן באַרג סיני און געגעבן דורך משהן זיינע געזעצן דעם אידישן פאָלק. דאָס אידישע פאָלק איז באַרופן פאַרשפּרייטן דעם אמתן גלויבן צווישן אַלע פעלקער און איז צווישן די פעלקער אַזוי ווי דאָס האַרץ צווישן די גלידער פון מענטש־לעכן גוף, דער קוואַל פון בלוט, וואָס באַלעבט דעם גאַנצן גוף. אידן האָבן געפונען דעם אמת, אין דער צייט ווען די אַלטע גריכן האָבן געפונען נאָר די שיינקייט; אין דער גריכישער חכמה וואַקסן בלויז בלומען, אָבער ניט קיין פרוכטן.

גאָר אַנדערש האָט פאַרשטאַנען דעם וועזן פון אידישקייט דער גרויסער דענקער מ ש ה ב ן ־ מ י מ ו ן, באַרימט אונטער דעם נאָמען מ י מ אָ נ י ד און ר מ ב "ם (ראשי תיבות פון רבי משה בן־מימון). ער האָט געוואָלט באַווייזן, אַז דער ריינער אידישער גלויבן שטימט אינגאַנצן מיט דעם מענטשלעכן שכל, וואָס איז אַליין אַ חלק פון גאָט. מען דאַרף ניט ג ל ו י ב ן אין דעם, וואָס מען קען ניט פ אַ ר ש ט יי ן. דער שכל רייניקט די אמונה און דערלאָזט זי ניט צום אַבערגלויבן. דעם לעצטן געדאַנק האָט דער רמב"ם גענומען ביי דעם אַלטן גריכישן פילאָזאָף אַריסטאָטעל (אַריסטו), וועמעס תורה איז גע־וועזן פאַרשפּרייט אין דער אַראַבישער ליטעראַטור פון יענער צייט. אין זיין אַראַביש געשריבענעם ווערק „מורה נבוכים" (דער פירער פון

די פאַרבלאָנדזשעטע) באַמיט זיך דער רמב"ם צופּאַסן די גרונד-געזעצן פון תּורת-מושה צו דער אַריסטאָטעלישער פילאָזאָפיע, אַזוי ווי אַמאָל האָט פילאָן דער אַלעקסאַנדריער צוגעפּאַסט די תּורה צו דער פילאָזאָפיע פון דעם אַלטן גריכישן דענקער פּלאַטאָן. דער רמב"ם האָט אויך סיסטעמאַטיש באַאַרבעט די צווייטע תּורה: דעם תּלמוד. אין זיין גרויסן בוך „מִשְׁנֶה-תּוֹרה" אָדער „יָד הַחֲזָקָה" (די צווייטע תּורה, די שטאַרקע האַנט), וואָס איז שוין געווען געשריבן העברעאיש, האָט ער צונויפגעשטעלט אַלע געזעצן פון דער יידישער רעליגיע, פאַמיליע-לעבן און געזעלשאַפט, ווי זיי האָבן זיך אַנטוויקלט אין ביידע תּורות. אין דער ערשטער אָפּטיילונג, וואָס הייסט „סֵפֶר-הַמַּדָּע" (בוך פון וויסן) האָט דער רמב"ם דערקלערט, ווי עס לעגן זיך אויפן שכל אַלע גרונד-געדאַנקען פון אידישקייט. אַזעלכע „עיקרים" (דאָגמעס) פון גלויבן האָט ער אויפגעציילט דרייצען: 1) גאָט איז דער באַשאַפער פון דער וועלט, 2) ער איז איין איינציקער, 3) ער האָט ניט קיין גוף און קיין קערפּערלעכע פאָרם, 4) ער איז אייביק, 5) מען דאַרף בעטן נאָר צו אים, 6) אַלע רייד פון די אידישע נביאים זיינען אֱמֶת, 7) תּורת מושה איז אֱמֶת, 8) גאָט אַליין האָט געגעבן די תּורה דורך מושהן און 9) זי וועט קיינמאָל ניט פאַרביטן ווערן אויף אַן אַנדער תּורה, 10) גאָט ווייס אַלע מעשים און געדאַנקען פון מענטשן, 11) ער באַלוינט פאַר גוטע מעשים און באַשטראָפט פאַר שלעכטע, 12) ווען עס איז וועט קומען משיח און מען דאַרף אויף אים שטענדיק וואַרטן, 13) ווען עס איז וועלן די טויטע לעבעדיק ווערן. די דאָזיקע דרייצען עיקרים ווערן נאָך ביז היינט געלייענט אין פיל שולן אַלע טאָג אין דער פרי נאָכן דאַווענען און יעדערער פון זיי הויבט זיך אָן מיט די ווערטער „אֲני מַאֲמִין" (איך גלויב).

דער רמב"ם האָט פאַרבראַכט זיין לעבן אין מַעֲרָב און מִזְרָח. געבאָרן אין קאָרדאָוואַ, האָט ער נאָך אין די יונגע יאָרן געמוזט פאַרלאָזן שפּאַניע, ווייל אַהין האָבן זיך אַריינגעריסן פון אַפריקע פאַנאַטישע מוסולמענער, די אַלמאָהאַדן, וואָס האָבן אומעטום געשלאָגן אידן און געניויט זיי צום שמד. נאָכדעם ווי ער האָט געוואַנדערט אין פאַרשיידענע לענדער און באַזוכט אויך אֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל, האָט ער זיך באַזעצט אין דער הויפּט-שטאָט פון מִצְרַיִם, קאַאירָאָ (פאָסטאַט), און איז געוואָרן

הויף־אַרצט בײַ דעם באַרימטן סולטאַן סאַלאַדין (ער האָט געלערנט מעדיצין און האָט געשריבן מעדיצינישע ווערק אין אַראַביש). בײַ די עגיפּטישע אידן האָט ער פאַרנומען די שטעלע פון אַ „נגיד", אַז עקסילאַרך. דער רמב"ם איז געווען באַרימט אין אַלע לענדער, וואו אידן האָבן געלעבט. ווען ער איז געשטאָרבן אין קאַאיראָ (יאָר 1204), האָבן זיין טויט באַוויינט אי אידן אי געבילדעטע אַראַבער. זיין קערפּער האָט מען אַריבערגעפירט אין דעם הייליקן לאַנד און באַגראָבן אין דער שטאָט טבריה.

29. רמב"ם

נאָך פיל געלערנטע און שרייבער האָט דאָס שפּאַנישע אידנטום געגעבן דער וועלט אין יענער „גאָלדענער צייט". דער שאַרפזיניקער אַבְרָהָם אִבְּן עֶזְרָא, וואָס האָט געשריבן אַ קלוגן פּירוש צו דער תורה און שיינע העברעאישע שירים, איז געווען אויך אַ קענער אין מאַטעמאַטיק, אַסטראָנאָמיע און פילאָזאָפיע. דער פילאָזאָף אַבְרָהָם אִבְּן דאַוד פון טאָלעדאָ איז געווען אויך אַ היסטאָריקער און האָט פאַרפאַסט דאָס בוך „סֵפֶר הַקַבָּלָה", וואו ער דערציילט, ווי די אידישע וויסנשאַפט האָט זיך אַנטוויקלט פריער אין בָּבֶל און שפּעטער אין שפּאַניע, ווי נאָך דורות פון „גאונים" זיינען געקומען „רַבָּנים". דער וועלט־רייזנדער בִּנְיָמִין פון טודעלאַ האָט דרייצן יאָר (פון 1160 ביז 1173) אומגערייזט אין אַלע לענדער, וואו עס געפינען זיך אידישע קהילות. איז זיין בוך „מַסְעוֹת בִּנְיָמִין" דערציילט ער וועגן אַלץ, וואָס ער האָט געזעען און געהערט אין אייראָפּע, אַזיע און אַפריקע. זיין בוך גיט אַ בילד פון אידישן לעבן אין דער גאַנצער וועלט אין דער צווייטער העלפט פון צוועלפטן יאָרהונדערט.

30. די קרייץ־צוגן אין מיטל־אייראָפּע

די גאָלדענע צייט פאַר די שפּאַנישע אידן איז געווען אַ פינסטערע צייט פאַר די דייטשע און פראַנצויזישע יידן. צום סוף פון עלפטן יאָר־הונדערט האָט זיך דאָ אויפגעהויבן צווישן די קריסטן אַ באַוועגונג, וואָס האָט אויפגערודערט די גאַנצע וועלט. אין אייראָפּע האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז אין הייליקן לאַנד פּאַלעסטינע ווערן קריסטן פאַרפאָלגט פון מוסולמענער. דער רוימישער פּויפּסט אורבאַן האָט אַרויסגעלאָזט אַן אויפרוף צו אַלע קריסטן, זיי זאָלן אויסטיילן פון זיך פרייוויליקע זעלנער און שיקן קיין פּאַלעסטינע אָפּצונעמען ביי די טערקן די הייליקע שטאָט ירושלים מיט קריסטוסעס קבֶר. אין פראַנק־רייך און דייטשלאַנד האָבן זיך אויף דעם רוף פון פּויפּסט אָפּגערופן צענדליקער טויזנט קריסטן פון אַלע קלאַסן. עס זיינען געגאַנגען פּויערים, וואָס מען האָט זיי צוגעזאָגט באַפרייען פון קנעכטשאַפט ביי די פּריצים, און פּריצישע „ריטער“, וואָס האָבן געהאָפט אָנרויבן פיל גוטס ביי די אַראַבער אין אַזיע; צו זיי זיינען צוגעשטאַנען אַלערליי אַוואַנטיו־ריסטן און באַנדיטן. גאַנצע מַחנות „קרייצטרעגער“ (מען האָט זיי אַזוי גערופן, ווייל זיי האָבן געטראָגן אויף די אויבערשטע קליידער צוגע־נייטע רויטע קרייצן, צלָמס) האָבן זיך צעגאָסן איבער די לענדער וואָס אַרום רהיין, אויף דער גרעניץ פון פראַנקרייך און דייטשלאַנד, גרייט צו גיין צום הייליקן לאַנד. דערווייל אָבער האָבן ווילדע באַנדעס קרייצ־טרעגער געראַבעוועט די באַפעלקערונג אין די ערטער, דורך וועלכע זיי זיינען דורכגעגאַנגען. די אידישע באַפעלקערונג פלעגט מען ניט נאָר ראַבעווען, נאָר אָפט אויך טויטן אָדער נויטן צו שמַד. דורכגייענדיק די שטעט, וואו אידן האָבן געלעבט, פלעגן די באַנדיטן זאָגן: „מיר גייען שלאָגן מוסולמענער אין ווייטע לענדער און דאָ לעבן זיך רואיק אידן, וואָס האָבן געלאָזט טויטן אונזער קריסטוסן. לאָמיר זיך פריער מיט זיי אָפּרעכענען!“

אין די טעג צווישן פּסח און שבועות פון יאָר 1096 האָבן זיך אין די רהיין־לענדער אָפּגעטאָן שרעקלעכע מעשים. אין די שטעט וואָרמס, קעלן, מאַינץ און פיל אַנדערע האָבן די קרייצטרעגער חרוב געמאַכט גרויסע אידישע קהילות. מען האָט געכאַפּט אידן און געפּאַדערט,

זיי זאָלן אָננעמען דעם קריסטלעכן גלויבן; ווער עס האָט דאָס ניט געטאָן, יענעם האָט מען געהרגעט אויפן אָרט. עס זיינען געקוילעט געוואָרן טויזנטער אידן; אָפּגייענדיק מיט בלוט, פלעגן זיי שרייען: שמע ישׂראל! אַנדערע פלעגן זיך אַליין נעמען דאָס לעבן, כדי ניט אַריינפאַלן אין די הענט פון די מערדער; עלטערן פלעגן קוילענען זייערע געליבטע קינדער פאַר מורא, אַז מען זאָל זיי ניט אָפּשמדן. אין דער אַלטער שטאָט וואָרמס האָט זיך אַ טייל פון דער אידישער קהילה באַהאַלטן אין דעם באַפעסטיקטן פּאַלאַץ פון דעם דאָרטיקן בישאָף. די קרייצטרעגער האָבן זיך געוואָלט אַריינרייסן אין פּאַלאַץ, אָבער דער בישאָף האָט זיי אָפּגעהאַלטן און צוגעזאָגט, אַז ער וועט איינרעדן די אידן זיי זאָלן זיך טויפן. דער בישאָף האָט געזאָגט צו די אידן: „ווילט איר ראַטעווען אייער לעבן, נעמט אָן דעם קריסט־לעכן גלויבן". זיי האָבן אים געענטפערט: „גיב אונז צייט צו באַטראַכ־טען די זאַך". די קרייצטרעגער זיינען געשטאַנען אַרום פּאַלאַץ, וואַר־טנדיק אויף אַ תשובה. די פאַרשלאָסענע אידן האָבן אָבער צווישן זיך אָפּגעמאַכט, אַז „אַלע זאָלן זיך ברענגען פאַר אַ קרבן אין נאָמען פונם איינציקן גאָט". זיי האָבן זיך אַלע אַליין אויסגעקוילעט, און ווען די באַנדיטן האָבן געעפנט די טירן פון פּאַלאַץ, האָבן זיי געפונען נאָר טויטע קערפּערס. אַזוי איז געווען אויך אין אַנדערע קהילות. פיל אידן אָבער האָבן אונטער דעם מעסער פון די קרייצטרעגער געלאָזט זיך טויפן, מיט דעם געדאַנק אומקערן זיך צום אידנטום באַלד ווי די רוצחים וועלן אַוועקגיין. אַז די באַנדעס זיינען זיך צעלאָפן און אין דייטש־לאַנד איז רואיק געוואָרן, האָט דער דייטשער קיסר היינריך IV ערלויבט אַלע אידן, וואָס זיינען געטויפט געוואָרן מיט געוואַלט, אומקערן זיך צו זייער אֶמונה.

אין דריי יאָר אַרום האָבן די קרייצטרעגער איינגענומען די הייליקע שטאָט ירושלים, אויסגעהרגעט דאָרטן מוסולמענער און אידן און האָבן געגרינדעט די קריסטלעכע „מלוכה פון ירושלים". די קליינע מלוכה איז אָבער געווען אַרומגערינגלט פון מחנות פיינדלעכע מוסול־מענער, און אירע קריסטלעכע הערשער האָבן געמוזט פון צייט צו צייט אַרויסרופן הילף פון אייראָפּע. אַזוי איז אין פופציק יאָר אַרום נאָך דעם ערשטן קרייץ־צוג צוגעגרייט געוואָרן דער צווייטער (1147).

דאָס מאָל האָבן די קרייצטרעגער אויפן וועג געשלאָגן אידן נאָר אין עטלעכע שטעט פון פראַנקרייך און דייטשלאַנד; גרעסערע אידישע קהילות האָבן זיך אין דער צייט, ווען די באַנדיטן זיינען דורכגעגאַנגען, באַהאַלטן אין די באַפעסטיקטע פּאַלאַצן און הויפן פון שטאַרקע פעאָדאַלן, צאָלנדיק זיי גרויסע סומעס געלט פאַר דעם שוץ.

דער דריטער קרייץ-צוג, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן מיט פערציק יאָר שפּעטער (1189), האָט אָנגערירט דעם נייעם אידישן ישוב אין ענגלאַנד. דאָ האָבן זיך באַזעצט אידן פון פראַנקרייך און האָבן געגרינדעט קהילות אין לאָנדאָן און נאָך עטלעכע גרעסערע שטעט (אָקספאָרד, קעמבּרידזש, יאָרק). נאָך די ערשטע צוויי קרייץ-צוגן האָבן זיך די קהילות פאַרגרעסערט, ווייל עס זיינען אַהער אַנטלאָפן נאָך אידן פון פראַנקרייך און דייטשלאַנד. די ענגלישע מלכים האָבן זיי געגעבן רעכט צו קויפן ערד און הייזער און האַנדלען איבערן גאַנצן לאַנד, אָבער דערפאַר האָבן זיי געמוזט צאָלן דעם קיניג גרויסע שטייערן. דאָך זיינען אַ סך אידישע סוחרים רייך געוואָרן; אין לאָנדאָן האָבן אַזעלכע גבירים געלעבט אין שיינע געמויערטע הייזער און האָבן אויפגעוועקט אַ געפיל פון קינאָה ביי קריסטן. דאָס האָט צוגעגרייט דעם באָדן צו אַ שרעקלעכן פּאָגראָם אין דער צייט, ווען דער ענגלישער קיניג ריטשאַרד I, האָט זיך געגרייט צו אַ קרייץ-צוג צוזאַמען מיט די מלכים פון פראַנקרייך און דייטשלאַנד.

אין לאָנדאָן איז געווען אַ יום-טוב: דער קרוינונג-טאָג פון דעם קיניג ריטשאַרד. אין דער גרויסער קירך ביים קיניגלעכן פּאַלאַץ זיינען אָנגעקומען אַ סך דעפּוטאַציעס צו באַגריסן דעם נייעם הערשער; געווען אויך אַ אידישע דעפּוטאַציע. „ווי קומען דאָס אידן אין אַ קריסטלעכער קירך?" — האָט דער לאָנדאָנער בישאָף געזאָגט צום קיניג, — און תיכף האָט מען געהייסן אַרויספירן די אידישע ,עפּוטאַטן פון פּאַלאַץ. אין שטאָט האָט מען געלאָזט אַ קלאַנג, אַז דער פרומער קיניג האָט די אידישע פאַרשטייער אַרויסגעטריבן, און די לאָנדאָנער בירגער צוזאַמען מיט די קרייצטרעגער האָבן זיך גענומען שלאָגן אידן, אונטערצינדן זייערע הייזער און ראַבעווען זייער פאַרמעגן. פיל מענטשן זיינען פאַרברענט געוואָרן אין זייערע הייזער. נאָכדעם ווי ריטשאַרד איז אַוועק מיט די קרייצטרעגער קיין פּאַלעסטינע, זיינען אַזעלכע

פּאָגראָמען פּאָרגעקומען אויך אין אַנדערע שטעט פון ענגלאַנד. דער שרעקלעכסטער פּאָגראָם איז געווען אין יאָרק. דאָ האָט זיך דער רב און נאָך פיל פון דער אידישער קהילה פאַרשפּאַרט אין דעם טורעם פון אַ פעסטונג. זעקס טעג האָבן די קריסטן באַלאַגערט די פעסטונג און ניט געקענט אַריינדרינגען אין דעם טורעם; איינער אַ מאָנאַך, וואָס האָט געריצט צו אַ פּאָגראָם, איז געהרגעט געוואָרן פון אַ שטיין, וואָס די באַלאַגערטע האָבן געוואָרפן פון דער הויך פון טורעם. אָבער אינגעכן איז אויסגעגאַנגען די שפּייז אין דער פעסטונג; די באַלאַגערטע, פאַרמאַטערט פון הונגער, האָבן שוין ניט געקענט קעמפן, און אָפּגעבן זיך אין די הענט פון די פיינד האָבן זיי אויך ניט געוואָלט. דאַן האָט דער רב, רבי יום־טוב, געזאָגט: „ברידער, עס זעט אויס, אַז אונז איז באַשערט צו שטאַרבן פאַר אונזער הייליקער תורה. גאָט האָט אונז געגעבן דאָס לעבן, לאָמיר עס אים אַליין צוריקגעבן מיט אונזערע הענט, ווי עס האָבן געטאָן אונזערע ברידער אין אַנדערע קהילות״ (אין דייטשלאַנד). דער רב און די חשובסטע מענטשן פון דער קהילה האָבן זיך אַליין געקוילעט מיט מעסערס; די איבעריקע האָבן באַקומען דעם טויט פון די הענט פון די שונאים, וואָס האָבן זיך אַריינגעריסן אין דער פעסטונג.

די שרעקלעכע צייט פון די קרייץ־צוגן האָבן באַשריבן מענטשן, וואָס האָבן זי אַליין איבערגעלעבט (אליעזר בן נתן און שלומה בן שמעון פון מאַינץ, אפרים פון באָן און אַנדערע). דיכטער האָבן די צרות באַזונגען אין קלאָג־לידער, אין „קינות״, וואָס מען האָט געלייענט אין די שולן. אַלע יאָר, דעם צוואַנציקסטן טאָג פון סיון, פלעגט מען אין די קהילות מאַכן אַ תענית און לייענען מיט גרוים געוויין אַזעלכע קינות און סליחות, ווי צום ביישפּיל:

מיט בלוטיקע טרערן באַקלאָג איך די הייליקע קהילה פון וואָרמס,
אַ ווייגעשריי רייסט זיך פון האַרץ אויף די הרוגים פון מאַינץ,
די העלדן פון גייסט, וואָס זיינען פאַרן הייליקן נאָמען געשטאָרבן.
אָ גאָט, ניט פאַרשווייג מיין פאַרגאָסן בלוט,
בלוט פון קינדער, וואָס עלטערן האָבן פאַר אַ קרבן געבראַכט...

---

31. פראַנצויזישע און ענגלישע אידן ביז צום גירוש

נאָך די קרייץ-צוגן איז די לאַגע פון אידן צווישן קריסטן ערגער געוואָרן. שווערער איז געוואָרן דאָס לעבן מיט פיינדלעכע שכנים, און מען האָט זיך אַלץ מער דערווייטערט איינע פון די אַנדערע. אידן האָבן זיך באַזעצט אין באַזונדערע גאַסן פון די שטעט, ווייטער פון די קריסטלעכע גאַסן. די אידישע שטאָט מיט אירע שולן און קראָמען איז געווען אָפּגעזונדערט פון דער קריסטלעכער שטאָט מיט אירע קלויסטערס און ראַטהייזער (ראַטוּשע). די אידישע פּרנסות האָבן זיך אויך געביטן. פריער האָבן זיך פיל אידן באַשעפטיקט מיט לאַנד-ווירטשאַפט און מיט גרויסהאַנדל צווישן אייראָפּע און אַזיע. נאָך די קרייץ-צוגן, וואָס האָבן פאַרבונדן אייראָפּע מיט דעם ווייטן מזרח, האָבן קריסטן אַליין אָנגעהויבן פירן מסחר מיט אויסלאַנד און האָבן שוין נישט געדאַרפט אָנקומען צו אידישע פאַרמיטלער. אידישע ערד-באַזיצער אָדער אַרענדאַרעס אין די דערפער האָבן זיך געפילט נישט זיכער צווישן קריסטלעכע פּריצים און פויערים און פלעגן אַוועקגיין אין די שטעט צו זייערע ברידער. אַזוי זיינען ביי אידן געבליבן נאָר דריי פּרנסות: קליינהאַנדל, האַנטווערק און געלט-האַנדל (לייען געלט אויף פּראָצענט). מיט די ערשטע צוויי פּרנסות האָבן זיך פאַרנומען דער מיטעלער און אָרימער קלאַס, מיט געלט-האַנדל — די פאַר-מעגלעכע. אין דעם קרעדיט-געשעפט האָבן אידן געהאַט ווייניק קאָנקורענטן, ווייל די קריסטלעכע קירך האָט פאַרבאָטן אירע אָנהענגער געבן געלט אויף פּראָצענט און מען האָט דאָס בכלל געהאַלטן פאַר אַ מיאוסער פּרנסה. פאַר אידן אָבער האָט דער געשעפט גראָד געפּאַסט, ווייל אין אַ צייט פון פאַרפאָלגונגען, ווען מען מוז לויפן פון איין לאַנד אין דעם אַנדערן, איז געלט לייכט אַריבערצופירן אין דעם נייעם אָרט און מאַכן דאָרטן אַ נייעם געשעפט. אין יענע צייטן פלעגן די געלטגעבער נעמען זייער גרויסע פּראָצענטן, אַזוי אַז אין אַ קורצער צייט פלעגן זיי אויפמאָנען צוויי און דריי מאָל אַזוי פיל, ווי זיי האָבן פאַרליען; פּראָצענטניקעס זיינען דערפון רייך געוואָרן, אָבער אַזעלכע, וואָס האָבן געריסן די הויט, האָט מען פיינט געהאַט, און דאָס האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט די שנאה פון די קריסטן צו זייערע אידישע

קרעדיטאָרן. דאָס איז געווען אי אַ מיאוסע, אי אַ געפערלעכער פּרנסה.

קריסטלעכע הערשער האָבן געשטופּט דעם אידן צום קרעדיט-געשעפט, ווייל זיי אַליין פלעגן צונעמען אַ גרויסן חלק פון פאַרדינסט. פון יעדער הלוואה האָט דער איד געמוזט צאָלן שטייער דעם קיניג אָדער דעם פעאָדאַלן פירשט, אויף וועמעס ערד ער האָט געוואוינט. ווען דער הערשער האָט זיך גענויטיקט אין געלט, פלעגט ער פשוט אָפּנעמען ביי רייכע אידן אַ גרויסן טייל פון זייער פאַרמעגן. אַזוי האָט דער פראַנצויזישער קיניג פיליפּ-אַווגוסט געהייסן אַרעסטירן אַלע אידן אין פּאַריז אין אַ שבת-טאָג, ווען זיי האָבן געדאַוונט אין די שולן, און האָט זיי באַפרייט ערשט נאָכדעם, ווי זיי האָבן אים באַצאָלט פופצען טויזנט גאָלד-מאַרק (יאָר 1181), אַ גרויסע סומע פאַר יענער צייט. אין אַ יאָר אַרום האָט ער געהייסן אַרויסטרייבן אַלע אידן פון פאַריזער קרייז און קאָנפיסקירן זייערע הייזער, גערטנער און וויינקעלער; שפּעטער, ווען ער האָט ווידער געברויכט געלט, האָט ער זיי ערלויבט אומקערן זיך און האָט באַקומען אַ גרויסע סומע געלט פאַר דעם דאָזיקן „חסד" (1198).

וועלטלעכע הערשער האָבן זיך געיאָגט נאָך אידיש געלט, קירכלעכע הערשער — נאָך דער אידישער נשמה. אין אָנהויב פון דרייצעטן יאָרהונדערט האָט זיך דער רוימישער פּויפּסט אינאָצענץ III גענומען פאַר אידן. זיין געדאַנק איז געווען אַזאַ: אויב מען קען ניט מאַכן אידן פאַר קריסטן, דאַרף מען זיי אַוועקשטעלן אין אַזאַ נידעריקער לאַגע, אַז אַלע זאָלן זען אין זיי פאַרשאָלטענע מענטשן, וואָס גאָט האָט זיי באַשטראָפט דערפאַר, וואָס זיי גלויבן ניט אין זיין קריסטוס. מען דאַרף זיי אָפּטיילן פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, כדי יעדערער זאָל זען דעם אונטערשייד „צווישן די געטרייע קינדער פון דער קירך און די פאַרשטויסענע קינדער פון דער סינאַגאָגע". אין יאָר 1215 האָט דער פּויפּסט צונויפגערופן אין רוים אַ גרויסע פאַרזאַמלונג פון בישאָפן, וואָס האָט אָנגענומען אַ באַשלוס, אַז אידן אין אַלע לענדער זאָלן טראָגן באַזונדערע קליידער, ניט אַזוינע ווי די קריסטן. שפּעטער האָט מען דעם געזעץ אַזוי אויסגעטייטשט אין פראַנקרייך און אין אַנדערע לענדער, אַז אידן דאַרפן טראָגן אויף-

זייערע קליידער אַ באַזונדערן צייכן: אַ געלע לאַטע אויפן הוט אָדער אויפן מאַנטל. דאָס האָט געזאָלט זיין אַ שאַנד־פלעק פאַר אידן, אַ מין קַין־צייכן פאַר דעם אידישן פאָלק. ניט אומעטום האָט מען דורכגעפירט דעם בייזן געזעץ פון די שונאי־ישׂראל, אָבער אין פראַנקרייך און דייטשלאַנד האָבן די גַלָחים שטאַרק אַכטונג געגעבן, אַז אידן זאָלן ניט אַרויסגיין אין גאַס אָן דער געלער לאַטע אָדער אָן דעם שפּיציקן הוט מיט הערנער.

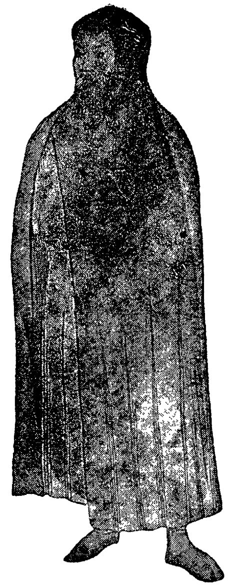

31. דער איד מיט
דער געלער לאַטע

30. דער איד מיט דעם
שפּיציקן הוט

דער פרומער פראַנצויזישער קיסר לודוויק דער הייליקער האָט אַלץ געטאָן, וואָס די גַלָחים האָבן אים געהייסן. אין יענער צייט האָבן די גַלָחים אָפט געפירט וויכּוחים (דיספּוטן) מיט רבנים וועגן אֶמונה־זאַכן. איינמאָל האָט אַ געטויפטער איד, ניקאָלאַי דאָנין, אָנגעגעבן דעם פּויפּסט אַ מסירה, אַז אין תּלמוד געפינען זיך שעדלעכע מיינונגען און מיאוסע אויסדרוקן קעגן קריסטוסן און קריסטן. אין פּאַריז האָט מען אָפּגענומען ביי עטלעכע אידן די געשריבענע ביכער

פון תלמוד און גערופן די רבנים צו א וויכוח מיט דאָנינען און די גלחים. דער פאַריזער רב יחיאל האָט זיך באַמיט צו באַווייזן, אַז דער משומד האָט אויסגעטראַכט אַ בילבול אויפן תלמוד, אַז דאָרטן זיינען גאָר ניטאָ קיין שלעכטע מיינונגען קעגן דער קריסטלעכער אמונה; אָבער ס׳האָט ניט געהאָלפן. די גלחים האָבן פאַראויס באַשלאָסן צו פאַרברענען די ביכער פון תלמוד. זיי האָבן דערצו באַקומען אַן ער־לויבעניש פון דעם פרומען קיניג. מען האָט אַוועקגענומען די תלמוד־ביכער אין אַלע אידישע הייזער אין פאַריז, געבראַכט זיי אויף פיר און צוואַנציק פורן אויפן שטאָט־פּלאַץ און עפנטלעך פאַרברענט (יאָר 1242). לודוויק האָט געהייסן, מען זאָל צווינגען אידן צו הערן דרשות פון קריסטלעכע גלחים און מען זאָל אָפּהיטן דעם געזעץ וועגן דעם אידישן צייכן אויף קליידער.

די השגחה אויף אידן איז איבערגעגעבן געוואָרן דער קריסטלעכער אינקוויזיציע — אַ טריבונאַל פון פאַנאַטישע גלחים און מאָנאַכן, וואָס פלעגן אויסזוכן אפיקורסים אויך צווישן קריסטן און פאַרמשפּטן די שולדיקע צו פאַרברענען לעבעדיקערהייט. די אינקוויזיציע פלעגט אָפט מאַכן פאַרשיידענע בילבולים אויף אידן: אַז צו פסח קוילענען זיי שטילערהייט אַ קריסטלעך קינד און פאַרמישן זיין בלוט אין דער טייג פון מצה; אַז זיי גנבענען פון דער קירך דעם „הייליקן ברויט“, דעם סימבאָל פון קריסטוסעס קערפּער („האָסטיאַ“), און שטעכן עס מיט מעסערס, כדי פון אים זאָל פליסן בלוט. אַזעלכע „עלילות־דם“ (בלוט־באַשולדיקונגען) האָט מען אין פאַרשיידענע לענדער אויס־געטראַכט, כדי צו באַווייזן, אַז אידן נעמען נקמה פון קריסטן. די גלחישע אינקוויזיציע פלעגט דערפאַר פאַרמשפּטן אומשולדיקע מענטשן צום טויט. אַזוי האָט מען אין דער שטאָט טרואַ פאַרברענט דרייצן פאָרשטייער פון דער אידישער קהילה און אַ אידישע פאַמיליע אין פאַריז. דאָס איז געווען אין דער צייט פון דעם קיניג פיליפּ דער שיינער, וואָס האָט פאַרפאָלגט אידן ניט אַזוי צוליב פרומקייט, ווי צוליב געלט. ער פלעגט אַרעסטירן פאַרמעגלעכע אידן און האַלטן זיי אונטערן שלאָס ביז זיי פלעגן זיך אויסקויפן מיט גרויסע געלט־סומעס. איינמאָל האָט ער, ווי אַמאָל זיין זיידע פיליפּ־אַווגוסט, אַרויסגעטריבן אַלע אידן פון פאַריז און די אַרומיקע שטעט און האָט

אָפּגעגומען זייער גאַנצן פאַרמעגן (אין יאָר 1306). אין ניין יאָר אַרום, נאָכן טויט פון דעם רויבער־קיניג האָט זיין זון לודוויק X גערופן די פאַרטריבענע צוריק, ווייל — ווי עס שטייט אין זיין דעקרעט — „דאָס פאָדערט דער געשריי פון אונזער פאָלק".

ווען די אידן זיינען צוריקגעקומען, האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז זיי איז שווער צונויפלעבן זיך מיט אַ פאָלק, וואָס ווערט כּסדר אונטערגעהעצט פון פאַנאַטישע גלָחים און גלויבט אין אַלערליי נאַרישקייטן. אין יאָר 1320 זיינען זיך אין דָרום־פראַנקרייך צונויפגעקומען באַנדעס פון נייע קרייצטרעגער, פויערים און פאַסטוכער, און געגאַנגען שלאָגן אידן. אַ יונגער פאַסטוך האָט דערציילט, אַז די גאָטס־מוטער איז צו אים געקומען אין געשטאַלט פון אַ טויב און אָנגעזאָגט, אַז מען זאָל גיין שלאָגן די ניט־קריסטן. צו די פויערים זיינען צוגעשטאַנען געוויינטלעכע רויבער און מען איז געגאַנגען פון שטאָט צו שטאָט, פון טולוזאַ ביז באָרדאָ, געראַבירט און געברענט אידישע הייזער און אויסגעהרגעט אַ מאַסע מענטשן. דאָס האָט געהייסן די „פאַסטוכער־גזירה" („גזירת־הרועים"). די לאַגע פון אידן אין פראַנקרייך איז געוואָרן אַלץ ערגער. די קיניגן און פעאָדאַלן פלעגן לאָזן וואוינען אידן אין לאַנד נאָר צייטווייליק, אויף קורצע טערמינען, און פלעגן אויפמאָנען געוואַלדיקע שטייערן פאַרן וואוינרעכט. צום סוף פערצענטן יאָרהונדערט, ווען עס האָט זיך געענדיקט אַ טערמין פון צוואַנציק יאָר פאַרן וואוינרעכט, האָט דער קיניג קאַרל VI אַרויסגעגעבן אַ באַפעל אַרויסצוטרייבן די אידן פון פראַנקרייך אויף אייביק (1394). דאָס מאָל האָט מען דעם גירוש דורכגעפירט אי אין צָפון־אי אין דָרום־פראַנקרייך, אַזוי אַז אין גאַנצן לאַנד זיינען אידישע קהילות איבערגעבליבן נאָר אין עטלעכע אומאָפּהענגיקע פּראָווינצן (פּראָוואַנס, אַוויניאָן).

נאָך מיט הונדערט יאָר פריער האָט דער זעלביקער אומגליק געטראָפן די אידן פון ענגלאַנד, וואָס זיינען געווען אַזוי ווי אַ צווייג פון דעם גרויסן פראַנצויזישן צענטער. דאָ האָבן צוערשט די רייכע אידן, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט קרעדיט־געשעפטן, געהאַט אַ באַשיצער און אַ שותּף: דעם קיניג אַליין. דער אידישער קרעדיטאָר פלעגט נעמען גרויסע פּראָצענטן ביי די בעלי־חובות (געלט־אַנטלייער), און

דער קיניג פלעגט ביי אים אָפּנעמען אַ היבשן טייל פון זיינע פּראָצענטן. אַזוי פלעגן ביידע גוט פאַרדינען. אָבער די קאַטוילישע גלָחים האָבן געטאָן זייערס: זיי האָבן געוואָלט מקוים זיין אַלע געבאָטן פון דעם פּויפּסט אינאָצענץ III. באַזונדערס דעם באַשלוס וועגן אידישע קליידער, און יעדער קיניג האָט געמוזט פאָדערן, אַז די אידן זאָלן טראָגן אויף זייערע מאַנטלען אָדער הוטן פאַרביקע שטיקער טוך, כדי מען זאָל זיי ניט צונויפמישן מיט קריסטן. נאָך דעם פראַנצויזישן מוסטער האָט מען אויף אידן אויך געמאַכט בילבולים, אַז זיי הרגענען קריסטלעכע קינדער צו פסח-צייט; איינע אַזאַ „עלילת-דם" אין דער שטאָט לינקאָלן האָט אויפגעבראַכט דאָס גאַנצע לאַנד: מען האָט אַרעסטירט כמעט די גאַנצע אידישע קהילה און אַוועקגעפירט קיין לאָנדאָן; אַכצען מענטשן האָט מען אויפגעהאַנגען און די איבעריקע האָבן זיך אויסגעקויפט ביים קיניג מיט געלט. ענדלעך איז געקומען דער פרומער קיניג עדוארד און האָט אַרויסגעגעבן אַ דעקרעט, אַז אַלע אידן זאָלן פאַרלאָזן ענגלאַנד אין משך פון דריי חדשים; זיי האָבן רעכט צו פאַרקויפן זייערע באַוועגלעכע גיטער, אָבער הייזער און סינאַגאָגן מוזן זיי איבערלאָזן פאַר דער קיניגלעכער קאַסע. אין הארבסט פון יאָר 1290 האָבן זיך זעכצען טויזנט ענגלישע אידן געזעצט אויף די שיפן און פאַרלאָזט ענגלאַנד; אַ טייל זיינען אַוועק קיין פראַנקרייך, אַ טייל קיין דייטשלאַנד און שפּאַניע. עס האָבן באַדאַרפט אַוועקגיין ביז פיר הונדערט יאָר, איידער אידן האָבן באַקומען די מעגלעכקייט ווידער צו באַזעצן זיך אין ענגלאַנד.

---

32. אידן אין קריסטלעכער שפּאַניע און דער קולטור-קאַמף
(13-טער און 14-טער יאָרהונדערט)

אין דער צייט, ווען די פראַנצויזישע אידן האָבן געלעבט אונטער דעם דרוק פון פאַנאַטישע גלָחים און רויבערישע מלכים, האָבן זייערע שכנים, די שפּאַנישע אידן, געלעבט רואיק אונטער קריסטלעכער הערשאַפט. אין אָנהויב דרייצענטן יאָרהונדערט האָט זיך פאַרענדיקט דער לאַנגער קאַמף צווישן קריסטן און מוסולמענער אין שפּאַניע מיט דעם זיג פון די קריסטלעכע פירשטן. די לעצטע האָבן אַרויסגעשטופּט

פֿון לאַנד די הערשער פֿון די קליינע אַראַבֿישע אָדער מאַוריטאַנישע מלוכות, חוץ גראַנאַדאַ, וואָס איז געבליבן אין די הענט פֿון די מאַורען. עס האָבן זיך פֿאַרשטאַרקט די צוויי גרעסערע קריסטלעכע מלוכות: אַראַגאָניע מיט איר הויפּטשטאָט באַרסעלאָנאַ און קאַסטיליע מיט דער הויפּטשטאָט טאָלעדאָ. די קריסטלעכע מלכים פֿון ביידע לענדער האָבן גוט פֿאַרשטאַנען, אַז אידן האָבן פֿיל אויפֿגעטאָן פֿאַר דעם אויפֿבלי פֿון שפּאַניע אין דער צייט פֿון דער אַראַבֿישער הערשאַפֿט; דעריבער האָבן אויך די קאַסטילישע און אַראַגאָנישע מלכים אָפֿט געהאַלטן ביי זיך אידישע דיפּלאָמאַטן, פֿינאַנץ־אַגענטן און דאָקטוירים. די רוימישע פּויפּסטן פֿלעגן שטענדיק דערמאָנען יעדן קיניג וועגן די קירכלעכע געזעצן און געפֿאָדערט, מען זאָל ניט צולאָזן אידן צו הויכע שטעלעס און מען זאָל זיי נויטן טראָגן די „געלע לאַטע“ אויף די קליידער. דער אָדער יענער קיניג האָט געפּרובט אַרויסגעבן אַזעלכע באַפֿעלן, אָבער די שטאָלצע שפּאַנישע אידן האָבן זיך ניט געלאָזט באַליידיקן און האָבן אָפֿט ניט געפֿאָלגט די דעקרעטן. די אידישע קהילות האָבן אין יענער צייט געהאַט אַ ברייטע זעלבסטפֿאַרוואַלטונג: זיי זיינען אין יעדן לאַנד געווען פֿאַראייניקט אין אַ געמיינדע־בונד, וואָס האָט געהאַט זיינע יערלעכע פֿאַרזאַמלונגען, אַ מין אידישן פּאַרלאַמענט. דער קיניג פֿון אַראַגאָניע, יעקב I, האָט געפֿירט אַ גרויסע געשעפֿטס־קאָרעספּאָנדענץ מיט די פֿאָרשטייער פֿון די אידישע קהילות, ווי מיט אַ מין זעלבשטענדיקער רעגירונג.

די קאַטוילישע גלחים האָבן אָבער ניט גערוט און האָבן שטענדיק געזוכט אַ געלעגנהייט צו דערוועקן שינאה צו אידן. אין שפּאַניע האָט אויך, ווי אין פֿראַנקרייך, עקזיסטירט אַ קירכלעכע אינקוויזיציע, וואָס האָט געזאָלט קעמפֿן קעגן קריסטלעכע אַפּיקורסים און נאָכשפּירן, אַז די הערשנדיקע רעליגיע זאָל זיך חלילה ניט אָנשטעקן פֿון אידישער אומגלויביקייט. די מאָנאַכן פֿון פֿאַנאַטישן דאָמיניקאַנישן אָרדען האָבן אומעטום געשיקט מיסיאָנערן, זיי זאָלן צוציען אידן צום שמד. זיי האָבן אויפֿגעזוכט איינעם אַ אידישן משומד, פּאַבלאָ קריסטיאַני, וואָס האָט אויף זיך גענומען האַלטן אַן עפֿנטלעכן דיספּוט מיט די רבנים און באַווייזן פֿון דער תורה און פֿון תלמוד, אַז משיח איז שוין לאַנג געקומען אין דער פּערזאָן פֿון קריסטוסן. פֿון אידישן צד איז אַרויס־

געראַפֿן געוואָרן דער גרויסער תּלמודיסט ר׳ מושה בֶּן נַחמן, וואָס האָט געהייסן מיט זיין פֿאַרקירצטן נאָמען רַמבַּ״ן. דער דיספּוט איז פֿאָרגעקומען אין באַרסעלאָנאַ, אין קיניגלעכן פּאַלאַץ, און דערביי זיינען געווען דער קיניג יעקוב I מיט זיין פֿאַמיליע, הויכע שׂרָרות, בישאָפֿן און מאָנאַכן. דער רַמבַּ״ן האָט זייער קלוג געענטפֿערט אויף אַלע טענות פֿון דעם משומד. „אויב ס׳וואָלט געווען אֶמת — האָט ער געזאָגט, — אַז עס איז שוין אַמאָל געקומען יענער משיח, ווענן וועלכן עס האָבן גערעדט אונזערע אַלטע נביאים, היינט ווי קומט מען נאָך איצט האַלטן מִלחמות? די נביאים האָבן דאָך געזאָגט, אַז נאָך משיחן וועלן די פֿעלקער צוברעכן זייערע שווערדן אויף גראָבאייזנס, און מען וועט גאָר פֿאַרגעסן ווי צו פֿירן מִלחמה. אַ שיין פָּנים וואָלט איר געהאַט, — האָט דער רַמבַּ״ן געזאָגט, ווענדנדיק זיך צום קיניג און צו די גענעראַלן, — ווען איר וואָלט פֿאַרגעסן ווי מען האַלט מִלחמות!״. נאָך אַנדערע אַזעלכע דרייסטע תּשובות האָט דער רמב״ן געגעבן און שפּעטער האָט ער זיי פֿאַרשריבן אין אַ בוך, וואָס האָט קענען אים אויפֿגערייצט די גַלָחים. דאָס בוך האָט דער קיניג געהייסן פֿאַרברענען און דעם רַמב״ן אַרויסשיקן פֿון אַראַגאָניע (1265). דער אַלטער געלערנטער איז אַוועקגעפֿאָרן קיין פּאַלעסטינע און האָט זיך באַזעצט אין ירושָלים.

און דאָך איז די לאַגע פֿון אידן אין שפּאַניע געוואָרן אַלץ גע־הויבענער. דער גאַנצער האַנדל האָט זיך געפֿונען אין אידישע הענט. אין די גרויסע שטעט האָבן רייכע אידן געלעבט ווי שׂרָרות. זיי זיינען געווען פֿאַרבונדן דורך געלט־געשעפֿטן מיט דעם קיניגסהויז און מיט דער שפּאַנישער אַריסטאָקראַטיע. אין קאַסטיליע זיינען ביי יעדן קיניג געווען אידישע פֿינאַנץ־אַגענטן און שטייער־זאַמלער, וואָס זיינען פּאַקטיש געווען פֿינאַנץ־מיניסטאָרן און האָבן זיך אָפֿט אַריינגעמישט אין דער מלוכה־פֿאַרוואַלטונג. קוקנדיק אויף זיי, האָבן די שפּאַניער געמיינט, אַז אַלע אידן זיינען גבירים, „גראַנדן״; דאָס האָט אַרויס־געראַפֿן קינאָה און שינאָה. אַ אידישער שרייבער פֿון אַ שפּעטערדיקער צייט, שלומה אַלָמי, קלאָגט זיך אין זיין מוסר־בריוו („אִגֶרת הַמוּסר״, געשריבן אין 1415) אויף אידישע גבירים: „פֿיל פֿאַרשטייער פֿון אונזער געזעלשאַפֿט ביים קיניגלעכן הויף האָבן זיך געפֿירט גאַרנים

ערלעך. די קיניגן האָבן זיי דערהויבן צו הויכע שטעלעס, אָפּגעגעבן זיי די שליסל צום מלוכה־שאַץ, און זיי (די גבירים) זיינען געוואָרן גרויס בײַ זיך און גאָר פאַרגעסן די פריערדיקע אָרימקייט און נידע־ריקע לאַגע. זיי האָבן זיך געבויט פּאַלאַצן, זייערע פרויען און טעכטער האָבן זיך אָנגעהויבן פּוצן ווי די הויכגעשטעלטע דאַמען און אַרויס־שטעלן זייער צירונג. די פּוסטע פּראַנטן האָבן געקוקט מיט פאַר־אַכטונג אויף וויסנשאַפט, אַרבעט און האַנטווערק; דעם קליינעם מענטשן האָבן זיי געדריקט און עקספּלואַטירט. די רייכע האָבן נאָר געזוכט אַראָפּוואַרפן פון זיך די שווערע שטייערן און אַרויפלייגן זיי אויף די אומפאַרמעגלעכע".

עס זיינען אָבער געווען בײַ די שפּאַנישע אידן אויך גייסטיק רייכע מענטשן, הויכגעבילדעטע, געלערנטע און שרייבער, וואָס זייערע ווערק זיינען געווען באַרימט אין אַלע לענדער. צוויי ריכטונגען האָבן אין יענער צייט (13־טער און 14־טער יאָרהונדערט) געהערשט אין דער אידישער געזעלשאַפט: די ליבעראַלע ריכטונג פון רמבּ"ם און די קאָנסערוואַטיווע רבּנישע ריכטונג. איינע האָבן געמיינט, אַז אין די ענינים פון גלויבן דאַרף מען פאָרשן, אויפזוכן דעם שׂכל און דעם טעם פון יעדער מִצוָה, פאַראייניקן גלויבן מיט פאַרשטאַנד, רעליגיע מיט פילאָזאָפיע; זיי האָבן געפאָדערט, מען זאָל חוץ תורה מיט תלמוד לערנען אויך נאַטורוויסנשאַפט און אַנדערע וועלטלעכע וויסנשאַפטן. אַנדערע, פאַרקערט, האָבן זיך פעסט געהאַלטן אָן דער אַלטער מיינונג, אַז מען טאָר ניט אַריינברענגען חקירה אין גלויבן, ווייל דער פרײַער שׂכל, דער מענטשלעכער פאַרשטאַנד צעשטערט די אֱמונה; נאַטור־וויסנשאַפט און באַזונדערס פילאָזאָפיע דערווייטערן דעם אידן פון תורה און תלמוד: ער הערט אויף גלויבן אין גאָטס ניסים, וואָס שטימען ניט מיט די געזעצן פון דער נאַטור, און וואַרפט אָפּ יענע מצוות, פאַר וועלכע ער געפינט ניט קיין מאָראַלישן טעם. צווישן די דאָזיקע צוויי ריכטונגען האָט געמוזט קומען צו אַ שאַרפן קאַמף. דער קאַמף האָט אויסגעבראָכן מיט אַ יאָר דרייסיק נאָכן רמבּ"מס טויט, באַלד ווי עס האָבן זיך פאַרשפּרייט זיינע ווערק: דער „ספר המדע" און די העבּ־רעאישע איבערזעצונג פון „מורה נבוכים".

אין דער דרום־פראַנצויזישער שטאָט מאָנפּעליע, וואָס האָט דאַן געהערט צו דער שפּאַנישער מלוכה אַראַגאָניע, האָט איינער אַ תלמודיסט שלמה מיט נאָך עטלעכע פאַנאַטישע רבנים אויסגערופן אַ חרם (אויסשליסונג פון דער אידישער געמיינדע) אויף יעדערן, וואָס לייענט פילאָזאָפישע ביכער און באַזונדערס די צוויי ספרים פון רמב״ם, ווייל זיי זיינען אַ סכנה פאַרן פשוטן גלויבן. קעגן דעם חרם האָבן פּראָטעסטירט אַנדערע רבנים און געלערנטע, אָנהענגער פון רמב״ם, און דער קריג האָט זיך צעפלאַקערט אין גאַנץ שפּאַניע און דעם פראַנצויזישן פּראָוואַנס. דאָ האָבן די פרומע פאַנאַטיקער אָפּגעטאָן אַ מיאוסע מעשה. אין פּראָוואַנס האָט אָנגעוואָרפן אַ שרעק אויף אַלעמען די אינקוויזיציע פון די קאַטוילישע מאָנאַכן, וואָס פלעגט אויפזוכן קריסטלעכע פרײדענקער, אפיקורסים, באַשטראָפן זיי מיט טויט אָדער אייביקער תפיסה און פאַרברענען זייערע ביכער. צו די דאָזיקע אינקוויזיטאָרן זיינען געקומען אין מאָנפּעליע די פאַנאַטישע רבנים און האָבן צו זיי געזאָגט: איר פאַרברענט ביכער פון אייערע אפיקורסים, מאַכט דאָסזעלבע אויך מיט אונזערע אפיקורסישע ביכער, ווי די וואָס דער רמב״ם האָט געשריבן. די קריסטלעכע גלחים האָבן דאָס גערן געמאַכט: מען האָט אויפגעזוכט אין אידישע הייזער אַלע געשריבענע ביכער פון רמב״ם און מען האָט זיי פאַרברענט אין מאָנפּעליע און אין פּאַריז (1233). דאָס האָבן געטאָן יענע היטער פון דער קריסטלעכער קירך, וואָס האָבן אין עטלעכע יאָר אַרום פון גרויס שינאה צו אידן פאַרברענט די ספרים פון תלמוד אויפן פּאַריזער פּלאַץ. אין דעם דאָזיקן אומגליק האָט דאָס פאָלק געזען אַ שטראָף פון גאָט פאַר דער מיאוסער מסירה, וואָס האָט געבראַכט צום פאַרברענען רמב״מס ספרים דורך ניט־אידישע הענט.

די רדיפות קעגן דעם פרייען געדאַנק האָבן ניט געהאָלפן. מען האָט געלערנט פרייע וויסנשאַפטן און פילאָזאָפיע אַנשטאָט צו אָפּגעבן זיך אינגאַנצן מיטן תלמוד. די שטרענגע רבנים האָבן זיך מיט שרעק צוגעקוקט, ווי עס וואַקסט אַ נייער דור, וואָס איז שוין ניט אַזוי פרום ווי די אַלטע דורות; עס האָט זיך געדוכט, אַז אידישקייט וועט אונטערגיין. אין אָנהויב פון 14־טן יאָרהונדערט האָט דער גרויסער באַרסעלאָנער רב רשב״אָ (שלמה בן אדרת) זיך צונויפגערעדט מיט

אַ סך אַנדערע רַבָּנים און האָט אויסגערופן אַ חֵרם קעגן אַלע יונגעלייט, אינגער פון 25 יאָר, וואָס וועלן לערנען אַ חוץ תּורה און תּלמוד אויך וועלטלעכע וויסנשאַפטן, ווי נאַטורוויסנשאַפט, און וועלן לייענען פילאָזאָפישע ביכער אָדער אויסטייטשן די תּורה אין פילאָזאָפישן גייסט; מען מעג לערנען נאָר מעדיצין ווי אַ פּראָפעסיע (1306).

דאָס מאָל האָט די רַבָּנישע גזירה געבראַכט גרויס שאָדן דער אידישער ליבעראַלער באַוועגונג אין דער געבילדעטער שפּאַניע. די גאָלדענע צייט, ווען עס האָבן געבליט וויסנשאַפט און קונסט, איז שוין אַריבער. מען איז געוואָרן קאָנסערוואַטיווער, פרומער. אָנשטאָט וויסנשאַפט און פילאָזאָפיע האָט זיך געשאַפן אַ נייגונג צו מיסטיק, צו קַבָּלָה — אַ פאַרבאָרגענער לערע, וואָס זוכט אין דער הייליקער תּורה ניט דעם שֵׂכל פון יעדער זאַך, נאָר דעם סוֹד, די געהיימנים, וואָס איז אין גאַנצן באַהאַלטן. די מיסטיקער אָדער „קַבָּליסטן“ זיינען געווען איבערצייגט, אַז די אָפענע תּורה פון משה רַבֵּנו איז נאָר אַ קלייד פאַר דער פאַרבאָרגענער תּורה, די סתרי־תּוֹרָה; פרומע הייליקע מענטשן קענען די דאָזיקע סודות אויפדעקן אין אַלע דער־ציילונגען און געזעצן פון דער תּורה און איבערגעבן דאָס ווי אַ טראַדיציע, אַ קַבָּלה, פון איין דור צו דעם אַנדערן. אין דער זעלביקער צייט ווען דער רַשבָּ״א האָט אויסגערופן דעם חֵרם קעגן פרייער וויסנשאַפט און פילאָזאָפיע, האָט זיך אין שפּאַניע פאַרשפּרייט אַ בוך מיטן נאָמען „זוֹהַר“ („ליכטיקע שיין“), אַ גרויסער פירוש צו דער תּורה, אַ מין „פאַרבאָרגענער מֶדרָש“ (מֶדרָש הַנֶעלָם), פול מיט סודות וועגן דעם, וואָס טוט זיך אין הימל, ביי גאָט און די מַלאָכים, ביי די אַמאָליקע דורות, וואָס האָבן אויפגעלעבט אויף יענער וועלט, ביי צַדיקים אין גַן־עֵדן און ביי רשָעים אין גֵיהינום. מען האָט דערציילט, אַז דאָס בוך „זוֹהַר“ האָט געשריבן מיט טויזנט יאָר פריער דער הייליקער תַּנא פון אֶרץ־ישׂרָאל, רבי שימעון בֶּן יוֹחָאי. בשעת די רדיפות פון רוימישן קיסר אַדריאַן האָט זיך רבי שימעון אויסבאַהאַלטן מיט זיין זון דרייצען יאָר אין אַ הייל; דאָרטן האָט ער געהאַט זעאונגען פון הימל און האָט דאָס אַלץ באַשריבן אין אַ בוך. דאָס בוך האָט כלומרשט געפונען אין אֶרץ־ישׂרָאל דער רמבַּ״ן, וואָס אין אַנטלאָפן אַהין נאָך דעם באַרסע־לאָנער דיספּוט, און האָט דאָס איבערגעשיקט קיין שפּאַניע. דאָ האָט

דאָס בוך איבערגעשריבן און פאַרשפּרייט דער קבליסט מ ו ש ה ד ע־ל ע אָ ן, וואָס האָט געשריבן אויך איינענע ספרים אין קבלה. די קענער פון קבלה האָבן געזאָגט, אַז מושה דע־לעאָן האָט אַליין אָנגעשריבן דעם גאַנצן „זוהר" אין דער אַלטער אַראַמעאישער שפּראַך און האָט צוגעטראַכט די מעשה וועגן ר׳ שימעון בן יוחאי כדי מען זאָל מיינען, אַז דאָס איז אַן אַלטער הייליקער ספר. מיט דער צייט האָט מען טאַקע אָנגעהויבן גלויבן, אַז דער „זוהר" שטאַמט פון דעם אַלטן תנא, און דאָס בוך איז געוואָרן הייליק פאַרן פאָלק (דער „זוהר הקדוש"), באַזונדערס שפּעטער פאַר די חסידים.

דער גרונד־פּרינציפּ פון קבלה באַשטייט דערין, אַז גאָט, דער אייביקער, „אומענדלעכער" („אין סוף"), האָט באַשאַפן די וועלט דורך אַזעלכע שאַפנדע קרעפטן, וואָס גייען אַרויס פון אים ווי שטראַלן פון דער זון און הייסן „ספירות". צען ספירות מיט די נעמען: „פאַרשטאַנד", „ליבע", „שיינקייט", „מאַכט" און אַנדערע באַהערשן די וועלט און דורך זיי אַנטפּלעקט זיך גאָט צו די מענטשן. צווישן הימל און ערד איז פאַראַן אַ שטענדיקע פאַרבינדונג. די נשמה פון מענטשן קומט פון הימל אויף דער ערד און נאָך זיין טויט הויבט זי זיך אויף ווידער צום הימל אָדער גייט אַריין אין אַ גוף פון אַן אַנדער מענטשן (גילגול). אַזוי ווי אין הימל די ריינע מלאכים, טראָגן זיך אַרום אויף דער ערד אומריינע קליפּות, שדים, וואָס ציען דעם מענטשן צו זינדיקן קעגן גאָט, און מען דאַרף זיך היטן פון זיי. בכלל האָט די קבלה צונויפגעמישט די און יענע וועלט,ווירקלעכקייט און פאַנטאַזיע, און האָט אָפּגענומען ביים געווינטן מענטשלעכן פאַרשטאַנד די הערשאַפט איבער געפילן און איינדרוקן. דערפון זיינען שפּעטער אַרויסגעקומען פאַרשיידענע מיסטישע און משיחישע באַוועגונגען, וואָס האָבן דערשיטערט דאָס אידישע פאָלק.

די שטאַרקסטע קראַפט אין גייסטיקן לעבן איז דאָך געבליבן דער ר ב י נ י ז ם, וואָס האָט געשאַפט דעם אידישן מוח מיטן לערנען גמרא און האָט רעגולירט דעם גאַנצן לעבנשטייגער דורך הונדערטער דינים פון תלמוד, גאונישע און רבנישע פּסקים. אין 14־טן יאָרהונדערט האָט זיך אַנטוויקלט די ליטעראַטור פון „פּוסקים": מען האָט געשריבן געזעצביכער, וואו מען האָט געזאַמלט אַלע דינים און מנהגים, כדי

יעדער פרומער איד זאָל וויסן ווי צו פירן זיך. דאָס גרעסטע געזעצבוך מיט דעם נאָמען „טורים“ האָט פאַרפאַסט רבי יַעקוב בֶּן-אָשֵׁר, דער זון פון דעם באַרימטן תלמודיסט אָשֵׁר בֶּן-יחיאֵל („דער ראָש“) אין טאָלעדאָ. צום אונטערשייד פון דעם „רַמבַּ“מס „מִשנֶה תּורה“, האָט זיך דער „בַּעל-הַטורים“ באַשעפטיקט ניט מיט די גרונד-פּרינציפּן פונם אידישן גלויבן און מאָראַל, נאָר מיט פאַרשיידענע דינים און איסער-לעכע רעליגיעזע צערעמאָניעס. די „טורים“ באַשטייען פון פיר טיילן: „אורַח-חַיים“ — די דינים פון בית-הַמֶדרש, תפילה, שַׁבָּת און יום-טוב; „יורה דעה“ — דינים פון כָּשר און טריפה, שחיטה, היגיענע; „אֶבֶן-עֶזר“ — געזעצן פאַר פאַמיליע-לעבן, חתונה, גט; „חושֶן-מִשפָּט“ — ציוויל-רעכט און שטראָף-רעכט. אויפן גרונד פון די „טורים“ איז שפּעטער אויסגעוואַקסן אַ גאַנצע ליטעראַטור פון געזעצביכער, וואָס דער גרעסטער פון זיי איז געוואָרן מיט אַ פּאָר הונדערט יאָר שפּעטער דער „שולחָן ערוך“.

---

33. די שלעכטע צייט אין שפּאַניע ביזן גירוש

העכער טויזנט יאָר האָבן געלעבט אידן אין שפּאַניע. דער אָנהויב, ווי מיר האָבן געזען, איז געווען אַ שלעכטער: די פאַנאַטישע וועסט-גאָטן האָבן אינגאַנצן פאַרבאָטן די אידישע רעליגיע און פלעגן מיט געוואַלט שמַדן אידישע קינדער; דערנאָך זיינען געקומען די אַראַבער און האָבן באַפרייט די אידן פון בייזע קריסטלעכע הערשער; עס האָט זיך אָנגעהויבן די „גאָלדענע צייט“ פון אַראַביש-אידישער קולטור. ווען די קריסטלעכע מלכים פון קאַסטיליע און אַראַגאָניע האָבן צוריק אָפּגענומען דאָס לאַנד ביי די אַראַבער, האָבן זיי זיך געמוזט באַציען גוט צו אידן, וואָס זיינען געווען די רייכסטע און געבילדעסטע מענטשן אין שפּאַניע און האָבן מיטגעהאָלפן בויען די נייע מלוכות. אָבער מיט דער צייט איז אין לאַנד אַלץ שטאַרקער געוואָרן די מאַכט פון די קאַטוילישע גַלָחים און מאָנאַכן, וואָס האָבן פיינט געהאַט דעם אידן, ווי אַ לעבעדיקן עֵדות קעגן דער דאָגמע וועגן גאָטס זון; די פאַנאַ-טיקער פון דער קירך האָבן געזייט די שינאָה צום אידן אין דער שפּאַ-נישער פאָלקס-מאַסע און אין די העכערע קלאַסן, וואָס האָבן ניט געקענט

רואיק צוזעען, ווי אידן ווערן רייך און שטאַרק, ווי פיל פון זיי זיינען נאָענט צו דער רעגירונג, ווערן שטייער־זאַמלער, פינאַנץ־מיניסטאָרן, הויף־לייט ביים קיניג און שפּילן אַ גרויסע ראָלע אין פּאָליטיק. די פרומע קריסטן האָבן מיט קינאָה געקוקט אויף דער אידישער שול אין טאָלעדאָ, וואָס איז געוועזן דער שענסטער בנין אין שטאָט (שפּעטער האָט מען זי פאַרוואַנדלט אין אַ קלויסטער; זע בילד 32 זייט 180).

צום סוף 14־טן יאָרהונדערט איז שוין די פּאַרזייטע אידן־פיינד־שאַפט געוואָרן רייף, און די גלחים האָבן געקענט צוטרעטן צו דער אַרבעט. אין דער קאַסטילישער שטאָט סעווילאַ האָט דער פאַנאַטישער גלח פ ע ר נ א נ ד מ א ר ט י נ ע ס געשריען אין די קירכן און אין די גאַסן, אַז אידן הערשן אין שפּאַניע און אויב עס וועט ווייטער אַזוי גיין, וועלן זיי פאַרוואַנדלען אַלע קירכן אין סינאַגאָגעס; ער האָט גערופן דאָס פאָלק אויסצוראָטן די „פיינד פון קריסטוסן" און פאַרוואַנדלען זייערע סינאַגאָגעס אין קירכן. ער האָט אַזוי לאַנג געהעצט, ביז אין איין זומער־טאָג (1391) האָט דער צערייצטער המון אונטערגעצונדן די אידישע הייזער אין סעווילאַ און האָט אויסגעהרגעט ביז פיר טויזנט מענטשן; די איבעריקע האָבן זיך געראַטעוועט פון טויט דערמיט, וואָס זיי האָבן זיך געטויפט. דאָסזעלבע איז פאָרגעקומען אין דער הויפּט־שטאָט פון קאַסטיליע טאָלעדאָ, אין די אַראַגאָנישע שטעט וואַלענסיע און באַרסעלאָנע און אין אַנדערע ערטער פון ביידע שפּאַנישע מלוכות. דאָס איז געווען אַ מין נייער קרייץ־צוג אין שפּאַניע — אין דעם לאַנד, וואָס האָט מיט דריי הונדערט יאָר צוריק ניט איבערגעלעבט דעם ערשטן דייטש־פראַנצויזישן קרייץ־צוג. דענסטמאָל האָבן זיך די דייטשע און פראַנצויזישע אידן געלאָזט אויסהרגענען דורך די קרייצטרעגער און נאָר איינצלנע מענטשן האָבן זיך אויף אַ צייט געטויפט; אין שפּאַניע אָבער האָט אַ גרויסער טייל אידן זיך געטויפט מיט דער האָפענונג שפּעטער אומקערן זיך צו זייער גלויבן, אָבער זיי האָבן זיך שווער אַנטוישט אין זייערע האָפענונגען.

באַלד נאָך די פּאָגראָמען, ווען די „אַנוסים" (מיט געוואַלט גע־טויפטע) האָבן געפּרובט אַראָפּוואַרפן פון זיך דעם יאָך פון קריסטנטום און אַוועקגיין פון דער קירך צוריק אין דער סינאַגאָגע, האָבן די גלחים געמאַכט אַ שרעקלעכן רעש; באַנדעס פאַנאַטישע מאָנאַכן, אונטער דער

אָנפּירונג פון איינעם וויסענטע פּערער, פלעגן נײַן פון הויז צו הויז מיט אַ גרויסן קרייץ און טרייבן די אנוסים אין די קלויסטערס; פּיל אָנגעשראָקענע אידישע פאַמיליעס זיינען ווידער אַריינגעטריבן געוואָרן אין שמד (1412). צו די בייזע פאַרפאָלגער זיינען צוגעשטאַנען צוויי פון די ערשטע אנוסים, וואָס האָבן זיך געטויפט נים נאָר כדי צו ראַטעווען דאָס לעבן, נאָר כדי צו מאַכן אַ גוט לעבן: געוועזענע תּלמודיסטן שלמה הלוי און יהושע לאָרקי. דער ערשטער איז געוואָרן אַ קאַטוילישער גלח און דערנאָך אַ בישאָף אין בורגאָס אונטער דעם נאָמען פּאַול דע סאַנטאַ מאַריאַ; דער צווייטער האָט זיך גערופן גערמאָנימאָ דע סאַנטאַ-פע און איז געוואָרן אַ מיסיאָנער צו פאַרשפּרייטן דעם קריסטנטום צווישן אידן. ביידע משומדים האָבן זיך פאַראייניקט מיט דעם שפּאַנישן פּויפּסט בענעדיקט XIII און איינגערעדט אים, אַז ער זאָל צונויפרופן די גרעסטע רבנים און אידישע געלערנטע פון שפּאַניע אויף אַ רעליגיעזן דיספּוט מיט די גלחים אין דער שטאָט טאָרטאָזאַ. די כּוונה איז געווען צו באַווייזן עפנטלעך די פאַלשקייט פון דער אידישער אמונה און נויטן די „פאַרבלאָנדזשעטע", זיי זאָלן אַריין אין דער קירך. דער דיספּוט האָט זיך געצויגן אויף נײַן און זעכציק פאַרזאַמלונגען, וואָס פלעגן פאָרקומען אַלע וואָך אין משך פון אָנדערטהאַלבן יאָר (1412—1413). פון אידישן צד זיינען געווען די בעסטע קעפּ, צווישן זיי רבי יוסף אַלבאָ, דער מחבר פון „ספר-העיקרים" וועגן די דאָגמען פון אידישן גלויבן. פון קריסטלעכן צד איז דער פּויפּסט בענעדיקט אַליין געווען פאָרזיצער און דער משומד געראָנימאָ האָט געפירט די טענות קעגן דעם תּלמוד. די אידישע דעלעגאַטן האָבן ניט געקענט שאַרף ענטפערן אויף די קריסטלעכע טענות, מורא האָבנדיק פאַר די מאָנאַכישע באַנדעס, אָבער דאָך האָבן זיי זיך ניט אונטערגעגעבן.. זעענדיק, אַז מיט וויכּוחים קען מען גאָרנישט מאַכן, האָבן די קאַטוילישע גלחים ווייטער געפירט זייער מיסיאָנערן-אַרבעט צווישן אידן מיטן פּויסט: מיט טעראָר און פּאָגראָמען.

די צאָל אנוסים איז אַלץ געוואַקסן, נאָר איצט זיינען זיי שוין געווען מער פאָרזיכטיק: אָפן פלעגן זיי באַזוכן די קירך און האַלטן די קריסטלעכע אמונה און אירע מנהגים, אָבער פאַרבאָרגענערהייט, ביי זיך אין די הייזער, פלעגן זיי אָפּהיטן אידישע רעליגיעזע מנהגים: אידישע

תפילות, שבת און יום־טוב, כּשרע שפּייז אד״ג. אַ לאַנגע צייט האָט זיך זיי איינגעגעבן אַזוי פאַרמאַסקירן זיך, אַז מען האָט זיי געהאַלטן פאַר אמתע קריסטן: זיי זיינען אַריינגענומען געוואָרן אין דער קריסט־לעכער געזעלשאַפט און פיל פון זיי האָבן פאַרנומען הויכע שטעלעס אין דער רעגירונג. ניט אַלעמאָל אָבער האָבן זיי זיך געקענט אויס־באַהאַלטן פון די קאַטוילישע שפּיאָנען. מען האָט באַמערקט, אַז פיל אַנוסים אָדער „נייע קריסטן" פאַלשעווען, און מען האָט אַזעלכע אָנ־גערופן מיטן זידל־וואָרט „מאַראַנען" (פאַרפלוכטע, שווינען). אין עטלעכע ערטער (טאָלעדאָ, קאָרדאָוואַ און אַנ־דערע) איז געקומען צו אָנפאַלן אויף מאַראַנישע הייזער און צו בלוט־פאַר־גיסונג.

32. די געוועזענע סינאַגאָגע אין טאָלעדאָ (איצט דער קלויסטער „סאַנטאַ מאַריאַ")

אַ לאַנגע צייט האָבן זיך די הער־שער פון קאַסטיליע און אַראַגאָניע גע־האַלטן נייטראַל אין דעם גלויבנס־קריג, וואָס האָט זיך צעפלאַקערט אין זייערע לענדער. אָבער צום סוף פון 15־טן יאָרהונדערט האָט זיך די לאַגע געביטן: די קאַסטילישע קיניגין איזאַבעלאַ האָט חתונה געהאַט מיט דעם אַראַגאָנישן קיניג פערדינאַנד דעם קאַטאָליק און זיי האָבן פאַראייניקט זייערע מלוכות אין איין גרויסער שפּאַנישער מלוכה. ביידע זיינען געווען פאַנאַטיש פרום און האָבן געטרוימט וועגן דעם, ווי אויסצוראָטן אַלע ניט־קאַטאָליקן — אידן, מאַראַנען, מוסול־מענער און קריסטלעכע אפיקורסים — און שאַפן אַ ריין־קאַטוילישע שפּאַניע. צוערשט האָבן זיי זיך גענומען פאַר די מאַראַנען. פערדינאַנד און איזאַבעלאַ האָבן אויסגעבעטן ביים רוימישן פּויפּסט אַן ער־לויבעניש צו גרינדן אין שפּאַניע אַ נייע אינקוויזיציע — אַ באַ־זונדערן מלוכה־טריבונאַל, וואָס זאָל אויססוכן און באַשטראָפן אַלע קריסטן, וואָס זיינען ניט געטריי דעם קאַטוילישן גלויבן; דערביי האָבן זיי דער

עיקר געהאַט אין זינען די „נײַ־קריסטן“, די מאַראַנען, באַזונדערס די רײַכע, ווײַל לויטן געזעץ פֿון דער נײַער אינקוויזיציע האָט דער קיניג געהאַט דאָס רעכט צוצונעמען דעם גאַנצן פֿאַרמעגן, וואָס מען האָט קאָנפֿיסקירט בײַ די באַשטראָפֿטע. אַזוי אַרום האָט דאָס קיניגס־פּאָר געקאָנט מאַכן אי אַ פֿרומען אי אַ גוטן געשעפֿט.

אין יאָר 1481 האָט זיך אין סעווילאַ געעפֿנט דער ערשטער טריבונאַל פֿון דער אינקוויזיציע, און אין צוויי יאָר אַרום איז דאָרטן באַשטימט געוואָרן פֿאַר אַ גרויס־אינקוויזיטאָר דער הויף־גלח בײַ דער קיניגין, דער שרעקלעכער פֿאַנאַטיקער טאָמאַס טאָרקוועמאַדאַ. עס האָבן זיך אָנגעהויבן אַרעסטן און טויט־שטראָפֿן פֿון מאַראַנען. מען האָט שטרענג פֿאַרזאָגט אַלע קריסטן, זיי זאָלן זיך צוקוקן צום לעבן פֿון די מאַראַנען און איבערגעבן דער אינקוויזיציע וועגן אַלץ, וואָס זיי וועלן באַמערקן: צי היטן די מאַראַנען אָפּ בײַ זיך אין הויז אידישע מנהגים, צי קאָכן זיי בעסערע מאכלים און טוען אָן בעסערע קליידער צו שבת און יום־טוב, צי שטייען זיי מיטן פּנים צו מזרח בײַ דער תּפֿילה און אַזוי ווײַטער. די מסירות האָבן זיך געמערט פֿון טאָג צו טאָג, און אײַנגעכן זײַנען די געפֿענגענישן געוואָרן פֿול מיט אַרעסטירטע מאַראַנען. מען האָט די אומגליקלעכע שרעקלעך געפּײַניקט, כּדי זיי זאָלן זיך מודה זײַן אין זייערע „זינד“ און אָנווײַזן זייערע קרובֿים און פֿרײַנד, וואָס זינדיקן אויך קעגן דעם קריסטלעכן גאָט. די שולדיקע פֿלעגט מען פֿאַרמשפּטן צו פֿאַרברענען לעבעדיקערהייט אויף אַ באַזונדער פּלאַץ, וואו עס איז געשטאַנען אַ „קוועמאַדעראָ“ — אַ שאַפֿאָט מיט אַ האָלץ־הויפֿן. די צערעמאָניע פֿון פֿאַרברענען האָט געהייסן „אויטאָ־דאַ־פֿע“ (דער אַקט פֿון גלויבן). אין משך פֿון צען חדשים אין יאָר 1481 זײַנען אין סעווילאַ אַליין פֿאַרברענט געוואָרן דרײַ הונדערט מאַראַנען; נאָך מער זײַנען פֿאַרמשפּט געוואָרן צו אייביקער געפֿענגעניש אָדער צו טראָגן אַ „תּשובֿה־העמד“, אַ סימן פֿון חרטה אויף זייערע חטאים. אין פֿערדינאַנדס קאַסע איז אַרײַנגעקומען אַן אוצר מיט גאָלד פֿון די פֿאַרמעגנס, וואָס מען האָט קאָנפֿיסקירט בײַ די באַשטראָפֿטע מאַראַנען.

טאָרקוועמאַדאַ האָט פֿאַרשפּרייט די ווירקונג פֿון דער אינקוויזיציע אויף גאַנץ קאַסטיליע. מען האָט געמאַכט אויטאָ־דאַ־פֿעס אויך אין

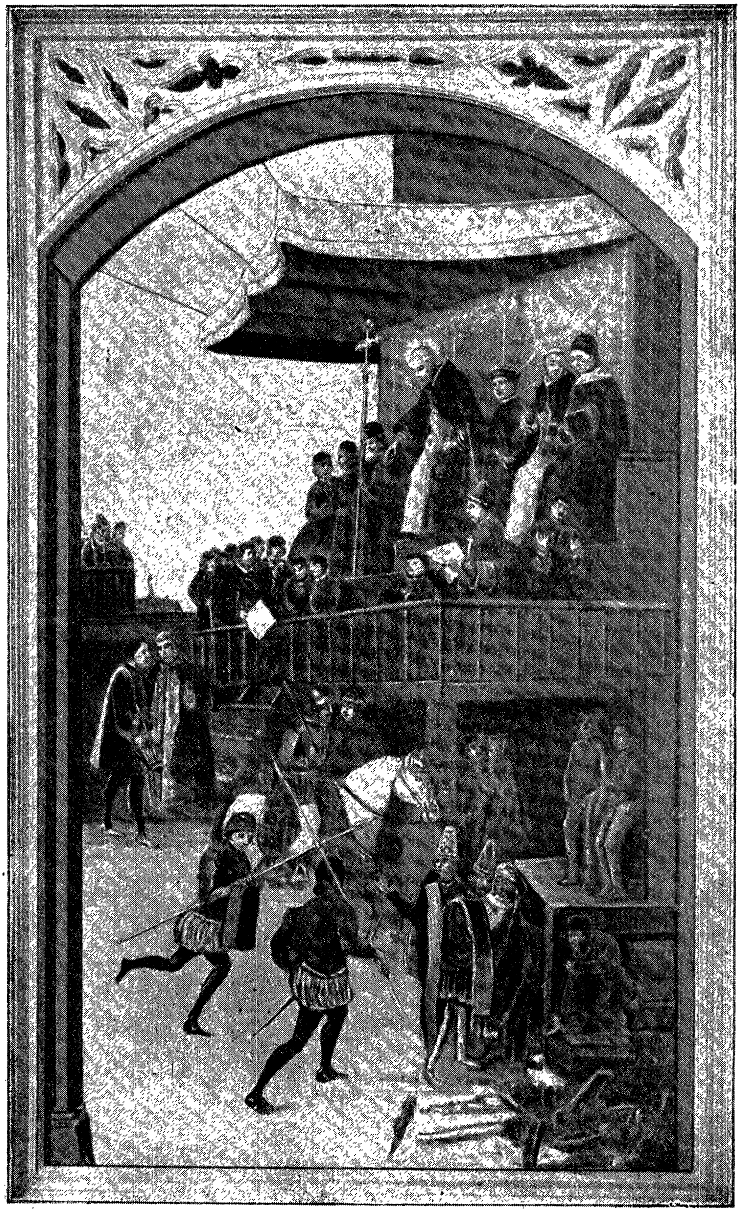

33. שפּאַנישע אינקוויזיציע. „אויטאָ דאַ־פע"

דער הויפּטשטאָט טאָלעדאָ. דאָס פאַרברענען פון לעבעדיקע מענטשן האָט געהייסן ביי די אינקוויזיטאָרן „טויט-שטראָף אָן בלוט-פאַרגיסונג": די תּלינים האָבן כלומרשט ניט געוואָלט האַקן קעפּ און פערגיסן מענטש-לעך בלוט און דערפאַר האָבן זיי געברענט זייערע קרבנות. אין אַראַ-

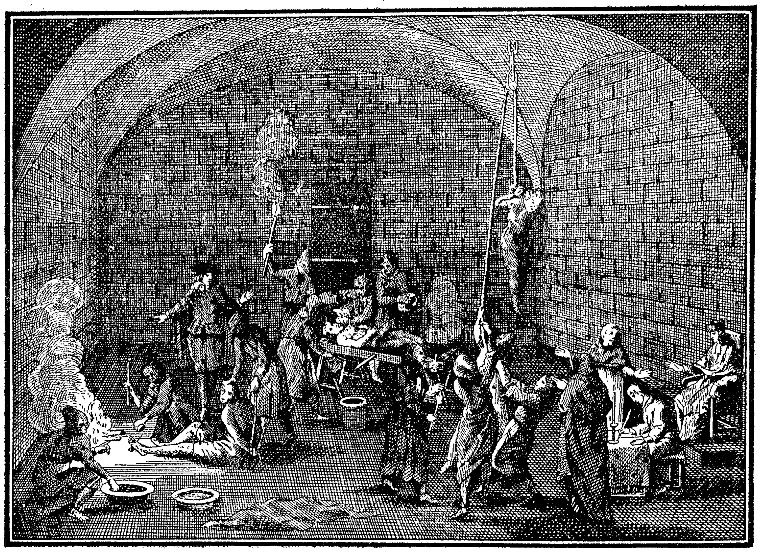

34. שפּאַנישע אינקוויזיציע. „קוועמאַדעראָ"

גאָניע האָט אָפּגעטאָן שרעקלעכע מעשים דער הויפּט-אינקוויזיטאָר אַרבועס. די מאַראַנען פון דער שטאָט סאַראַגאָסאַ האָבן באַשלאָסן אים צו טויטן. איינמאָל, ווען אַרבועס האָט תּפילה געטאָן אַליין אין דער קירך, שטייענדיק אויף די קני פאַרן אַלטאַר, זיינען אַריין דריי מאַראַנען און האָבן אים דערשטאָכן מיט אַ שפּיז. די מערדער האָט מען ניט געקענט כאַפּן, האָט מען אַרעסטירט אַנדערע מאַראַנען מיט דעם אויסרייד, אַז זיי האָבן געהאָלפן די פאַרברעכער. די טריבונאַלן פון דער אינקוויזיציע האָבן געוואָרפן אויפן „קוועמאַדעראָ" הונדערטער מענטשן.

אָבער מאַראַנען זיינען געווען אין לאַנד פיל טויזנטער, און אַלעמען האָט מען ניט געקענט אויסראָטן. פון איין זייט זיינען זיי געווען פאַר-

בונדן מיט אידישע מִשפָּחות, פון וועלכע זיי האָבן געשטאַמט, און פון דער אַנדערער מיט קריסטלעכע פאַמיליעס, אָפט פון דער הויכער אַריסטאָקראַטיע. פיל האָבן פאַרנומען הויכע פּאָסטנס אין דער רעגירונג און אין דער אַרמיי. מען האָט פאַרשטאַנען, אַז כּל זמן אין שפּאַניע וועלן לעבן ניט געשמַדטע אידן, וועלן די מאַראַנען ניט ווערן אֶמתע קריסטן. מוז מען, הייסט עס, אַרויסטרייבן אידן פון גאַנצן לאַנד. צו דעם געדאַנק זיינען פערדינאַנד און איזאַבעלאַ געקומען אין אַ צייט, ווען די גאַנצע שפּאַנישע פּאָליטיק האָט אָנגענומען נייע פאָרמען. צום סוף פון פופצענטן יאָרהונדערט האָבן די קריסטלעכע הערשער איינגענומען דעם לעצטן נעסט פון דער אַמאָליקער אַראַבישער שפּאַניע: די שטאָט גראַנאַדאַ, וואו עס האָט געהערשט אַ מוסולמענישער עָמיר. איצט איז גאַנץ שפּאַניע געווען אונטער קריסטלעכער הערשאַפט, אָבער כּדי צו מאַכן זי פאַר אַ ריין קריסטלעך לאַנד האָט מען געדאַרפט אַרויסטרייבן אידן און אַראַבער. האָט מען אָנגעהויבן פון אידן. אַזוי האָט טאָרקוועמאַדאָ אַן עֵצָה געגעבן דעם קיניגלעכן פּאָר. אין מערץ יאָר 1492 האָבן פערדינאַנד און איזאַבעלאַ אונטערגעשריבן אַ דעקרעט, אַז אין דריי חדשים אַרום מוזן אַלע אידן פאַרלאָזן שפּאַניע; זיי קענען פאַרקויפן אָדער פאַרשענקען זייערע הייזער און מיטנעמען זייערע זאַכן, חוץ גאָלד, זילבער און געלט.

דער דעקרעט האָט אָנגעוואָרפן אַ שרעק אויף אַלע שפּאַנישע אידן. צוויי פאָרשטייער פון די אידישע קהילות זיינען געקומען צו פערדינאַנדן בעטן אים, ער זאָל אָפּשאַפן די בייזע גזירה. דאָס זיינען געווען מענטשן זייער נאָענטע צום קיניגלעכן הויף: דער פּרנס אַ ב ר ה ם ס ע נ י אָ ר, וואָס פלעגט צושטעלן דעם קיניג די שטייערן פון די אידישע קהילות, און דער באַרימטער דענקער און פּאָליטיקער דאָן י צ ח ק אַ ב ר בּ נ א ל (אַבּראַוואַנעל), וואָס איז אַמאָל געווען פינאַנץ-פאַרוואַלטער ביים פּאָרטוגעזישן קיניג און שפּעטער ביים שפּאַנישן. ביידע האָבן אָנגעבאָטן פערדינאַנדן אויסקויף-געלט פון די אידישע קהילות דרייסיק טויזנט דוקאַטן, אויב ער וועט אָפּשאַפן די גזירה פון גירוש. דער קיניג איז שוין גרייט געווען נאָכצוגעבן, אָבער דאָ האָט זיך אין פּאַלאַץ אַריינגעריסן מיט אַ צלם אין האַנט דער אינקוויזיטאָר טאָרקוועמאַדאָ און אַ געשריי געטאָן, ווענדענדיק זיך צום קיניג און

צו דער קיניגין: „יודאַ האָט אַמאָל פֿאַרקויפֿט קריסטוסן פֿאַר דרייסיק זילבערשטיק און איר ווילט אים פֿאַרקויפֿן פֿאַר דרייסיק טויזנט גאָלד־שטיק!“ דאָס האָט שטאַרק געווירקט אויף דער פֿרומער קיניגין איזאַבעלאַ, און די אידישע שלוחים האָבן געמוזט אַוועקגיין מיט אַן אָפּזאָג. סוף אַפּריל האָט מען אויסגערופֿן אין גאַנצן לאַנד, אַז ביז סוף יולי מוזן אַלע אידן פֿאַרלאָזן שפּאַניע; ווער ס'וועט בלייבן, וועט באַשטראָפֿט ווערן מיט טויט, סיידן ער וועט זיך שמדן.

אין די טרויער־טעג אַרום תּשעה באָב האָבן זיך אַ פּאָר הונדערט טויזנט אידן אין אַלע שטעט פֿון שפּאַניע געזעגנט מיט די קבֿרים פֿון זייערע עלטערן און זיך געלאָזט אין וועג. אַ גרויסער טייל איז אַוועק אין די נאָענטע שטעט פֿון פּאָרטוגאַל, אַנדערע זיינען געפֿאָרן מיט שיפֿן איבערן ים ווייטער — קיין איטאַליע און טערקיי, קיין מאַראָקאָ און אַנדערע לענדער פֿון צפֿון־אַפֿריקע.

די, וואָס זיינען געקומען קיין פּאָרטוגאַל, האָבן פֿאַר גרויסע געלט באַקומען פֿון דאָרטיקן קיניג יואַן אַן ערלויבעניש צו בלייבן אין לאַנד אַכט חדשים. ווען דער טערמין האָט זיך געענדיקט, האָט מען זיי אָנגעהויבן טרייבן אָן רחמנות; די, וואָס האָבן ניט געהאַט קיין געלט אויף רייזע־קאָסטן, האָט מען פֿאַרקויפֿט פֿאַר קנעכט און זייערע קינדער געטויפֿט. ענדלעך האָט דער יונגער קיניג מאַנועל, וואָס האָט חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פֿון פֿערדינאַנד און איזאַבעלאַ, באַשלאָסן פֿאַרטרייבן אַלע אידן אויך פֿון פּאָרטוגאַל, אַפֿילו יענע, וואָס האָבן דאָרטן געלעבט פֿון אַלטע צייטן. צענדליקער טויזנט מענטשן האָט מען צונויפֿגעטריבן אין פּאָרטוגאַלס הויפּטשטאָט ליסאַבאָן, כּדי אַרויפֿצוזעצן זיי אויף שיפֿן און פֿאַרשיקן אין ווייטע לענדער. פֿאַר זייער אַוועקפֿאָרן האָבן פֿאַנאַטישע גלחים און סאָלדאַטן געשלעפּט זייערע קינדער אין די קירכן און דאָרטן מיט געוואַלט געטויפֿט. אַ סך פֿון די אומגליקלעכע עלטערן האָבן זיך פֿרייוויליק געטויפֿט, כּדי צו בלייבן מיט זייערע קינדער און שפּעטער זיי און זיך אַליין צו ראַטעווען פֿון גוישע הענט. אַזוי זיינען געוואָרן „מאַראַנען“ אויך אין פּאָרטוגאַל. אַלע, וואָס זיינען געבליבן געטריי דעם אידישן גלויבן און פֿאָלק, האָבן פֿאַרלאָזן פּאָרטוגאַל אין יאָר 1498, זעקס יאָר נאָך גירוש שפּאַניע. זיי האָבן זיך געטראָגן איבערן ים, זוכנדיק אַ לאַנד וואו צו באַזעצן זיך.

אויפֿן וועג זיינען אַ סך אומגעקומען פֿון הונגער און קראַנקהייטן; אַנדערע זיינען אַריינגעפֿאַלן אין די הענט פֿון ים־רויבער און פֿאַרקויפֿט געוואָרן פֿאַר קנעכט.

אַזוי זיינען פֿאַרשוואונדן געוואָרן די אַמאָליקע בליענדיקע אידישע קהילות אין שפּאַניע און פּאָרטוגאַל. אין ביידע לענדער זיינען געבליבן נאָר די באַהאַלטענע אידן, די מאַראַנען, וועמען עס איז באַשערט געווען ליידן די גרעסטע צָרות נאָך אַ פּאָר הונדערט יאָר.

34. די צָרות אין דייטשלאַנד ביזן סוף מיטלאַלטער

אויסער שפּאַניע איז אין מיטלאַלטער דער גרעסטער אידישער צענטער געווען אין דייטשלאַנד. דאָס זיינען געווען צוויי פֿאַרשיידענע טיפּן אידן: די שפּאַנישע ספֿרדים און די דייטשע אַשכּנזים. די ספֿרדים האָבן אַ לאַנגע צייט געלעבט פֿריי, געפֿירט גרויסע האַנדלס־געשעפֿטן און האָבן זיך אָפֿט געפֿילט ווי אין אַן איי־גענעם לאַנד, ביז וואַנען אויף זיי איז ניט געקומען דער אומגליק פֿון שמד און גירוש. די אַשכּנזים האָבן זייער גרויסן אומגליק, די צרות פֿון די קרייץ־צוגן, דורכגעמאַכט פֿריער, נאָך אין 12־טן יאָרהונדערט, און דערנאָך זיינען זיי געבליבן אָרים, דערשלאָגן, אָפּגעזונדערט פֿון דער אַרומיקער באַפֿעלקערונג און האָבן געלעבט נאָר מיט דעם חֶסֶד פֿון די דייטשע קיסרים אָדער זייערע פֿעאָדאַלן, וואָס האָבן זיי געשיצט פֿון פּאָגראָמען. דייטשע אידן זיינען געוואָרן „קאַמער־קנעכט“ („סערווי קאַמערע“), דינער פֿון קיניגלעכן הויף, ווייל זיי האָבן געמוזט צאָלן דעם קיסר און די פֿירשטן שוץ־געלט דערפֿאַר, וואָס מען האָט זיי געלאָזט לעבן און עפּעס פֿאַרדינען פֿון האַנדל אָדער מלאָכה. אָפֿט האָט דער איד געמוזט טראָגן גאָר אַנדערע קליידער, ווי די קריסטן, אָדער אַ באַזונדער צייכן אויפֿן אויבערשטן מאַנטל, די „געלע לאַטע“ אָדער אַ שפּיציקן הוט מיט הערנער, וואָס האָט אים געמאַכט לעכערלעך אין גאַס. אומעטום אין די שטעט האָבן אידן געוואוינט אין באַזונדערע גאַסן, אָן אַ זייט פֿון דער גוייִשער שטאָט. נאָר דאָ, אין דער אידישער שטאָט, אין דער קהילה, אַרום זיין סינאַגאָגע און זיינע שולן, האָט זיך דער איד געפֿילט אין דער היים, גייסטיק פֿריי פֿון דעם אויסערלעכן

דרוק. די רַבָּנים און נְבָאים פון דער קהילה זיינען געווען ווי א מין אידישע רעגירונג: מען האָט געשאַפן אָרדענונג אין די סאָציאַלע באַציאונגען, געזאָרגט וועגן הילף פאַר אָרימעלייט (צדָקה), וועגן קינדער־ערציאונג, חדָרים און ישיבות, וועגן שוץ קעגן פיינדלעכע אַרויס־טרעטונגען פון די קריסטלעכע שכנים.

נאָך דעם גרויסן אומגליק פון די קרייץ־צוגן האָט זיך געצויגן אַ לאַנגע קייט פון קליינע צָרות. די קריסטלעכע בירגער, וואָס פלעגן ניט פאַרגינען דעם אידן זיין פרנסה פון קליינהאַנדל, מלאָכה אָדער קליינע קרעדיט־געשעפטן, האָבן שטענדיק געזוכט אַ בילבול אויף אים און אויף דער גאַנצער אידישער קהילה. דאָס איז געווען גאָר לייכט אין יענער צייט פון פינסטערן אָבערגלויבן, וואָס האָט געהערשט אין די פאָלקס־מאַסן און אַפילו אין די העכערע קלאַסן. פון פראַנקרייך האָט מען אַהער פאַרטראָגן די בייזע „עלילת־דָם“, די נאַרישע באַשולדיקונג, אַז אידן צאַפן בלוט פון קריסטלעכע קינדער צו פסח. ווייטער האָט זיך פאַרשפּרייט די האָסטיע־באַשולדיקונג, אַז אידן גַנבענען פון די קירכן דאָס „הייליקע ברויט“ און שניידן און שטעכן דאָס, ביז עס טריפט דערפון בלוט, דער סימבאָל פון צעשניידן יעזוסעס קערפּער. וואו נאָר ערגעץ פלעגט פאַרפאַלן ווערן אַ קריסטלעך קינד, אָדער מען פלעגט צופעליק געפינען אַ טויטן קערפער אין וואַלד אָדער אין וואַסער, פלעגט זיך די קריסטלעכע מאַסע וואַרפן שלאָגן אידן. איינמאָל האָט מען הינטער דער שטאָט פולדאַ געפונען פינף טויטע קינדער פון אַ קריסטלעכן מילנער, און מען האָט געלאָזט אַ קלאַנג, אַז צוויי אידן האָבן זיי געהרגעט; דאַן איז אַ באַנדע קרייצטרעגער באַפאַלן די שטאָט און אויסגעקוילעט דרייסיק אידישע פאַמיליעס (יאָר 1235). דער קיסר פרידריך II האָט באַשטימט אַ קאָמיסיע אויף אויספאָרשן, צי באַנוצן אידן ווירקלעך בלוט צו פסח. די קאָמיסיע האָט זיך אַרויסגעזאָגט בכלל קעגן אַזאַ באַשולדיקונג. און דאָך האָבן די בלוט־בילבולים ניט אויפגעהערט. כמעט אַלע יאָר צו פסח פלעגט זיך אין וואָסער עס איז אָרט באַווייזן עפּעס אַ געהרגעטער, און די שולד פלעגט מען אַרויפוואַרפן אויף אידן. דאַן האָבן זיך אידישע קהילות געווענדעט צום רוימישן פויפּסט און געבעטן, ער זאָל אַרויס־זאָגן זיין וואָרט קעגן דער ליגנערישער באַשולדיקונג. גראָד איז אין

IV, יענער צייט געווען אַן ערלעכער פּויפּסט, אינאָצענץ (אינאָקענטי) וואָס די אידישע צרות האָבן אים גערירט. אין 1247 האָט ער פּונאַנדער־געשיקט צו די בישאָפס אין אַלע לענדער אַ בּוּלאַ (פּויפּסטלעכער דעקרעט) מיט אַזאַ אינהאַלט: „מיר האָבן געהערט די ביטערע קלאָגן פון די אידן, אַז מען מאַכט אויף זיי מיאוסע בּילבּולים כּדי צו האָבן אַן אויסרייד אָנצופאַלן אויף זיי און רויבן זייער האָב און גוטס. וואו נאָר מען געפינט אַ טויטן קערפּער פון אַ דערהרגעטן מענטשן, וואַרפט מען אַרויף די שולד אויף אידן. אָן אַ געריכטלעכער אויספאָרשונג פאַרשפּאַרט מען אומשולדיקע מענטשן אין תּפיסה, מען מאַטערט זיי און פאַרמשפּט זיי צו אַ שענדלעכן טויט. אַזוי קומט אויס אידן צו ליידן פון היינטיקע פירשטן און הערשער נאָך מער, ווי זייערע עלטערן אין מִצרַיִם פון פַּרעהן. אַזוי ווי מיר ווילן ניט מען זאָל פייניקן אידן, וואָס דער באַרמהערציקער גאָט וואַרט אויף זייער אומקער (צום קריסט־לעכן גלויבן), הייסן מיר אייך זיין צו זיי פריינדלעך. אויב ס׳וועט זיך ווייטער טרעפן, אַז אידן וועלן זיין ניט געזעצלעך געדריקט דורך גַלָחים, אַדעלליים אָדער שׂרָרות, זאָלט איר ניט דערלאָזן דערצו“.

אין 14־טן יאָרהונדערט (1348—1349) האָט אַ נייער אומגליק חָרוּב געמאַכט מיטאַמאָל אַ סך אידישע קהילות אין דייטשלאַנד. אין איירָאָפּע האָט זיך פאַרשפּרייט אַ שרעקלעכע מַגֵיפה, אַן עפּידעמישע קראַנקהייט, פאַרטראָגן פון אַזיע, וואָס האָט געהייסן „דער שוואַרצער טויט“. הונדערטער טויזנטער מענטשן זיינען געשטאָרבן פון איר, גאַנצע שטעט זיינען געבליבן אָן איינוואוינער; פון שרעק זיינען אַ סך מענטשן אַראָפּ פון זינען. אויך אידן פלעגן שטאַרבן פון דער עפּידעמיע, אָבער אין אַ קלענערער צאָל ווי קריסטן, ווייל לויט די געזעצן פון זייער רעליגיע זיינען אידן געווען מער אָפּגעהיט אין עסן, טרינקען און אַנדערע זאַכן. דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז אין פאָלק האָט זיך פאַרשפּרייט אַ פאַלשער קלאַנג, אַז אידן זיינען שולדיק אין דער עפּי־דעמיע: זיי האָבן כּלומרשט אַריינגעשאָטן גיפט אין די ברונעמס און טייכן און האָבן פאַרסמט דאָס וואַסער, וואָס אַלע טרינקען. דאָס האָט צערייצט די קריסטלעכע מאַסן און זיי האָבן זיך געוואָרפן אויף אידן. אין די שטעט שטראַסבורג און קעלן, מאַינץ, וואָרמס און פראַנקפורט האָט מען טויזנטער אידן אויסגעהרגעט און זייערע הייזער פאַרברענט.

אין שטראַסבורג האָט מען פאַרטריבן צוויי טויזנט אידן אויפֿן בית-עולם און דאָרטן אַריינגעוואָרפֿן אין אַ ברענענדיקן האָלץ-הויפֿן; נאָר די ווייניקע, וואָס זיינען מרוצה געוואָרן צו טויפֿן זיך, האָט מען אַרויס-געשלעפּט פֿון פֿייער און געראַטעוועט; אידישע הייזער האָט מען צעטיילט צווישן קריסטלעכע בירגער — אַ שיינע מתנה פֿאַר זייער אַרבעט אין דעם „יודענבראַנד". אין וואָרמס האָבן זיך די אידן ניט דערוואַרט מען זאָל זיי ברענען: זיי האָבן אַליין אונטערגעצונדן זייערע הייזער און זיינען דאָרטן פֿאַרברענט געוואָרן. אין מאַינץ האָבן זיך אידן געשטעלט אַנטקעגן און געהרגעט צוויי הונדערט מערדער, אָבער דאָס האָט נאָך מער צערייצט די ווילדע מענטשלעכע חיות — און זעקס טויזנט אידן האָבן זיך געבראַכט פֿאַר אַ „פֿייער-קרבן" אין זייערע ברענענדיקע הייזער. די, וואָס זיינען גאַנץ געבליבן, זיינען זיך צעלאָפֿן אין אַנדערע לענדער, באַזונדערס קיין פּוילן. אין די „סליחות" פֿון יענע צייטן האָבן די אומגליקלעכע אויסגעגאָסן זייער ביטער האַרץ פֿאַר גאָט און געפֿרעגט אים, פֿאַרוואָס באַגייט ער זיך אַזוי מיט זיין פֿאָלק ישׂראל; אָבער דער הימל האָט געשוויגן, און די קלאָגער האָבן זיך געמוזט אַליין טרייסטן מיט דעם גלויבן, אַז זיי ליידן אויף דער פֿאַרבלוטיקטער ערדישער וועלט פֿאַר אַ בעסערער וועלט, פֿאַרן „עולם הבא", וואָס וועט קומען אין משיחס צייטן.

ניט אַזוי גיך האָבן זיך די פֿאַרטריבענע און צעלאָפֿענע אידן אומ-געקערט אין זייערע חרובֿע שטעט און אויפֿגעבויט זייערע פֿאַרברענטע הייזער. די שטעט-פֿאַרוואַלטונגען (מאַגיסטראַטן) האָבן זיי אַריינ-געלאָזט צוריק אויף זייער שווערע באַדינגונגען. מען האָט מיט זיי געמאַכט קאָנטראַקטן, אַז זיי מעגן וואוינען אין שטאָט ביז וואַנען דער מאַגיסטראַט וועט דאָס ערלויבן, אַז זיי דאַרפֿן צאָלן שטייער אַלעמען: דער שטאָט-פֿאַרוואַלטונג, דעם פֿירשט, דעם בישאָף און דעם קיסר; מען טאָר זיי ניט אַריינגעמען אין די פֿאַרבאַנדן פֿון הענדלער און האַנטווערקער; זיי מעגן זיך פֿאַרנעמען מיט קרעדיט, מיט פֿאַר-לייען געלט אויף פּראָצענט, אָבער אָפֿט פֿלעגן די הערשער באַפֿרייען די בעלי-חובֿות פֿון אָפּצאָלן זייער חוב דעם אידן, אָדער זיי פֿלעגן אַליין אָפּנעמען ביי אים אַ גרויסן טייל פֿון זיין געלט. אַזוי זיינען אידן געוואָרן ווי פֿרעמדע, צייטווייליקע געסט אין יענע שטעט, וואו זייערע

עלטערן האָבן געלעבט הונדערטער יאָרן. אין 15־טן יאָרהונדערט פלעגן פאַרשיידענע הערשער — דער קיסר, די פירשטן און די מאַגיסטראַטן — אָפּט פאַרטרייבן אידן פון דער אָדער יענער שטאָט (פון ווין אין יאָר 1421, שפּעטער פון מאַינץ, מאַגדעבורג און אַנדערע). צו אַן אַלגעמיינעם גירוש, ווי אַמאָל אין פראַנקרייך און שפּעטער אין שפּאַניע, איז דאָ ניט געקומען, אָבער דער איד אין דייטשלאַנד האָט שוין ניט געפילט קיין פעסטן באָדן אונטער זיינע פיס.

אין זיין גייסטיקן לעבן איז דער דייטשער איד געשטאַנען אויף אַ פעסטן, אָבער אויף גאָר אַ שמאָלן באָדן. דאָ איז ניט צו זעען די ברייטע און רייכע קולטור פון די שפּאַנישע אידן, דעם גרויסן אידעען־קאַמף צווישן פּראָגרעסיווע און קאָנסערוואַטיווע. אַלע זיינען דאָ געווען שטרענג קאָנסערוואַטיוו, פרום, ווייט פון וועלטלעכע וויסנשאַפטן. די גאַנצע ערציאונג אין די שולן איז געווען אַ תּלמודיש־רבּנישע. די ליטעראַטור איז באַשטאַנען נאָר פון פירושים צום תּלמוד, רבּנישע „חידושים" און „שאלות ותשובות" וועגן פראַגן פון רעליגיעזער אָדער יורידישער פּראַקטיק; עס האָבן געהערשט די „פּוסקים", וואָס האָבן געשריבן געזעצביכער, זאַמלונגען פון דינים און מנהגים אויפן שטייגער פון די „טורים". מען האָט געשריבן אויך מוסר־ספרים אין גייסט פון דער תּלמודישער „אגדה" און פון „מדרש"; דאָ האָט מען באַטראַכט פראַגן פון מאָראַל און גוטע מידות, פרומקייט און גוטסקייט אויף דער וועלט, אָבער אויך פון דעם, וואָס וועט זיין אויף יענער וועלט, נאָכן טויט, וואו דער מענטש דאַרף אָפּגעבן אַ חשבון פאַר אַלע זיינע מעשים. דאָס איז געווען אַן אומעטיקע מאָראַל, אַ פאַרפינסטערטע, ווי דאָס גאַנצע אידישע לעבן אין יענער צייט. אַ מוסטער פאַר אַזאַ מין ליטעראַטור האָט געדינט דער „ספר חסידים" פון רבי יהודה חסיד פון רעגענסבורג. אין 15־טן יאָרהונדערט האָט מען געלייענט אויך אַ מוסר־ספר „דאָס זיטנבוך", וואָס איז געווען געשריבן אין דער דייטש־אידישער פאָלקס־שפּראַך, דער עיקר פאַר ווייבער, וואָס האָבן ניט געקענט לייענען העבּרעאישע ספרים. אין יענער צייט האָט זיך די דאָזיקע פאָלק־ליטעראַטור ערשט אָנגעהויבן אַנטוויקלען, אָבער שפּעטער, מיט דער אַנטדעקונג פון בוך־דרוקעריי, האָט זי זיך ברייטער אַנטוויקלט און איז געוואָרן אַ וויכטיקער צווייג פון דער נאַציאָנאַלער ליטעראַטור

35. די ערשטע ישובים אין פוילן

פון די צָרות אין דייטשלאַנד פלעגט מען לויפן אין די נאָענטע לענדער פון פוילן. שוין נאָך די ערשטע קרייץ-צוגן פלעגן זיך גאַנצע מַחֲנות אידן אַוועקלאָזן אין די סלאַווישע לענדער, קיין בעהמען (פראָג) און ווייטער קיין פוילן. אויף דעם געביט פון „גרויספוילן“, אין די שטעט קאַליש, גנעזן, פויזן, זעען מיר אידישע ישובים שוין אין 13-טן יאָרהונדערט. אין יאָר 1264 האָט דער גרויספוילישער פירשט באָלעסלאַוו פון קאַליש אַרויסגעגעבן אַ באַזונדערן סטאַטוט וועגן די רעכט פון דער אידישער באַפעלקערונג אין זיין לאַנד. פון דעם סטאַטוט איז צו זעען, אַז דעם פירשט האָט זייער געלוינט אַריינצולאָזן אידן אין זיין לאַנד: ער האָט דערוואַרט, אַז זיי וועלן אַריינברענגען מיט זיך אַ סך קאַפיטאַל און לעבעדיק מאַכן דעם קרעדיט, זיי וועלן צאָלן הויכע שטייערן דעם פירשט, פאַרלייַען גרויסע סומעס דער רעגירונג און קלענערע דער קריסטלעכער באַפעלקערונג; זיי וועלן פירן האַנדל און געבן צו פאַרדינען דעם פויער און דעם קליינבירגער. דערפאַר האָט באָלעסלאַוו ערלויבט אידן פירן געשעפטן ווי זיי ווילן און האָט זיי געגעבן פולע פרייהייט אין דער פאַרוואַלטונג פון זייערע קהילות; ער האָט זיי צוגעזאָגט שוץ קעגן אָנפאַלן און האָט פאַרבאָטן מאַכן אויף זיי בלוט-בילבולים; אויף צו פאַרפירן אַ פראָצעס קעגן אַ אידן, אַז ער האָט געהרגעט אַ קריסטלעך קינד, האָט געדאַרפט זיין אַ באַשטעטיקונג פון זעקס עֵדות, דריי קריסטלעכע און דריי אידישע.

קעגן די פרייהייטן און פריווילעגיעס, וואָס באָלעסלאַוו האָט געגעבן דער אידישער באַפעלקערונג, האָבן פראָטעסטירט די קאַטוילישע גַלָחים אויף זייער פאַרזאַמלונג אין דער שלעזישער שטאָט ברעסלוי (1265). די פאַרזאַמלונג האָט אָנגענומען אַ באַשלוס, אַז די נייע אידישע ישובים אין פוילן קענען ברענגען אַ גרויסן שאָדן דעם קריסטלעכן גלויבן און דערפאַר דאַרף מען זאָרגן וועגן דעם, אַז אידן זאָל לעבן אָפגעזונדערט פון קריסטן, אין באַזונדערע גאַסן, וואָס זאָלן זיין אַרומגעצוימט מיט אַ מויער; אידן דאַרפן אויך זיין געצייכנט דורך באַזונדערע קליידער, למשל, אַ שפּיציקן הוט מיט הערנער אויפן קאָפּ. אָבער וויפיל די גַלָחים האָבן זיך ניט באַמיט, מען זאָל אויף

דעם אידן אַרויפֿלייגן אַ קָין־צייכן, האָבן די הערשער פֿון פּוילן דאָך שטענדיק געשיצט די אידישע באַפֿעלקערונג, ווייל זיי האָבן געהאַט פֿון איר אַ גרויסן עקאָנאָמישן נוצן.

באַזונדערס האָט זיך פֿאַרמערט די צאָל אידן אין פּוילן אין דער צייט פֿון דעם קיניג קאַזימיר דעם גרויסן (1333—1370), וואָס האָט פֿאַראייניקט און פֿאַרשטאַרקט די פּוילישע מלוכה. ער פֿלעגט גערן צולאָזן אין זיינע לענדער דייטשן און דייטשע אידן, כּדי זיי זאָלן פֿאַרגרעסערן דעם האַנדל און האַנטווערק. ער האָט אַרויסגעגעבן גינסטיקע געזעצן פֿאַר אידן אין גאַנץ פּוילן. גראָד צו יענער צייט, נאָך דעם שרעקלעכן „שוואַרצן טויט", האָבן זיך אַ שאָט געטאָן מאַסן אידישע עמיגראַנטען פֿון דייטשלאַנד קיין פּוילן. חוץ גרויספּוילן (פּויזן און קאַליש) האָבן זיך אידישע ישובים געבילדעט אין דער הויפּט־שטאָט פֿון דער מלוכה, אין קראָקע, אין לעמבערג און אַנדערע גרויסע שטעט. מען דערציילט, אַז קאַזימיר האָט געטאָן אידן טובֿות, ווייל ער האָט געהאַט אַ אידישע געליבטע אֶסתּרקע, אַ טאָכטער פֿון אַ שניידער; אָבער די אֶמתע סיבּה פֿון קאַזימירס גוטער באַציאונג צו אידן איז געווען אַן אַנדערע: אַ לאַנד פֿון פּויערים האָט ניט געקענט אויסקומען אָן אַ קלאַס פֿון האַנטווערקער און הענדלער, און דעם קלאַס האָבן געבילדעט אָנגעפּאָרענע דייטשן און אידן.

צום סוף פֿון 14־טן יאָרהונדערט האָט זיך פּוילן פֿאַראייניקט מיט דעם שכנישן לאַנד ליטע דורך דער חתונה פֿון דער פּוילישער פּרינצעסין יאַדוויגאַ מיט דעם ליטווישן פֿירשט יאַגעללאָ (1386). געוואָרן אַ קיניג פֿון פּוילן, האָט יאַגעללאָ איבערגעגעבן די פֿאַרוואַלטונג אין ליטע זיינעם אַ שוועסטערקינד, דעם גרויספֿירשט וויטאָווט (וויטאָלד). וויטאָווט איז געווען זייער גוט צו אידן; האָט זיי געלאָזט וואוינען אין זיינע שטעט בריסק, גראָדנע און טראָק, געגעבן זיי רעכט אויף פֿרייען האַנדל, האַנטווערק און ערד־באַזיץ; ער האָט אַפֿילו אַרויסגערופֿן פֿון דער קרים קאַראַאימישע אידן, האָט זיי באַזעצט אין דער שטאָט טראָק און געגעבן זיי באַזונדערע פּריווילעגיעס. אַזוי איז אין ליטע די אידישע לאַגע געווען נאָך בעסער ווי אין פּוילן. דאָ האָבן די פֿאַנאַטישע גלחים ווידער אָנגעהויבן אַגיטירן קעגן אידן. אין יאַגעללאָס צייטן האָבן זיי אין פּויזן אויסגעטראַכט אַ נאַרישן בילבול,

אַז אידן האָבן געשטאָכן דעם „הייליקן ברויט" פון אַ קירך און פאַר־וואָרפן אין אַ גרוב; מען האָט געכאַפּט דעם רב און דרייצען פּרנסים פון דער קהילה און זיי פאַרברענט (1399). אין קראָקע האָט אַ גלח אָנגערייצט דעם המון אויף דער אידישער באַפעלקערונג און עס איז געקומען צו אַ פּאָגראָם (1406). דער פּוילישער קיניג און ליטווישער פירשט קאַזימיר IV (1447—1492) האָט געשיצט אידן אין ביידע לענדער, און דערפאַר האָט ער געמוזט אויסהאַלטן אַ קאַמף מיט דעם קראָקער בישאָף און קאַרדינאַל אָלעסניצקי, וואָס האָט שטענדיק געהעצט קעגן אידן. אָבער נאָך קאַזימירס טויט האָט זיך זיין זון אַלעקסאַנדר אונטערגעגעבן דעם איינפלוס פון די פאַנאַטישע גלחים און האָט אַרויסגעטריבן אַלע אידן פון ליטע (1495). אפשר האָט ער געוואָלט נאָכמאַכן דעם פרומען שפּאַנישן קיניג פערדינאַנד דעם קאַ־טאָליק, וואָס האָט מיט דריי יאָר פריער פאַרטריבן די אידן פון שפּאַניע. אין עטלעכע יאָר אַרום האָט אָבער אַלעקסאַנדר חרטה געהאַט און האָט צוקירגערופן די פאַרטריבענע קיין ליטע.

אַזוי האָבן זיך געבילדעט אידישע ישובים אין פּוילן און ליטע אין די לעצטע יאָרהונדערטן פון מיטלאַלטער, ביז וואַנען ביידע לענדער, וואָס האָבן זיך שפּעטער אינגאַנצן פאַראייניקט, זיינען געוואָרן דער גרעסטער אידישער צענטער אין איירָאָפּע, ווי דאָס איז פריער געווען שפּאַניע, פראַנקרייך און דייטשלאַנד.

נאָר אין איין גרויסן לאַנד פון מזרח־איירָאָפּע, אין מאָסקווער רוסלאַנד, זיינען אידן צו יענער צייט גאָרניט געווען. די מאָסקווער גרויס־פירשטן האָבן מורא געהאַט אַריינלאָזן אין לאַנד אויס־לענדער בכלל, און באַזונדערס אידן. זיי האָבן זיך נאָך מער דער־שראָקן פאַר אידן, ווען איינער אַ קיעווער איד זכריה (קיעוו האָט דאַן געהערט צו דער ליטווישער מלוכה) מיט נאָך עטלעכע ליטווישע אידן זיינען געקומען קיין נאָווגאָראָד און האָבן דאָרטן אַריינגעצויגן אין דער אידישער אמונה עטלעכע קריסטלעכע גלחים. די דאָזיקע גלחים זיינען געקומען קיין מאָסקווע און אָנגעהויבן מגייר זיין קריסטן (1480). עס האָט זיך געבילדעט אַ רוסישע סעקטע, וואָס מען האָט זי גערופן „פאַראידישטע קריסטן" („זשידאָווסטוואַיוּשציע"). דער מאָסקווער גרויספירשט איוואַן III האָט געהייסן כאַפּן די פירער פון

דער סעקטע און פֿאַרברענען זיי (1504). שפּעטער, ווען איוואַן IV „דער שרעקלעכער", האָט אָפּגענומען בײַ פּוילן די ווײַסרוסישע גרענעץ־שטאָט פּאָלאָצק, האָט ער געהייסן אַלע דאָרטיקע אידן מיט ווײַב און קינד דערטרינקען אין דער טײַך דווינאַ, אויסער די, וואָס וועלן אָננעמען דעם קריסטלעכן גלויבן (1563). ער האָט ניט געוואָלט האָבן אין זײַן מלוכה אַ שטאָט מיט אידן. פֿון יענער צײַט אָן האָט מען ניט געלאָזט אידן וואוינען אין רוסלאַנד נאָך צוויי הונדערט יאָר, ביזן סוף 18־טן יאָרהונדערט, ווען אין דער גרויסער רוסישער אימפּעריע זײַנען אַרײַן גאַנץ ווײַסרוסלאַנד, אוקראַינע, ליטע און אַנדערע טיילן פֿון פּוילן מיט אַ מיליאָן אידישע אײַנוואוינער.

---

36. אידישער לעבן־שטייגער אין מיטלאַלטער

אין שפּעטן מיטלאַלטער, ביז סוף 15־טן יאָרהונדערט, האָט זיך אין אַלע לענדער פֿון אייראָפּע אויפֿגעשטעלט אַ פֿעסטער סדר אין אינעווייניקסטן אידישן לעבן. ניט אומעטום איז דער לעבן־שטייגער געווען גלײַך אין אַלע פּרטים, אָבער אין גרונד האָבן די אידישע מאַסן אומעטום געפֿירט אַן אייגנאַרטיקן לעבן, צופּאַסנדיק צו די אויסערלעכע אומשטענדן זייערע נאַציאָנאַלע און גייסטיקע באַדערפֿענישן.

דער צופּאַסונג־פּראָצעס האָט זיך ערשטנס אַרויסגעוויזן אין דער שפּראַך. צוואָרפֿן צווישן פֿאַרשיידענע פֿעלקער, האָט דאָס אידישע פֿאָלק ניט געקאָנט האָבן איין איינציקע אומגאַנג־שפּראַך. מען האָט גערעדט דײַטש אין דײַטשלאַנד און אויך אין פּוילן, וואָס איז געווען פֿול מיט אָנגעקומענע דײַטשע אידן, שפּאַניש אין שפּאַניע, פֿראַנצויזיש אין פֿראַנקרײַך, איטאַליעניש אין איטאַליע; אָבער אין יעדן לאַנד האָבן אידן אַרײַנגעפֿירט אין די דאָזיקע שפּראַכן פֿיל אייגענעם וואָרט־מאַטעריאַל, ווערטער פֿון דער העברעאישער שפּראַך — דער נאַציאָנאַלער שפּראַך פֿון תּפֿילות און רעליגיעזע מנהגים, פֿון שול־לערנען און ליטעראַטור. אַזוי האָבן זיך באַשאַפֿן געמישטע אידישע שפּראַכן, פֿון וועלכע עס האָבן זיך באַזונדערס אַנטוויקלט צוויי: די דײַטש־אידישע און שפּאַניש־אידישע. די ערשטע האָט זיך פֿאַרשפּרייט צווישן די אַשכּנזים, דאָס הייסט אידן פֿון דײַטשלאַנד,

עסטרייך און פּוילן, און האָט דערום געהייסן „לָשון־אַשכּנַז“, שפּעטער פּשוט אידיש. די צווייטע, וואָס איז געווען פאַרשפּרייט צווישן די ספרדים, די שפּאַנישע אידן, האָט געהייסן „לאַדינאָ“, דאָס הייסט לאַטיין, ווייל שפּאַניש איז אַ צווייג פון דער לאַטיינישער שפּראַך־גרופּע. אין דער ליטעראַטור האָט נאָך אַלץ געהערשט די העברעאישע שפּראַך, אָבער צוביסלעכווייז האָט מען אָנגעהויבן שרייבן אויך אין די געמישטע אומגאַנג־שפּראַכן, באַזונדערס פאַר פּשוטע לייט און ווייבער, וואָס האָבן ניט געגוט פאַרשטאַנען העברעאיש. מען פלעגט דאָס שרייבן מיט העברעאישע אותיות און אַזוי אַרום האָט מען העברעאיזירט די שפּראַך אויך אין דער פאָרם. שפּעטער האָט מען אַזאַ מין ליטעראַרישן לָשון און כּתב גערופן „עִבְרי־טייטש“ ביי די אַשכּנזים. אַזוי האָט דאָס פאָלק זיך געשאַפן פון פרעמדע און אייגענע עלעמענטן זיין באַזונדער שפּראַך, וואָס האָט אים ניט דערלאָזט צונויפמישן זיך מיט די אַרומיקע פעלקער.

די „אידישע גאַס“ אָדער דער „אידישער קוואַרטאַל“ (שפּעטער „געטאָ“) אין די שטעט האָט אָפּגעצוימט די אידישע איינוואוינער פון דרויסן. ניט נאָר דורך צוואַנג האָבן אידן געוואוינט אין באַזונדערע גאַסן, נאָר ווייל אָפט האָבן זיי אַליין דאָס געוואָלט. מענטשן פון איין נאַציאָנאַלער משפּחה, וואָס די אַרומיקע זיינען צו זיי געווען פרעמד און פיינדלעך, האָבן געשפּירט אַ באַדערפעניש לעבן צוזאַמען, נאָענט צו זייערע שולן און בָּתי־מדרָשים, זייערע רַבָּנים און אַנדערע פירער פון דער קהילה. אָפט איז דער אידישער טייל פון שטאָט געווען אָפּגעצוימט פון דעם גוישן מיט אַ געמויערטער וואַנט, אָדער די גאַסן האָבן געהאַט טויערן פון ביידע זייטן, וואָס מען האָט געקאָנט פאַרשליסן און דערמיט שיצן זיך קעגן אָנפאַלן פון פיינדלעכע מאַסן. דאָס האָט ניט איינמאָל געראַטעוועט אידן פון אַ פּאָגראָם. אין דער פּויפּסטלעכער רעזידענץ ר ו י ם פלעגט די פּאָליציי צושליסן די טויערן פון געטאָ אויף דער נאַכט; מען פלעגט קיינעם ניט אַריינלאָזן און ניט אַרויסלאָזן.

אין צענטער פון אידישן קוואַרטאַל איז געשטאַנען די שול, די סינאַגאָגע. אין דער פאָלק־שפּראַך האָט מען באַנוצט דאָס וואָרט שול אָדער בֵּית־מדרש פאַר צוויי פאַרשיידענע זאַכן: פאַר אַ הויז, וואו מען דאַוונט, און פאַר אַ הויז, וואו מען לערנט. אָפט פלעגט מען

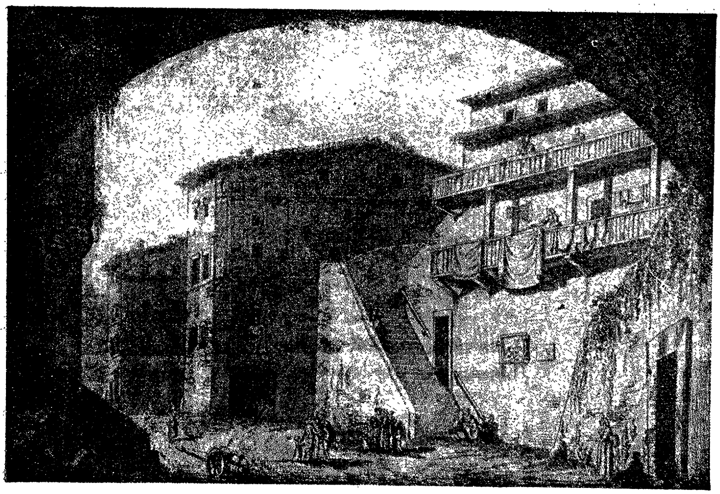

35, דאס אַלטע „געטא״ אין רוים

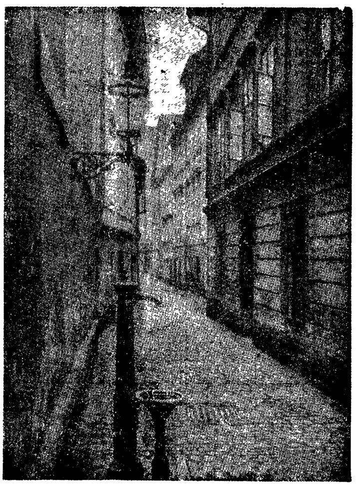

36, די „יידישע גאַס״
אין פּראָג

37, די „יידישע גאַס״ אין
א דייטשער שטאָט

טאָקע לערנען קינדער, באַזונדערס אָרימע, אין דער סינאַגאָגע; אַזאַ שול האָט שפּעטער געהייסן „תּלמוד־תּורה". דער רב פֿון דער שטאָט אָדער אַ פּריוואַט־געלערנטער פֿלעגן לייענען זייערע תּלמודישע לעקציעס פֿאַר אַן עלטערן עולם אויך אין דער סינאַגאָגע נאָכן דאַווענען. אָבער אין די גרעסערע קהילות זיינען געווען באַזונדערע לערנהייזער: אַ „חדר" פֿאַר קינדער און אַ „ישיבה" פֿאַר בּחורים. אין חדר פֿלעגט מען לערנען די קינדער לייענען העברעאיש, פֿאַרטייטשן חומש (די פֿינף ביכער פֿון דער תּורה) מיט דעם פּירוש פֿון רש"י און גמרא פֿונם תּלמוד בּבלי אויך מיט דעם זעלביקן פּירוש. אינגלעך עלטער פֿון דריי־צען יאָר פֿלעגן לערנען תּלמוד מיט אַלע „מפֿרשים" אין דער ישיבה, דער תּלמודישער אַקאַדעמיע. אַנדערע וויסנשאַפֿטן, ווי נאַטורוויסנ־שאַפֿט, מאַטעמאַטיק, פֿרעמדע שפּראַכן, האָט מען אין אַזעלכע רע־ליגיעזע שולן זעלטן געלערנט; ביי די אַשכּנזים זיינען די „חכמות חיצוניות" (זייטיקע וויסנשאַפֿטן) געווען שטרענג פֿאַרבאָטן. מיידלעך פֿלעגט מען כּמעט גאָרניט לערנען אין שולן; מען האָט זיי געלערנט דאַווענען און לייענען „עברי" אין דער היים. עס זיינען אָבער געווען מיידלעך און פֿרויען, וואָס האָבן פֿון זיך אַליין פֿיל געלערנט און האָבן געלייענט אַלערליי ספֿרים אין העברעאיש אָדער אידיש.

אין הויז, אין דער פֿאַמיליע איז די פֿרוי געווען גלייכבאַרעכטיקט מיטן מאַן. אין אייראָפּע איז די אַמאָליקע אַזיאַטישע ביגאַמיע (אַ פֿאַ־מיליע פֿון אַ מאַן מיט צוויי פֿרויען) אינגאַנצן פֿאַרשוואונדן געוואָרן, באַזונדערס נאָך דעם חרם פֿון מאַינצער רב רבּי גרשום (אויבן, קאַפּ. 28). יונגעלייט פֿלעגן חתונה האָבן דורך אַ „שדכן", אַ פֿאַר־מיטלער צווישן חתן־כּלה און זייערע עלטערן; דער חתן פֿלעגט זיך זען מיט דער כּלה פֿאַר דער חתונה, אָבער וועגן ליבע האָט מען אָפֿן ניט געטאָרט רעדן. אַזוי ווי אַמאָל, פֿלעגן די עלטערן חתונה מאַכן גאָר יונגע קינדער, פֿון 15 ביז 18 יאָר, און „האַלטן זיי אויף קעסט" (אויף זייערע קאָסטן) עטלעכע יאָר, ביז דאָס יונגע פֿאָר־פֿאָלק האָט געקאָנט קריגן אַ זעלבשטענדיקע פּרנסה. וועגן דעמאָלטיקע אידישע פּרנסות ווייסן מיר שוין: זעלטן גרויסהאַנדל, אָפֿטער קליינהאַנדל, האַנטווערק און קליין־קרעדיט געשעפֿט. עס זיינען נאָך געווען קהילה־פּראָפֿעסיעס: רבּנים, דיינים, מלמדים, שוחטים, חזנים, וואָס האָבן באַקומען געהאַלט

פון די קהילות אָדער פון פּריוואַטע לייט. פריער האָבן רבנים ניט באַקומען שכירות פון דער קהילה, ווייל מען האָט רבנות געהאַלטן פאַר אַן ערן־אַמט, אָבער אין די שלעכטע צייטן האָט מען געמוזט אויפהאַלטן די „כּלי־קודש", וואָס האָבן קיין אַנדער פּרנסה ניט געהאַט.

די אידישע געמיינדע, די קהילה, איז געווען די שטאַרקסטע פעסטונג, וואָס האָט געשיצט די צעוואָרפענע טיילן פון פאָלק אין אַלע לענדער. דער פאַרפאָלגטער און געפייניקטער איד, וואָס מען האָט אים אויסגעשלאָסן פון דער קריסטלעכער געזעלשאַפט, האָט זיך אין זיין קהילה געפילט ווי אין אַן אייגענער קליינער מלוכה: דאָ איז ער געווען אַ מיטגליד פון זיין אייגענער געזעלשאַפט, געפאָלגט זיינע אייגענע געזעצן, געלעבט „אַווטאָנאָם", אייגן־געזעצלעך; ער האָט געהאַט זיין זעלבסטפאַרוואַלטונג, געוויילט זיינע פירער אין דעם קהילה־ראַט, זיינע פּרנסים, דיינים, רבנים און גבאים אין פאַרשיידענע אינסטיטוציעס. ער האָט געוואוסט, אַז זיין קהילה איז נאָר איין רינגל אין דער קייט פון קהילות, וואָס עקזיסטירן אין אַנדערע שטעט און אַנדערע לענדער און וואָס צוזאַמען מאַכן זיי אויס דאָס אידישע פאָלק. די קהילה האָט אויך געהאַט אַ גרויסע סאָציאַלע באַדייטונג. דער אָרימער איד האָט געוואוסט, אַז מען וועט אים ניט לאָזן פאַלן אין אַ שלעכטער צייט. יעדע קהילה האָט געהאַט אירע „גבאי־צדקה", וואָס האָבן געזאַמלט געלט פאַר ניט פאַרמעגלעכע. פאַראָרימטע בעלי־בּתּים, וואָס האָבן זיך געשעמט נעמען צדקה־געלט, האָט מען געשטיצט שטילערהייט, ניט פאַרצייכענענדיק זייערע נעמען אין די צדקה־פּינקסים. אין די גרעסערע שטעט זיינען געווען פאַרשיידענע חברות פאַר מאַטעריעלער און גייסטיקער הילף: אַ חברה פאַר „גמילות־חסדים" אָדער אומזיסטן קרעדיט, „ביקור־חולים" — פאַר באַזאָרגן קראַנקע מיט אַ רופא און רפואות; „תלמוד־תורה" — שטיצן שולן פאַר אָרימע קינדער, און נאָך אַזוינע חברות. די אָרגאַניזאַציע פון קהילות האָט זיך באַזונדערס ברייט אַנטוויקלט אין פּוילן, וואָס איז שפּעטער געוואָרן דער גרעסטער אידישער צענטער אין אייראָפּע ((ווייטער, קאַפּ. 39).

פון די „מוסר־ספרים — ביכער פאַר מאָראַל און גוטער אויפפירונג, וואָס פשוטע לייט האָבן געלייענט אין יענער צייט, אָפט אין אַ אידישער איבערזעצונג פון העברעאישן אָריגינאַל („אורחות־צדיקים",

„סֵפר־חֲסידים קטן“, „מנורת־הַמאור“), איז צו זעען, וועלכע פֿאַרשטעלונגען וועגן וועלט און מענטשן האָט די אידישע מאַסע באַקומען פֿון אירע פירער. ערלעכקייט און גערעכטיקייט זיינען געווען די וויכטיקסטע געבאָטן. מען האָט דערציילט אַזאַ מעשה. איינער אַ זינדיקער מענטש איז געקומען צום רָב און געזאָגט: ביז היינט האָב איך גאָטס געבאָטן ניט געפֿאָלגט און קאָן ניט צוזאָגן, אַז איך וועל וייטער טאָן אַלע מִצוות; גיט מיר נאָר איין מִצווה — וועל איך זי טאָן. דער רָב האָט אים געענטפֿערט: גוט, זאָג מיר צו, אַז דו וועסט קיינמאָל קיין ליגן ניט זאָגן — מער פֿאָדער איך ניט פֿון דיר. דער מענטש האָט צוגעזאָגט און איז אַוועקגעגאַנגען. אין וועג האָט ער דערזעען אַ הויז, וואו מענטשן האָבן געשיכּורט און אָפּגעטאָן מיאוּסע זאַכן, און אים האָט זיך פֿאַרוואָלט אַהין אַריינגיין; אָבער דאָ האָט ער אַ טראַכט געטאָן: און וואָס וועט זיין, אַז מיינע פֿריינד וועלן מיך פֿרעגן, וואָס האָב איך געטאָן אין דעם פֿריילעכן הייזל, וועל איך זיי דאָך מוזן זאָגן אַ ליגן, און דאָס טאָר איך ניט. האָט ער גובר געווען דעם יצר־הרע און איז אַוועק ווייטער. דערנאָך איז ער אַריין אין אַ הויז, וואו ער האָט דערזעען גאָלד און טייערע צירונג, וואָס ער האָט געקאָנט צונעמען, אַז קיינער זאָל ניט זעען; אָבער דאָ האָט ער ווידער געזאָגט צו זיך אַליין: און אַז מען וועט שפּעטער ביי מיר פֿרעגן, וואו האָסטו דאָס אַלץ גענומען, וועסטו דאָך מוזן זאָגן אַ ליגן, — טאָרסטו דאָס ניט. אַזוי האָט דער מענטש זיך ווידער אָפּגעזאָגט פֿון אַן עבירה, און נאָך פיל מאָל האָט ער געמוזט אַזוי טאָן נאָר צוליב דעם, וואָס ער האָט צוגעזאָגט ניט זאָגן קיין ליגן.

אַ סך קלוגע געדאַנקען קען מען געפֿינען אין די מוסר־סְפָרים פֿון יענער צייט. „דער מענטש איז קלוג כּל זמן ער זוכט וויסנשאַפֿט, אָבער ער ווערט אַ נאַר, ווען ער מיינט, אַז ער ווייס שוין אַלץ“. — „פֿאַרוואָס מוזן געלערנטע אָנקומען צו רייכע לייט און ניט פֿאַרקערט? ווייל געלערנטע פֿאַרשטייען דעם ווערט פֿון רייכקייט, אָבער די רייכע פֿאַרשטייען ניט דעם ווערט פֿון וויסנשאַפֿט“. — „ביי איינעם אַ חָכם האָט מען געפֿרעגט: וועמען האָסטו מער ליב? האָט ער געענטפֿערט: יענעם, וואָס האָט מיר געטאָן אַ טובה, און נאָך מער יענעם, וועמען איך האָב געטאָן אַ טובה“.

37. די ספרדים אין דער טערקיי און אנדערע לענדער

די ספרדים, די אַרויסגעטריבענע אידן פון שפּאַניע און פּאָרטוגאַל, האָבן זיך באַזעצט אין פאַרשיידענע לענדער. דער גרעסטער טייל פון זיי האָט זיך באַזעצט אין דער טערקיי, אַ מוסולמענישער מלוכה, וואָס האָט זיך געגרינדעט צו יענער צייט אויפן אָרט פון דער פריערדיקער ביזאַנטיע. אין יאָר 1453 האָבן די טערקן אָפּגענומען בײַ די ביזאַנטיער זייער הויפּטשטאָט קאָנסטאַנטינאָפּאָל; טערקישע סולטאַנען זיינען געוואָרן הערשער אויפן באַלקאַנישן האַלבאינזל. פון אָנהויב אָן האָבן די נייע הערשער אַרויסגעוויזן פריינדשאַפט צו דער אידישער באַפעלקערונג, און די אַרויסגעטריבענע פון שפּאַניע, וואָס האָבן אַזוי פיל געליטן פון דעם קריסטלעכן פאַנאַטיזם, האָבן זיך אַ לאָז געטאָן קיין טערקיי מיט דער האָפענונג, אַז מיט די מוסולמענער וועלן זיי זיך בעסער צונויפלעבן ווי מיט קריסטן. די געבילדעטע ספרדים האָבן דאָ, אין די גרויסע שטעט בײַם ים, אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און סאַלאָניק, געמאַכט גרויסע געשעפטן; זיי האָבן געפירט האַנדל אויפן ים מיט פאַרשיידענע לענדער, האָבן זיך פאַרנומען מיט האַנטווערק און טעכניק, באַזונדערס מיט פאַבריצירן שיספּולווער, ביקסן און האַרמאַטן פאַר דער טערקישער אַרמיי. דער סולטאַן באַיאַזעט, וואָס האָט געהייסן אַריינלאָזן אַלע אידישע עמיגראַנטן פון שפּאַניע, האָט אַמאָל געזאָגט: „וואָס פאַר אַ נאַר ער איז, דער שפּאַנישער קיניג פערדינאַנד! ער האָט אַרויסטרייבנדיק אידן אָרים געמאַכט זיין לאַנד און רייך געמאַכט אונזער לאַנד“.

נאָך די פאַרטריבענע אידן האָבן אָנגעהויבן עמיגרירן פון שפּאַניע און פּאָרטוגאַל אויך פיל פון די דאָרטן געבליבענע מאַראַנען, וואָס האָבן ניט געקענט אויסהאַלטן פון דער שרעקלעכער אינקוויזיציע. אין דער טערקיי זיינען די אַמאָל באַהאַלטענע אידן ווידער געוואָרן פרייע מיטגלידער פון אידישע קהילות. די ספרדישע קהילות אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, סאַלאָניק, אַדריאַנאָפּאָל און אַנדערע באַלקאַנישע שטעט זיינען זיך ברייט צעוואַקסן אין דער ערשטער העלפט פון 16-טן יאָרהונדערט. אין דער הויפּטשטאָט האָבן געלעבט אַרום דרייסיק טויזנט אידן, וואָס האָבן געהאַט 44 סינאַגאָגעס. די ספרדים האָבן זיך געטיילט

אויף גרופּעס נאָך די ערטער פון וואַנען זיי זיינען געקומען (לאַנדסמאַנשאַפטן): עס זיינען געווען אַ „קאַסטילישער קהל", אַן „אַראַגאָנישער", אַ „פּאָרטוגעזישער", אויך טאָלעדער, קאָרדאָווער, באַרסעלאָנער לאַנדסלייט א. ד. ג. זיי אַלע האָבן גערעדט צווישן זיך שפּאַניש אָדער פּאָרטוגעזיש, ווי אין דער אַלטער היים; אָבער אין דער שפּראַך זיינען אַריין פיל העברעאישע ווערטער, און אַזוי האָט זיך שפּעטער געשאַפן די געמישטע „שפּאַניאָלישע" שפּראַך אָדער לאַדינאָ, אויף וועלכער די ספרדים אין די באַלקאַן-לענדער און אין אַזיע רעדן נאָך ביז היינטיקן טאָג. חוץ די גרויסע ספרדישע קהילות זיינען נאָך געווען אין דיזעלביקע שטעט אויך קלענערע קהילות פון אַלטגעזעסענע ביזאַנטישע אידן („ראָמאַניאָטן") און פון דייטשע אידן אָדער „אשכּנזים".

די ערשטע סולטאַנען פון דער מעכטיקער טערקישער מלוכה זיינען נאָך געווען ליבעראַל. זיי האָבן געהאַלטן ביים הויף אידישע אַרצטן און דיפּלאָמאַטן; איינער פון אַזעלכע דיפּלאָמאַטן איז באַזונדערס באַרימט געוואָרן. דאָס איז געווען יוסף נשיא, אַ רייכער מאַראַנישער באַנקיר, וואָס איז אַנטלאָפן מיט זיין משפּחה פון פּאָרטוגאַל און האָט געפירט גרויסע האַנדל-געשעפטן אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל. דער סולטאַן סולימאַן האָט אים זייער געשעצט אַלס פינאַנץ-מאַן, און אַזוי האָט יוסף נשיא געקראָגן אַ שטאַרקן איינפלוס אויף דער טערקישער רעגירונג. עטלעכע מאָל האָט ער באַנוצט זיין איינפלוס כדי איינצושטעלן זיך פאַר זיינע פאַרפאָלגטע ברידער, די מאַראַנען, אין די קריסטלעכע לענדער. מיט יוסף נשיא איז געווען זייער באַפריינדעט סולימאַנס זון, סעלים II, און באַלד ווי ער איז געוואָרן סולטאַן נאָך זיין פאָטערס טויט איז דער אידישער פינאַנסיסט געוואָרן זיין הויף-דיפּלאָמאַט. דער נייער סולטאַן האָט אים געשענקט דעם שיינעם אינזל נאַקסאָס אין עגייאישן ים (אַרום גריכנלאַנד) מיט דעם טיטול „הערצאָג פון נאַקסאָס". דער אידישער הערצאָג האָט געפירט צוזאַמען מיט דעם גרויס-וויזיר די אויסערלעכע פּאָליטיק פון דער טערקיי; צו אים האָבן געמוזט אָנקומען די באָטשאַפטער פון קריסטלעכע מלוכות אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, און ער האָט אָפט געהאַט די מעגלעכקייט אָנלערנען די רעגירונגען פון אידנפיינדלעכע לענדער, ווי שפּאַניע אָדער ווענעציע. דער קיניג פון פּוילן און אַנדערע הערשער האָבן אין זייערע בריוו

געהנפעט דעם אידישן דיפּלאָמאַט, כּדי ער זאָל דעם וויזיר און דעם סולטאַן צוציען אויף זייער זייט אין יענע מלחמה־יאָרן. נאָך דעם טויט פון סולטאַן סעלים האָט זיך יוסף נשיא דערווייטערט פון פּאָליטיק. די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן האָט ער פאַרבראַכט אין זיין פּאַלאַץ, אין דער געזעלשאַפט פון אידישע געלערנטע, וואָס ער האָט געשטיצט מיט זיין געלט. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1579.

אין יענער צייט האָט אויפגעלעבט דער שוין לאַנג חרובער אידישער ישוב אין פּאַלעסטינע. דאָס הייליקע לאַנד, וואָס איז פריער געשטאַנען אונטער דער הערשאַפט פון די עגיפּטישע סולטאַנען, איז געוואָרן אַ פּראָווינץ פון דער טערקישער מלוכה, וואָס האָט איינגענומען אויך עגיפּטן (1517). אהער האָבן זיך אַ לאָז געטאָן די ספּרדישע וואַנדערער. אין די וויסטע שטעט ירושלים, צפת, טבריה, חברון, וואו עס האָבן פריער געלעבט צווישן אַראַבער נאָר צו עטלעכע אידישע משפּחות, האָבן זיך באַוויזן גרויסע מאַסן אָנגעקומענע פון איירפּע און געגרינדעט קהילות, סינאַגאָגן, ישיבות מיט רבנים. פּאַלעסטינע איז מיטאַמאָל געוואָרן אַ גייסטיקער צענטער, און די דאָרטיקע רבנים האָבן געטרוימט וועגן אַ נייעם סנהדרין, וואָס זיי וועלן גרינדן אין הייליקן לאַנד און וועט אַרויסגעבן געזעצן פאַר אַלע גלות־לענדער.

דער גרעסטער קיבוץ פון רבנים איז געוועזן אין דער שטאָט צפת. דאָ האָט געלעבט דער באַרימטער מחבר פון „שולחן ערוך“, יוסף קאַרו (קאַראָ). קאַרו האָט געשריבן אַ לאַנגן פּירוש צום אַלטן געזעצבוך „טורים“ („בית יוסף“) און דערנאָך האָט ער פאַרפאַסט אַן אייגענעם געזעצבוך, מיט דעם נאָמען „שולחן ערוך“ — „אַ צוגעגרייטער טיש“, ד. ה. אַ בוך, וואָס איז פאַרשטענדלעך פאַר אַלעמען. דאָס בוך באַשטייט פון דיזעלביקע פיר טיילן, ווי אין „טורים“: „אורח חיים“, „יורה דעה“ א. א. וו., אָבער עס איז געשריבן מער פּאָפּולער. אין אים זיינען אַריין אַלע אידישע דינים און מנהגים, וואָס האָבן זיך אָנגעזאַמלט פון דער תּלמודישער צייט ביז צו די לעצטע רבנים. דער „שולחן ערוך“, וואָס האָט זיך געדרוקט אין ווענעציע (1564), איז געוואָרן אָנגענומען אין דער גאַנצער אידישער וועלט. „לעבן נאָכן שולחן ערוך“ — האָט שפּעטער געהייסן אויף יעדן טריט זיין גע־

בונדן מיט אַ דין אָדער אַ מִנהג, טאָן אַ מִצוָה אָדער אויסמיידן אַן עֲבֵירה.

די רַבָּנים פון יענער צייט האָבן זיך זייער פיל אָפּגעגעבן מיט קַבָּלה. דער „זוהַר", וואָס איז געווען געדרוקט אין איטאַליע (1559), איז געוואָרן אַ הייליק בוך, אַ מין צווייטע מיסטישע ביבל; מען האָט צו אים געשריבן פּירושים און אויפגעדעקט געטלעכע סודות אין יעדן וואָרט. אין צפַת איז אַרויסגעטראָטן דער גרויסער מקוּבָל יִצחָק לוּריָא, וואָס איז באַקאַנט מיט דעם געקירצטן נאָמען אַר"י (רבי יצחק אַשכּנַזי). ער האָט געלעבט ווי אַ קָדוש, פלעגט אַרומגיין מיט זיינע תלמידים איבער די „הייליקע קבָרים" און זאָגן תפילות, באַזונדערס אויפן קבר פון רַבי שימעון בר יוֹחָאי, דעם כּלומרשטן מחבר פון „זוהַר". אין די דאָזיקע קרייזן פלעגט מען שטענדיק טראַכטן וועגן דעם „מֶלך הַמשיח", וואָס מען דאַרף אויף אים וואַרטן פון טאָג צו טאָג. כּדי דער משיח זאָל וואָס גיכער קומען אויסלייזן דאָס פאָלק ישׂרָאל פון גָלות — אַזוי האָט געלערנט אַר"י — דאַרף מען זיין שטרענג פרום און טראַכטן וועגן יענער וועלט; מען דאַרף אָפט פאַסטן און פייניקן דעם גוף, קלאָגן אין די תפילות אויפן חורבן בית־המִקדש און פאַרטיפן זיך אין „זוהַר" און אַנדערע קַבָּלה־ספרים. דער אַר"י, וואָס איז יונגערהייט געשטאָרבן (1572), האָט אויפגעשטעלט אַ גאַנצע ריי תלמידים (חיים וויטאַל און נאָך), וואָס האָבן געשאַפן אַ סיסטעם פון „פּראַקטישער קַבָּלה"; זיי האָבן אַריינגעבראַכט מיסטישע פאָרשטעלונגען אין אידישן גלויבן און האָבן שפּעטער געבראַכט צו דער גרויסער משיחישער באַוועגונג פון שַבּתי־צבי.

אַ בענקעניש נאָך משיחן האָט זיך געטראָגן אומעטום אין דער לופט אין די צייטן נאָכן גירוש־ספרד. די ספַרדים, וואָס זיינען געקומען קיין איטאַליע אונטער דער פירונג פון יִצחָק אַבּרבַנאל, האָבן זיך געטרייסט מיט דעם געדאַנק, אַז דער „קץ", דער סוף פון גלות, איז שוין נאָענט. אַבּרבַנאל אַליין, דער גרויסער טעאָלאָג, האָט פאַרפאַסט דריי ביכער („ישועות־משיחו" א. א.) צו באַווייזן אויפן גרונד פון „סֵפר דָניאל" און פאַרשיידענע ציימרעכענונגען, אַז די אַלטע נביאות וועגן באַפרייונג פון אֱדוֹמס יאָך („אֱדוֹם" האָט געהייסן די קריסטלעכע וועלט) וועלן אינגיכן מקוּיים ווערן. אין יאָר 1524 האָט

זיך אין איטאליע אָנגעהויבן אַ משיחישע באַוועגונג. איינער אַ איד פון אַזיע, דָוִיד ראוּבֵני, איז געקומען קיין ווענעציע און קיין רוים און האָט געפירט מיט דעם פויפּסט אונטערהאַנדלונגען וועגן באַפרייען פּאַלעסטינע פון טערקישער הערשאַפט מיט דער הילף פון אידישע סאָלדאַטן. מיט דעם ראוּבֵני האָט זיך פאַרבונדן אַ יונגער מאַראַן שלמה מולכו (מאָלכאָ), וואָס איז אַנטלאָפן פון פּאָרטוגאַל און איז, נאָך אַ פּאָר יאָר וואַנדערונגען אין דער טערקיי און פּאַלעסטינע, געקומען קיין רוים. ער האָט אויך געשמועסט מיטן פויפּסט וועגן עפּעס אַ פאַנטאַסטישן פּלאַן צו באַפרייען דאָס הייליקע לאַנד פון מו-סולמענישע הענט; ער איז אַפילו געקומען מיט אַזאַ פּלאַן צום דייטשן קייזער קאַרל V, נאָר דאָ האָט מען אים געכאַפּט און איבערגעגעבן צום געריכט פון דער אינקוויזיציע, אַלס אַן אַנטלאָפענעם מאַראַן, וואָס האָט זיך אָפּגעזאָגט פון קריסטנטום. מען האָט דעם יונגן טרוימער פאַרמשפּט צום טויט דורך פאַרברענען אין דער איטאַליענישער שטאָט מאַנטוּאַ (1532). דָוִיד ראוּבֵני האָט מען אַריינגעזעצט אין תּפיסה אין שפּאַניע. דערמיט האָט זיך די משיחישע באַוועגונג צווישן די אי-טאַליענישע אידן געענדיקט.

נאָכדעם האָבן זיך אָנגעהויבן שווערע צייטן פאַר די אידישע קהילות אין איטאַליע. די קאַטוילישע קירך האָט דאַן געפירט אַ פאַר-צווייפלטן קריג מיט די דייטשע פּראָטעסטאַנטן, אָנהענגער פון לוטערס רעפאָרמאַציע. די „קאַטוילישע רעאַקציע" האָט שווער געטראָפן אויך די אידישע באַפעלקערונג פון איטאַליע, וואָס האָט ביז יענער צייט געלעבט רואיקער, ווי אידן אין אַנדערע לענדער. די רוימישע פויפּסטן האָבן אָנגעהויבן דריקן די אידישע קהילות אין רוים און אַנדערע שטעט פון „קירכן-געביט", וואָס זיינען געשטאַנען אונטער זייער מֶמשָלה. מען האָט אידן געצוואונגען צו וואוינען אין באַזונדערע גאַסן און טראָגן אַ שאַנד-צייכן, די „געלע לאַטע", אויף זייערע קליידער. ווען עס זיינען געוועז אָפּגעדרוקט אין ווענעציע אַלע טיילן פון תּלמוד (דער גאַנצער ש"ס), האָט די פויפּסטלעכע אינקוויזיציע געפונען דאָרטן עטלעכע שטעלעס קעגן קריסטנטום און האָט געהייסן פאַר-ברענען אַלע ספרים, וואָס מען וועט געפינען אין אידישע הייזער. אין רוים האָט מען אַלע ביכער פון תּלמוד געבראַכט אויפן שטאָט-פּלאַץ

און דאָרטן פאַרברענט (1553). דאָס געזעץ, אַז אידן זאָלן וואוינען אָפּגעזונדערט פון קריסטן, האָט מען שטרענג אָפּגעהיט. ניט נאָר אין דער „הייליקער שטאָט" רוים, נאָר אַפילו אין דער גרויסער האַנדל־שטאָט וועניציע האָט מען פאַרשלאָסן די אידישע באַפעלקערונג אין אַ באַזונדער קוואַרטאַל, וואָס האָט געהייסן „געטאָ". יעדן שבת פלעגט מען צווינגען די געטאָ־לייט צו קומען אין די קאַטוילישע קלויסטערס און הערן מיסיאָנערישע דרשות פון גלחים וועגן דער נישטיקייט פון אידישקייט און דער הייליקייט פון קריסטלעכן גלויבן. אויפזעער האָבן אַכטונג געגעבן, אַז די געצוואונגענע צוהערער זאָלן דערביי ניט שלאָפן און ניט פאַרשטאָפן די אויערן כּדי ניט צו הערן די דרשה. אָפטמאָל פלעגט מען מיט געוואַלט שלעפּן אידישע קינדער אין די „משומדים־הייזער" און נויטן צום שמד. מאַראַנען, וואָס זיינען אַנטלאָפן פון שפּאַניע און פּאָרטוגאַל אין די פּויפּסטלעכע שטעט, כּדי אומקערן זיך צום אידישן גלויבן, פלעגט די אינקוויזיציע פאַר־משפּטן צום פאַרברענען.

אין דער ערשטער העלפט פון 17־טן יאָרהונדערט האָט זיך באַזונדערס פאַרשטאַרקט די מאַראַנישע עמיגראַציע פון פּאָרטוגאַל. די באַהאַלטענע אידן האָבן ניט געקענט פאַרטראָגן דעם שפּיאָנאַזש פון די אינקוויזיציע־אַגענטן. מען האָט דעם מאַראַן נאָכגעשפּירט אויף יעדן טריט. האָט זיך אַ מאַראַנישע משפּחה באַהאַלטן אין אַ קעלער כּדי אָפּצוריכטן דעם סדר אין אַ פּסח־אָוונט, פלעגן זיך אַהין אַריינרייסן שפּיאָנען און שלעפּן אַלעמען, אַלט און יונג, אין די תּפיסות פון דער אינקוויזיציע, וואו אויף זיי האָט שוין געוואַרט דער „טויט אָן בלוט־פאַרגיסן" — דער האַלץ־הויפן. איז מען זיך צולאָפן אין אַלע עקן פון דער וועלט (זע בילד 38).

פאַר די מאַראַנען איז די רואיקסטע „עיר־מקלט", די רעטונגס־שטאָט, געוואָרן אַמסטערדאַם אין האָלאַנד. האָלאַנד האָט זיך סוף 16־טן יאָרהונדערט אַליין באַפרייט פון דער שפּאַנישער הערשאַפט און האָט אַריינגעלאָזט צו זיך די פאַרפאָלגטע מאַראַנען פון שפּאַניע און פּאָרטוגאַל. אין אַמסטערדאַם האָט זיך געבילדעט אַ גרויסע אידישע קהילה מיט רבנים אָדער „חכמים", מיט שולן, אַ העברעאישע דרוקעריי און נאָך קולטור־אַנשטאַלטן. איינער פון די „חכמים" אין דער קהילה

איז געווען דער באַרימטער מנשה בן־ישראל, וואָס האָט געשריבן ביכער וועגן רעליגיעזע און פילאָזאָפישע פראַגן אין דריי שפראַכן: העברעאיש, שפּאַניש און לאַטייניש (באַקאַנט איז מער דאָס בוך „נישמת־חיים“ — אַ געמיש פון פילאָזאָפיע און קבלה). צו יענער צייט, העלפט 17־טן יאָרהונדערט, האָבן אין אַמסטערדאַם געלעבט אויך די פרייע אידישע דענקער: אוריאל דאַקאָסטאַ און ברוך שפּינאָזאַ. דאַקאָסטאַ, אַ הויך געבילדעטער מאַראַן פון פּאָרטוגאַל, איז אַנטלאָפן קיין אַמסטערדאַם און האָט זיך דאָרטן אומגעקערט צום אידנטום, אָבער שפּעטער האָט אים אויך דער אידישער גלויבן ניט

38. דער אָנפאַל אויף מאַראַנען פּסח צום סדר

באַפרידיקט: ער האָט ניט געקענט אַריבערטראָגן די האַרבע רעליגיעזע דינים און צערעמאָניעס, וואָס האָבן דעם אידן געבונדן אויף יעדן טריט. ער האָט אָפּגעדרוקט אויף פּאָרטוגעזיש אַ שאַרפע קריטיק „קעגן דער טראַדיציע“, וואו ער האָט געזידלט די רבנים, אַלס נאָכפאָלגער פון די אַמאָליקע פּרושים, די תלמודיסטן. דאַן האָבן די אַמסטערדאַמער רבנים אַרייַנגעלעגט דאַקאָסטאַן אין חרם. צוערשט האָט ער געבעטן מחילה ביי די רבנים און גענומען אויף זיך אַ שווערע שטראָף: ער איז געלעגן אויפן שוועל פון דער שול, און די פאַרזאַמלטע זיינען איבער אים אַריבערגעטראָטן; אָבער דערנאָך איז ער אַריינ־

געפאַלן אין אַ מרה שחורה און האָט זיך גענומען דאָס לעבן (1640). דער פיל באַרימטער פילאָזאָף בּרוך שפּינאָזאַ (געשטאָרבּן אין יאָר 1677) איז אויך געווען אויסגעשלאָסן פון דער אַמסטערדאַמער קהילה, ווייל ער האָט אויפגעהערט גיין אין שול דאַוונען און נית געלעבּט נאָכן אי־דישן שטייגער. ער האָט זיך פאַרטיפט אין פילאָזאָפישע פאָרשונגען

39. מנשה בן־ישׂראל

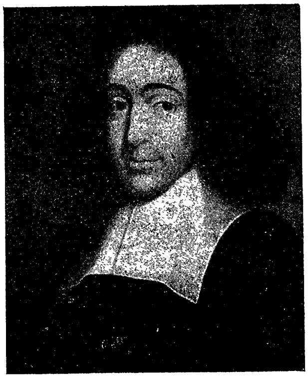

40. בּרוך שפּינאָזאַ

און האָט זיך געמאַכט אַ נאָמען אויף דער גאַנצער וועלט מיט זיינע צוויי ווערק: דער „טעאָלאָגיש־פּאָליטישער טראַקטאַט" און „עטיק". פאַר זיינע פרייע געדאַנקען וועגן גאָט און וועלט („פּאַנטעאיזם") האָבן פרומע קריסטן אויך געהאַלטן שפּינאָזאַן פאַר אַ גרויסן אַפּיקורס.

אין האָלאַנד האָבּן אידן געפירט גרויסע האַנדל־געשעפטן, באַ־זונדערס אין ים־האַנדל מיט אַמעריקע. דאָס האָט זיי פאַרבּונדן מיט ע נ ג ל א נ ד, וואָס האָט געהאַט אירע גרויסע קאָלאָניעס אין אַמעריקע אין ענגלאַנד האָבּן אידן זינט דעם אַמאָליקן גירוש נית געטאָרט וואוינען, אָבּער נאָך דער ענגלישער רעוואָלוציע (1649) האָבּן די אַמסטערדאַמער ספרדים געשיקט צום מלוכה־פאַרוואַלטער קראָמוועלן זייער חכם מנשה בּן־ישראל, און ער האָט אויסגעבּעטן מען זאָל אידישע סוחרים לאָזן וואוינען אין ענגלאַנד. אין דער צווייטער העלפט פון 17־טן יאָרהונדערט האָבּן זיך געשאַפן אין לאָנדאָן און אַנדערע ענגלישע שטעט אידישע קהילות, וואָס זיינען באַשטאַנען מייסטנס פון ספרדים; צו זיי זיינען שפּעטער צוגעקומען אויך אשכּנזים פון דייטשלאַנד און פוילן

נאָך פריער האָט זיך געבילדעט אַ ספרדישער ישוב אין פ ר אַ נ ק־ ר יי ך, וואו אידן האָבן ניט געטאָרט וואוינען זינט דעם מיטלאַלטערלעכן גירוש. אין 16־טן יאָרהונדערט האָבן זיך מאַראַנען פון פּאָרטוגאַל באַזעצט אין דרום־פראַנקרייך, אין דער שטאָט באָרדאָ, מיט דער ער־ לויבעניש פון פראַנצויזישן קיניג. זיי האָבן ניט אויסגעזאָגט, אַז זיי ווילן ווידער ווערן אידן, נאָר האָבן זיך גערופן „ניי־קריסטן“ אָדער „פּאָר־ טוגעזן“. מען האָט זיי געהאַלטן פאַר גוטע קאַטאָליקן און מען האָט ניט באַמערקט, אַז שטילערהייט לעבן זיי נאָך דעם אידישן שטייגער. פיל שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס זיינען באַהאַלטענע אידן, נאָר די פראַנצויזישע רעגירונג האָט שוין ניט געקענט פּטור ווערן פון זיי: די „פּאָרטוגעזן“ זיינען כמעט אַלע געווען גרויסע סוחרים, וואָס האָבן מיט זייערע געשעפטן באַלעבט דעם האַנדל אין באָרדאָ, מאַרסעל און אַנדערע פראַנצויזישע שטעט און פאַרבונדן זיי מיט ווייטע מדינות; וואָלט מען זיי אַרויסגעטריבן, וואָלט זיך דער גאַנצער האַנדל אין דרום־ פראַנקרייך אָפּגעשטעלט. האָט מען זיי געמוזט לאָזן אין די שטעט און שפּעטער ערלויבן צו שאַפן אָפענע אידישע קהילות. — צום סוף 17־טן יאָרהונדערט האָט פראַנקרייך אָפּגענומען ביי די דייטשן די פּראָ־ ווינץ ע ל ז אַ ס, וואָס איז געווען פול מיט אידן. אַזוי האָט דאָס קאַטוי־ לישע לאַנד, וואָס האָט זיך אַמאָל געוואָלט אָפּרייניקן פון דער אידישער „טומאָה“, ווידער געקראָגן אַ גרויסע אידישע באַפעלקערונג. עס איז אויפגעקומען אַ נייע „אידן־פראַגע“, וואָס פראַנקרייך האָט זי געלייזט ערשט נאָך דער רעוואָלוציע פון יאָר 1789.

---

38. שבתי־צבי און די משיחישע באַוועגונג

די צרות, וואָס דאָס פאָלק האָט אַריבערגעטראָגן אין משך פון יאָרהונדערטן, און די שטענדיקע דערוואַרטונג פון דעם אויסלייזער, משיחן, האָבן געבראַכט דערצו, אַז אין דער טערקיי האָט זיך באַוויזן אַ מענטש, וואָס האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ משיח, און אַ גרויסער טייל פון פאָלק אין פאַרשיידענע לענדער האָבן געגלויבט, אַז די גאולה קומט שוין.

אין מיטן פון 17־טן יאָרהונדערט האָט מען אין דער טערקישער שטאָט ס מ י ר נ אַ (איזמיר) פיל גערעדט וועגן אַ יונגן מאַן ש ב ת י־

צבי, וואָס האָט זיך פאַרטיפט אין דער קַבָּלה פון אַר"י און האָט זיך איינגערעדט, אַז אים איז באַשערט עפּעס אויפצוטאָן פאַר דער אויסלייזונג פון אידישן פאָלק. אַרום אים האָט זיך געבילדעט אַ קרייז פון יונגעלייט, וואָס האָבן בּיי אים געלערנט קַבָּלָה, געפאַסט תַּעניתים, זיך טוֹבֵל געווען אין יַם און געזונגען מיסטישע תפילות, כּדי אַראָפּצוּבּרענגען דעם מֶלֶך הַמשיח. די רַבָּנים פון סמירנאַ זיינען געוואָרן אומרואיק און האָבן אויסגערופן אַ חֵרם אויף שַׁבּתי־צבי. דאַן איז ער אַוועקגעפאָרן פון דער היים און האָט פיל יאָרן נאָכאַנאַנד געוואַנדערט אין ווייטע לענדער, געווען אין ארץ־ישראל און מִצרַיִם, און האָט אומעטום גערעדט וועגן זיין געטלעכער שליחות. דאָ האָט ער חַתונה געהאַט מיט אַ מיידל שָׂרָה, וואָס איז אַנטלאָפן פון פוילן בשעת די קאָזאַקן האָבן דאָרטן אויסגעקוילעט טויזנטער אידן. אין ארץ־ישראל איז צו שַׁבּתי־צבי צוגעשטאַנען אַ פייערדיקער מקובל, נָתָן פון עַזה, און אָנגעהויבן זאָגן „נביאות", אַז שַׁבּתי־צבי איז דער באַשערטער משיח. נתן האָט פונאַנדערגעשיקט צו אידישע קהילות אין פאַרשיידענע לענדער באַגייסטערטע בּריוו, אָנזאָגנדיק, אַז מען זאָל זיך גרייטן צו דער גאולה. דער עולם האָט זיך טאַקע אָנגעהויבן צו גרייטן. ווען שַׁבּתי־צבי האָט זיך אומגעקערט נאָך זיבעצן יאָר וואַנדערן קיין סמירנאַ (1665), האָט אים אַ גרויסער המון באַגעגנט מיט אויסרופן: „זאָל לעבן דער מֶלך הַמשיח!" אין די גאַסן פלעגן אומלויפן צעטומלטע מענטשן און צוהערן זיך צו די רייד פון באַגייסטערטע „נביאים", אַז אינגיכן וועט שַׁבּתי־צבי קומען קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, וועט אַראָפּרייסן די קרוין בּיים טערקישן סולטאַן און באַפרייען ארץ־ישראל. אין אָנהויב יאָר 1666 איז טאַקע שַׁבּתי־צבי אָנגעקומען מיט עטלעכע פון זיין חֶברה אין דער טערקישער הויפּטשטאָט, נאָר דאָ האָט זיי די פּאָליציי אַרעסטירט און פאַרשפּאַרט אין דער פעסטונג פון דער פאָרשטאָט גאַליפּאָלי.

די ידיעה וועגן דעם געפאַנגענעם משיח האָט זיך פאַרשפּרייט אויף דער גאַנצער וועלט. אין די אידישע קהילות פון האָלאַנד, דייטשלאַנד, ענגלאַנד, איטאַליע און פוילן האָט אַ גרויסער טייל געגלויבט אין דער משיחות פון שַׁבּתי־צבי און אַ טייל האָט געצווייפלט; אי די גלויבער אי די צווייפלער האָבן געשיקט דעפּוטאַציעס קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל,

איינע צו באַגריסן דעם משיחן, אַנדערע צוקוקן זיך צו אים, צי ער איז טאַקע דער אמתער באַשערטער גואל. עס איז געקומען אויך אַ רע-פּוטאַציע פון פּוילן, וואו ערשט ניט לאַנג האָבן די אוקראַינער אויס-געהרגעט אידן אין הונדערטער שטעט. שבתי-צבי האָט אַלעמען געטרייסט און צוגעזאָגט, אַז ער וועט אינגעכן אויסלייזן אידן פון גלות און נקמה נעמען פון זייערע פיינד. ער האָט געהייסן ניט פאַסטן און ניט קלאָגן אין טאָג פון תשעה-באָב, ווייל משיח איז דאָך שוין געקומען און וועט ווידער אויפבויען דעם בית-המקדש. אָבער איינמאָל האָט ער זיך אָנגעשטויסן אויף אַ געפערלעכן באַזוכער. צו אים איז געקומען דער מקובל פון פּוילן נחמיה כהן און האָט איינגעזען, אַז שבתי-צבי איז אַ פאַל-שער משיח און מען טאָר אים ניט גלייבן. נחמיה האָט איבערגעגעבן דער טערקישער רעגירונג וועגן אַלץ, וואָס עס טוט זיך אין דער פעסטונג גאַליפּאָלי. מען האָט גע-בראַכט שבתי-צבי צום סולטאַן. די דינער פון סולטאַן האָבן אָנגע-שראָקן שבתין, אַז מען וועט אים אַראָפּנעמען דעם קאָפּ פאַר זיינע רייד קעגן דעם סולטאַן און אַנדערע הערשער. שבתי-צבי האָט מיטאַמאָל פאַרלאָרן דעם מוט;

41. שבתי־צבי

דערזעענדיק דעם סולטאַן, האָט ער אַראָפּגעוואָרפן זיין הוט און אָנ-געטאָן אַ טערקישן טורבאַן צום צייכן, אַז ער ווערט אַ מוסולמענער. דאָס האָט אים געראַטעוועט פון טויט. מען האָט אים געגעבן אַ טער-

קישן נאָמען און געהאַלטן אַלס וועכטער אין סולטאַנישן הויף אין אַדריאַנאָפּאָל (אויגוסט 1666).

אָבער אַפילו נאָכן שמד פון דעם משיח האָבן פיל פון זיינע אָנ־הענגער ניט אויפגעהערט גלויבן אין אים. מען האָט געזאָגט, אַז ער האָט זיך נאָר אויף אַ צייט געמאַכט פאַר אַ מוסולמענער, כדי אויס־צוגלייזן אויך די פרעמדע פעלקער; זיין נביא נתן פון עזה איז אַרומ־געפאָרן אין די שטעט פון טערקיי און איטאַליע און געהאַלטן דרשות אין גייסט פון דער קבלה צו באַווייזן, אַז שבתי־צבי איז דער אמתער משיח. די טערקישע רעגירונג האָט באַמערקט, אַז אַרום שבתי־צבי אין אַדריאַנאָפּאָל שאַרן זיך ווידער אידן, וואָס קוקן אויף אים ווי אויף אַ הייליקן; האָט זי אים פאַרשיקט אין אַ קליין אַלבאַניש שטעטל, וואו ער האָט געלעבט איינזאַם און איז געשטאָרבן אין עלטער פון פופציק יאָר (1675).

איצט האָט די משיחישע באַוועגונג אָנגענומען אַן אַנדער פאָרם: פון אַ פּאָליטישער איז זי געוואָרן אַ רעליגיעזע. עס האָט זיך געבילדעט אין דער טערקיי אַ סעקטע שבתי־צביניקעס, וואָס האָבן גע־גלויבט, אַז שבתי־צבי איז אַרויף אויפן הימל און וועט ווידער קומען אויף דער ערד צו באַפרייען דאָס אידישע פאָלק; ער איז ניט נאָר אַ משיח, נאָר אויך אַ האַלבער גאָט. דער צענטר פון דער סעקטע האָט זיך געפונען אין דער שטאָט סאַלאָניק, וואו עס האָבן געלעבט שבתי־צבים קרובים. ווען די טערקישע רעגירונג האָט אָנגעהויבן צו פאַר־פאָלגן די סעקטאַנטן, האָבן זיי זיך אַלע געמאַכט פאַר מוסולמענער, נאָך דעם מוסטער פון זייער משיח. ביז צו היינטיקן טאָג זיינען נאָך געבליבן אין סאַלאָניק רעשטן פון דער דאָזיקער האַלב־אידישער, האַלב־טערקישער סעקטע, וואָס האָט געהייסן „דאָנמע“.

אַזוי האָט אויף אַ קורצער צייט די משיחישע באַוועגונג אויפגע־רודערט די אידישע וועלט און געוועקט האָפענונגען אויף אויסלייזונג פון אַלע צרות. ווען שבתי־צבי האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אַ פאַלשן משיח, איז די פאַרצווייפלונג פון די מאַסן אין אַלע לענדער געווען זייער שטאַרק. אי ביי די ספרדים אי ביי די אשכנזים האָט זיך אָנ־געהויבן אַ ירידה פון דער אַלטער אָרדענונג, וואָס האָט געדויערט ביז דער נייסטער רעוואָלוציע אין דער אידישער קולטור.

14*

39. דער גרויסער צענטער אין פוילן אין די גוטע צייטן

(ביז העלפט 17־טן יאָרהונדערט)

פון די מיטלאַלטערלעכע אידישע ישובים אין פוילן האָט זיך אין 16־טן יאָרהונדערט געשאַפן דער גרעסטער אַשכּנזישער צענטער אין מזרח־אייראָפּע, וואָס האָט פאַרביטן דעם חרובֿן ספרדישן צענטער אין מערב־אייראָפּע. די שטעט פון פוילן און ליטע זיינען געווען פול מיט אידן, וואָס זיינען אַהער נאָך אַלץ געגאַנגען פון דייטשלאַנד און אַנדערע לענדער. די פוילישע מלכים האָבן זיך אין יענער צייט באַצויגן גוט צו אידן. סיגיזמונד דער ערשטער (1506—1548) האָט זיי געגעבן דאָס רעכט פאַרנעמען זיך ניט נאָר מיט האַנדל און מלאכה, נאָר אויך מיט לאַנדווירטשאַפט. זיי פלעגן נעמען אין אַרענדע (פּאַכט) ערד און גאַנצע מאַיאָנטקעס ביי דער רעגירונג אָדער ביי פוילישע פּריצים. די רייכערע פלעגן נעמען אין אַרענדע גרעניץ־צאָלן און שטייער־זאַמלונג פאַר דער מלוכה, פלעגן געבן קרעדיט דעם קיניג אָדער די שׂררות. אַזוי ווי אַמאָל אין שפּאַניע, זיינען אידישע פינאַנסיסטן געווען נאָענט צום קיניגלעכן הויף און האָבן דאָרטן געקענט שיצן די רעכט פון דער אידישער באַפעלקערונג. אַ רייכער בריסקער איד מיכל יעזאָפאָוויטש, וואָס איז געווען דער הויפּט־אַרענדאַר ביי סיגיזמונדן, האָט באַקומען פון אים דעם טיטל פון אַן „עלטסטן" איבער אַלע ליטווישע אידן. אַזוינע „עלטסטע" זיינען אויך געווען אין קליין־פוילן (קראָקע). ווען די קריסטלעכע בירגער אין די גרויסע שטעט האָבן געדריקט דורך זייערע מאַגיסטראַטן די אידישע איינוואוינער, האָט דער קיניג גע־שיצט די געדריקטע. פאַר אַן אָנפאַל אויף אידן אין קראָקע האָט סיגיזמונד איינמאָל באַשטראָפט דעם מאַגיסטראַט און גענומען ביי אים אַ גרויסע סומע געלט אַלס משכּון, אַז מען וועט ניט צולאָזן צו פאַ־גראָמען. דער קיניג האָט אויך געשעצט די ווירטשאַפטלעכע ראָלע פון אידן; ווען ער האָט איינמאָל געהערט, אַז ליטווישע אידן קלייבן זיך אַוועקפאָרן קיין ארץ־ישׂראל, איז ער געוואָרן זייער אומרואיק, ביז וואַנען די פאָרשטייער פון די קהילות האָבן אים פאַרזיכערט, אַז זיי ווילן גאָרניט פאַרלאָזן פוילן (1540).

אויך זיין נאָכפאָלגער, סיגיזמונד II אַווגוסט, האָט זיך גוט באַ־

צוינגן צו אידן. אָבער אין זיין צייט האָט זיך אין פּוילן זייער פאַר־שטאַרקט די „קאַטוילישע רעאַקציע". עס האָט זיך דאָרטן געבילדעט אַן אָפּטיילונג פון דעם פאַנאַטישן אָרדען „יעזואיטן", וואָס פלעגט נאָר זוכן בילבולים אויף אידן: אַז זיי קוילענען קריסטלעכע קינדער צו פּסח, גנבענען פון די קירכן דעם „הייליקן ברויט" און שטעכן אים מיט מעסערס ביז וואַנען פון אים טריפט בלוט. איינמאָל האָט מען פאַר־אַזאַ נאַרישן בילבול פאַרברענט דריי אידן. דער קיניג איז געווען אויף־געבראַכט און האָט געזאָגט: „איך בין ניט אויף אַזויפיל משוגע צו גלויבן, אַז אין אַ שטיקל ברויט געפינט זיך בלוט פון קריסטוסן". ער האָט פאַרבאָטן מאַכן אַזעלכע פאַלשע בילבולים. זיין נאָכפאָלגער סטעפאַן באַטאָרי האָט אַרויסגעגעבן אַ דעקרעט, אַז דער קריסט, וואָס האָט פאַלש באַשולדיקט אַ אידן אין אַזאַ פאַרברעכן, זאָל באַשטראָפט ווערן מיט דערזעלביקער שטראָף, צו וועלכער דאָס גערוכט וואָלט צוגעמשפט דעם אידן, אויב ער וואָלט טאַקע געווען שולדיק (1576). שפּעטער האָבן די גלחים און די יעזואיטן אַלץ מער פאַרשטאַרקט זייער השפּעה אויף דער אויבערשטער מאַכט און אויף דער גאַנצער פּוילישער געזעלשאַפט. אין די יעזואיטישע שולן פלעגן די מאַנאַכן לערנען די קינדער, אַז עס איז אַ מצווה פיינט צו האָבן אידן און זייער אמונה. אין די גרעסטע שטעט קראָקע, לעמבערג, פּויזן, ווילנע פלעגן די קאַטוילישע שילער אָפט אָנפאַלן אויף אידן אין די גאַסן און שלאָגן זיי; די אידישע קהילות האָבן געמוזט אויסקויפן זיך פאַר געלט פון אַזעלכע קליינע פּאָגראָמען: זיי פלעגן געבן מתנות אָדער צאָלן אַ באַזונדער שטייער די שול־רעקטאָרן, כּדי פּטור צו ווערן פון דעם „שילער־געלויף".

און דאָך, צווישן מחנות פון שונאים, זיינען די אידישע קהילות אין פּוילן און ליטע צו יענער צייט געווען גענוג שטאַרק, ווייל זיי זיינען געווען גוט אָרגאַניזירט און האָבן געהאַט פולע פרייהייט אין זייער אינערלעכן לעבן. יעדע קהילה האָט געהאַט איר ראַט אָדער פאָרשטאַנד, וואָס האָט געהייסן „קהל" (קאַהאַל) און האָט אָנגעפירט מיט אַלע געשעפטן פון דער „אידישער שטאָט", אַזוי ווי דער מאַ־גיסטראַט אין דער קריסטלעכער שטאָט. קהלס האָבן זיך געפינען אין אַלע גרעסערע שטעט; אין די קליינע שטעטלעך און דערפער („ישובים") האָבן די אידן געהערט צו דער נאָענטסטער קהילה. די

מיטגלידער פון קָהָל פלעגט מען אויסקלייבן איינמאָל אין יאָר, אין די טעג פון חול המועד פסח. דער קָהָל איז באַשטאַנען פון עטלעכע „ראָשים“ (עלטסטע), „טובים“ (חשובע לייט), גַבָּאים און דַיָינים, וואָס האָבן געטיילט צווישן זיך די אַרבעט: אויפמאָנען שטייערן פאַר דער רעגירונג און פאַר דער קהילה, פאַרוואַלטן מיט די שולן, חֲדָרים און ישיבות, אויסהאַלטן בָּתי־מֶדרָשים און צדָקה־אַנשטאַלטן, אַכטונג געבן אויף יעדערן אין דער קהילה, אַז ער זאָל ניט עוֹבֵר זיין אויף די געזעצן פון דער מלוכה און אידישקייט. די רַבָּנים האָבן געפַּסקנט שַאלות אין

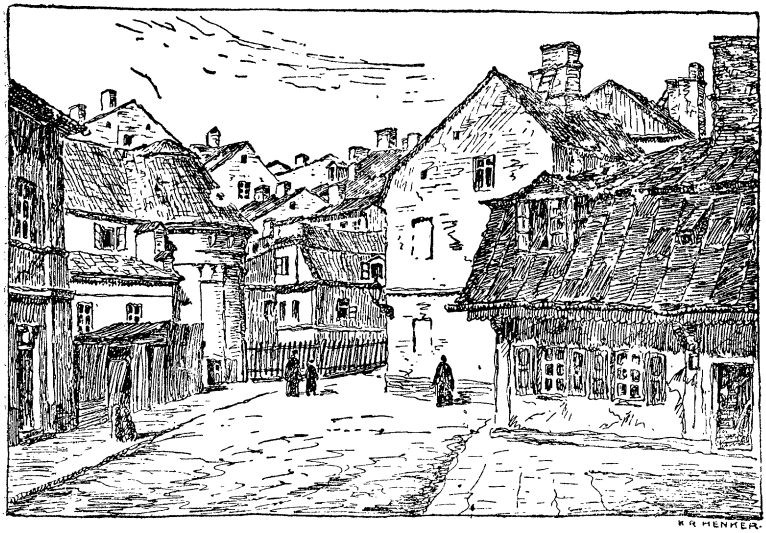

42. אַלט־לובלין

רעליגיעזע ענינים און אויך געפירט די געריכט־פאַרהאַנדלונגען צוזאַמען מיט די דַיָינים אין געשעפטלעכע סיכסוכים, אַלץ אויפן גרונד פון דעם אידישן געזעץ, ווי ער איז אויסגעלייגט אין „טורים“ און „שולחָן ערוך“. אין וויכטיקע פּראָצעסן, ווען די צדָדים זיינען ניט געווען צופרידן מיט דעם פּסַק, פלעגן זיי זיך ווענדן צו אַ העכערן געריכט: צו אַזאַ „בית־דין גָדול“ האָבן זיך געמוזט ווענדן אויך יחידים, וואָס האָבן געהאַט סיכסוכים מיטן קָהָל, אָדער צוויי קהילות איינע מיט דער אַנדערער. פאַר אַזעלכע פאַלן פלעגן זיך פאַרזאַמלען רַבָּנים און רָאשי־

קהל פון גרעסערע שטעט און שאַפן אַ העכערן בית-דין. אַזעלכע פאַרזאַמלונגען פלעגן פאַרקומען בעת די גרויסע יאַרידן, יאַר-מערק, אין געוויסע שטעט. דער ערשטער זאַמלפונקט איז געווען דער „לובלינער יאַריד", צו וועלכן עס פלעגן קומען רבנים און קהלס-לייט פון גאַנץ פוילן און ליטע.

מיט דער צייט האָבן זיך אַזעלכע יאַרידן-אסיפות פאַרוואַנדלט אין רעגלמעסיקע, יערלעכע צוזאַמענפאָרן אָדער „וַעדים", וואו פאַר-שטייער פון די קהילות פלעגן באַטראַכטן אַלע פראַגן פון אידישן לעבן און אָננעמען „תַקָנות", פאַרשריפטן פאַר אַלע קהילות. עס האָבן זיך געבילדעט צוויי אַזעלכע וַעדים, איינער פאַר פוילן, דער אַנדערער פאַר ליטע. דער פוילישער האָט געהייסן „וַעד אַרבע אַרָצות" — דער וַעד פון פיר לענדער: גרויספוילן (די הויפט-קהילה — פויזן), קליינפוילן (קראָקע), פאָדאָליע-גאַליציע (לעמבערג) און וואָלין (אָסטראָה אָדער לודמיר). דער ליטווישער וַעד האָט געהייסן „וַעד פון די גרעסטע קהילות" (וַעד קהילות הָראשיות), ווייל אין אים האָבן זיך פאַראייניקט פאָרשטייער פון פינף גרויסע אידישע קהילות: בריסק, גראָדנע, פינסק, ווילנע, סלוצק. דאָס זיינען געווען עכט-אידישע „סיימען" אָדער פאַר-לאַמענטן, וואָס פלעגן אַרויסגעבן געזעצן פאַר אַלע קהילות און זייערע אַנשטאַלטן. די פוילישע רעגירונג איז געווען פאַראינטערעסירט אין אַזעלכע „אידישע קאָנגרעסן", ווייל דאָרטן האָבן די קהילות פאַרטיילט צווישן זיך די אַרבעט אויף אויפצומאָנען די מלוכה-שטייערן. די וַעדים האָבן זיך געהאַלטן אין פוילן און ליטע צוויי הונדערט יאָר, ביז העלפט 18-טן יאָרהונדערט.

די וַעדים און די קהלס האָבן באַזונדערס געזאָרגט וועגן דער ער-ציאונג פון אידישע קינדער אין חדרים און ישיבות, וואו מען האָט געלערנט תורה און תַלמוד. אַ אידישער געשיכטע-שרייבער פון 17-טן יאָרהונדער (נתן האַנאָווער) גיט אַזאַ בילד פון די אידישע שולן אין פוילן אין די גוטע צייטן: „נאָך ניט געווען אַזאַ לאַנד, וואו מען האָט אַזוי פיל געלערנט תורה, ווי אין פוילן. אין יעדער קהילה איז געווען אַ ישיבה, און מען פלעגט דעם פירער, דעם ראָש-ישיבה, צאָלן אַ רייכן געהאַלט, כדי ער זאָל קענען אינגאַנצן אָפּגעבן זיך דעם תורה-לערנען. אין יעדער קהילה האָט מען אויסגעהאַלטן בְחורים, וועמען מען האָט גע-

צאָלט וואָכן־געלט, כּדי זיי זאָלן לערנען בּיים ראָש־ישיבה. יעדן בּחור האָט מען צוגעגעבן צוויי אינגלעך („נערים“), וואָס האָבּן געדאַרפט לערנען בּיי אים גמרא מיט רש״י און תּוספות און געוואוינען זיך צו פּילפּול (שאַרפע דיס־קוסיעס אין תּלמוד). דער בּחור מיט זיינע צוויי אינגלעך פלעגן עסן קעסט בּיי איינעם פון די פאַרמעגלעכע בּעלי־בּתּים... עס איז כּמעט ניט געווען קיין איינציג אידיש הויז, וואו מען האָט ניט געלערנט תּורה. געווען איז אַ למדן אָדער דער בּעל־הבּית אַליין, אָדער זיין זון, אָדער דער איידים, אָדער אַ ישיבה־בּחור אויף קעסט, און אָפט פלעגן זיך אַלע טרעפן אין איין הויז... בּיים ראָש־ישיבה איז געווען אַ שמש, וואָס פלעגט אַרומגיין אַלע טאָג איבּער די חדרים און אַכטונג געבּן, אַז די קינדער זאָלן לערנען און ניט אַרומלויפן אין גאַס. איינמאָל אין וואָך, דאָנערשטאָג, האָבּן אַלע חדר־אינגלעך געמוזט גיין צוזאַמען צום גבּאי, וואָס האָט משגיח געווען אויף די שולן, און דער גבּאי פלעגט זיי פרעגן, וואָס האָבּן זיי געלערנט אין דער וואָך. אויב אַ אינגל האָט ניט געענטפערט ריכטיק, פלעגט דער גבּאי הייסן דעם שמש שמייסן אים מיט ריטער און אָנטאָן אים בּיזיונות, כּדי ער זאָל אין דער קומענדיקער וואָך לערנען בּעסער. יעדן פרייטאָג פלעגט פאַרהערן די אינגלעך דער ראָש־ישיבה אַליין. דערפאַר האָבּן קינדער מורא געהאַט און געלערנט מיט גרויס התמדה... אַזוי איז דאָס גאַנצע לאַנד געווען פול מיט תּורה“.

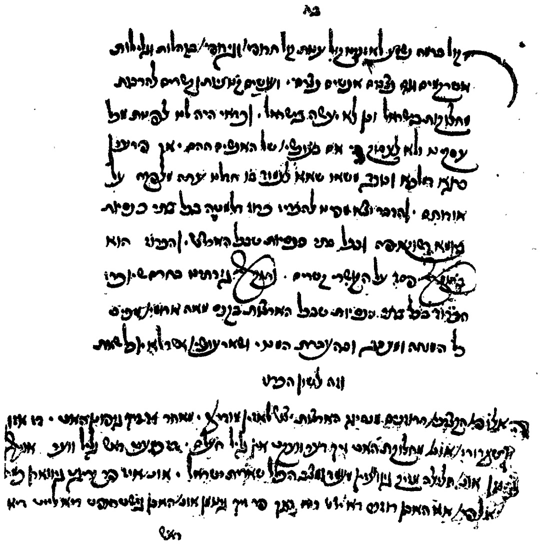

43. אויפרוף פונם „ועד ארבע ארצות“
אין יידיש און העברעאיש

אין יענער צייט האָבן די גרעסטע רבנים געלעבט אין פּוילן: דער רש״ל (רבי שלומה לוריא) אין לובלין האָט געמאַכט אַ נייעם פּירוש צום תּלמוד; דער רמ״אָ (רבי מושה איסרלים) אין קראָקע האָט צו־געגעבן נייע דינים צום „שולחן ערוך״; דער מהר״ם, מהרש״אָ און נאָך אַ סך שאַרפע קעפּ האָבן געדרוקט פּירושים צום תלמוד און פּוסקים און געשריבן „תשובות״ אויף שאלות, וואָס מען האָט זיי

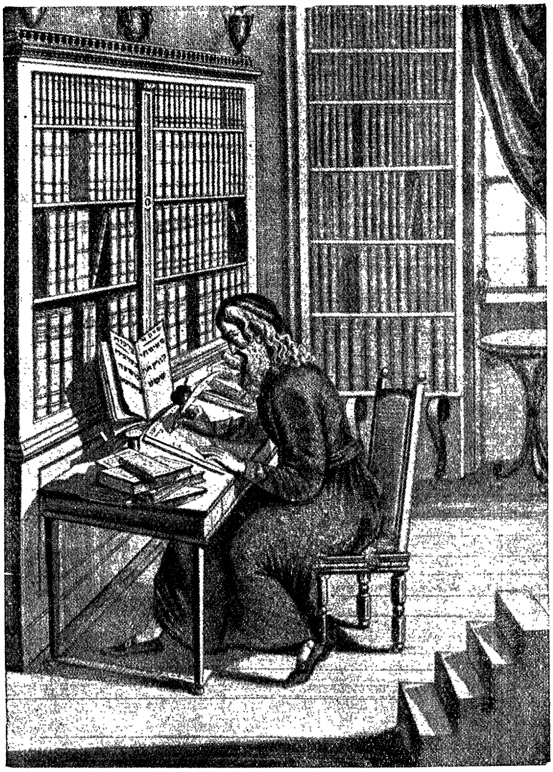

44. דער מהרש״אָ

צוגעשיקט פון דער גאַנצער וועלט. אָבער חוץ דער רבנישער ליטעראַטור האָט מען זיך אין פּוילן מיט גאָרניט אינטערעסירט. פילאָזאָפיע, וויסנשאַפטן האָט מען געהאַלטן פאַר אַפּיקורסות. אַז מען האָט געדאַרפט אָנשרייבן אַ בוך קעגן די טענות פון די קריסטלעכע

געלערנטע קעגן אידישקייט, האָט דאָס געמאַכט אַ קאַראַים יִצחָק פון טראָק. אין זיין בוך „חיזוק אֱמונה“ האָט ער שאַרף קריטיקירט די קריסטלעכע תּורה, דעם „נייעם טעסטאַמענט“.

---

40. די שלעכטע צייטן אין פּוילן
(ביזן סוף 18-טן יאָרהונדערט)

אָבער די גוטע צייטן, ווען אידן אין פּוילן האָבן געהאַט גרויסע פּרנסות און געקענט פריי לעבן אין זייערע קהילות, זיינען אַוועק. אינמיטן 17-טן יאָרהונדערט האָט דאָ די אידן געטראָפן אַ גרויסער אומגליק. אין אוקראַינע. וואָס האָט געהערט צו פּוילן, האָבן זיך צעבונטעוועט די רוסישע קאָזאַקן און פּויערים, אונטער דער פירונג פון באָגדאַן כמעלניצקי, און געלאָזן זיך אויף די שטעט און דערפער אויסקוילענען פּוילישע פּריצים און אידן (1648). באַזונדערס האָבן די פּויערים אויסגעלאָזן זייער כּעס צו אידן, וואָס זיינען געווען אַרענדאַרעס ביי פּריצים און האָבן דורך דעם געהאַט אַ געוויסע מאַכט איבער די פאַרשקלאַפטע פּויערים. אידן זיינען זיך צעלאָפן פון די דערפער אין די באַפעסטיקטע שטעט, אָבער די קאָזאַקישע באַנדעס האָבן איינגענומען איין שטאָט נאָך דער אַנדערער און אָן רחמנות אויסגעהרגעט דאָרטן אַלע אידן. אין דער פּאָדאָליער שטאָט נעמיראָוו זיינען געפאַלן עטלעכע טויזנט אידן מיט דעם רבֿ, יחיאל מיכל; דער רבֿ האָט זיך באַהאַלטן מיט זיין מוטער אויפן בית-עולם, האָט זיי אָנגעיאָגט אַ שוסטער, פון די קאָזאַקן, מיט אַ האַק; די אַלטע מוטער האָט זיך געבעטן: „טויט מיך און לאָז לעבן מיין זון“ —, אָבער דער מערדער האָט ביידן דערהרגעט. קאָזאַקן פלעגן אָפט לאָזן לעבן שיינע אידישע מיידלעך,

45. באָגדאַן כמעלניצקי

שמדן זיי מיט געוואַלט און נעמען פאַר ווייבער. איין מיידל, וועלנדיק פּטור ווערן פון שמד, האָט געזאָגט צום קאָזאַק, וואָס האָט זי געפאַנגען: „ווייסטו, איך קאָן פאַררעדן אַ קויל פון ביקס, זי זאָל מיך ניט טרעפן. אָט פרובּ!" דער נאַרישער קאָזאַק האָט אויסגעשאָסן — און דאָס מיידל איז געפאַלן טויט, אָבער מיט אַ ריינער נשמה. אַן אַנדער מיידל, וואָס דער קאָזאַק האָט זי שוין געפירט צו דער חופּה אין קלויסטער, האָט זיך אויפן וועג אַראָפּגעוואָרפן פון אַ בּריק אין וואַסער און איז דער־טרונקען געוואָרן.

אַ בּלוטיקע דראַמע האָט זיך אָפּגעשפּילט אין דער פּאָדאָליער שטאָט טולטשין. דאָרטן האָבן זיך אין דער פעסטונג פאַרשפּאַרט עטלעכע הונדערט פּאָליאַקן און אַ פּאָר טויזנט אידן; אַלע האָבן גע־שוואָרן ניט אַריינלאָזן די קאָזאַקן און פאַרטיידיקן די שטאָט בּיזן לעצטן אָטעם. די קאָזאַקן האָבן אַ לאַנגע צייט בּאַלאַגערט די פעסטונג און ניט געקענט זי איינעמען, ווייל אידן האָבן זיי בּאַשאָסן פון אויבן מיט קוילן. דאָ האָבן די קאָזאַקן געשיקט זאָגן צו די פּאָליאַקן: לאָזט אונז אַריין אין שטאָט, וועלן מיר בּאַשטראָפן די אידן און אייך קיין בּייז ניט טאָן. די פּוילישע פּריצים האָבן פאַרגעסן זייער שבועה און בּאַ־שלאָסן ראַטעווען זייער לעבן, אַרויסגעבּנדיק די אידן. זיי האָבן אַריינ־געלאָזט דעם שונא אין שטאָט. די קאָזאַקן האָבן צוערשט אויסגעהרגעט די אידן און דערנאָך די פּריצים.

אַזוי האָבן די קאָזאַקן מיט די פּויערים געווילדעוועט אויך אין וואָלין און אין קיעווער געגנט. אין משך פון אַ האַלב יאָר (יוני בּיז נאָוועמבּער 1648) האָבן די מערדער חרוב געמאַכט הונדערטער אידישע קהילות און אויסגעהרגעט אַ סך טויזנטער מענטשן. גרויסע מאַסן זיינען זיך צעלאָפן אין אַנדערע לענדער אָדער זיינען געפאַנגען געוואָרן דורך די טאָטערן פון קרים, וואָס האָבן געהאָלפן די קאָזאַקן.

אָבער דערמיט האָבן נאָך די צרות פון „כמעלניטשינע" (גזירת ת"ח ות"ט — פון יאָר 1648—1649) קיין סוף ניט גענומען. אין דער פּוילישער מהומה האָבן זיך אַריינגעמישט די אַרומיקע לענדער — רוסלאַנד און שוועדן. עס האָבן זיך אָנגעהויבּן בּלוטיקע מלחמות צווישן די פּאָליאַקן, קאָזאַקן, רוסן און שוועדן, וואָס האָבן זיך געצויגן בּיזן יאָר 1657. דאָס מאָל זיינען חרוב געוואָרן הונדערטער אידישע קהילות

אין גאַנץ פּוילן, ניט אין דער אוקראַינע אַליין. די רוסן האָבן אָפּגענומען בײַ פּוילן די מזרח־העלפט פון אוקראַינע; דאָרטן האָבן אידן שוין מער ניט געטאָרט וואוינען. דער אַנדערער טייל אוקראַינע, ד. ה. וואָלין און פּאָדאָליע, איז געבליבן בײַ פּוילן, אָבער די אידישע באַפעלקערונג האָט נאָך דעם קאָזאַקישן פּאָגראָם געלעבט אין חרובע שטעט. גאַנץ פּוילן איז נאָך די שרעקלעכע מלחמות פאַראָרימט געוואָרן. די רעגירונג פלעגט רייסן בײַ אידישע קהילות גרויסע שטייערן, און די נגידים אין פּוילן און ליטע האָבן געהאַט געגוג זאָרגן ווי אויפצומאַנען דאָס געלט בײַ די אָרימע קהילות. אַ קורצע צייט האָבן זיך די פאַרגליווערטע הערצער דערוואַרעמט בײַ דעם פייער פון דער משיחישער האָפענונג: מען האָט געוואַרט פון טאָג צו טאָג, אַז שבתי־צבי וועט אַראָפּוואַרפן דעם טערקישן סולטאַן, אָפּנעמען בײַ אים ארץ־ישראל און פירן אַהין די באַפרייטע אידן; אָבער אַז דער פייערל איז פאַרלאָשן געוואָרן, איז מען אין פּוילן אַריינגעפאַלן אין אַ טיפן יאוש, אין אַ פאַרצווייפלונג, אַזוי ווי אומעטום. קרייזלעך פון שבתי־צביניקעס האָבן זיך נאָך געהאַלטן אין פּאָדאָליע און גאַליציע, אָבער די רבנים האָבן קעגן זיי געקעמפט. אין יאָר 1722 האָט אַן אסיפה פון רבנים אין לעמבערג אַרויסגעלעגט אַ „חרם" אויף אַלע באַהאַלטענע שבתי־צביניקעס.

אַ רעשט פון דער סעקטע האָט שפּעטער אויפגעלעבט אין דער באַוועגונג פון די פראַנקיסטן. אַ פּאָדאָליער איד יעקב פראַנק, וואָס האָט אין דער יוגנט פאַרבראַכט אַ צייט בײַ די סעקטאַנטן פון סאַלאָניק, האָט געגרינדעט אַ סעקטע, וואָס האָט געגלויבט, אַז פראַנק איז דער „הייליקער האַר", דער נאָכפאָלגער פונם משיח שבתי־צבי. די פראַנקיסטן האָבן זיך אָפּגעזאָגט פון עטלעכע אידישע מנהגים און דערפאַר האָט מען זיי שטאַרק גערודפט אין די קהילות. דאַן האָבן זייערע פירער זיך פאַרבונדן מיט די קאַטוילישע בישאָפן און האָבן פאַרמסרט די אידן, אַז זייער תלמוד און די רבנישע ספרים זיינען פיינדלעך צו דער קריסטלעכער אמונה און צו אַלע קריסטלעכער פעלקער. דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז דער פּאָדאָליער בישאָף דעמבאָווסקי האָט איינגעאָרדנט אַ דיספּוט צווישן די סעקטאַנטן און די רבנים אין דער שטאָט קאַמענעץ און דערנאָך געהייסן פאַרברענען די ביכער פון תלמוד אין זיין געגנט. אַ צווייטער דיספּוט איז פאָרגעקומען

אין לעמבערג, אינם בייזיין פון בישאָפן און גלחים; די פראַנקיסטן האָבן זיך באַמיט צו באַווייזן, אַז די אֶמונה אין קריסטוסן אַלס משיח איז אָנגעוויזן אין דער הייליקער תּורה. דאָ האָבן די גלחים געפאָדערט פון זיי, אַז זיי זאָלן אָפן אָננעמען דעם קאַטוילישן גלויבן — און די סעק־טאַנטן האָבן געמוזט פאָלגן: יעקוב פראַנק מיט עטלעכע הונדערט סעקטאַנטן האָבן זיך געטויפט אין לעמבערג און אין וואַרשע (1759); דער טויף־פאָטער פון פראַנקן אין דער וואַרשעווער קירך איז געווען דער פוילישער קיניג אַווגוסט III

46. יעקוב פראַנק

אינגעכן אָבער האָבן די קאַטוי־לישע גלחים באַמערקט, אַז די פראַנקיסטן זיינען נאָר פאַר־שטעלטע קריסטן און צווישן זיך האַלטן זיי פאַר דעם אֶמתן משיחן ניט קריסטוסן, נאָר פראַנקן, דעם צווייטן שבתי־צבי. מ׳האָט געשטעלט פראַנקן פאַר אַ קירכן־געריכט, וואָס האָט אים פאַרמשפּט צו תּפיסה אין אַ קאַטוילישן קלויסטער אין טשענסטאָכאָוו. דאָ האָט פראַנק פאַרבראַכט דרייצן יאָר (ביז 1772). ווען ער איז דערנאָך באַפרייט געוואָרן, איז ער אַוועק מיט אַ טייל אָנהענגער קיין עסטרייך און דייטשלאַנד; דאָרטן האָט ער זיך באַמיט צו פאַרשפּרייטן דעם „דת פון אֶדום״ — אַ גע־מישטע אמונה פון שבתי־צבים שיטה און קריסטנטום. ער איז גע־שטאָרבן אין אָפּענבאַך (דייטשלאַנד) אין יאָר 1791.

דאָס אַלץ איז געקומען פון צרות און רדיפות, וואָס האָבן זיך פאַר־שטאַרקט אין פוילן אין 18־טן יאָרהונדערט. די פוילישע מלוכה איז געווען פויל פון אויבן ביז אונטן: די „שליאַכטע״, די פריצים און גלחים, האָבן געהערשט איבער מיליאָנען פויערשע קנעכט און דער ייד איז

געשטאַנען אינמיטן, באַקומענדיק קלעפּ פון אויבן און פון אונטן. דער קריסטלעכער מיטלשטאַנד מיט זיינע מאַגיסטראַטן און צעכן האָט גע־פירט אַ קאָנקורענץ מיט דעם אידן דורך רדיפות און בילבולים. עס איז ניט אַריבער קיין איין פּסח אָן אַן עלילת־דם: דאָ האָט מען געפונען אַ טויט קינד, אַ דערטרונקענעם אין אַ טייך אָדער אַ פאַרבלאָנדזשעטן אין וואַלד, — זיינען אידן געוועזן שולדיק; מען פייניקט זיי, מען פאַר־ברענט זיי, מען האַקט זיי די קעפּ. און דאָ האָט זיך ווידער אָנגעהויבן דער פּויערים־אויפשטאַנד אין אוקראַינע „קעגן די פּריצים, גלחים און אידן". די „היידאַמאַקעס" (פּויערשע קאָזאַקן) הרגענען אויס אידן אין שטעט און דערפער; הענגען אויף אויף איין בוים אַ פּוילישן קסיאָנדז, אַ אידן און אַ הונט מיט אַ צעטל: „אַ פּאַליאַק, אַ איד און אַ הונט —

48. א היידאַמאַק

47. גאָנטע

אַלע פון איין אמונה". עס קומט צו דער שרעקלעכער „אומאַנער שחיטה" (1768): די היידאַמאַקעס אונטער דער פירונג פון צוויי אַטאַמאַנעס, גאָנטע און זשעלעזניאַק, האָבן אין דער שטאָט אומאַן אויס־געקוילעט צוואַנציק טויזנט אידן און פּאָליאַקן. די פּוילישע מלוכה צעפאַלט זיך: די שכנישע דריי גרויסע מלוכות — רוסלאַנד, עסטרייך און פּרייסן — צעטיילן צווישן זיך די לענדער פון פּוילן. אין משך פון

23 יאָר (1772—1795) ווערט פּוילן דריי מאָל צעטיילט. רוסלאַנד נעמט אָפּ ביי איר ווייסרוסלאַנד, ליטע און אוקראַינע מיט אַ מיליאָן אידישע איינוואוינער; עסטרייך — גאַליציע, פּרייסן — פּויזענער קאַנט. פון יענער צייט אָן איז רוסלאַנד געוואָרן דאָס, וואָס פריער פּוילן: דער גרעסטער צענטער פון אידישן פאָלק.

אין דער דאָזיקער טרויעריקער צייט האָט זיך פאַרשפּרייט צווישן פּוילישע אידן אַ מיסטישע רעליגיעזע באַוועגונג: די חסידות. אין אוקראַינע זיינען אַרומגעגאַנגען „גוטע אידן", בעלי־שמות, וואָס פלעגן היילן פון אַלערליי קראַנקהייטן מיט הייליקע שמות פון גאָט און מלאָכים, מיט אָפּשפּרעכענישן און אַנדערע סגולות. איינער פון זיי, רבי ישראל בעל שם־טוב (געקירצט בעש"ט), איז געווען באַליבט ביים פאָלק, וואָס האָט אים גערופן „דער גוטער בעל־שם" פאַר זיין ליבע צום פּראָסטן מענטשן, זיינע האַרציקע רייד, מיט וועלכע ער האָט געהיילט אויך די נשמה, די קראַנקע הערצער. דער בעש"ט האָט פאַר דעם פּשוטן מענטשן געעפנט נייע וועגן אין אמונה־זאַכן: אמתע פרומקייט — פלעגט ער זאָגן — איז ניט ביי די לומדים, וואָס לערנען גאַנצענע טעג גמרא און פּוסקים, נאָר ביי יענע, וואָס האָבן גאָט אין האַרצן, וואָס זעען גאָט אומעטום, אין יעדער ערשיינונג פון דער נאַטור, אין אַלץ וואָס טוט זיך אויף דער וועלט, און רעדן מיט גאָט אין הייסע תפילות, אַזוי ווי קינדער מיט אַ פאָטער. אַ פרומער, אַ „חסיד" איז דער, וואָס דינט גאָט מיט פרייד און ניט מיט טרויער, ווי די אַסקעטישע מקובלים; שמחה און ניט עצבות (טרויער) הויבן אויף די רעליגיעזע שטימונג און באַהעפטן דעם מענטשן מיט גאָט („דביקות"); מען דאַרף דאַווענען מיט „התלהבות", מיט אַ ברען, און דאַן גייט די תפילה אַרויף צום הימל. אַזאַ חסיד, אויב ער דערגרייכט צו דער העכסטער מדרגה פון „לעבן מיט גאָט", ווערט גערופן צדיק און קען ווערן אַ פאַרמיטלער צווישן גאָט און מענטשן. ער קען בעטן פאַר זיי, אַרויפברענגען זייערע תפילות צו גאָט, מאַכן מופתים, נסים, און פאַראויסזאָגן די צוקונפט.

אַזאַ מין תורה האָט דער בעש"ט אַנטוויקלט, ווען ער האָט זיך באַזעצט אין דעם פּאָדאָליער שטעטל מעדזשיבאָזש (אַרום יאָר 1740) אהער פלעגן צו אים קומען ניט נאָר פּראָסטע מענטשן מיט בקשות

וועגן אַן עֵצה, אַ רפוּאָה אָדער אַ בּרָכה פון אַ הייליקן מענטשן, נאָר אויך לומדים, רַבָּנים, מַגידים פון די, וואָס זיינען נישט געווען צופרידן מיט דעם אַלטן רַבָּנישן שטייגער. עס האָט זיך געבילדעט אַרום אים אַ קרייז תּלמידים, וואָס האָבן פאַרשפּרייט זיין תּורה אין אַנדערע ערטער. דער בעש״ט האָט אָנגעהויבן גלויבן אין זיך אַליין, אַז אים איז באַשערט אויפלעבן די אֶמתע אֶמונה אין אידישע הערצער. אין אַ בריוו, וואָס ער האָט פונאַנדערגעשיקט, דערציילט ער, ווי איינמאָל אין דעם טאָג פון ראש השנה האָט זיך זיין נשמה אויפגעהויבן אויפן הימל און ער

49. בעש״טס בית־מדרש אין מעדזשיבאָזש

האָט דאָרטן דערזעען משיחן; ער האָט אַ פרעג געטאָן ביי משיחן: „ווען קומסטו דו?“ און האָט באַקומען אַן ענטפער: „ווען דיין תּורה וועט זיך פאַרשפּרייטן אויף דער וועלט“.

דעם בעש״טס תּורה האָט זיך זייער גיך פאַרשפּרייט. צו דער צייט פון זיין טויט (1760) האָט די סעקטע חסידים געהאַט נאָר עטלעכע טויזנט מיטגלידער, און אין אַ יאָר דרייסיק אַרום איז דער גרעסטער טייל אוקראַינער אידן און אַ קלענערער טייל ליטווישע און פּוילישע שוין באַשטאַנען פון חסידים. די פירער פון די חסידים נאָכן בעש״ט זיינען געווען זיינע וואָלינער תּלמידים: דער מַגיד בער מע־זשעריטשער און דער רָב פון פּאָלאָנע יעקב־יוסף כּהן. צום מעזשעריטשער מַגיד פלעגן קומען תּלמידים פון אַלע מדינות,

אַפילו פון דער רבנישער ליטע, און איינער פון זיי האָט פאַרשריבן זיין חסידישע תורה אין אַ בוך „ליקוטי אמרים“. יעקב־יוסף האָט אַליין אַרויסגעגעבן אַ גרויסן ספר „תולדות יעקב־יוסף“, וואו ער האָט גע־בראַכט אַלץ, וואָס ער האָט געהערט פון זיין רבין, דעם בעש"ט. ווי נאָר אין ליטע, אין ווילנע און מינסק, האָבן זיך באַוויזן די ערשטע חסידישע קרייזלעך, האָבן די רבנים געמאַכט אַ רעש. דער ווילנער גאון רבי אליהו, דער גרעסטער תלמודיסט פון יענער צייט, וואָס האָט געהאַלטן, אַז דער עיקר אידישקייט באַשטייט אין לערנען גמרא מיט פירושים און רבנישע ספרים, האָט דערזעען אין דער חסידות אַ סכנה פאַר דער הייליקער תורה. ער האָט געמיינט, אַז די חסידים זיינען באַהאַלטענע שבתי־צביניקעס, און האָט מורא געהאַט, אַז די סעקטע זאָל ניט ברענגען צו אַ שפּאַלטונג אין פאָלק. דער גאון האָט

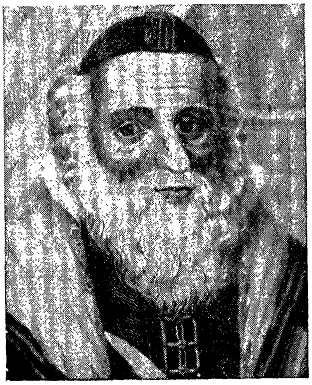

50. דער ווילנער גאון

51. שניאור־זלמן פון ליאָזנע

געהייסן באַשטראָפן די פירער פון די ליטווישע חסידים און אויסרופן אַ חרם קעגן דער גאַנצער סעקטע. פון ווילנע האָט מען פונאַנדערגעשיקט בריוו צו אַלע קהילות, אַז מען זאָל דאָרטן אויך אַריינלעגן אין חרם די חסידים (1772). שפּעטער האָבן דער גאון און די רבנים, די פירער פון די מתנגדים, ווי עס האָט געהייסן די אַנטי־חסידישע פּאַרטיי, אַרויסגעגעבן אַ סך אויפרופן קעגן די חסידים און האָבן זיי שטאַרק געראָדפט. פון דעם האָבן געליטן די חסידים פון ליטע און ווייסרוסלאַנד, וואו זיי זיינען געווען די מינדערהייט; דעם גרויסן רבין פון די ווייס־

רוסישע חסידים, ש נ י א ו ר ־ ז ל מ ן פון ליאָזנע, דעם מחבר פון דעם בעסטן חסידישן בוך „תניה“, האָבן די מתנגדים פאַרמסרט ביי דער רוסישער רעגירונג; אויפן באַפעל פון קיסר פּאַוועל האָט מען דעם רבין צוויי מאָל געבראַכט קיין פּעטערבורג און געהאַלטן אַ צייט אין תפיסה. אָבער אין אוקראַינע, וואו חסידים זיינען געווען די מערהייט אין די קהילות, האָבן די מתנגדים זיי גאָרניט געקענט טאָן. אין פּאָדאָליע, גאַליציע און וואָלין האָבן געוועלטיקט די צדיקים, חסידישע רביים, תלמידים פון דעם מעזעריטשער מגיד און אייניקלעך פון בעש“ט. טויזנטער חסידים פלעגן שטענדיק באַלאַגערן זייערע הייזער און הויפן, זוכנדיק ביי זיי הילף, טרייסט, מופתים און פאַרבינדונג מיט גאָט; מען האָט געבראַכט פיל געלט („פּידיון“) און מתנות פאַר די צדיקים, און אַ סך פון זיי האָבן געלעבט רייך.

די חסידישע באַוועגונג האָט געבראַכט אי נוצן אי שאָדן. זי האָט דערוואַרעמט אידישע הערצער, פאַרשטאַרקט דעם רעליגיעזן געפיל אנטקעגן דער רבניש טויטער בוך־אידישקייט; אָבער זי האָט אויך אַריינגעבראַכט פינסטערקייט אין אידישע קעפּ, נאַרישן גלויבן אין מופתים און ניסים פון צדיקים, פיינדשאַפט צו יעדן פרייען געדאַנק, צו וועלטלעכער בילדונג, צו דער נייער אייראָפּעאישער קולטור.

---

41. דייטשלאַנד פון דער רעפאָרמאַציע־צייט ביזן סוף 18־טן יאָרהונדערט

אין 16־טן יאָרהונדערט, ווען אין דייטשלאַנד האָט די רעפאָרמאַציע פון מאַרטין לוטער אָפּגעשוואַכט די מאַכט פון דער קאַטוילישער קירך, האָט מען געקענט האָפן, אַז די לאַגע פון אידן וועט זיך פאַרבעסערן, אָבער די האָפענונג איז גיך פאַרשוואונדן. לוטער, וואָס האָט פאַרשטאַרקט דעם אויטאָריטעט פון „אַלטן טעסטאַמענט“, פון דעם אידישן תנ“ך, האָט זיך אין די ערשטע יאָרן פון זיין טעטיקייט איינגעשטעלט פאַר אידן. אין זיין בוך „יעזוס קריסטוס אַ געבאָרענער איד“ (1523) האָט ער געשריבן: „נאַראָנים, פּויפּסטן, בישאָפן און מאָנאַכן מיט זייערע גראָבע אייזל־קעפּ זיינען זיך באַגאַנגען מיט אידן ווי מיט הינט, געזידלט זיי און אָפּגענומען זייער גוטס. אָבער אידן זיינען דאָך ברידער

פון אונזער דערלייזער (קריסטוסן); נאָט האָט זיי אויסגעצייכנט מער פון אַלע פעלקער און האָט זיי געגעבן די הייליקע שריפט". לוטער האָט געוואָלט מיט גוטע רייד צוציען אידן צו זיין קריסטלעכער רעפאָרם און באַווייזן די קאַטאָליקן, אַז דאָס פאָלק פון דער הייליקער שריפט שטייט אויף זיין זייט. די אידן האָבן אָבער ניט געקענט צושטיין אַפילו צו אַ רעפאָרמירטער קירך; איז לוטער בייז געוואָרן און האָט זיי אין זיינע שפּעטערע ווערק אַרויסגעשטעלט ווי די ערגסטע שונאים פון קריסטוסן. ווען ער איז אַליין געוואָרן אַ מין פּויפּסט פאַר די פּראָ-טעסטאַנטן, האָט ער געפּרעדיקט, אַז מען דאַרף אידן פאַרפאָלגן, צעשטערן זייערע סינאַגאָגעס און פאַרטרייבן זיי, ווי מען האָט זיי פאַר-טריבן פון שפּאַניע. און לוטערס אָנהענגער, די פּראָטעסטאַנטן, האָבן אים גערן געפאָלגט, ניט אַזוי צוליב פרומקייט, ווי צוליב מאַטעריעלע אינטערעסן: דעם דייטשן הענדלער, קרעמער און האַנטווערקער אין שטאָט איז געווען זייער צום האַרצן פּטור ווערן פון זיין קאָנקורענט, דעם אידן, און אָפּנעמען זיין פּרנסה.

אין דער ערשטער העלפט פון 16-טן יאָרהונדערט פלעגן די ביר-גערלעכע מאַגיסטראַטן נאָך קעמפן מיט די אידישע קהילות. ביי אַ פאַרשאַרפטן קאַמף פלעגן די קריסטלעכע בירגער אויסבעטן ביים קיסר, מען זאָל אַרויסטרייבן אידן פון דער אָדער יענער שטאָט; ווען עס איז געווען נויטיק, פלעגט מען אויסטראַכטן אַ בילבול, אַן „עלילת-דם", מאַכן אַ פּראָצעס, פאַרמשפּטן עטלעכע „שולדיקע" אידן און די איבעריקע אַרויסטרייבן. אַזוי האָט מען אַרויסגעטריבן אידן פון די פּראָווינצן מעקלענבורג און בראַנדענבורג און פון די שטעט נירענבערג און רעגענסבורג. די אידישע קהילות האָבן געקעמפט פאַר זייערע רעכט דורך זייערן אַן אַדוואָקאַט, אַ שתדלן, וואָס פלעגט אָפט קומען צום קיסר און צו די פירשטן און פאַרטיידיקן די אידישע אינטערעסן. דער גרעסטער שתדלן פון יענער צייט איז געווען יאָזיל פון ראָסהיים, וואָס איז געווען נאָענט צום הויף פון דעם דייטשן קיסר קאַרל V און האָט דורך אים פיל מאָל געראַטעוועט אידן פון שווערע גזירות (1520—1550).

אין עטלעכע שטעט מיט גרויסע אידישע קהילות האָט דער קאַמף מיט די בירגער געבראַכט צו פּאָגראָמען. אין פראַנקפורט אַם-

מײַן, וואו טויזנטער אידן האָבן געלעבט פאַרשפּאַרט אין זייער געטאָ, זיינען אויף זיי אָנגעפאַלן באַנדעס קריסטלעכע האַנטווערקער, אונטער דער אָנפירונג פון איינעם אַ בעקער פעטמילך, האָבן זיי געשלאָגן, באַרויבט און אַרויסגעטריבן פון שטאָט; אַזאַ גירוש איז אויך פאָרגעקומען אין דער אַלטער שטאָט וואָרמס. אָבער דער קיסר מאַטהיאוס האָט זיך אָנגענומען פאַר אידן און האָט זיי אין צוויי יאָר אַרום אומגעקערט אויף זייערע ערטער; פעטמילכן און זיינע חברים האָט מען

52. דער פּאָגראָם פון פעטמילכן אין פראַנקפורט אַם־מיין

געקעפּט (1616). די אידישע קהילה אין פראַנקפורט האָט באַשלאָסן פייערן אַלע יאָר דעם טאָג פון 20־טן אדר, ווען דער דייטשער המן האָט געהאַט אַ מַפָּלה; דער יום־טוב האָט געהייסן „פּורים־ווינצענץ" (פעטמילכן האָט מען גערופן ווינצענץ).

אין יענע צייטן איז די עסטרייכישע הויפּטשטאָט ווין געוואָרן די רעזידענץ פון די דייטשע קיסרים. אין מיטלאַלטער זיינען די אידישע איינוואוינער געווען פאַרטריבן פון ווין, אָבער אין 16־טן יאָרהונדערט האָט זיך דאָרטן צוביסלעכוויז געשאַפן אַ נייע אידישע

קהילה. די קיסרים האָבן ערלויבט אידן צו וואוינען אין דער פרומער קאַטוילישער שטאָט, ווייל צווישן זיי זיינען געווען עטלעכע גרויסע עשירים, וואָס האָבן געהאָלפן דער רעגירונג מיט פינאַנצן און קרעדיט. אין דער צייט פון דרייסיק=יאָריקן קריג (ביז 1648) האָבן אידישע פינאַנסיסטן געשפילט אַ וויכטיקע ראָלע ביים קייזערלעכן הויף אין ווין. אָבער נאָכן קריג האָבן די קריסטלעכע בירגער געפועלט ביי דעם פרומען קיסר לעאָפּאָלד ער זאָל אַרויסטרייבן אַלע אידן פון ווין (1670). אַ גאַנצע קהילה איז צעזייט געוואָרן אין פאַרשיידענע שטעט. אַ טייל איז אַוועק קיין בערלין אין פרייסן; אַנדערע האָבן זיך באַזעצט אין דער בעהמישער שטאָט פראָג, וואָס האָט געהערט צו עסטרייך. ערשט אין עטלעכע יאָר אַרום, ווען דער קיסר האָט ווידער געמוזט אָנקומען צו אידישע געלטגעבער, האָט ער אַריינגעלאָזן אין ווין רייכע אידן, „קייזערלעכע פאַקטאָרן“, אָדער הויף=באַנקירן; יענע האָבן מיטגעבראַכט זייערע פאַמיליעס, אָנגעשטעלטע און דינערס, אַזוי אַז שפּעטער האָט זיך אין ווין ווידער געבילדעט אַ אידישער ישוב. צוויי רייכע פאַמיליעס, די אָפּענהיימערס און די ווערטהיימערס, זיינען געשטאַנען אין דער שפּיץ פון דער ווינער קהילה. מיט צרות פלעגט מען צולאָזן נאָר אויף אַ קורצער צייט ניט רייכע סוחרים אָדער מענטשן אָן אַ געשעפט.

די גרעסטע אידישע קהילה אין עסטרייך איז געווען אין פראָג. דאָ איז דאָס געטאָ געווען אַן אמתע „אידן=שטאָט“ מיט פופצן טויזנט איינוואוינער, מיט אַן אייגענעם מאַגיסטראַט און אַלערליי אינסטיטוציעס*). די פראָגער קהילה האָט שוין לאַנג געהאַט אַ שם מיט אירע פרנסים און רבנים, ישיבות און דרוקערייען. פיל מיטלע קהילות זיינען אויך געווען אין אַנדערע שטעט פון בעהמען. דאָס האָט געשטאָכן די אויגן די עסטרייכישע הערשער, און מען האָט אָנגעהויבן צוטראַכטן אַ מיטל, אַז אידן זאָלן זיך ניט פאַרמערן. מען האָט אַרויסגעגעבן אַ געזעץ, אַז נאָר דער עלטערער זון אין יעדער אידישער פאַמיליע קען חתונה האָבן און שאַפן אַ נייע פאַמיליע; די אַנדערע קינדער, אויב זיי האָבן חתונה, טאָרן ניט בלייבן אין לאַנד. דאָס איז געווען אַ מין געזעץ פון פרעה מלך מצרים: אויסוואָרצלען אידישע משפחות. אָבער

*) זע בילד זייט 196

עס איז געקומען נאָך צו ערגערע זאַכן. בשעת דער מלחמה צווישן עסטרייך און פּרייסן (דער פּרייסישער קיניג פרידריך II האָט אָפּגענומען די עסטרייכישע פּראָווינץ שלעזיע) האָט זיך די פּרייסישע אַרמיי אַריינגעריסן אין פּראָג, און דער עסטרייכישער פּאָליציי האָט זיך געדוכט, אַז די אידישע באַפעלקערונג סימפּאַטיזירט מיט פּרייסן. דאָס האָט אַריינגעבראַכט אין כּעס די עסטרייכישע קייזערין מאַריאַ־טערעזיאַ, און זי האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל: אין משך פון אַ חודש, ביז סוף יאַנואַר 1745, פאַרטרייבן אַלע אידן פון פּראָג און גאַנץ בעהמען. עס איז געוואָרן אַ בהלה: מען איז געלאָפן פון פּראָג אין די דערפער אַרום און מען האָט זיך געוואַלגערט אויף די פעלדער אין די ווינטערדיקע קעלטן. פיר יאָר האָבן זיך הונדערטער פאַמיליעס געפונען אין אַזאַ לאַגע, ביז וואַנען מאַריאַ־טערעזיאַ האָט נאָכגעגעבן די בקשות פון די הויכע שררות און דיפּלאָמאַטן און האָט ערלויבט די פאַרטריבענע אומקערן זיך אויף זייערע ערטער. אַזוי האָט מען זיך באַגאַנגען מיט אידן שוין אין דער „נייער צייט", אין 18־טן יאָרהונדערט.

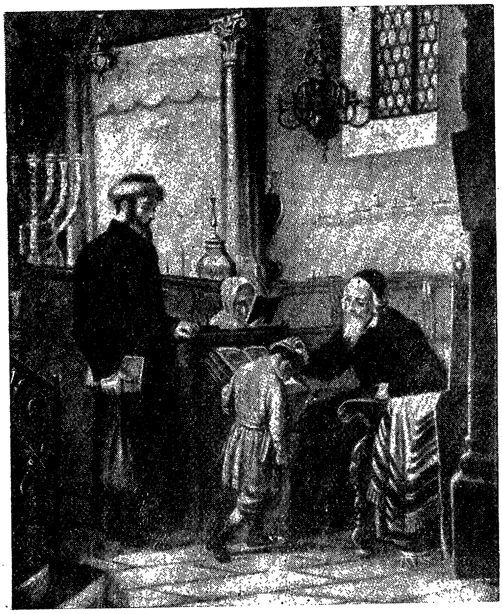

53. אין אַ פרומער פאַמיליע אין דייטשלאַנד: דער זיידע בענטשט דעם אייניקל ערב יום־כּיפּור

בעסער האָבן זיך איינגעאָרדנט די אַמאָליקע ווינער פאַרטריבענע אין בערלין און אין אַנדערע פּרייסישע שטעט. דער „גרויסער קורפירסט" פון בראַנדענבורג, פרידריך־ווילהעלם, האָט אַריינגעלאָזט אין בערלין אַ געוויסע צאָל פאַרמעגלעכע אידישע פאַמיליעס, כּדי זיי זאָלן

דאָ אַנטוויקלען האַנדל און אינדוסטריע (1671). און דאָס האָבן זיי טאַקע געטאָן. אידישע קאַפּיטאַליסטן און סוחרים האָבן פּאַרנומען אַ וויכטיקן פּלאַץ אין פּרייסנס עקאָנאָמישן לעבן. באַזונדערס האָבן אויפגעבליט די אידישע געשעפטן אין דער צייט פון דעם געבילדעטן „פילאָזאָפישן" קיניג פרידריך דעם גרויסן (1740—1786). ער האָט ניט ליב געהאַט אידן און האָט אויך אַרויסגעגעבן אַ געזעץ מיט דעם צוועק צו פאַרקלענערן זייער צאָל, אָבער ניט ווילנדיק האָט ער זיי רייך געמאַכט: בשעת די מלחמות, וואָס ער האָט געפירט מיט עסטרייך און אַנדערע מלוכות, באַזונדערס בשעת דעם „זיבן־יאָריקן קריג", זיינען אַ סך בערלינער אידן, וואָס האָבן צוגעשטעלט פּראָוויאַנט פאַר דער אַרמיי, געוואָרן גרויסע גבירים. די רייכע פאַמיליעס האָבן זיך באַפריינדעט מיט דער דייטשער אַריסטאָקראַטיע און אינטעליגענץ. בכלל האָבן זיך אידן אין אַלע לענדער אָנגעהויבן צופּאַסן צו דער נייער קאַפּיטאַליסטישער אָרדענונג, וואָס האָט זיך דאַן פאַרשטאַרקט אין אייראָפּע און האָט געשאַפן דעם „דריטן קלאַס" — די בורזשואַזיע.

אין יענער צייט, אין דער צווייטער העלפט פון 18־טן יאָרהונדערט, האָט זיך אין מערב־אייראָפּע אָנגעהויבן אַן אויפקלערונגס־באַוועגונג, אַ שטרעבונג צו באַפרייען דעם מענטשלעכן געדאַנק פון אַלטע טראַדיציעס און פאַלשע מיינונגען. אין פראַנקרייך האָבן באַרימטע שרייבער (וואָלטער, מאָנטעסקיע און די ענציקלאָפּעדיסטן) געפאָדערט פרייהייט פאַר יעדערן צו גלויבן, דענקען און רעדן נאָך זיינע איבערצייגונגען. אין דייטשלאַנד האָבן זיך באַוויזן שרייבער ווי לעסינג, וואָס האָט געפאָדערט גלייכע רעכט פאַר מענטשן פון אַלע רעליגיעס און גערעכטיקייט פאַר דעם פאַרפאָלגטן אידן. צו די קרייזן איז צוגעשטאַנען אויך דער אידישער דענקער משה מענדעלסאָן, אַ פריינד פון לעסינגן און אַנדערע ליבעראַלע דייטשע שרייבער. מענדעלסאָן איז געבאָרן געוואָרן אין דער שטאָט דעסוי ביי אַן אָרימען איבערשרייבער פון ספרי־תורות, מענדל סופר, און האָט באַקומען אַן אַלטע אידישע בילדונג: געלערנט תנ"ך און תלמוד מיט רבנישע פירושים. די פילאָזאָפישע ספרים פון רמב"ם האָבן אויפגעוועקט אין דעם קלוגן אינגל פרייע געדאַנקען. ער איז אַוועק קיין בערלין און דאָ געלערנט וועלטלעכע וויסנשאַפטן און פילאָזאָפיע. ער האָט אַזוי פיל געלערנט און

געלייענט ביכער אין זיין אָרימען קליין צימרל, אַז פון שטענדיקן זיצן איז ביי אים געוואָרן אַ הויקער. ניט אומזיסט אָבער האָט ער אָפּגעגעבן אַלע כּוחות דער גייסטיקער אַרבעט: אין אַ קורצער צייט האָט מען אין אים דערקענט אַ טיפן דענקער און אַ באַגאַבטן דייטשן שרייבער. מענדעלסאָן האָט איינמאָל אָנגעשריבן אין דייטש אַן אַרטיקל מיטן נאָמען „פילאָזאָפישע שמועסן“ און האָט דאָס געוויזן לעסינגן; יענער האָט דאָס אָפּגעדרוקט אָן דעם וויסן פונם מחבר (1755). אַזוי איז מענדעלסאָן אַרייַן איז דער דייטשער ליטעראַטור. ער האָט געשריבן פילאָזאָפישע ווערק (פון זיי איז באַזונדערס פּאָפּולער געוואָרן דאָס בוך „פעדאָן“ — וועגן דער אומשטערבלעכקייט פון דער נשמה). ער האָט אָבער אויך געטראַכט, ווי צו באַנייען דעם אידישן גייסטיקן לעבן און צופּאַסן זיין פאָלק צום אייראָפּעאישן פּראָגרעס. מענדעלסאָן האָט אָנגעהויבן איינפירן די אידישע רעפאָרמאַציע (אַזוי ווי לוטער האָט דאָס אַמאָל געטאָן אין דער דייטשער רעפאָרמאַציע) מיט אַ נייער דייטשער איבערזעצונג פון דער ביבל. ביז יענער צייט האָט מען געלערנט

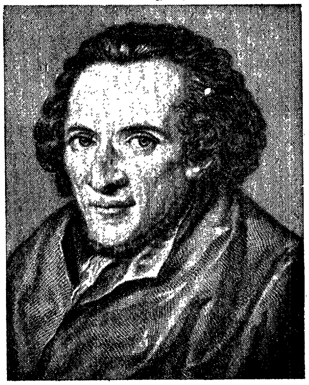

54. משה מענדעלסאָן

תנ״ך מיט רבנישע פּירושים, וואָס האָבן ניט געגעבן קיין ריכטיקע פאָרשטעלונג וועגן דעם אינהאַלט פון די אַלטע טיפזיניקע ספרים; ווייבער האָבן געלייענט די תורה אין דער אידישער פאָלקס־שפּראַך, אין אַן איבעראַרבעטונג, וואָס האָט געהייסן „צאינה וראינה“ („גייט און קוקט!“); דאָ איז דאָס ביבל־וואָרט געווען באַדעקט מיט הויפנס שיינע מעשהלעך פון דער תּלמודישער אַגדה און מיט האַרציקע מוסר־רייד, וואָס זיינען אָבער געווען ווייט פון דעם אוראַלטן טעקסט. מענדעלסאָן האָט געוואָלט פון איין זייט געבן אַ ריכטיקע איבערזעצונג פון די הייליקע ביכער, און פון דער אַנדערער — צוגעוואוינען אידן צו דער ריינער דייטשער שפּראַך אָנשטאָט „אידיש־דייטש“, אויף וועלכן זיי האָבן גערעדט אין יענער צייט. אַ חוץ אַ דייטשער איבערזעצונג האָט ער צוגעגעבן צום העבראַישן טעקסט פון תנ״ך אַ קלאָרן גראַמאַטישן

פירוש („ביאור“), וואָס ער האָט פאַרפאַסט צוזאַמען מיט זיינע געלערנטע אידישע פריינד (נַפתָלי־הערץ וועזעל, שלומה דובנאָ און אַנדערע). צום סוף פון זיין לעבן האָט מענדעלסאָן אָנגעשריבן אַ רעליגיעז־פילאָזאָפישן טראַקטאַט „יערוזאַלעם“ (ירושָלים) צו באַווייזן, אַז די אידישע רעליגיע פאָדערט ניט בלינדן גלויבן, נאָר פאַרשטאַנד, וויל אירע געזעצן האָבן איין צוועק: מאַכן דעם מענטשן מאָראַלישער, גייסטיקער, בויען די מענטשלעכע געזעלשאַפט אויפן גרונד פון גערעכטיקייט און פרידן. מענדעלסאָנס געדאַנקען האָבן באַגייסטערט זיינע דייטשע פריינד. לעסינג האָט אין זיין דראַמע „נאַטאַן דער ווייזע“ („נתן דער חָכָם“) געשילדערט מענדעלסאָנען ווי אַ טיפּ פון אַ חָכָם, וואָס האָט ליב אַלע מענטשן אָן אונטערשייד פון פאָלק און גלויבן.

מענדעלסאָנס תַלמידים זיינען געגאַנגען אַ סך ווייטער אויפן וועג פון צופאַסן דאָס אידישע לעבן צו דער נייער אייראָפּעאישער קולטור. דער לערער איז געשטאָרבן אין יאָר 1786, דריי יאָר פאַר דער פראַנצויזישער רעוואָלוציע, וואָס האָט געבראַכט צו גרויסע ענדערונגען אין סאָציאַלן לעבן פון מַערב־אייראָפּע. דער נייער אידישער דור איז שוין געגאַנגען אין די נייע וועגן.

42. די פראַנצויזישע רעוואָלוציע און די ערשטע עמאַנסיפּאַציע

ווען אין פּאַריז האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע רעוואָלוציע (1789), האָבן אין פראַנקרייך געוואוינט אויף פרייהייט פופציק טויזנט אידן: פערציק טויזנט אַשכּנזים אין עלזאַס און צען טויזנט ספַרדים אין דרום־פראַנקרייך. באַלד ווי די נאַציאָנאַלע פאַרזאַמלונג האָט אָנגענומען די „דעקלאַראַציע פון מענטשלעכע רעכט“, וואָס האָט צוגעזאָגט גלייכע רעכט פאַר אַלעמען, האָבן די ליבעראַלע דעפּוטאַטן געפאָדערט, מען זאָל תיכף אָפּשאַפן אַלע באַגרענעצונגען פאַר אידישע בירגער און געבן זיי גלייכבאַרעכטיקונג. דער אַבאַט גרעגואַר האָט אויסגערופן: „פופציק טויזנט פראַנצויזן לייגן זיך היינט שלאָפן ווי קנעכט; מאַכט אַזוי, אַז זיי זאָלן מאָרגן אויפשטיין ווי פרייע בירגער!“ אָבער עס האָט נאָך

א היבשע ווײלע געדויערט, ביז די פֿאַרזאַמלונג האָט דאָס געטאָן. צוערשט האָט מען געגעבן בירגער־רעכט די ספֿרדים פֿון באָרדאָ און אַנדערע דרום־פֿראַנצויזישע שטעט, ווײל זײ זײנען געווען קלײן אין צאָל און האָבן זיך שוין אָנגעהויבן אַסימילירן מיט די פֿראַנצויזן. וועגן פֿרײהײט פֿאַר די געדיכטע אידישע מאַסן אין עלזאַס און לאָטרינגען, וואָס האָבן גערעדט דײטשן אידיש און זײנען געווען אידיש־נאַציאָנאַל געשטימט, האָט מען אין פּאַריז נאָך אַ לאַנגע צײט דעבאַטירט אין דער נאַציאָנאַלער פֿאַרזאַמלונג, ווײל די קריסטלעכע דעפּוטאַטן פֿון עלזאַס זײנען געווען פֿײנדלעך צו זײערע אידישע שכנים. ערשט אין סעפּטעמבער 1791 האָט די פֿאַרזאַמלונג אָנגענומען אַ געזעץ, אַז אַלע אידן אין פֿראַנקרײך באַקומען בירגער־רעכט גלײך מיט קריסטן. דאָס איז געווען דער ערשטער אַקט פֿון עמאַנסיפּאַציע (באַפֿרײונג) אין אײראָפּע, וואָס האָט באַפֿרײט די אידישע באַפֿעלקערונג אין אײן לאַנד פֿון טויזנטיאָריקער קנעכטשאַפֿט.

די ערשטע עמאַנסיפּאַציע האָט אָבער באַפֿרײט די פֿראַנצויזישע אידן ניט ווי אַ טײל פֿון אידישן פֿאָלק, נאָר ווי אַ טײל פֿון פֿראַנצויזישן פֿאָלק, ווײל אַלע זײנען געווען איבערצײגט, אַז אין אַ קורצער צײט וועלן זיך אידן אינגאַנצן צונויפֿמישן מיטן פֿראַנצויזישן פֿאָלק און בלײבן נאָר בײ זײער רעליגיע. ווען מען האָט אָבער דערזעען, אַז די אידישע מאַסן אין עלזאַס ווילן זיך גאָר ניט אַסימילירן און האַלטן זיך נאָך פֿאַר אַ טײל פֿון דער אידישער נאַציע, האָט מען זײ אָנגעהויבן דריקן. אין דער צײט, ווען דער קיסר נאַפּאָלעאָן האָט געפֿירט גרויסע מלחמות, האָבן זיך בײ אים באַקלאָגט די עלזאַסער קריסטן, אַז זײ קענען ניט אויסהאַלטן פֿון אידן, וואָס באַשעפֿטיקן זיך מיט געלט־קרעדיט אויף שווערע צינזן און שאַדן דערמיט דער באַפֿעלקערונג. גלויבנדיק אויפֿן וואָרט די אַלטע שונאי־ישׂראל, האָט נאַפּאָלעאָן אַרויסגעגעבן אַ דעקרעט („דער שענדלעכער דעקרעט" פֿון מערץ 1808), אַז בײ די עלזאַסער אידן ווערן אָפּגענומען זײערע בירגער־רעכט אויף צען יאָר, „ביז וואַנען עס וועט פֿאַרשווינדן דער אונטערשײד צווישן זײ און אַנדערע בירגער". אין דערזעלביקער צײט האָט נאַפּאָלעאָן צונויפֿגערופֿן אין פּאַריז די פֿאָרשטײער פֿון אַלע אידישע קהילות צו אַ פֿאַרזאַמלונג, וואָס האָט געהײסן „דער גרויסער סנהדרין", און האָט בײ זײ

גענומען אַ וואָרט, אַז אידן האַלטן זיך גאָר ניט פאַר אַ באַזונדער פאָלק מיט אַן אייגענעם שטייגער לעבן, נאָר זיי זיינען אֶמתע פראַנצויזן פון אידישן גלויבן (1807). נאַפּאָלעאָן האָט געהייסן אָפּשאַפן דעם אלטן

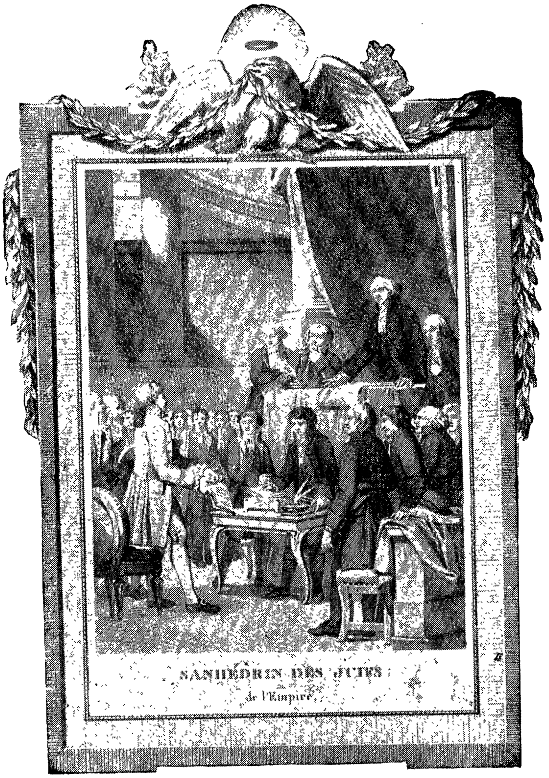

55. דער „גרויסער סַנהֶדרין" אין פאַריז

אידישן קָהָל און גרינדן אין יעדער קהילה אַ „קאָנסיסטאָריע", וואָס זאָל פירן נאָר די רעליגיעזע ענינים און זאָל זאָרגן, אַז די אידן זאָלן ניט עובֵר זיין אויף די געזעצן פון דער מלוכה.

די פראַנצויזישע רעוואָלוציע האָט אַרויסגערופן אַ באַפרייונגס-באַוועגונג אין אַנדערע לענדער, באַזונדערס אין יענע, וועלכע זיינען געוואָרן פאַרבונדן מיט פראַנקרייך אין דער גרויסער נאַפּאָלעאָנישער אימפּעריע. אין האָלאַנד און איטאַליע האָבן אידן באַקומען

בירגער־רעכט. אין פּרייסן האָט דער קיניג פרידריך־ווילהעלם III געמוזט אַרויסגעבן אַ דעקרעט, וואָס האָט געגעבן אידן רעכט פון „פּרייסישע בירגער" (1812). אין אַנדערע טיילן פון דייטשלאַנד (וועסטפאַלן, פראַנקפורט, האַמבורג) האָבן אידן אויך באַקומען עמאַנציפּאַציע. אָבער דאָס איז געווען נאָר אויף אַ קורצער צייט. ווי נאָר די אַלע לענדער זיינען באַפרייט געוואָרן פון פראַנצויזישן יאָך (נאָך נאַפּאָלעאָנס מַפָּלה) האָבן די אַלטע רעגירונגען אָפּגעשאַפט די בירגער־רעכט פון די אידן (חוץ האָלאַנד) און האָבן זיך אומגעקערט צום אַלטן סֵדר. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ צייט פון פּאָליטישער רעאַקציע (1815—1848).

אַזוי האָט זיך די אויסערלעכע לאַגע פון די מערב־אייראָפּעאישע אידן, אויסער צוויי לענדער (פראַנקרייך און האָלאַנד), ניט געענדערט, אָבער שטאַרק געענדערט האָט זיך דאָס אינעווייניקסטע לעבן, דער קולטור־צושטאַנד. דער יונגער דור האָט זיך אָנגעהויבן צופּאַסן צו דער נייער אייראָפּעאישער קולטור און צום לעבנס־שטייגער פון די אַרומיקע פעלקער. אין אַ געוויסער מאָס איז דאָס געווען זייער גוט, וואָס אידן האָבן זיך אָפּגעזאָגט פון זייער פאַרשלאָסנקייט און זיך דערנענטערט צו זייערע קריסטלעכע שכנים, אָבער אָפט האָבן זיי איבערגעכאַפּט די מאָס. פיל האָבן געמיינט, אַז כדי צו זיין אייראָפּעאיש געבילדעט און קריגן בירגער־רעכט מוז מען זיך אינגאַנצן אָפּזאָגן פון אידישן פאָלק. הויך געבילדעטע מענער און פרויען, וואָס האָבן זיך באַפריינדעט מיט קריסטן, פלעגן זיך אָפט לאָזן טויפן, ווייל זיי האָבן געהאַלטן, אַז „דער טויף־שיין (ווי דער באַרימטער דיכטער היינע האָט אַמאָל געזאָגט) איז אַן אַריינטריט־בילעט אין דער אייראָפּעאישער געזעלשאַפט". פון דעם פריערדיקן דור איז מושה מענדעלסאָן געווען באַפריינדעט מיט לעסינגן און די בעסטע דייטשע שרייבער, און דאָס האָט אים ניט געשטערט צו בלייבן געטריי דעם אידישן פאָלק; אָבער זיינע קינדער און אידישע פריינד האָבן זיך אָפט אָפּגעזאָגט פון אידנטום. אין די „בערלינער סאַלאָנען", וואו עס פלעגן זיך צונויפקומען געבילדעטע מענער און פרויען פון דער אידישער און קריסטלעכער געזעלשאַפט, האָט זיך שוין סוף 18־טן יאָרהונדערט אָנגעהויבן די שמד־

באַוועגונג, די „טויף־עפּידעמיע". מענדעלסאָנס טעכטער האָבן זיך די ערשטע געטויפט (איינע פון זיי, דאָראָטעאַ, איז געווען די פרוי פון דעם באַרימטן דייטשן דיכטער פרידריך שלעגעל); מענדעלסאָנס זון, אַברהם, האָט אָפּגעטויפט זיינע קינדער, פון וועלכע איין זון פעליקס מענדעלסאָן־באַרטאָלדי איז געוואָרן באַרימט אַלס געניאַלער קאָמפּאָזיטאָר; די שיינע קעניגין פון בערלינער סאַלאָן, הענריעטע הערץ, האָט זיך געשמדט באַלד ווי איר אַלטע מוטער איז געשטאָרבן. אַפילו אין די

56. היינריך היינע אין דער יוגנט

57. לודוויג בערנע

ווייניק געבילדעטע שיכטן איז אַריינגעדרונגען די שמד־עפּידעמיע. יונגעלייט פלעגן לויפן קיין בערלין און דאָרטן שמדן זיך. די בעסטע פאָרשטייער פון דער דייטשער ליטעראַטור, דער גלענצנדער פּובליציסט און פרייהייט־קעמפער לודוויג בערנע (געבאָרן 1786; זיין איִדישער פאַמיליע־נאָמען איז געווען באַרוך) און דער גרויסער דיכטער היינריך היינע (געבאָרן 1799) האָבן זיך אין די יונגע יאָרן געשמדט. היינע האָט שפּעטער חרטה געהאַט אויף דער מעשה און האָט דאָס אָפן אַרויסגעזאָגט. דער שאַפער פונם וויסנשאַפטלעכן סאָציאַליזם קאַרל מאַרקס (געבאָרן 1818) איז געווען געטויפט נאָך קינדוויז מיט זיין פאָטער, וואָס האָט געשטאַמט פון באַרימטע רבנים. אין איינעם פון זיינע ערשטע ווערק האָט מאַרקס דערקלערט,

אַז אין וועלטלעכן לעבן האָבן אידן נאָר איין גאָט: געלט, האַנדל. ער איז געווען אַזוי ווײַט פון אידישן פאָלקסלעבן, אַז ער האָט געקוקט אויף אַלע אידן ווי אויף גרויסע אָדער קליינע ראָטשילדס, אַ אידישע באַנקירן־פאַמיליע, וואָס האָט געהאַט אירע באַנקען אין די הויפּטשטעט פון אייראָפּע און האָט געוועלטיקט אויף דעם געלט־מאַרק.

58. חיים נחמן ביאַליק
(צו דער זייט 132)

פאַרשטייט זיך, אַז די שמד־באַוועגונג האָט באַרירט נאָר אַ קליינעם טייל פון די אידן אין דייטשלאַנד. עס איז נאָך געבליבן אַ געזונטער קערן, וואָס איז ניט אַוועק פון פאָלק, נאָר האָט אים געוואָלט רעפאָרמירן. די אידישע רעפאָרמאַציע, אַזוי ווי אַמאָל די דייטשע, האָט זיך אָנגעהויבן פון רעליגיע. צוערשט האָט מען געזאָרגט וועגן דעם אויסערלעכן אויסזעען פון דער סינאַגאָגע און פון גאָטסדינסט. אין בערלין, האַמבורג, קאַסעל און אַנדערע גרויסע שטעט האָט מען געבויט שיינע „טעמפּלען“, וואו מען האָט איינגעפירט כאָר־געזאַנג פון תפילות און פּסאַלמען, אָפט מיטן שפּיל פון אַן אָרגעל, געוויסע תפילות געלייענט אין אַ דייטשער איבערזעצונג, געהאַלטן דרשות („פּרעדיקטן“) אויף דייטש. דאָס אַלץ האָט מען געמאַכט, כדי צוציען די יוגנט און געבילדעטע מענטשן צום גאָטסדינסט, וואָס איז אין די אַלטע בתי־מדרשים געווען אויסערלעך גאָר ניט שיין. שפּעטער אָבער איז מען געגאַנגען ווייטער אין דער רעפאָרם. מען האָט געשטעלט די פראַגע: צי זיינען די נייע דורות מחויב אָפּהיטן אַלע דינים און מנהגים, וואָס האָבן זיך אָנגעקליבן אין משך פון הונדערטער יאָרן אין תלמוד און אין דער רבנישער ליטעראַטור און בינדן דעם אידן אויף יעדן טריט, ווייל שטענדיק מוז ער נאָר טראַכטן, ווי צו מקיים זיין אַ מצווה אָדער אויסמיידן אַן עבירה? פיל געלערנטע, באַזונדערס מאָדערן געבילדעטע ראַבינער, האָבן געוואָלט אָפּשאַפן איבעריקע, פאַרעלטערטע צערעמאָניעס און דערמיט פאַרשטאַרקן דעם ריינעם מאָראַלישן אינהאַלט

פון אידנטום, ווי עס האָבן אים געפּרעדיקט די נביאים. אין די פערציקער יאָרן פון 19־טן יאָרהונדערט האָבן די פירער פון דער רעפאָרם, דער ברעסלויער ראַבינער אברהם גייגער, לודוויג פיליפּסאָן (דער רעדאַקטאָר פון דער „אַלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס") און נאָך עטלעכע געלערנטע צונויפגערופן ראַבינער־פאַרזאַמלונגען אין בראַונשווייג, פראַנקפורט און ברעסלוי. נאָך לאַנגע וויכּוחים האָט מען אָנגענומען באַשלוסן אין דעם זין פון דעם פּאַריזער סנהדרין: אַז דאָס אידישע געזעץ מוז זיך צופּאַסן צו דעם מלוכה־געזעץ, אַז די העברעאישע שפּראַך אין די תּפילות קען מען פאַרבייטן מיט דער דייטשער, אַז פון סידור זאָלן אויסגעשלאָסן ווערן אַלע תּפילות וועגן אומקערן דאָס פאָלק קיין אֶרץ־ישׂראל, אַז די שווערע געזעצן וועגן שבת־רו זאָלן פאַרלייכטערט ווערן א. א. וו. די פרומע רבנים האָבן אויפגעהויבן אַ שטורעם קעגן די אַפּיקורסישע רעפאָרמער. שמשון רפאל הירש האָט געגרינדעט אין פראַנקפורט אַ פּאַרטיי פון אָר־טאָדאָקסן, וואָס האָט געפירט אַ שאַרפן קאַמף מיט דער רעפאָרם־פּאַרטיי.

די אידישע ליטעראַטור אין דייטשלאַנד האָט זיך אויך צוגעפּאַסט צו די פאָדערונגען פון דער צייט. צוערשט האָבן מענדעלסאָנס תּלמידים געפרובט שאַפן אַ פּראָגרעסיווע ליטעראַטור אין דער העברעאישער שפּראַך: זיי האָבן אַרויסגעגעבן זאַמלביכער מיט דעם נאָמען „המאסף" („דער זאַמלער", פון יאָר 1784 ביז 1811, מיט גרויסע הפסקות), וואו עס האָבן זיך געדרוקט אַרטיקלען וועגן רעליגיעזע און פילאָזאָפישע פראַגן, שירים, דראַמעס און נאָך אַזוינע זאַכן. אָבער די העברעאישע שפּראַך האָט זיך נאָר געהאַלטן ביים אַלטן דור; די יוגנט, וואָס האָט זיך געלערנט אין דייטשע שולן, האָט שוין די אַלטע שפּראַך ניט פאַר־שטאַנען און אַפילו אידיש אויפגעהערט צו רעדן. אַזוי איז אויסגע־וואַקסן אַ אידישע ליטעראַטור אין דער דייטשער שפּראַך (די זאַמל־ביכער „שולמית", שפּעטער אַ וואָכנשריפט „אַלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס" און אַנדערע). מען האָט זיך אָנגעהויבן אינטערעסירן מיט אידישער וויסנשאַפט, דערהויפּט מיט דער פאָרשונג פון דער טויזנט־יאָריקער געשיכטע. מאַרקוס יאָסט אין פראַנקפורט האָט פאַרפאַסט די „אַלגעמיינע געשיכטע פון די איזראַעליטן" אין ניין בענד

(1820—1829); נאָך דער מאָדע פון יענער צייט האָט ער אָנשטאָט „אידן" געשריבן „איזראַעליטן", ווייל „איד" איז געווען ביי די קריסטן אַ זידל-וואָרט. ליפּמאַן צונץ אין בערלין האָט זיך אַריינגעלאָזט אין טיפע פאָרשונגען פון דער אידישער געשיכטע, באַזונדערס ליטע-ראַטור-געשיכטע; ער האָט דער ערשטער דערקלערט, ווי עס האָבן זיך אַנטוויקלט דער מדרש, די תפילות, פּיוטים, סליחות און קינות און בכלל די מיטלאַלטערלעכע ליטעראַטור (זיינע גרעסטע ווערק אין דייטש זיינען געדרוקט צווישן 1832 און 1865). אין עסטרייך האָט מען נאָר אין איין פּראָווינץ — גאַליציע — נאָך ניט פאַרגעסן שרייבן העברעאיש, און דאָ האָבן פאָרשער פון דער אידישער היסטאָריע גע-שריבן זייערע ווערק אין העברעאיש. אַזוי האָט נחמן קראָכמאַל (געשטאָרבן 1840) פאַרפאַסט אין דער אַלטער שפּראַך זיין ווערק „מורה נבוכי הזמן" („וועגווייזער פאַר די פאַרבלאָנדזשעטע פון אונזער צייט") — אַ טיפע פילאָזאָפיע פון דער אידישער גייסטיקער געשיכטע. שלומה יהודה ראַפּאָפּאָרט (געקירצט שי"ר) האָט גע-פאָרשט די תקופה פון די גאונים (אין די זאַמלביכער „ביכורי העיתים").

43. דער קאַמף פאַר רעכט און די צווייטע עמאַנסיפּאַציע

נאָכדעם ווי אין דער רעאַקציע-צייט האָבן די פּרייסישע און אַנדערע רעגירונגען אין דייטשלאַנד אָפּגענומען ביי אידן דאָס ביסל בירגער-רעכט, וואָס מען האָט זיי געגעבן אין דער נאַפּאָלעאָנישער צייט, האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאַמף פון דער אידישער אינטעליגענץ פאַר עמאַנסי-פּאַציע. דער פירער אין קאַמף איז געווען גבריאל ריסער, אַ האַמ-בורגער אַדוואָקאַט, וואָס איז געוואָרן אַן אַדוואָקאַט פאַר זיינע „גלויבנס-גענאָסן", פאַר די „דייטשע בירגער פון אידישן גלויבן" — אַזוי האָבן ריסער, פיליפּסאָן און אַנדערע דייטש-אידישע פּובליציסטן גערופן זייערע אידישע ברידער, ניט וועלנדיק אָנערקענען די עקזיסטענץ פון אַ באַזונדער אידיש פאָלק. דער גלענצנדער רעדנער און פּובליציסט גבריאל ריסער האָט שטענדיק געטענהט, אַז די דייטשע רעגירונגען זיינען מחויב געבן אידן אַלע בירגער-רעכט, ווייל אידן האָבן ערגעץ

ניט זייער אייגן לאַנד און דעריבער זיינען זיי גאָר קיין באַזונדער פאָלק ניט: אומעטום זיינען זיי אַ טייל פון דער הערשנדער נאַציע און אונטערשיידן זיך נאָר אין רעליגיע, וואָס אויך זי דאַרף מען רעפאָרמירן.

אַלע טענות האָבן ניט געהאָלפן, ביז עס איז געקומען די מערץ-רעוואָלוציע פון יאָר 1848. אויף די גאַסן פון בערלין זיינען דערשאָסן געוואָרן פון פרייסישע סאָלדאַטן אויך עטלעכע אידישע רעוואָלוציאָנערן. ריסער איז געוואָרן איינער פון די פירער אין דער באַפרייונג-באַוועגונג; מען האָט אים אויסגעקליבן צום וויצע-פרעזידענט פון ערשטן דייטשן פאַרלאַמענט, וואָס האָט זיך פאַרזאַמלט אין פראַנקפורט. דאָ האָט ער אויך פאַרטיידיקט די עמאַנסיפאַציע אין נאָמען פון טויזנטער אידן, וואָס געהערן נאָר צום דייטשן פאָלק. אַזוי איז אין די קאָנסטיטוציעס פון פרייסן און אַנדערע דייטשע לענדער אָנגענומען געוואָרן דער גרונד-געזעץ, אַז „בירגערלעכע און פאָליטישע רעכט געהערן יעדערן אָן אונטערשייד פון רעליגיע“. ניט אַזוי גיך האָט מען אָבער דעם דאָזיקן פאַפירענעם געזעץ פאַרווירקלעכט אין לעבן. צוערשט האָבן די רעגירונגען ניט געוואָלט וויסן פון גלייכע רעכט פאַר אַלעמען; מען האָט דעם אידן ניט געשטערט צו וואוינען און צו האַנדלען וואו ער וויל, אָבער צו העכערע פראָפעסיעס און מלוכה-דינסט האָט מען אים ניט צוגעלאָזט. נאָר שפעטער, נאָכדעם ווי די דייטשע לענדער האָבן זיך אָנגעהויבן פאַראייניקן און עס איז געשאַפן געוואָרן די נייע דייטשע אימפעריע (1869—1871), האָט מען ווידער באַשטעטיקט אין דער קאָנסטיטוציע די גלייכבאַרעכטיקונג. אַ האַלבער מיליאָן דייטשע אידן זיינען דורך דער *צווייטער עמאַנסיפאַציע* געוואָרן בירגער, און די גלייכבאַרעכטיקונג האָט זיך אָנגעהויבן צוביסלעכוויז פאַרווירקלעכן.

אין *עסטרייך* האָט די רעוואָלוציע פון יאָר 1848 אויך געבראַכט דער אידישער באַפעלקערונג נאָר פאַפירענע פרייהייט. דאָ האָט זיך די רעגירונג ניט געקאָנט אַנטשליסן מיטאַמאָל צו באַפרייען די אָנדערט-האַלב מיליאָן אידן אין זייערע געדיכט באַזעצטע פראָווינצן — בעהמען, גאַליציע און אונגאַרן, וואו מען האָט זיי פריער באַהאַנדלט ווי פרעמדע. באַלד נאָך דעם, ווי דער קיסר פראַנץ-יוסף און זיין רעגירונג זיינען צו זיך געקומען פון דעם רעוואָלוציע-שרעק, האָט זיך אָנגעהויבן אַ פינסטערע רעאַקציע: מען האָט אָפגענומען ביי אידן אַלע עלעמענטאַרסטע

בירגער־רעכט; מען האָט זיי ניט געלאָזט אַריבערפאָרן פון איין פּראָווינץ אין דער אַנדערער; פון ווין האָט מען ווידער געטריבן אידן, וואָס האָבן ניט געצאָלט גרויסע שטייערן ווי באַנקירן און גרויסהענדלער. אָבער שפּעטער, ווען עסטרייך האָט געהאַט צוויי מפּלות אין די מלחמות מיט איטאַליע און פּרייסן, איז די רעאַקציאָנערע רעגירונג געפאַלן און מען האָט אויפגעשטעלט די ליבעראַלע קאָנסטיטוציע. אין דער נייער קאָנסטיטוציע פון עסטרייך־אונגאַרישער מלוכה פון יאָר 1867 איז בפירוש געוואָרן געזאָגט, אַז פאַרן געזעץ זיינען אַלע גלייך. די שווערסטע באַגרעניצונגען אין וואוינרעכט, ערד־באַזיץ און פאַרשיידענע פּראָפעסיעס זיינען געפאַלן. אידישע קינדער האָבן זיך אַ שאָט געטאָן אין די מיטלערע און העכערע שולן, כדי אויסצובילדן זיך פאַר די פּראָפעסיעס פון דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן, אינזשענערן. אידישע דעפּוטאַטן זיינען אַריין אין דעם עסטרייכישן פּאַרלאַמענט (רייכסראַט), אין גאַליצישן און אונגאַרישן סיים. די געבילדעטע יוגנט האָט זיך זייער שנעל אַסימילירט מיט די אַרומיקע פעלקער — דייטשן, פּאָליאַקן, אונגאַרישע מאַדיאַרן. עס איז אָבער נאָך שטאַרק געבליבן די פרומע אָרטאָדאָקסיע אין גאַליציע מיט אירע חסידים און רביים און אין אונגאַרן מיט אירע גרויסע ישיבות און רבנים.

אין דייטשלאַנד זיינען נאָך מער אידישע קרעפטן אַריין אין דער קריסטלעכער געזעלשאַפט און אין דעם דייטשן קולטור־לעבן. געמישטע חתונות צווישן אידן און קריסטן זיינען געוואָרן אַלץ אָפטער. אין די פרייע פּראָפעסיעס פון אַדוואָקאַטן, דאָקטוירים, אינזשענערן, לערער, שרייבער און זשורנאַליסטן האָבן אידן פאַרנומען אַלץ אַ גרעסערן פּלאַץ. עס זיינען געוואָרן באַרימט ב ע ר ט א ָ ל ד א ו י ע ר ב א ַ ך אין דער בעלעטריסטיק, פ ע ר ד י נ א ַ נ ד ל א ַ ס א ַ ל און דער אויבנדערמאָנטער ק א ַ ר ל מ א ַ ר ק ס אין דער סאָציאַליסטישער באַוועגונג, ע ד ו א ַ ר ד ל א ַ ס ק ע ר אין דער פּאָליטיק און נאָך אַ רייע פאָרשער אויף וויסנשאַפטלעכע געביטן. עס האָט זיך אויך אַנטוויקלט די אַרבעט אויפן געביט פון דער אידישער וויסנשאַפט. דער גרויסער היסטאָריקער היי נ ר י ך (הירש) ג ר ע ץ האָט דאָ אויסגעבויט דעם שענסטן בנין: זיין עלף־בענדיקע „געשיכטע פון אידן“ (דייטש, 1853—1876). ער האָט באַלעבט די בילדער פון דער דריי־טויזנטיאָריקער אידישער פאַר־

גאַנגענהייט, דערציילט וועגן דער גייסטיקער גרויסקייט און די ביטערע צָרות פון דעם געיאָגטן פאָלק און געוועקט ליבע צו אים אין אַלע הערצער. אונטער דעם איינפלוס פון אַזעלכע געדאַנקען האָט דער אידישער סאָציאַליסט משה העס געשריבן זיינע באַגייסטערטע ווערק וועגן די אויפגאַבן פון אידישן פאָלק. ער האָט שאַרף פּראָטעסטירט קעגן דער אַסימילאַציע, וואָס פאַרלייקנט אַפילו די עקזיסטענץ פון אַ אידישער נאַציע. אין זיין בוך „רוים און ירושלים" (דייטש, 1862) האָט ער געפאָדערט, אַז מען זאָל מיט דער הילף פון רייכע פילאַנטראָפּן בויען אַ נייעם אידישן ישוב אין אֶרץ־ישראל און מאַכן עס ווידער פאַר אַ אידיש לאַנד. העס איז געווען דער ערשטער, וואָס איז געקומען פון אַסימילאַציע צו דער נאַציאָנאַלער אידייע און צום ציוניזם.

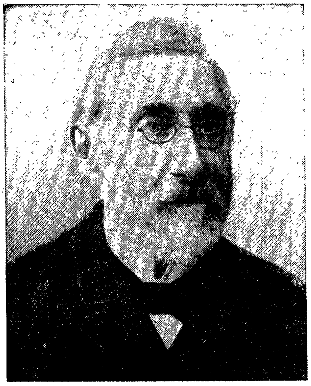

59. היינריך גרעץ

אין דער תקופה פון דער "צווייטער עמאַנסיפּאַציע" זיינען באַפרייט געוואָרן אידן אויך אין אַנדערע לענדער פון מַערב־אייראָפּע. אין איטאַליע, וואו עס האָט פריער געהערשט דער פויפּסטלעכער רעזשים, האָט די רעוואָלוציע פון יאָר 1848 אָפּגערייניקט די לופט אין די אידישע פינסטערע געטאָס. נאָך אַ לאַנגן באַפרייונגס־קריג האָבן זיך די פאַרשיידענע איטאַליענישע לענדער פאַראייניקט אין אֵיין מלוכה; די אַרמיי פון קיניג וויקטאָר־עמאַנואל האָט אָפּגענומען ביים פויפּסט פּיוס IX די היילִיקע שטאָט רוים און געמאַכט זי פאַר אַ וועלטלעכער הויפּטשטאָט פון גאַנץ איטאַליע (1870). די איינוואוינער פון געטאָ, וואו אידן זיינען געווען פאַרשפאַרט הונדערטער יאָרן, זיינען אַרויס פון זייער תפיסה און האָבן זיך באַזעצט אין דער גאַנצער שטאָט. איצט האָט זיך דער פויפּסט אַליין געמוזט פאַרשפאַרן אין איין ווינקל פון רוים — אין וואַטיקאַן, אַ מין געטאָ פאַר קאַטוילישע גַלחים און מאָנאַכן.

אין ענגלאנד האָבן אידן באַקומען עמאַנסיפּאַציע גאָר אויף אַן אַנדער וועג. דאָ האָבן די אידישע גרויסהענדלער און באַנקירן אין לאָנדאָן און אין אַנדערע שטעט געהאַט כּמעט אַלע פּריוואַטע רעכט: זיי האָבן אומעטום פריי געלעבט און געפירט געשעפטן; זיי האָט נאָר געפעלט פּאָליטישע רעכט, דאָס רעכט צו זיין אַ דעפּוטאַט אין שטאָט־ראַט און אין פּאַרלאַמענט, צו ווערן אַדוואָקאַטן, ריכטער און בכלל מלוכה־באַאַמטע. דאָס אַלטע געזעץ האָט געפאָדערט, אַז יעדער באַאַמטער אָדער דעפּוטאַט זאָל אָפּגעבן אַ שבועה מיט די ווערטער: „איך שווער מיט דעם גלויבן פון אַן אמתן קריסט“, און אידן האָבן דאָס ניט געקאָנט טאָן. אַ לאַנגע צייט האָט מען אין ענגלישן פּאַרלאַמענט דעבאַטירט די פראַגע, צי זאָל מען באַפרייען אידן פון אַזאַ שבועה, וואָס איז קעגן זייער רעליגיעזן געוויסן, אָבער די קאָנסערוואַטאָרן האָבן ניט דערלאָזט צו אַזאַ באַשלוס. עטלעכע מאָל האָט די לאָנדאָנער באַפעלקערונג אויסגעקליבן פאַר אַ דעפּוטאַט אין פּאַרלאַמענט איינעם פון די ראָטשילדס, די באַקאַנטע באַנקירן, אָבער יעדעס מאָל, ווען ער פלעגט קומען צו די זיצונגען אין פּאַרלאַמענט און האָט געוואָלט אָפּגעבן אַ אידישע שבועה, אָנשטאָט דער קריסטלעכער, פלעגט מען אים הייסן אַרויסגיין פון הויז. ערשט נאָך דרייסיקיאָריקע דעבאַטן האָט מען אָפּגעשאַפט דעם אומגעלומפּערטן שבועה־געזעץ, און אידישע דע־פּוטאַטן האָבן געקענט פאַרנעמען זייער אָרט אין פּאַרלאַמענט (1858). פון יענער צייט אָן האָבן זיך אַ סך אידן אויסגעצייכנט אין דעם ענגלישן מלוכה־דינסט. פיל הויכע באַאַמטע און ריכטער האָבן געטראָגן אידישע נעמען; אָפט פלעגט די לאָנדאָנער באַפעלקערונג אויסקלייבן אַ אידן פאַר אַ „לאָרד־מעיאָר“, ד. ה. אויבערשטער פאָרשטייער פון שטאָט, בירגערמייסטער. אַ געוועזענער איד, בּינָמין דיזראַעלי (לאָרד ביקאָנספילד), וואָס מען האָט אים געטויפט אין דער יוגנט, איז אַ צייט (פון יאָר 1874) געשטאַנען אין דער שפּיץ פון דער ענגלישער רעגירונג און איז געווען אַ נאָענטער פריינד פון דער קיניגין וויקטאָריאַ. ער האָט געהערט צו דער קאָנסערוואַטיווער פּאַרטיי, אָבער ער האָט שטאָלצירט מיט זיין אידישער אָפּשטאַמונג און געטאָן טובות אידן אין פאַרשיידענע לענדער. דיזראַעלי־ביקאָנספילד איז געווען אויך אַ באַגאַבטער שרייבער; אין זיינע היסטאָרישע ראָמאַנען האָט ער אַרויסגעשטעלט

אידישע העלדן („טאַנקרעד", „דָויד אַלראָי"). צו יענער צייט איז אויך באַרימט געוואָרן דער אידישער פילאַנטראָפּ מ ו ש ה מ אָ נ ט ע פ י אָ ר ע, וואָס האָט געלעבט אין לאָנדאָן און פלעגט אָפּט קומען צו הילף די פאַרפאָלגטע אידן אין מִזרח-איראָפּע.

אין פ ר אַ נ ק ר י י ך, וואו אידן זיינען פון לאַנג אָן געווען עמאַנסיפּירט, האָבן זיי שוין געקענט זאָרגן וועגן דער באַפרייונג פון זייערע ברידער אין אַנדערע לענדער. דער פירער פון די פראַנצויזישע אידן, דער אדוואָקאַט און פאָרזיצער פון פאַריזער אידישער קאָנסיסטאָריע, אַ ד אָ ל ף ק ר ע מ י ע, איז געווען צוויי מאָל יוסטיץ-מיניסטער אין דער פראַנצויזישער רעגירונג (אין די יאָרן 1848 און 1870). זיין גרויסן איינפלוס אין די פּאָליטישע קרייזן פלעגט ער באַנוצן, כּדי צו פאַרטיידיקן אומעטום אידישע אינטערעסן. אין יאָר 1860 האָט קרעמיע מיט זיינע פריינד געגרינדעט אין פאַריז דעם „אַלוועלטלעכן אידישן פאַרבאַנד" (אַליאַנס איזראַעליט אוניווערסעל), וואָס האָט זיך געשטעלט אַזאַ ציל: פאַרהעלפן אידן אומעטום צו קריגן בירגער-רעכט און פאַרטיידיקן זיי אין יענע לענדער, וואו זיי ווערן פאַרפאָלגט.

צוערשט איז דער פאַריזער „אַליאַנס" אויסגעקומען איינצושטעלן זיך פאַר דער אידישער באַפעלקערונג אין אַ ניי געבאָרענער מלוכה פון מִזרח-איראָפּע, אין ר ו מ ע נ י ע, וואָס האָט זיך געשאַפן דורך דער פאַראייניקונג פון צוויי געוועזענע טערקישע פּראָווינצן, מאָלדאַוויע און וואַלאַכיע (1859). דאָ האָבן געלעבט געדיכטע אידישע מאַסן, דאָס רוב אַנגעפאַרענע פון אוקראַינע און גאַליציע. זיי זיינען געווען פאַרשפּרייט אין שטעט און דערפער, האָבן געהאַנדלט דאָ מיט די פאַרשקלאַפטע פּויערים און האָבן אַרענדירט ערד ביי זייערע פּריצים, די רומענישע באָיאַרן. בירגערלעכע רעכט האָבן דאָ אידן ניט געהאַט, פּונקט אַזוי ווי אין דעם נאָענטן רוסלאַנד, און די הערשער פלעגן זיי אָפּט פאַרפאָלגן. נאָך דער בילדונג פון דער פאַראייניקטער מלוכה האָט מען אָנגעהויבן שמועסן וועגן אַריינשטעלן אין דער קאָנסטיטוציע אַ פּונקט וועגן גלייכבאַרעכטיקונג. דער נייער פירשט פון רומעניע, קאַרל האָהענצאָלערן, האָט זיך געוואָקלט צווישן צוויי פאַרטייען — אידן-פיינד און אידן-פריינד. אין דעם טאָג, ווען מען האָט אין רומענישן פאַרלאַמענט באַהאַנדלט די פראַגע וועגן עמאַנסיפּאַציע, האָט אין דער

הויפטשטאָט בוקארעשט אויסגעבראָכן אַ פּאָגראָם: מען האָט צעשטערט די נייע סינאַגאָגע און געשלאָגן אידן (יולי 1866). דאָסזעלבע האָט אויך פּאַסירט אין דער אידישער שטאָט יאַסי. קרעמיע איז גראָד אין יענע טעג געווען אין בוקארעשט און האָט געווירקט אויף דער רעגירונג, זי זאָל אָפּשטעלן די פּאָגראָמען. אָבער בירגער־רעכט האָבן אידן דאָך ניט באַקומען. די רדיפות אויף זיי האָבן זיך נאָך מער פאַרשטאַרקט. עס איז געקומען צו נאָך עטלעכע פּאָגראָמען אין פאַר־שיידענע שטעט (1870—1873). די „אַליאַנס" האָט אויפגעהויבן אַ רעש; די דיפּלאָמאַטן פון פראַנקרייך און אַנדערע לענדער האָבן גע־פאָדערט פון דער רומענישער רעגירונג, זי זאָל שיצן אירע אידן. זי האָט אויס מורא דאָס געטאָן, אָבער פיינדשאַפט צו אידן האָט אין רומעניע ניט אויפגעהערט. די הערשער פון לאַנד האָבן זיך שטענדיק אומגעקוקט אויף דער שכנישער גרויסער אימפּעריע, רוסלאַנד, און האָבן נאָכגעמאַכט דער אידן־פיינדלעכער פּאָליטיק פון דער רוסישער רעגירונג.

44. דער גרויסער אידישער צענטר אין רוסלאַנד

אין דער צייט, ווען אין דעם גרעסטן טייל לענדער פון מערב אייראָפּע איז די אידישע עמאַנסיפּאַציע געווען פאַרבונדן מיט פּאָ־ליטישע איבערקערענישן, איז רוסלאַנד זיך געגאַנגען מיט זיין אייגענעם וועג אין דער אידן־פראַגע. די גרויסע מלוכה, וואָס האָט הונדערטער יאָרן ניט געוואָלט הערן פון אידן, האָט מיטאַמאָל, סוף 18־טן און צום אָנהויב 19־טן יאָרהונדערט, איינגעשלונגען די פּוילישע מדינות מיט העכער אַ מיליאָן אידן — און מען האָט ניט געוואוסט, וואָס צו טאָן מיט אַזוי פיל מענטשן פון אַ גאַר פרעמדן פאָלק. צו בירגער־פרייהייט איז מען נאָך ווייט ניט געקומען אין דעם לאַנד פון צאַרישן דעספּאָטיזם און צענדליקער מיליאָנען פּויערים־קנעכט. די רעגירונג פון יעקאַטע־רינע II, וואָס האָט באַקומען פון פּוילן די ערשטע לענדער מיט אַ גע־דיכטער אידישער באַפעלקערונג (ווייסרוסלאַנד, ליטע און אוקראַינע), האָט אָפּגעצוימט די דאָזיקע לענדער פון טיף־רוסלאַנד, כדי אידן זאָלן ניט אַריינדרינגען חלילה אין מאָסקווע, פּעטערבורג און אַלע איבעריקע

„עכט־רוסישע" שטעט. אידן האָבן באַקומען דאָס רעכט פאַרשרייבן זיך ווי הענדלער און האַנטווערקער נאָר אין די שטעט, וואָס האָבן פריער געהערט צו פּוילן; אין די אינעווייניקסטע גובערניעס פון רוס־

60־61. אמאָליקע אידישע טיפּן אין פּוילן

לאַנד האָבן זיי ניט געטאָרט וואוינען. אַזוי איז געשאַפן געוואָרן דער אידישער „תחום", דער וואוין־ראַיאָן, די „טשערטאַ אָסעדלאָסטי" (1795־1772).

אין די ערשטע יאָרן פון צאַר אַלעקסאַנדער I, ווען ער איז נאָך געווען אַביסל ליבעראַל, האָט די רוסישע רעגירונג געמאַכט אַ פּרוב פאַרבעסערן די לאַגע פון די אידישע מאַסן. דער „סטאַטוט וועגן אידן" פון יאָר 1804 האָט צעטיילט אידן אויף דריי קלאַסן: ערדאַרבעטער, פאַבריקאַנטן אָדער האַנטווערקער, הענדלער און קליינבירגער. ערד־אַרבעטער זיינען נאָך דענסטמאָל ביי אידן ניט געווען, און די רעגירונג האָט געוואָלט ערשט שאַפן אַזאַ קלאַס פון אידישע פּויערים: זי האָט צוגעזאָגט געבן זיי ערד אין דרום־רוסלאַנד, העלפן זיי באַזעצן זיך דאָרטן און גרינדן ערדאַרבעטער־קאָלאָניעס. זי האָט אָבער שטרענג פאַרבאָטן האַלטן שיינקען אין די דערפער און האָט אָנגעזאָגט, אַז אין עטלעכע

יאָר אַרום וועלן אידישע דאָרף־הענדלער און שיינקער מוזן אַריבערפאָרן אין די שטעט. ווייטער האָט דער סטאַטוט געפאָדערט פון אידן, זיי זאָלן זיך לערנען אין רוסישע שולן און קענען די רוסישע שפּראַך. עטלעכע טויזנט אידן האָבן זיך אָפּגערופן אויף דעם רוף פון דער רעגירונג צו ערדאַרבעט און האָבן געגרינדעט די ערשטע קאָלאָניעס אין די סטעפּעס פון דרום־רוסלאַנד, אין די גובערניעס כערסאָן און יעקאַטערינאָסלאַוו (1808—1810); אָבער די קאָלאָניסטן האָבן שטאַרק געליטן ביז וואַנען זיי האָבן זיך איינגעאָרדנט אין די ווילדע סטעפּעס, אָפט אָן הייזער און אָן וואַסער. דאָס האָט אויף אַ צייט אָפּגעשלאָגן ביי אידן דעם חשק צו ווייטערער קאָלאָניזאַציע. די גרויסע מאַסן זיינען געבליבן ביי זייערע האַנדל־געשעפטן אין די שטעט און דערפער. אָבער פון די דערפער האָט מען זיי אָנגעהויבן טרייבן, און די שטעט זיינען געוואָרן פול מיט אידן אָן פּרנסה. דאָס וואָלט געבראַכט צו אַ קאַטאַסטראָפע, ווען די רעגירונג וואָלט ניט אָפּגעשטעלט דעם גירוש פון די דערפער, בשעת זי האָט דערהערט, אַז נאַפּאָלעאָנס אַרמיי גייט אויף רוסלאַנד (1812).

אויף דער פאָדערונג אָפּצוגעבן זייערע קינדער אין די רוסישע שולן האָבן זיך די אידן גאָרניט אָפּגערופן. אין יענער צייט זיינען זיי נאָך געווען פרעמד דעם רוסישן פאָלק און האָבן איבערהויפּט ניט געוואָלט קיין אַלגעמיינע בילדונג. פאַר אידישע קינדער זיינען געווען גענוג חדרים און ישיבות. חסידים און מתנגדים האָבן נאָך אַ לאַנגן קריג צווישן זיך געמאַכט יד אחת קעגן דער „אויפקלערונג“, דער „השכלה“, וואָס איז קוים אַריינגעדרונגען פון אויסלאַנד, פון די „בערלינער קרייזן“.

אַלעקסאַנדערס נאָכפאָלגער, דער דעספּאָטישער צאַר ניקאָלאַי I, האָט באַשלאָסן אַריינפירן די דאָזיקע פאַרשלאָסענע מאַסע אין רוסישן לעבן מיט געוואַלט, דורך שווערן מיליטער־דינסט. ביז יענער צייט זיינען די אידן געווען פריי פון דינען אין מיליטער און האָבן דערפאַר געצאָלט אַ באַזונדער שטייער. ניקאָלאַי האָט אָבער אין זיין „אוקאַז“ (דעקרעט) פון יאָר 1827 געהייסן, מען זאָל אָפּגעבן אידישע יונגעלייט פאַר סאָלדאַטן אויף 25 יאָר; ווען עס וועלן אויספעלן יונגעלייט, זאָל מען נעמען אינגלעך פון 12 יאָר און פיל אינגער, אַוועקגעבן זיי אין באַ־

טאַליאָנען פאַר „קאַנטאָניסטן“ (סאָלדאַטישע קינדער) און צוגרייטן זיי דאָרטן צום מיליטער־דינסט. דער „אוקאַז“ האָט אַרויסגערופן אַ שרעק אין אַלע אידישע קהילות, און נאָך שרעקלעכער איז געווען צו זען, ווי ער ווערט אויסגעפירט. אידישע יונגעלייט, וואָס האָבן אָפּט געהאַט אַ ווייב מיט קינדער, פלעגן זיך צעלויפן אין וועלדער אָדער ווייטע שטעט צו באַהאַלטן זיך פון די „כאַפּערס“, וואָס האָבן זיך געיאָגט נאָך זיי; מען פלעגט זיי כאַפּן, שמידן אין קייטן און אָפּגעבן אין די שטראָף־באַטאַליאָנען. קליינע אינגלעך פון אָרימע פאַמיליעס פלעגט מען אָפּנעמען ביי די עלטערן און פאַרשיקן זיי אין די ווייטע רוסישע גובערניעס, וואו עס זיינען גאָר קיין אידן ניט געווען; דאָרטן האָט מען זיי צוגעגרייט ניט אַזוי צום מיליטער־דינסט, ווי צום שמד מען האָט די קינדער געפּייניקט ביז זיי פלעגן זיך לאָזן טויפן, דאַן פלעגט מען זיי אָפּגעבן אין רוסישע הייזער און זיי האָבן שוין ניט געטאָרט זיך אומקערן צו זייערע עלטערן. דאָס פאָלקס־ליד פון יענער צייט האָט געקלאָגט:

אַב הָרַחֲמים שוכן מרומים, דו ביסט אַ פאָטער פאַר אַלע יתומים! . .

קליינע עופעלעך רייסט מען פון חדר, מען טוט זיי אָן יוָנישע קליידער . . .

לאָמיר וויינען, לאָמיר שרייען צו דעם קייסער ניקאָלאַיען!

עס זיינען אַריבער יאָרן, און ניקאָלאַיס רעגירונג האָט דערזעען, אַז אפילו דורך דער סאָלדאַטישער קאַזאַרמע וועט מען אַלע אידן ניט אָפּשמדן. האָט זי צוגעטראַכט אַן אַנדער מיטל: דערגרייכן דאָסזעלבע דורך רוסישע שולן. דער בילדונגס־מיניסטער אוּוואַראָוו האָט געוואוסט, אַז אין דייטשלאַנד און אַנדערע לענדער פון מערב־אייראָפּע אַסימילירן זיך געבילדעטע אידן מיט קריסטן און גייען אָפּט אַריבער צום קריסטנטום; האָט ער פאָרגעלייגט ניקאָלאַיען, אַז מען זאָל אומעטום עפענען רוסישע שולן פאַר אידישע קינדער, כדי אָפּציען זיי פון די חדרים און ישיבות. אַזוי האָט מען געמאַכט. מען האָט געגרינדעט אין פאַרשיידענע שטעט רעגירונג־שולן פאַר אידן און צוויי „ראַבינער־שולן“ אין ווילנע און זשיטאָמיר אויף צוגרייטן לערער און אָפיציעלע רבנים, וואָס זאָלן זיין ווי באַאַמטע פון דער רעגירונג אין די קהילות

(1844). די אידן, וואָס זיינען געווען אָנגעשראָקן פון ניקאָלאַיס שמד־סיסטעם, האָבן אין די ערשטע יאָרן מורא געהאַט שיקן זייערע קינדער אין די נייע שול׳ן, אָבער דאָ איז געקומען צו הילף די „השׂכּלה"־באַוועגונג, וואָס איז אַריינגעדרונגען פון אויסלאַנד. מען האָט אין געוויסע קרייזן פון דער אידישער געזעלשאַפט אָנגעהויבן פאַרשטיין, אַז מיט דער „בילדונג" פון חדר און ישיבה קען מען היינטיקע צייטן נישט אויסקומען און מען מוז שאַפן אַ מאָדערנע שול פאַר אידישע קינדער.

דער פאָטער פון דער השׂכּלה אין רוסלאַנד איז געווען **יצחק־בער לעווינזאָן** (ריב"ל) פון קרעמעניץ, אין וואָלין. אין זיין העברעאישן בוך „תעודה בישׂראל" (1828) האָט ער אָנגעוויזן אויף די

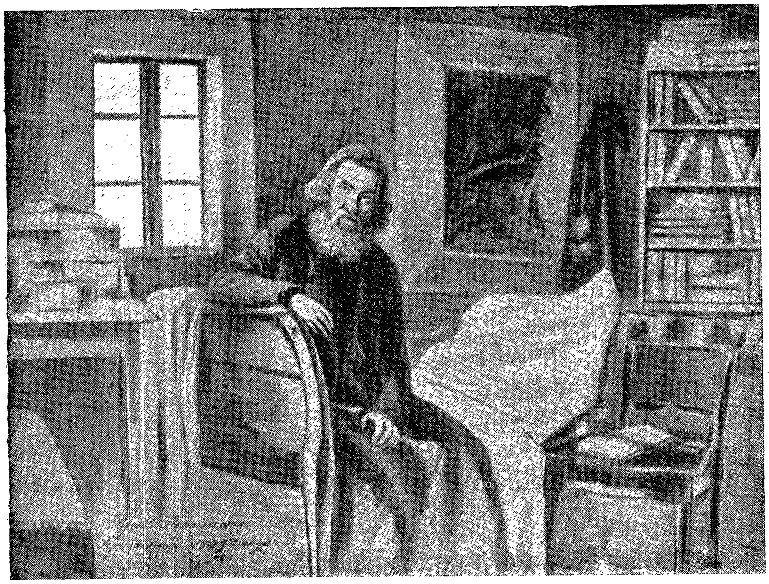

62. יצחק־בער לעווינזאָן (ריב"ל)

מיאוסע פעלערן פון דער אַלטער ערציאונג און האָט געפאָדערט, מען זאָל לערנען חוץ תנ"ך און גמרא אויך אַלגעמיינע וויסנשאַפטן און פרעמדע שפראַכן, באַזונדערס די מלוכה־שפראַך. די וואָלינער חסידים האָבן לעווינזאָנען פאַרשריען אַלס אַן אפּיקורס, אָבער ער האָט געטאָן זיינס און האָט געשריבן נאָך ביכער אין דעמזעלביקן גייסט. נאָך אים

זיינען געקומען שרייבער, וואָס האָבן זיך געשטעלט פאַר אַ ציל: אויפֿ־לעבן אין דער נייער ליטעראַטור די העברעאישע שפּראַך אין איר ביבלישער פאָרם, אָנשטאָט דעם פאַרדאָרבענעם רבנישן סטיל, און געבן איר אַ נייעם אינהאַלט. דער ווילנער דיכטער אברהם־בער לעבענזאָן (אָדָם הַכּוֹהֵן) האָט אין זיינע „שירי שׂפת־קודש" (1842) אויפֿ־געלעבט די קלאַסישע העברעאישע פּאָעזיע; זיין זון מיכה־יוסף, וואָס איז גאָר יונג געשטאָרבן (1852), איז געווען דער בעסטער ליריקער אין דער נייער העברעאישער ליטעראַטור („שירי בת־ציון"). אברהם מאַפּו פון קאָוונע האָט געשריבן אין דעם לשון פון ישעיה הנביא שיינע היסטאָרישע ראָמאַנען („אהבת־ציון", „אשמת־שומרון"), וועלכע מען האָט געלייענט מיט באַגייסטערונג. די ווילנער שרייבער מרדכי אהרון גינצבורג און קלמן שולמאַן האָבן איבערגעזעצט פּראָזאַישע ווערק פון דייטש אויף העברעאיש. דאָס אַלץ האָט געוועקט אין דעם יונגן דור נייע געדאַנקען און האָט צוגעגרייט אַ ווייטערע אַנטוויקלונג אין דעם מאָדערנעם גייסט.

נאָך ניקאָלאַיס טויט איז אָנגעקומען די „רעפאָרם־צייט" פון אַלעקסאַנדער II. דער נייער קיסר האָט אָפּגעשאַפט די קנעכט־שאַפט פון די רוסישע פּויערים (1861) און אַביסל רעפאָרמירט די מלוכה־פאַרוואַלטונג אויפן אייראָפּעאישן שטייגער. אויך אין אידישן לעבן האָט די רעגירונג אָפּגעשאַפט די שווערסטע גזירות פון ניקאָלאַיס צייט: מען האָט אויפגעהערט אָפּגעבן קליינע אינגלעך פאַר סאָלדאַטן, מען האָט ערלויבט אידישע גרויסהענדלער וואוינען אין פּעטערבורג, מאָסקווע און אַנדערע שטעט פון גרויס רוסלאַנד, וואָס זיינען געווען פאַרשלאָסן פאַר די מאַסן פון „תחום", דעם אידישן וואוין־ראַיאָן. אַזאַ פּריווילעגיע האָבן באַקומען אויך די אידישע דאָקטוירים, יוריסטן, אינזשענערן און אַלע, וואָס האָבן געענדיקט זייער שטודיום אין אַ רו־סישער הויכשול. שפּעטער האָט מען ערלויבט אויך האַנטווערקער וואוינען אומעטום. דאָס האָט שטאַרק געווירקט אויף דער אידישער יוגנט. אַ שטרעבונג צו אייראָפּעאישער בילדונג, צו באַפרייען זיך פון דעם אַלטן רבניש־חסידישן גייסטיקן יאָך האָט זיך דאָ פאַראייניקט מיט דעם ווילן אַרויסרייסן זיך פון דעם ענגן אידישן „תחום", פון די נידעריגע האַנדל־פּרנסות, און פאַרנעמען זיך מיט פרייע פּראָפעסיעס,

גלייך מיט דער רוסישער אינטעליגענץ. עס האָבן זיך אַ לאָז געטאָן טויזנטער אידישע תּלמידים אין די רוסישע גימנאַזיעס און אוניווער־סיטעטן; קלאַנגען פון דער רוסישער שפּראַך האָבן זיך געהערט אין יענע הייזער, וואו פריער האָט מען גערעדט נאָר אידיש; רוסישע ליטעראַטור האָט פאַרנומען אַן אָרט לעבן דער ניי־העברעאישער. אין איין יאָר (1860) האָבן אָנגעהויבן אַרויסגיין דריי וואָכנבלעטער: דער רוסישער „ראַזסוועט" (מאָרגנשיין), דער העברעאישער „הַמֵּליץ" אין אָדעס, און דער העברעאישער „הַכַּרְמֶל" אין ווילנע. אין פּעטערבורג האָט זיך געגרינדעט די „חֶברה מפיצי הַשְׂכָּלָה", אַ געזעלשאַפט צו פאַר־שפּרייטן בילדונג דורך ביידע שפּראַכן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ רוסיפיקאַציע פון דער נייער אידישער אינטעליגענץ, אַזוי ווי די רעגירונג האָט דאָס געוואָלט. דיזעלביקע אַסימילאַציע, וואָס האָט שוין לאַנג געהערשט אין מַערב־איירָאָפּע, האָט זיך אין רוסלאַנד דערווייל פאַרשפּרייט נאָר אין די העכערע קרייזן פון דער געזעלשאַפט.

אַ פרייער גייסט האָט געשוועבט אין דער ליטעראַטור. דער העב־רעאישער דיכטער יהודה־ליב גאָרדאָן האָט אין זיינע שירים („שירי־יהודה", 1868) גערופן צום קאַמף קעגן דעם אַלטן פאַר־שטיינערטן רַבּיניזם און אין זיין פּראָזע („עולם כּמנהגו") האָט ער אויס־געלאַכט דעם חסידישן גלויבן אין די רַבּיים. משה־ליב ליליענ־בלום האָט אָנגעהויבן רעדן וועגן רעליגיעזער רעפאָרם און האָט דערציילט וועגן די צָרות, וואָס ער איז אויסגעשטאַנען פון די רַבָּנישע פאַנאַטיקער („חַטאות נעורים", 1876). פּרץ סמאָלענסקין האָט אין ווין אַרויסגעגעבן פאַר די משכּילים אין רוסלאַנד אַ חודש־שריפט „הַשַּׁחַר" (1869—1881), וואו ער און זיינע מיטאַרבעטער האָבן גע־פּרעדיקט אייראָפּעאישע בילדונג און קאַמף קעגן קלעריקאַליזם, קעגן די „כּלי־קודש", אָבער אויך קעגן עקסטרעמער אַסימילאַציע. אין סמאָלענסקינס ראָמאַן „הַתּועה בּדַרכֵי הַחַיים" ווערן געשילדערט די בלאָנדזשענישן פון דעם יונגן דור צווישן דעם אַלטן און דעם נייעם לעבן־סֵדר. דאָסזעלבע האָבן באַשריבן אין אַן אַסימילאַטאָרישן גייסט ליב לעוואַנדאַ און גריגאָרי באָגראָוו, וואָס האָבן געשריבן זייערע דערציילונגען אין רוסיש („די הייסע צייט", 1872; „די כּתָבים פון אַ אידן", 1873).

אויך אין דער אָרימער ליטעראַטור אויף אידיש האָט אַ בלאָז געטאָן אַ פריש ווינטל. פריער האָבן נאָר איינצלנע מַשכּילים געשריבן אין דער פאָלק־שפּראַך. אייזיק מאיר דיק פון ווילנע און ישראל אַקסענפעלד פון אָדעס האָבן אין זייערע דערציילונגען און דראַמעס אַרויסגעשטעלט טרויעריקע אָדער לעכערלעכע בילדער פונם אַלטן שטייגער (דיקס „דער פּרוש פון בערדיטשעוו“ און פיל אַנדערע דערציילונגען; אַקסענפעלדס „דער ערשטער רעקרוט“). שפּעטער האָט די רעדאַקציע פון „המליץ“ אין אָדעס אָנגעהויבן אַרויסגעבן אַ וואָכנבלאַט אויף אידיש „קול מבשׂר“ (1862—1871) מיט אַ פּראָגרעסיווער, מַשכּילישער ריכטונג. דאָ האָט אָנגעהויבן דרוקן זיינע אויסגעצייכנטע ווערק אין אידיש דער העברעאישער שרייבער שלום יעקב אַבראַמאָוויטש, וואָס האָט זיך געגעבן אַ נאָמען „מענדעלע מוכר ספרים“. אין זיין סאַטירישער דראַמע „די טאַקסע“ (1869) און אין דער שיינער אַלעגאָרישער דערציילונג „די קליאַטשע“ (1873) שילדערט ער די תּקיפים אין די קהילות, וואָס פירן פאַרן נאָז די פאַרנאַרטע מאַסע, און בכלל די הערשנדיקע קלאַסן, וואָס אונטערדריקן די שוואַכערע. מענדעלע איז געווען דער באַגרינדער פון דער נייער ליטעראַטור אין דער לעבעדיקער פאָלק־שפּראַך, וואָס האָט פריער געהייסן „זשאַרגאָן“ און איז שפּעטער אויסגעוואַקסן צו אַ ריינער מאָדערנער שפּראַך — אידיש.

---

45. אַנטיסעמיטיזם אין מַערב־אייראָפּע און פּאָגראָמען אין רוסלאַנד (1881—1903)

ווען עס זיינען אַריבער כּמעט הונדערט יאָר נאָך דער גרויסער פראַנצויזישער רעוואָלוציע, וואָס האָט פּראָקלאַמירט „פרייהייט, גלייכהייט און ברידערלעכקייט“, האָט מען געקענט מיינען, אַז די אידישע עמאַנסיפּאַציע איז שוין דערגרייכט געוואָרן אין מַערב־אייראָפּע און וועט אינגיכן דערגרייכט ווערן אויך אין רוסלאַנד און אין אַנדערע לענדער פון מִזרח־אייראָפּע. אָבער די ווירקלעכקייט האָט באַוויזן, אַז דאָס איז געווען אַ פאַלשע האָפענונג. גראָד ווייל די עמאַנסיפּאַציע איז שוין געווען אין גאַנג, האָט אויפגעוואַכט די אַלטע שינאה צום אידן,

נאָר אין אַ נייער פאָרם. אין אַ גרויסן טייל פון דער קריסטלעכער גע־זעלשאַפט האָט מען אַזוי געטראַכט: דער איד, וואָס איז פריער געווען אָפּגעזונדערט פון אונז און פאַראַכטעט, דרינגט איצטער אַריין אין אונזער געזעלשאַפט ווי אַ גלייכבאַרעכטיקטער בירגער; מיט זיין פרייהייט האָט ער זיך באַנוצט, כדי רייך צו ווערן, שאַפן גרויסע האַנדל־פירמעס און באַנקן, אָבער ער באַנוגנט זיך ניט דערמיט: ער וויל אויך ווערן אַ מלוכה־באַאַמטער, אַן ארצט, אַ פּראָפעסאָר, אַן אַד־וואָקאַט, אַן אינזשענער, אַ שריפטשטעלער אָדער זשורנאַליסט, און פאַרנעמט אין די פרייע, איידעלע פּראָפעסיעס אַזעלכע שטעלעס, וואָס אונזערע קריסטן וואָלטן געקענט פאַרנעמען; אין דער זשורנאַליסטיק האָבן באַגאַבטע אידישע שרייבער אַ גרויסע השפּעה און קענען אַראָפּ־פירן פון וועג דעם קריסטלעכן לייענער פון זייערע ליבעראַלע אָדער ראַדיקאַלע ציימונגען; דער געבילדעטער איד וויל זיך אַסימילירן מיט אונז, ער זעט אויס ווי אַ דייטש, אַ פראַנצויז, אַ רוס, אָבער אין תּוך איז ער דאָך אונז פרעמד, ניט נאָר לויט זיין אֶמונה: אונז, די אייראָ־פּייער, איז פרעמד זיין ראַסע, זיין אָפּשטאַמונג פון די אַזיאַטישע סע־מיטישע פעלקער, זיין כאַראַקטער, און מיר וועלן זיך קיינמאָל ניט קענען צונויפלעבן מיט אים. אַזוי איז אין דייטשלאַנד, אַרום יאָר 1880, אויפגעקומען די נייע אַרט אידן־פיינדשאַפט—דער אַנטיסעמיטיזם.

די ערשטע פירער פון די אַנטיסעמיטן זיינען געווען דער זשור־נאַליסט מאַרר, דער בערלינער פּאַסטאָר ביים קייזערלעכן הויף שטעקער, דער פּרייסישער היסטאָריקער טרייטשקע און דער בלינדער פילאָזאָף דיורינג. עס האָט זיך געגרינדעט אַן „אַנטיסע־מיטישע ליגע"; אין בערלין האָט מען אין פאַרזאַמלונגען געהאַלטן פייערדיקע רעדעס וועגן דער „אידישער סכּנה"; מען האָט געזאַמלט טויזנטער אונטערשריפטן פאַר אַ פּעטיציע צום רייכסקאַנצלער ביס־מאַרק מיט אַזעלכע פאָדערונגען: מען זאָל ניט אַריינלאָזן אין דייטשלאַנד אידן פון פרעמדע לענדער, מען זאָל ניט צולאָזן אידן צו מלוכה־דינסט, באַזונדערס צו שטעלעס פון לערער אין די שולן. די ליבעראַלע דע־פּוטאַטן אין פּרייסישן פּאַרלאַמענט האָבן אין זייערע רעדעס שאַרף פּראָטעסטירט קעגן אַזעלכע פאָדערונגען; דאָסזעלבע האָבן געטאָן די בעסטע געלערנטע פון דייטשלאַנד אין זייער אויפרוף (1880). דער

קאַנצלער בּיסמאַרק האָט אויף דער אַנטיסעמיטישער פּעטיציע קיין אָפענע תּשובה ניט געגעבן, אָבער די רעגירונג האָט שטילערהייט געטאָן דאָס, וואָס די אַנטיסעמיטן האָבן געפאָדערט: זעלטן ווען מען האָט געגעבן אידן אַ שטעלע אין אַ מלוכה־אַמט, בּאַרימטסטע אידישע געלערנטע פלעגן זעלטן בּאַקומען אַ פּראָפעסור אין די הויכשולן; אָנגעקומענע פון רוסלאַנד און פּוילן פלעגט מען ניט אַריינלאָזן. די אַנטיסעמיטישע בּאַוועגונג האָט זיך אַליין פאַרשטאַרקט; אין רייכסטאַג פלעגן די אַנטיסעמיטישע דעפּוטאַטן שטענדיק העצן קעגן אידן אין זייערע רעדעס. עס איז געקומען דערצו, אַז אין דעם „אויפגעקלערטן“ דייטשלאַנד האָט מען ווידער בּאַנייט דעם מיטלאַלטערלעכן עלילת־דם און געמאַכט אַ פּאָר פּראָצעסן וועגן אידישן „ריטואַל־מאָרד“ (אין קסאַנטען 1892, אין קאָניץ 1900). די שטימונג בּיי אידן איז געפאַלן.

נאָך ערגער איז געווען אין עסטרייך. דאָ האָט זיך די מַגֵפה פון אַנטיסעמיטיזם פאַרשפּרייט אין אַלע פּראָווינצן: עס זיינען געווען דייטשע אַנטיסעמיטן אין ווין, פּוילישע אין גאַליציע, אונגאַרישע אין אונגאַרן. אַ קאַטוילישער פּראָפעסאָר ראָלינג האָט אָפּגעדרוקט אַ גיפטיק בּוך: „דער תּלמוד־יודע“, וואו ער האָט, אַזוי ווי די גַלָחים אין מיטלאַלטער, געוואָלט בּאַווייזן, אַז דער תּלמוד הייסט פיינט האָבן קריסטן און אָנטאָן זיי אַלערליי צָרות. דער אידישער דעפּוטאַט פון רייכסראַט, דאָקטאָר יוסף בּלאָך, האָט צוגעצויגן ראָלינגן צום געריכט און האָט בּאַוויזן, אַז יענער פאַרשטייט גאָרניט אין תּלמוד און האָט געבּראַכט פון דאָרטן פאַלשע ציטאַטן (1882). דאָס האָט אָבער ניט געהאָלפן, און אין דערזעלבּיקער צייט האָבן די אַנטיסעמיטן געמאַכט אַ פּראָצעס פון עלילת־דם אין אונגאַרן, וואָס האָט אויפגערודערט די גאַנצע וועלט. אין דעם שטעטל טיסאַ־עסלאַר איז פאַרפאַלן געוואָרן אַ קריסטלעכע דינסטמיידל, און מען האָט געלאָזט אַ קלאַנג, אַז די אָרטיקע אידן האָבן זי געקוילעט צו זייער פּסח. מען האָט איינגערעדט אַ קליין אינגעלע, דעם זון פון אַ אידישן שַמָש, ער זאָל אויסזאָגן אין געריכט, אַז ער האָט געזעען דורך אַ טיר־שפּאַלט אין דער סינאַגאָגע, ווי זיין פאָטער און נאָך אידן האָבן דאָרטן געקוילעט דאָס מיידל. אין לאַנד איז געוואָרן אומרואיק. עס האָבן זיך שוין אָנגעהויבּן פּאָגראָמען אין עטלעכע שטעט, אָבער די אונגאַרישע רעגירונג האָט ניט דערלאָזט

צו ווייטערע אָנפאַלן אויף אידן. נאָך אַ לאַנגן פּראָצעס האָט דאָס געריכט געפונען, אַז אַלע פאַרקלאָגטע אידן זיינען ניט שולדיק, און האָט זיי באַפרייט פון תפיסה (1884). אין אונגאַרן איז געוואָרן רו־איקער, אָבער אין דער הויפּטשטאָט פון עסטרייך, ווין, האָבן זיך די אַנטיסעמיטן אַזוי פאַרשטאַרקט, אַז זיי האָבן פאַרכאַפּט די גאַנצע מאַכט אין דער שטאָט־פאַרוואַלטונג און האָבן אויסגעוויילט פאַר אַ בירגערמייסטער דעם בייזן אידן־פיינד לועגער, וואָס האָט אָנגעטאָן אַ סך צרות די ווינער אידן (1896).

אויף אַ קורצער צייט איז אויך פראַנקרייך פאַרקראָכן אין דעם אַנטיסעמיטישן זומפּ. דאָ האָט געפירט אַ שטאַרקע אַנטיסעמיטישע אַגיטאַציע דער זשורנאַליסט דריומאָן, דער מחבר פון אַ ליגנערישן בוך „דאָס אידישע פראַנקרייך“ (1886). זיין אַגיטאַציע האָט געהאַט ערפאָלג אין די רעאַקציאָנערע מיליטערישע קרייזן, וואָס האָבן שטענדיק געטראַכט וועגן אַ מלחמה מיט דייטשלאַנד. אין די דאָזיקע קרייזן איז אַריינגעפאַלן אַ אידישער אָפיצער, קאַפּיטאַן דרייפוס, וואָס האָט געדינט אין גענעראַל־שטאַב פון קריגס־מיניסטעריום. איינמאָל האָט מען אַנטדעקט, אַז פון דעם גענעראַל־שטאַב האָט עמיץ איבערגעגעבן אַ דייטשן אַגענט געהיימע מיליטערישע פּלענער, וואָס קאָנען שאַטן פראַנקרייך. באַלד האָט מען חושד געווען אין דעם פאַרראַט דעם איינציקן אידן אין גענעראַל־שטאַב, דרייפוסן, וואָס איז געווען אינגאַנצן אומשולדיק. מען האָט אים תיכף געמשפּט אין אַ קריגס־געריכט און פאַרשיקט אויף אַ ווילדן אינזל („טייוולס אינזל“) אין דרום־אַמעריקע (1894). עס זיינען אָבער געווען מענטשן, און צווישן זיי די בעסטע פון פראַנקרייך, ווי דער באַרימטער שרייבער זאָלאַ, וואָס האָבן זיך דערוואוסט, אַז די אַנטיסעמיטישע אָפיצערן פון גענעראַל־שטאַב האָבן געפעלשט דאָקומענטן, כדי צו מאַכן אַ בילבול אויף דעם אידישן קאַפּיטאַן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אין דער פּרעסע און אין פּאַרלאַמענט אַ קאַמף פאַר איבערקוקן דרייפוסעס פּראָצעס אין אַ נייעם געריכט. עטלעכע יאָר האָט געדויערט דער קאַמף, מען האָט גענומען דרייפוסן ברענגען קיין פּאַריז צוריק פון דעם „טייוולס אינזל“, און ענדלעך האָט מען אויסגעפונען, אַז ער איז געווען אינגאַנצן אומשולדיק, און שולדיק זיינען אַלץ זיינען די אַנטיסעמיטן פון גענעראַל־שטאַב

(1903). נאָך דער מעשה האָט די אַנטיסעמיטישע פּאַרטיי פאַרלאָרן איר איינפלוס אין פראַנקרייך, און די אידישע באַפעלקערונג האָט זיך געקענט באַרויקן.

די פאַרשלעפּטע קריינק פון אַנטיסעמיטיזם האָט אָנגעמאַכט די גרעסטע צָרות אין דעם פיר־מיליאָניקן אידישן צענטר אין ר ו ס ל אַ נ ד. דאָ האָט זי געבראַכט, באַזונדערס אין דרום־טייל פון לאַנד, אין אוקראַינע, צו מאַסן־פּאָגראָמען, אַזוי ווי אין די אַלטע צייטן פון כמעלניצקי און גאָנטע. אין יאָר 1881 האָט זיך אין רוסלאַנד אָנגעהויבן יענע פּאָליטישע רעאַקציע, וואָס האָט זיך געצויגן צענדליקער יאָרן ביז דער וועלט־מלחמה. דעם צאַר אַלעקסאַנדער דעם צווייטן האָבן רעוואָלוציאָנערן געהרגעט, מיט דער האָפענונג, אַז דערמיט וועט רוסלאַנד באַפרייט ווערן פון דער צאַרישער אַליינהערשאַפט, אָבער עס איז אויסגעקומען גאָר אַנדערש. דער זון פונם געטויטן, אַ ל ע ק ס אַ נ ד ע ר ד ע ר ד ר י ט ע ר, האָט אָפּגעשאַפט די קליינע פּאָליטישע רעפאָרמעס פון זיין פאָטער און האָט איינגעפירט אַ דעספּאָטישן רעזשים, פון וועלכן עס האָבן באַזונדערס געליטן די אידישע מאַסן. ער האָט זיך געהאַלטן פאַר אַן עכט־רוסישן הערשער און האָט געמיינט, אַז דאָס גאַנצע רוסישע פאָלק האָט פיינט אידן, וויל אין די ערשטע יאָרן פון זיין הערשאַפט זיינען פאָרגעקומען פּאָגראָמען אין דרום־רוסלאַנד. באַלד נאָכן טויט פון אַלעקסאַנדער II האָט מען פונאַנדערגעלאָזן קלאַנגען, אַז דעם גוטן צאַר האָבן געהרגעט אידן און זיין זון האָט ערלויבט זיי צו שלאָגן. אין אַפּריל און מאַי 1881 האָבן גרויסע באַנדעס אוקראַינער און „קאַצאַפּן" (אָנגעפאָרענע אַרבעטער פון גרויס־רוסלאַנד) געמאַכט אַ ריי פּאָגראָמען אין די שטעט יעליסאַוועטגראַד, קיעוו, אָדעס און אין אַ סך קלענערע שטעט און דערפער: מען האָט חרוב געמאַכט אידישע הייזער, צערויבט אידישן פאַרמעגן און אין עטלעכע ערטער אויך געהרגעט מענטשן. די רוסישע אַדמיניסטראַציע האָט זעלטן אָנגענומען מיטלען קעגן די ווילדע פּאָגראָמשטשיקעס: דער קיעווער גענעראַל־גובערנאַטאָר, דער שונא ישׂראל דרענטעלן, האָט רואיק צוגעזען, ווי צוויי טעג נאָכאַנאַנד האָבן די באַנדעס געווילדעוועט אין קיעוו. אין יאר 1882 זיינען ווידער פאָרגעקומען פּאָגראָמען אין באַלטע און נאָך עטלעכע שטעט. די אַלגעמיינע צאָל פּאָגראָמען אין יענע יאָרן איז דערגאַנגען

ביז 150. ערשט אין מאַי 1882 האָט די פּעטערבורגער רעגירונג באַשלאָסן, אַז מען קען שוין ווייטער ניט דערלאָזן „אומאָרדענונגען", און האָט אָנגעזאָגט, אַז זי וועט שטרענג באַשטראָפן פאַר געוואַלד-מעשים, אָבער זי וועט אויפן געזעצלעכן וועג מאַכן אַזוי, אַז אידן זאָלן זיך ניט צו פיל פאַרשטאַרקן אין רוסלאַנד.

דאָ האָט זיך אָנגעהויבן אַ סֶדרה שווערע גזירות. מען האָט פאַר-באָטן אידן באַזעצן זיך אין דערפער און בכלל אויף יעדן שטיקל ערד אויסער די שטעט (די „מאַי-געזעצן" פון 1882). אין די שטעט אָבער האָט מען געלאָזט וואוינען נאָר אין די מערב-געגנטן, אין דער „טשערטאַ", און מען האָט געקוקט מיט זיבן אויגן, אַז אַ איד זאָל זיך ניט אַריינכאַפּן אין די „רוסישע גובערניעס". מען האָט געטריבן אידן פון פּעטערבורג, מאָסקווע און נאָך שטעט, וואו עס האָבן געהאַט „וואוינרעכט" נאָר פּריווילעגירטע גרופּעס גרויסהענדלער, דיפּלאָמירטע און האַנטווערק-מייסטערס. אין יאָר 1891 האָט אַלעקסאַנדער III גע-הייסן „אָפּרייניקן" מאָסקווע פון אידן: מען האָט פאַרטריבן טויזנטער מִשפָּחות און געלאָזן נאָר די מיוחסים מיט גרויסהענדלער-פּאַטענטן און מיט אוניווערזיטעט-דיפּלאָמען. כדי עס זאָל זיך ניט פאַרגרעסערן די צאָל דיפּלאָמירטע, האָט מען געשאַפן אַ „פּראָצענט-נאָרמע" פאַר אידישע קינדער אין מיטל- און הויכשולן: אין גימנאַזיעס און אוניווער-זיטעטן פלעגט מען צולאָזן ניט מער ווי צען פּראָצענט אידישע תּלמידים. די, וואָס האָבן שוין מיט צָרות געענדיקט אַ הויכשול, פלעגט מען ניט צולאָזן צו אַדוואָקאַטור און צו קיין מלוכה-דינסט.

אַזוי האָט זיך אויך געפירט די רעגירונג פון ניקאָלאַי דעם צווייטן (1894 און ווייטער). מען האָט אָפּגענומען ביי אידן אַלטע פּרנסות (דורך מאָנאָפּאָל פון ווײַן-האַנדל און שנאַפּס-קרעטשמעס) און ניט צו-געלאָזט צו נייע, אַפילו צו ערדאַרבעט, ווייל זיי האָבן ניט געטאָרט וואוינען אין די דערפער. וואו עס איז נאָר געווען מעגלעך האָט מען דעם אידן געדריקט, פאַרפאָלגט, דערנידעריקט. רוסישע אידן האָבן אין די טויזנטער פאַרלאָזט דאָס לאַנד און זיך געלאָזט לויפן אין אַלע עקן פון דער וועלט. שוין באַלד נאָך די ערשטע פּאָגראָמען אין יאָר 1881—1882 האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע עמיגראַציע קיין אַמעריקע און פּאַלעסטינע.

צוויי וועגן האָבן זיך געעפֿנט פֿאַר די עמיגראַנטן פֿון רוסלאַנד: אַ ברייטער וועג קיין אַמעריקע און אַ שמאָלער — קיין ארץ־ישראל.

אין אַמעריקע האָבן אידן געלעבט כּמעט זינט מען האָט די דאָזיקע נייע וועלט אַנטדעקט. מען זאָגט, אַז עטלעכע שפּאַנישע מאַראַנען האָבן באַגלייט קאָלומבוסן אויף זיין וועג קיין אַמעריקע אין דעם יאָר פֿון גירוש ספרד (1492). פֿריער פֿלעגן זיך ספֿרדישע אידן אָדער מאַראַנען באַזעצן אין מיטל־ און דרום־אַמעריקע: אין מעקסיקע, פּערו, בראַזיליע. נאָך די מאַראַנען האָט זיך געיאָגט די שפּאַנישע און פּאָרטוגעזישע אינקוויזיציע און האָט זיי דאָ געברענט; זיינען זיי זיך צעלאָפֿן אין די האָלענדישע און ענגלישע לענדער פֿון צפֿון־אַמעריקע, וואו זיי האָבן זיך געקאָנט פֿריי אומקערן צום אידנטום. אין 17־טן יאָרהונדערט איז שוין געווען אַ אידישע קאָלאָניע אין דער שטאָט ניי־אַמסטערדאַם, וואָס האָט שפּעטער באַקומען דעם נאָמען ני ו ־ י אָ ר ק; שפּעטער האָבן ספֿרדים זיך באַזעצט אויך אין אַנדערע שטעט פֿון צפֿון־אַמעריקע, און ווען עס האָט זיך אין 18־טן יאָרהונדערט אָנגעהויבן דער קריג פֿאַר אומאָפּהענגיקייט קעגן ענגלאַנד (1775), איז שוין דאָרטן געווען אויך אַ גרופּע אַשכּנזים פֿון דייטשלאַנד און פּוילן. אידישע באַנקירן האָבן געהאָלפֿן דעם באַפֿרייער פֿון אַמעריקע וואַשינגטאָן מיט גרויסע קרע־דיטן. ווען די ערשטע דרייצען שטאַטן פֿון צפֿון־אַמעריקע האָבן זיך פֿאַראייניקט אונטער וואַשינגטאָנס פֿירונג און האָבן אַרויסגעלאָזט זייער באַרימטע „דעקלאַראַציע" (1776), איז דאָרטן געשטאַנען אַ פּונקט, וואָס האָט געזיכערט גלייכע רעכט אַלע בירגער אָן אונטערשייד פֿון גלויבן און פֿאָלק: „ביי קיין מענטשן, וואָס גלויבט, אַז ס'איז דאָ אַ גאָט אויף דער וועלט, טאָר מען ניט אָפּנעמען זיינע בירגערלעכע רעכט". אַזוי האָט די נייע אַמעריקאַנער מלוכה, די רעפּובליק פֿון די פֿאַראייניקטע שטאַטן, פּראָקלאַמירט אויך די אידישע עמאַנסיפּאַציע נאָך מיט 15 יאָר פֿריער איידער די פֿראַנצויזישע רעוואָלוציע.

אין משך פֿון 19־טן יאָרהונדערט האָט זיך פֿאַרשטאַרקט די איינ־וואַנדערונג פֿון אַשכּנזים אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן. אידישע סוחרים פֿון דייטשלאַנד און עסטרייך האָבן אין אַמעריקע געמאַכט גוטע גע־

שעפטן און זיינען רייך געוואָרן. נאָך זיי זיינען געקומען פּוילישע און רוסישע אידן, אָבער ניט אין אַ גרויסער צאָל. אינגאַנצן איז געווען אין אַמעריקע אין יאָר 1880 ניט מער ווי אַ פערטל מיליאָן אידן. אַ גרויסע מאַסן-איינוואַנדערונג האָט זיך אָנגעהויבן ערשט אין די יאָרן 1881 און 1882, נאָך די ערשטע פּאָגראָמען אין רוסלאַנד. טויזנטער אידישע מִשפָּחות פון מִזרח-איירָאָפּע — פון רוסלאַנד, פּוילן, גאַליציע, רומעניע — האָבן זיך אַוועקגעלאָזט קיין אַמעריקע, און פון יאָר צו יאָר איז דער שטראָם פון עמיגראַציע געוואָרן אַלץ שטאַרקער. פריער פלעגן עמיגרירן פון אַלע יענע לענדער ביז דרייסיק טויזנט אידן אַ יאָר, שפּעטער איז אָפט דערגאַנגען ביז הונדערט טויזנט יערלעך. אַזוי איז אין מֶשך פון 35 יאָר, ביז דער וועלט-מִלחמה, אויסגעוואַקסן אין צְפון-אַמעריקע איינער פון די גרעסטע אידישע צענטערן — העכער דריי מיליאָן מענטשן. חוץ די פאַראייניקטע שטאַטן האָבן זיך אין אַמעריקע געבילדעט קלענערע יִשובים: אין ק א נ א ד ע און אין דער דָרום-אַמעריקאַנישער א ר ג ע נ ט י נ ע; אין אַרגענטינע האָט דער אידישער פילאַנטראָפּ פון פּאַריז, באַראָן מ אָ ר י ץ ה י ר ש, געקויפט אַ סך פרייע ערד (1892), און עס האָבן זיך דאָרט געגרינדעט גרויסע ערדאַרבעטער-קאָלאָניעס. אַ טייל עמיגראַנטן פון רוסלאַנד האָבן זיך באַזעצט גאָר ווייט: אין דָרום-אַפריקע (יאָהאַנעסבורג, קאַפּשטאַט).

אין פיין און שמערץ איז געבאָרן געוואָרן דער אידישער צענטער אין דער „נייער וועלט“. צענדליקער יאָרן נאָכאַנאַנד פלעגן זיך איבער דעם אַטלאַנטישן אָקעאַן טראָגן גרויסע שיפן מיט אידישע עמיגראַנטן פון איירָאָפּע קיין אַמעריקע. אומגליקלעכע מענטשן פלעגן לויפן זוכן גליק אין דער פרייער רעפּובליק — און פיל האָבן געפונען. עס איז אָנגעקומען זייער שווער. דער אָרימער עמיגראַנט, וואָס איז אַראָפּ פון שיף אין ניו-יאָרק, האָט געמוזט אָנהויבן פון די שווערסטע אַרבעטן אין אַ פאַבריק אָדער אין אַ „שוויץ-שאָפּ“ (אַ וואַרשטאַט פאַר פאַרטיקע קליידער, וואו מען פלעגט אַרבעטן טאָג און נאַכט), פון גאַסן-האַנדל (פּעדלעריי) און נאָך אַזעלכע גראָשן-פאַרדינסטן, ביז וואַנען ער האָט זיך אַרויפגעשלאָגן אויף עפּעס אַ רעכטן געשעפט. מיט דער צייט אָבער איז אַלץ לייכטער געוואָרן פאַר דעם אידישן עמיגראַנט איינצו-אָרדענען זיך אין אַמעריקע, ווייל פיל האָבן שוין דאָ געהאַט קרובים און

פריינד צווישן די פריער אָנגעקומענע, וואָס פלעגן העלפן די נייע, די "גרינע". אין ניו־יאָרק און אַנדערע גרויסע שטעט (פילאַדעלפיע, באָסטאָן, שיקאַגאָ) האָבן זיי געוואוינט צוזאַמען אין באַזונדערע קווארטאַלן. דאַ פלעגן זיי זיך פאַרזאַמלען אין זייערע קלובן פון

63. אידישע וואנדערער

„לאַנדסלייט", עמיגראַנטן פון איין געגנט (פוילישע, ליטוואַקעס, אוק־ראַינער), דאָ זיינען געווען זייערע „מנינים" און שולן, זייערע צדקה־חברות און אָרגאַניזאַציעס. די אידישע אַרבעטער־מאַסן האָבן זיך פאַר־איייניקט אין פראָפעסיאָנעלע פאַרבאַנדן (יוניאָנס). עס האָט זיך געבילדעט

אַ פֿאַראייניקונג פֿאַר קענגנזייטיקער הילף פֿון אידישע אַרבעטער מיט דעם נאָמען „אַרבעטער־רינג“. אין די עמיגראַנטן־קרייזן האָט מען גע־רעדט צווישן זיך אידיש, אַזוי ווי אין דער אַלטער היים, געלייענט צייטונגען אויף אידיש. אין ניו־יאָרק האָבן די גרויסע טעגלעכע צײַ־טונגען „אידישע גאַזעטן“, „אידישעס טאַגעבלאַט“ און דער סאָציאַ־ליסטישער „פֿאָרווערטס“ געהאַט פיל לייענער. אין דער ליטעראַטור האָבן זיך געמאַכט אַ נאָמען די פּובליציסטן און דיכטער אַב. קאַהאַן, א. ליעסין, מאָרים ראָזענפעלד, דער דראַמאַטורג יעקב גאָרדין און פיל אַנדערע. עס האָט זיך אויך אַנטוויקלט אַ אידישע ווישנשאַפטלעכע ליטעראַטור אין דער ענגלישער שפּראַך; די ערשטע גרויסע „אידישע ענציקלאָפּעדיע“ („דזשוּאיש ענציקלאָפּעדיא“) איז דערשינען אין צוועלף בענד אין ניו־יאָרק (1901—1905).

אין דיזעלביקע יאָרן 1881—1882, ווען אין רוסלאַנד האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע עמיגראַציע קיין אַמעריקע, האָט מען זיך דאָרטן געגרייט צו אַן אַנדער איבערוואַנדערונג, וואָס מען האָט זיך פֿאָר־געשטעלט ווי אַ מין אויסלייזונג פֿון גלות. יונגעלייט און עלטערע מענטשן פֿון דער אינטעליגענץ האָבן זיך נאָך די ערשטע פּאָגראָמען אַנטטוישט אין זייער האָפֿענונג אויף אַ פֿריינדלעכן צוזאַמענלעבן צווישן אידן און קריסטן און האָבן באַשלאָסן, אַז די איינציקע לייזונג פֿון דער אידן־פֿראַגע איז פּטור ווערן פֿון גלות, אומקערן זיך “אַהיים”, קיין א ר ץ ־ י ש ר א ל, און בויען דאָס חרובע לאַנד דורך מאָדערנער קאָ־לאָניזאַציע. דעם אַלטן משיחישן געדאַנק אין אַ נייער פֿאָרם האָבן אַרויסגעזאָגט דער אַמאָליקער רעפֿאָרמיסט מ. ל. ל י ל י ע נ ב ל ו ם און דאָקטאָר לעאָן פּ י נ ס ק ע ר פֿון אָדעס („אויטאָעמאַנסיפּאַציאָן“, דייטש, בערלין 1882). עס האָט זיך געבילדעט אַ קרייז אידישע סטודענטן און משכּילים, מיטן נאָמען „בילו“ (ראָשי־תּיבֿות פֿון די ווערטער „בית יעקב לכו ונלכה“ — אידישע קינדער, לאָמיר אַוועקגיין), וואָס האָבן זיך אַנטשלאָסן איבערוואַנדערן קיין פּאַלעסטינע, באַאַרבעטן דאָרטן די ערד און ווייזן אַ בײַשפּיל ווי צו גרינדן נײַע קאָלאָניעס פֿון אידישע פּויערים. די באַגייסטערונג בײַ די ערשטע קאָלאָניסטן איז געווען גרויס, אָבער דער רעזולטאַט איז געווען זייער קליין אין פֿאַרגלייך מיט זייער ברייטער נאַציאָנאַלער פּראָגראַם. מיט גרויסע שוועריקייטן זיינען

פאַר צוואַנציק יאָר באַשאַפן געוואָרן ביז דרייסיק קאָלאָניעס (ראשון לציון, גדרה, ראָש פינה, זיכרון יעקוב, רחובות א. א.) מיט עטלעכע טויזנט איינוואוינער. מען האָט זיי אויפגעבויט מיט דער הילף פון די „חובבי־ציון" (פריינד פון ציון) אין רוסלאַנד און פון דעם פּאַריזער באַראָן עדמאָנד ראָטשילד. די טערקישע רעגירונג האָט זייער גע־שטערט די איינוואַנדערונג קיין פּאַלעסטינע, אָבער דאָס האָט ניט אָפּ־געשטעלט די הייסע „חובבי־ציון", וואָס זיי איז טייער געווען די אידייע פון אויפלעבן דאָס היסטאָרישע אידישע לאַנד. עס האָט זיך פאַר־גרעסערט די צאָל אידישע איינוואוינער אויך אין די שטעט: ירושלים, יפו, חיפה, טבריה, צפת. צו די אַלטע פרומע לייט, וואָס פלעגן קומען כדי צו פאַרברענגען זייערע לעצטע יאָרן אין הייליקן לאַנד און דאַווענען און קלאָגן אויפן חורבן בית־המקדש, זיינען צוגעקומען מענטשן, וואָס זייער ציל איז געווען אויפבויען די חורבות, אויפלעבן דאָס טויטע לאַנד. אָבער אויך פיל פון די „חובבי־ציון" האָבן פאַרשטאַנען, אַז דורך דער קליינער אידישער קאָלאָניזאַציע אין ארץ־ישראל וועט דאָס גאַנצע פאָלק ניט אויסגעלייזט ווערן. דער גייסטרייכער פובליציסט אחד־העם (אָשר גינצבערג) האָט באַוויזן, אַז אין פּאַלעסטינע קאָן זיך שאַפן נאָר אַ „גייסטיקער צענטער" פאַר נאַציאָנאַלער קולטור מיט דער אויפ־לעבונג פון דער העברעאישער שפּראַך, אַ צענטער פאַר אידישקייט (יהדות), וואָס קאָן האָבן אַ גרויסע ווירקונג אויפן אידישן פאָלק אין דער גאַנצער וועלט (אחד־העמס אַרטיקלען געזאַמלט אין זיין הויפּט־ווערק „על פּרשת דרכים").

---

47. די נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע באַוועגונג

דער אַנטיסעמיטיזם אין מערב־אייראָפּע און די פּאָגראָמען אין רוסלאַנד האָבן ניט אָפּגעשוואַכט דאָס אידישע פאָלק, נאָר נאָך מער פאַרשטאַרקט זיין ווילן צום קאַמף פאַר אַ בעסערער צוקונפט. אין צוויי ריכטונגען האָט זיך אַנטוויקלט די אויפגעוועקטע ענערגיע פון פאָלק: אין דער נאַציאָנאַלער און אין דער סאָציאַל־רעוואָ־לוציאָנערער. אָפטמאָל האָבן זיךביידע ריכטונגען צונויפגעגאָסן אין איינער: נאַציאָנאַל־סאָציאַלער.

די נאַציאָנאַלע ריכטונג האָט זיך צעוואַקסן(?) באַוויזן אין דער פאָרם פון צ י ו נ י ז ם. שוין די ערשטע פירער פון די „חובבֿי־ציון“, ליליענ־בלום און פינסקער, האָבן אָנגעזאָגט, אַז אידישע צָרות וועלן זיך נים ענדיקן כּל זמן אידן וועלן לעבן צווישן פרעמדע פעלקער, אָבער דער פּראַקטישער אויספיר פון דעם דאָזיקן געדאַנק איז געווען אַ קליינע קאָלאָניזאַציע אין פּאַלעסטינע, וואָס האָט נים געקענט אַרויספירן פון „גלות“ אַפילו אַ הונדערט־חלק פון אידישן פאָלק. שפּעטער איז געקומען ט ע אָ ד אָ ר ה ע ר צ ל, אַ ווינער זשורנאַליסט, וואָס האָט זיך פאַר־טראַכט וועגן דעם גורל פון זיין פאָלק נאָכדעם, ווי ער האָט זיך צוגעקוקט צו דער אַנטיסעמיטי־שער באַוועגונג אין עסטרייך און אין פראַנקרייך אין דרייפוס־צייט. ער האָט אויפגענומען דעם געדאַנק פון ציוניזם אין זיין עקס־טרעמער פאָרם: אָדער וועט דאָס פאָלק פאַרפאַלן ווערן אין גלות, אָדער אויפלעבן אין פּאַלעסטינע, ווי אַ פרייע נאַציע אין אַן אייגענעם לאַנד און אַן אייגענער מלוכה. אין יאָר 1896 האָט הערצל

64. טעאָדאָר הערצל

אַרויסגעגעבן אַ בוך אין דייטש מיט נאָמען „יודענשטאַאַט“ (אידישע מלוכה), וואו ער האָט אַנטוויקלט דעם דאָזיקן געדאַנק און פאָרגעלייגט אַ פּלאַן פון אַן אַלוועלטלעכער אידישער אָרגאַניזאַציע, וואָס זאָל שאַפן די פּאָליטישע און פינאַנציעלע מעגלעכקייטן פאַר אַ גרויסער מאַסן־קאָלאָניזאַציע אין פּאַלעסטינע. צו דעם באַגייסטערטן ווינער פּובליציסט איז צוגעשטאַנען דער באַרימטער שרייבער מ אַ ק ס נ אָ ר ד ו י אין פּאַריז, ביי וועמען דער אַנטיסעמיטיזם האָט אויך אויפגעוועקט דעם אי־דישן נאַציאָנאַלן געפיל. ביידע האָבן צונויפגערופן אין דער שווייצערי־שער שטאָט באַזעל דעם ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס (1897), אין וועלכן עס האָבן זיך באַטייליקט פיל פון די חובבֿי־ציון. דער קאָנגרעס האָט

אָנגענומען אַ באַשלוס: „דער ציוניזם וויל שאַפן אַ פּאָליטיש געזיכערטע היים פאַר דעם אידישן פאָלק אין פּאַלעסטינע; צו דעם צוועק איז נויטיק צו באַזעצן דאָס לאַנד מיט אידישע ערדאַרבעטער, האַנטווערקער און אינדוסטריע־טוער, שאַפן אומעטום אידישע אָרגאַניזאַציעס, צו שטאַרקן דעם פאָלקס־באַוואוסטזיין און באַקומען די צושטימונג פון די רעגי־רונגען צו די צילן פון ציוניזם".

דער „פּאָליטישער ציוניזם" האָט אין אַ קורצער צייט אָנגעצונדן טויזנטער אידישע הערצער אין דער גאַנצער וועלט, באַזונדערס אין מזרח־אייראָפּע. הערצל האָט געפירט דיפּלאָמאַטישע אונטערהאַנד־לונגען מיטן טערקישן סולטאַן און מיט פאַרשיידענע מאַכטהאָבער אין אַנדערע לענדער וועגן אָפּגעבן פּאַלעסטינע פאַר אידישער מאַסן־קאָ־לאָניזאַציע, אָבער ער האָט גאָרנישט דערגרייכט. אויף די ציוניסטישע קאָנגרעסן, וואָס מען פלעגט צונויפרופן אַלע יאָר, פלעגט ער דערציילן וועגן זיינע האָפענונגען און אַנטוישונגען און פלעגט רופן דאָס פאָלק אין פייערדיקע רעדעס ווייטער צו אַרבעטן, זאַמלען געלט און אָרגאַ־ניזירן זיך פאַר דער גרויסער נאַציאָנאַלער אַקציע. זיבן יאָר האָט זיך הערצל געראַנגלט פאַר זיין הייליקן אידעאַל מיט אויסערלעכע און אינעווייניקסטע שטערונגען, ביז וואַנען עס זיינען אים אויסגעגאַנגען די כוחות: ער איז געשטאָרבן נאָך יונג, אויפן 44־טן יאָר פון זיין לעבן (1904). די אויפגאַבע, וואָס דער פּאָליטישער ציוניזם האָט זיך גע־שטעלט, האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אַ פאַנטאַסטישער: קריגן אַ הסכם פון סולטאַן און פון די גרויסע מלוכות אויף צו שאַפן אַ אידישע מלוכה אין אַ לאַנד, וואָס געהערט פרעמדע הערשער און פרעמדע פעלקער, איז געווען אוממעגלעך.

די פּאָליטישע ציוניסטן האָבן נאָך ווייטער אויפגעהאַלטן זייער אָרגאַניזאַציע אונטער דער פירונג פון נאָרדוי און אַנדערע פריינד פון הערצלען. עס האָט זיך אויסגעטיילט פון דער אָרגאַניזאַציע אַ גרופּע „טעריטאָריאַליסטן" מיטן ענגליש־אידישן שרייבער ז אַ נ ג וו י ל אַלס פירער, וואָס האָבן געהאַלטן, אַז אויב פּאַלעסטינע קאָן ניט ווערן אַ אידיש לאַנד, מוז מען שאַפן אַזאַ לאַנד ערגעץ וואו אויף אַן אַנדער ניט באַזעצטער אָדער ווייניק באַזעצטער טעריטאָריע. אָבער אויך דער פּלאַן האָט זיך ניט איינגעגעבן. אַזוי איז ווייטער געבליבן ביי דער

קליינער קאָלאָניזאַציע אין פּאַלעסטינע, וואָס האָט זיך געצויגן פּאַראַלעל מיט דער גרויסער עמיגראַציע קיין אַמעריקע, ווי אַ קליין טייכל בײַם גרויסן יָם. אין אֶרץ־ישׂראל זײַנען צוגעקומען נײַע קאָלאָניעס און עס האָט זיך פאַרגרעסערט די צאָל אײַנוואוינער אין די שטעט. עס האָט אָנגעהויבן וואַקסן אַ נײַע אידישע שטאָט תּל־אָבֿיבֿ בײַ יָפוֹ, אויפן ברעג יָם. די העברעאישע שולן פאַר קינדער האָבן אויפגעבליט, און עס איז געוואַקסן אַ דור, פאַר וועמען די העברעאישע שפּראַך איז שוין געוואָרן אַן אייגענע לעבעדיקע שפּראַך אין הויז און גאַס.

די נאַציאָנאַלע באַוועגונג האָט געשאַפן נאָך אַ צווייטע ריכטונג, חוץ דעם ציוניזם, דעם אַוטאָנאָמיזם אָדער פאָלקיזם. די פּאָליטישע ציוניסטן האָבן „מבֿטל געמאַכט דעם גָלות“, האָבן פאַרגעסן, אַז אַפילו נאָך דעם גרעסטן ערפאָלג פון דער פּאַלעסטינע־קאָלאָניזאַציע וועלן מיליאָנען אידן בלײַבן אין גָלות און וועלן מוזן קעמפן פאַר זייער נאַציאָנאַלן קיום. אַזאַ קאַמף האָט דאָס פאָלק געפירט צוויי טויזנט יאָר און איצט דאַרף מען אים נאָר צופּאַסן צו די נײַע לעבנספאָרמען. אויב אַמאָל האָט זיך דאָס פאָלק געהאַלטן דערמיט, וואָס עס האָט זיך אָפּגעצוימט פון דער גאַנצער וועלט מיט אַ צוים פון רעליגיעזע מִנהָגים, דאַרף מען איצטער, ווען די גאַנצע וועלט איז געוואָרן ניט אַזוי פרום, אויסנוצן אַלע אַנדערע נאַציאָנאַלע קרעפטן, וואָס זײַנען פריער געלעגן פאַרבאָרגן אונטער דעם מאַנטל פון רעליגיע: אָפּהיטן די אַוטאָנאָמיע (זעלבסטפאַרוואַלטונג) פון אידישע קהילות, די אידישע פאָלק־שפּראַך, אויך וועלכער עס ריידן מער ווי אַ העלפט פון אידישן פאָלק, שאַפן שולן און ליטעראַטור אין דער שפּראַך, — קורץ: אַרויסטרעטן ווי טיילן פון אַ אידישער נאַציע, וואָס פאָדערן פאַר זיך אין יעדן לאַנד ניט נאָר בירגער־רעכט, נאָר אויך נאַציאָנאַל־קולטורעלע פרײַהייט, אַוטאָנאָמיע. די דאָזיקע אידעאָלאָגיע איז אָנגענומען געוואָרן פון דער אידישער „פאָלקספּאַרטיי“ און אַנדערע דעמאָקראַטישע פּאַרטייען.

די נאַציאָנאַלע באַוועגונג האָט שטאַרק געווירקט אויף דער קולטור פון די „גָלות־לענדער“. ד״אָ האָט זיך געשאַפן אַן אֶמתער קולטור־רענעסאַנס, אַן אויפבלי אין דיכטונג און אַנדערע צווײַגן פון דער ליטעראַטור. אין דער העברעאישער ליטעראַטור האָבן פאַרנומען

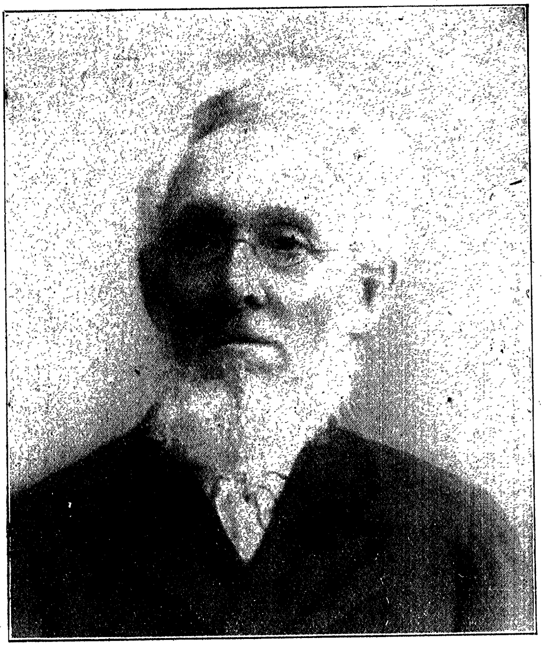

65. מענדעלע מוֹכֵר ספָרים

66. אַחַד־הָעָם

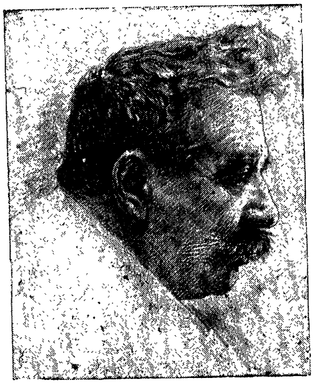

67. יצחק־לייבוש פרץ

דעם אויפבּאָן דער דענקער אַחד־הָעָם און דער דיכטער חַיִים נַחמן ביאַליק. בײַ בײדן זײַנען דער אַמאָל און הײַנט פון אידישן פאָלק צונויפגעגאָסן אין אַ האַרמאָנישער אײנהײט; דאָס איז דורך און דורך אַ נאַציאָנאַלער װעלט־באַנעם אין דענקען און פילן. בײדע האָבן אויפגעהויבן דעם מאָדערנעם העברעאישן סטיל צו דער העכסטער מַדרגה סײ אין פּראָזע סײ אין פּאָעזיע. אין דערזעלביקער צײַט האָט אויפגעלעבט די ליטעראַטור אין דער פאָלק־שפּראַך: אידיש. מענ־דעלע מוכר־ספרים האָט באַרײַכערט בײדע שפּראַכן, אויף װעלכע ער האָט געשריבן. זײַן גרױסע דערצײלונג „דער װינשפינגערל" (העב־רעאיש „בְּעֵמֶק הַבָּכָה") גיט אַ פּלאַסטיש בילד פון אידישן פאָלקס־לעבן אין 19־טן יאָרהונדערט. מענדעלע, „דער זײדע פון דער אי־דישער ליטעראַטור", האָט געהאַט זײער באַגאַבטע אײניקלעך. דער הומאָריסט שָׁלום־עליכֶם (שָׁלום ראַבינאָװיטש) האָט געמאָלן די קאָמישע זײַט פון אידישן לעבן אַזױ, אַז מען האָט געמוזט לאַכן דורך טרערן, װײַל אין תּוך איז דאָס בילד געװען טיף טרױ־עריק. יצחק־לײבוש פּרץ האָט אָנ־געהויבן מיט רעאַליסטישע דערצײלונגען פון אידישן לעבן אין פּױלן און געענ־דיקט מיט שײנע „פאָלקסטימלעכע גע־שיכטן", װאָס ער האָט אַרײַנגעבראַכט חסידישע שטימונגען. אין דער אידישער ליטעראַטור אויף רוסיש האָבן באַצױ־בערט דעם יונגן דור די לידער פון שמעון פרוג, װאָס האָט נאָך אין די ערשטע פּאָגראָם־יאָרן באַזונגען דעם „אידישן שמערץ". פרוג האָט אויך געשריבן שײנע לידער אין אידיש. עס זײַנען אויסגעװאַקסן נאָך שרײַבער אויף אַנדערע געביטן. ס'איז אויסגעװאַקסן די צײַטונגס־ליטעראַטור: די העברעאישע טאָג־בלעטער „הַמֵּלִיץ" און „הַצפירה", די אידישע „פרײַנד" און „הײַנט", די רוסישע װאָכנבלעטער „װאָסכאָד", „ראַזסװעט" און אַנדערע.

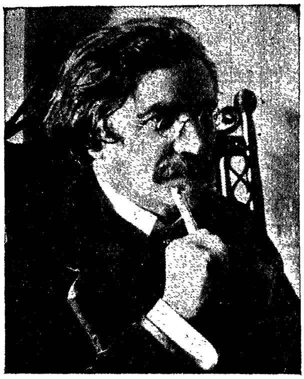

68. שָׁלום עַליכֶם

גלײַכצײַטיק מיט דער נאַציאָנאַלער באַװעגונג איז געװאַקסן די

סאָציאַליסטישע און רעוואָלוציאָנערע. אין דעמזעלביקן יאָר, ווען אין באַזעל איז באַשאַפן געוואָרן די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, האָט זיך אין ווילנע געגרינדעט אַ געהיימע סאָציאַליסטישע אָרגאַניזאַציע מיטן נאָמען „אַלגעמיינער אידישער אַרבעטער-בונד אין רוסלאַנד און פּוילן", קורץ — „בונד" (1897). דער „בונד" האָט געפירט אַ רעוואָלוציאָנערע פּראָפּאַגאַנדע אין דער אידישער מאַסע אין איר שפּראַך, אידיש, און צוערשט איז דאָס געווען דער איינציקער נאַציאָנאַלער סימן פון דער נייער פּאַרטיי; אָבער שפּעטער האָט דער „בונד" אָנערקענט, אַז אידן זיינען אַ נאַציע, וואָס מוז קעמפן ניט אַליין פאַר בירגערלעכע און פּאָליטישע, נאָר אויך פאַר אירע נאַציאָנאַלע רעכט. חוץ דעם „בונד" האָבן זיך געשאַפן געמישטע ציוניסטיש-סאָציאַליסטישע פּאַרטייען, די „פּועלי-ציון" און „ציוניסטן-סאָציאַליסטן". אין אָפענעם קאַמף קעגן דער רוסישער רעגירונג האָבן די דאָזיקע פּאַרטייען געפירט באַזונדערס אין דער רעוואָלוציע פון 1905. אידישע רעוואָלוציאָנערן האָבן אָנטייל גענומען אויך אין דער רוסישער „סאָציאַל-דעמאָקראַטישער פּאַרטיי" און „סאָציאַל-רעוואָלוציאָנערער פּאַרטיי", אין סטודענטישע דעמאָנסטראַציעס, אַרבעטער-שטרייקן און טעראָריסטישע אַקטן קעגן די הערשער פון צאַרישן רוסלאַנד.

די רוסישע רעגירונג, וואָס האָט געקעמפט מיט פייער און שווערד קעגן די „בונטאַרעס", איז געווען באַזונדערס בייז אויף אידישע רעוואָלוציאָנערן און האָט זיך דערפאַר נוקם געווען אָן דער גאַנצער אידישער מאַסע. אין יאָר 1903 האָט זי דערלאָזט צו צוויי בלוטיקע פּאָגראָמען אויף אידן אין קישינעוו און האָמעל. די אידישע מאַסע און די אינטעליגענץ האָבן דערויף געענטפערט מיט אַ פאַרשטאַרקטער טעטיקייט אין דער רעוואָלוציע פון 1905. אויך די מעסיקע רוסישע דעמאָקראַטישע פּאַרטייען, וואָס האָבן געקעמפט קעגן דער רעגירונג, זיינען געווען פול מיט אידן (ווינאַווער איז געווען איינער פון די בעסטע פירער פון דער ליבעראַלער „קאַדעטישער" פּאַרטיי). עס האָט זיך געבילדעט אַ „פאַרבאַנד צו דערגרייכן פולבאַרעכטיקונג פאַרן אידישן פאָלק אין רוסלאַנד", וואָס האָט זיך געשטעלט אַזאַ ציל: „פאַרווירקלעכן אין פולער מאָס בירגערלעכע, פּאָליטישע און נאַציאָנאַלע רעכט פון אידישן פאָלק". די צערייצטע רעגירונג האָט ווידער גע-

ענטפערט אויף אַלע אידישע פאָדערונגען מיט פּאָגראָמען, וואָס עס האָבן געמאַכט אירע אָנהענגער, די אַנטיסעמיטישע „שוואַרצע מֵאות“ („פאַרבאַנד פון רוסישן פאָלק“). באַלד נאָכדעם ווי די רעוואָלוציע האָט גענויט ניקאָלאַיען אַרויסצוגעבן דעם פרייהייט=מאַניפעסט פון אָקטאָבער 1905, האָבן די רוסישע „שוואַרצע מֵאות“ געמאַכט אין איין וואָך זעקס הונדערט פּאָגראָמען אויף אידן אין אוקראַינע און אַנדערע טיילן פון רוסלאַנד. אין דער צייט פון דעם ערשטן רוסישן פּאַרלאַמענט, דער „דומע“, וואו עס זיינען געזעסן צוועלף אידישע דעפּוטאַטן, האָט די רעגירונג דערלאָזט צו אַ בלוטיקן פּאָגראָם אין ביאַליסטאָק (1906). די דומע האָט דער צאַר צעטריבן און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ שווערע רעאַקציע, וואָס האָט געדויערט צען יאָר ביזן סוף פון דער וועלט=מִלחמה. נאָך קורץ פאַר דער מִלחמה האָט די רעגירונג צוגעלאָזט אין קיעוו אַ בלוט=בילבול אויף אידן: די „שוואַרצע מאות“ האָבן באַשולדיקט איינעם אַ אידן מענדל ביילים, אַז ער האָט געהַרגעט אַ רוסישן אינגל כדי צו באַנוצן זיין בלוט צו פסח, אַזוי ווי אין פינסטערן מיטלאַלטער. דער פּראָצעס האָט זיך געפירט מער ווי צוויי יאָר און האָט אָנגעמאַכט אַ רַעש אין דער וועלט, ביז מען האָט דעם אומשולדיקן ביילִיסן באַפרייט (1913).

---

48. דער וועלט־קריג, די רוסישע רעוואָלוציע און דער בירגער־קריג

פון דעם אומגליקלעכן יאָר 1914, ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן דער שרעקלעכער וועלט=קריג, ציט זיך אין לעבן פון די מִזרח=אייראָפּע=אישע אידן אַ קייט פון קאַטאַסטראָפעס, וואָס דערמאָנען אָן די ערגסטע צייטן פון דער אידישער געשיכטע. גרוים איז געווען די טראַגעדיע, ווען די פאַרפאָלגטע רוסישע אידן האָבן געמוזט שיקן הונדערטער טויזנטער זייערע קינדער אויפן פראָנט, כדי זיי זאָלן אַוועקגעבן דאָס לעבן פאַר דעם „פאָטערלאַנד“, וואו מען האָט זיי שטענדיק געפייניקט מיט גזירות און פּאָגראָמען. נאָך טראַגישער איז געוואָרן די לאַגע אין ערשטן יאָר פון דער מִלחָמה, ווען דעם צאַרס קאָמאַנדירן האָבן מיט שרעקלעכער אַכזָריות געטריבן אַלע אידישע איינוואוינער מיט ווייב

און קינד פון די שטעט, וואָס זיינען געווען נאָענט צום דייטשן פראָנט, ווייל מען האָט אידן חושד געווען, אַז זיי ווילן העלפן דעם פיינד. גאַנצע אידישע קהילות האָט מען פאַרטריבן פון פוילישע שטעט און וואַר־שעווער גובערניע, דערנאָך פון קאָוונע און אַ גרויסן טייל ליטע. די

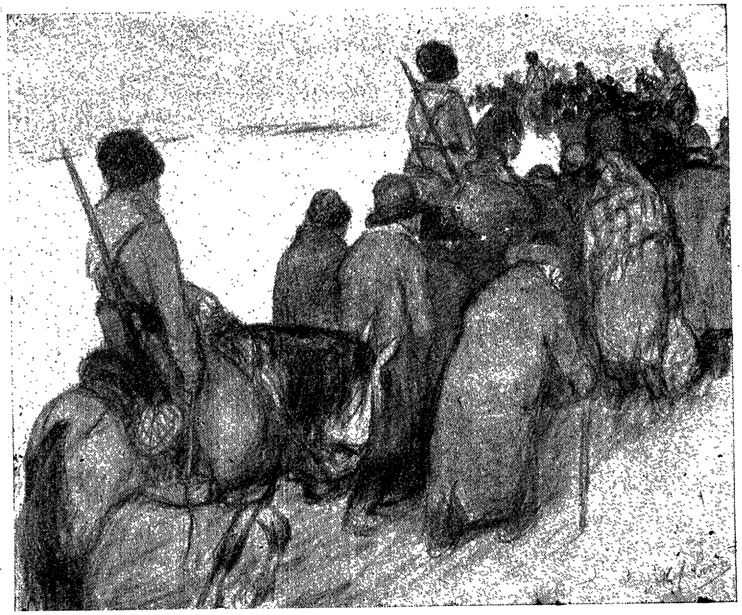

69. אידישע היימלאָזע, ארויסגעטריבענע פונם פראָנט־געביט

פאַרטריבענע האָט מען געשליידערט פון שטאָט צו שטאָט און דערנאָך פאַרשיקט אין טיף־רוסלאַנד (1915). ביי פיל קהילות האָט מען גענומען ערבות־לייט, „זאַלאָזשניקעס“, רבנים און חשובע מענטשן, מיט דער וואָרנונג, אַז מען וועט זיי דערשיסן, אויב עס וועט זיך טרעפן אַן אומגליק מיט דער רוסישער אַרמיי אין יענער געגנט.

פאַרשטייט זיך, אַז אין די הערצער פון די פאַרפייניקטע מאַסן האָט זיך אָנגעזאַמלט אַ ברענענדיקע שנאה צום צאַרישן רעזשים, און ווען אין פעברואַר־מערץ פון יאָר 1917 האָט אויסגעבראָכן די צווייטע רוסישע רעוואָלוציע, האָבן זיך אידן מיט באַגייסטערונג אריינגעוואָרפן אין דער באַוועגונג. פון אָנהויב איז אַלץ געגאַנגען גוט: דער דער־

שראָקענער ניקאָלאַי האָט זיך אָפּגעזאָגט פֿון טראָן, די צייטווייליקע רעגירונג האָט אָנגעהויבן צוגרייטן אַ גרינדונג־פֿאַרזאַמלונג צו פּראָקלאַמירן אַ רעפּובליק אין רוסלאַנד, אָבער נאָך פֿריער האָט זי אַרויסגעגעבן אַ דעקרעט וועגן גלייכבאַרעכטיקונג פֿאַר אַלע בירגער: אידן האָבן באַקומען אַלע בירגערלעכע, פּאָליטישע און נאַציאָנאַלע רעכט (22 מערץ — 4 אַפּריל 1917). דאָס איז געווען די „דריטע עמאַנסיפּאַציע" אין דער נייסטער געשיכטע, וואָס האָט אָנערקענט די פֿרייהייט ניט נאָר פֿון דעם איינצלנעם אידן, נאָר אויך פֿון דעם אידישן פֿאָלק (נאַציאָנאַלע רעכט).

עס איז אָבער ניט באַשערט געווען דעם גרעסטן אידישן צענטר אין דער וועלט קומען צו רו און צו אַ נייעם פֿרייען לעבן. די וועלט־מלחמה האָט זיך נאָך געצויגן, און אין לאַנד האָט זיך צעפֿלאַקערט די מלחמה צווישן די פּאַרטייען. די באָלשעוויקעס אונטער דער פֿירונג פֿון לענין און טראָצקי (לעוו טראָצקי איז געווען אַן אַסימילירטער איד) האָבן נאָך אַ לאַנגן קאַמף פֿאַרכאַפּט די מאכט (די אָקטאָבער־איבערקערעניש 1917) און האָבן פּראָקלאַמירט אַ סאָציאַליסטישע רעפּובליק. זיי האָבן אַרויסגעצויגן רוסלאַנד פֿון דער וועלט־מלחמה און אָנשטאָט דעם אויפֿגעהויבן אַן אינווייניקסטן קלאַסן־קאַמף, וואָס האָט געבראַכט צו אַ בירגער־קריג. די גרינדונג־פֿאַרזאַמלונג, וואָס האָט געזאָלט אויסדריקן דעם ווילן פֿון גאַנצן פֿאָלק, האָבן די באָלשעוויקעס צעטריבן און געשאַפֿן אַ פּאַרלאַמענט פֿון סאָוועטן, וואו עס האָט געהערשט די באָלשעוויסטישע אָדער קאָמוניסטישע פּאַרטיי. דאָ האָט זיך אָנגעהויבן דאָס צעפֿאַלן פֿון רוסלאַנד אויף פֿאַרשיידענע מלוכות. אויסער פּוילן, פֿינלאַנד און שפּעטער די באַלטישע לענדער (לעטלאַנד, עסטלאַנד, ליטע) האָט זיך אָפּגעטיילט פֿון דער סאָועט־רעפּובליק אויך אוקראַינע, וואו עס האָט געלעבט די גרעסטע העלפֿט אידן פֿון אַמאָליקן רוסלאַנד. אוקראַינע איז געוואָרן אַ זעלבשטענדיקע מלוכה מיט דער הויפּט־שטאָט קיעוו. צווישן קיעוו און מאָסקווע, דער רעזידענץ פֿון דער סאָוועטישער רעגירונג, האָט זיך צעפֿלאַקערט אַ לאַנגער קריג (1918—1920). די באָלשעוויסטישע „רויטע אַרמיי" האָט זיך אַריינגעריסן אין אוקראַינע, אָבער זי האָט געמוזט אָפּטרעטן פֿאַר די אוקראַינישע פֿאָלקן, צווישן וועלכע אייניקע האָבן זיך גערופֿן „כמעלניצקיס

פאָלק", „גאָנטעם פאָלק" און האָבן דערמאָנט דעם אידן וועגן די אמאָליקע בלוטיקע יאָרן. און עס איז טאַקע געקומען אַ צייט, וואָס איז געווען נישט ווייניקער שרעקלעך ווי יענע ווילדע צייטן. דער פירער פון דער אוקראַינישער רעגירונג פּעטליורע האָט געגעבן פולע פרייהייט דער נייער היידאַמאַקישער אַרמיי, צו וועלכער עס זיינען צוגעשטאַנען ווילדע באַנדעס מיט קאָזאַקישע „אַטאַמאַנען", וואָס האָבן געוואוסט נאָר פון איין זאַך: אויסראָטן באָלשעוויקעס און אידן.

דאָס יאָר 1919 איז געווען אַ יאָר פון שרעקלעכע שחיטות אין פיל הונדערטער קהילות. אין דער פּאָדאָליער שטאָט פּראָסקוראָוו זיינען היידאַמאַקעס געגאַנגען פון הויז צו הויז און געהאַקט אידישע קעפּ; 1500 הרוגים האָט מען מקבר געווען אויפן אידישן בית-עולם. אַזעלכע הריגות זיינען פאָרגעקומען נאָך אין אַ סך שטעט (זשיטאָמיר, פאַסטאָוו, טשערקאַס, טעטיעוו, טולטשין, אומאַן און אַנדערע), אין דער זעלביקער געגנט, וואו עס האָט זיך געגאָסן אידיש בלוט אין 17-טן און 18-טן יאָרהונדערט... צו די צרות פון די „פּעטליוראָווצעס" זיינען צוגעקומען נאָך די פּאָגראָמען פון דער אַנטי-באָלשעוויסטישער „ווייסער

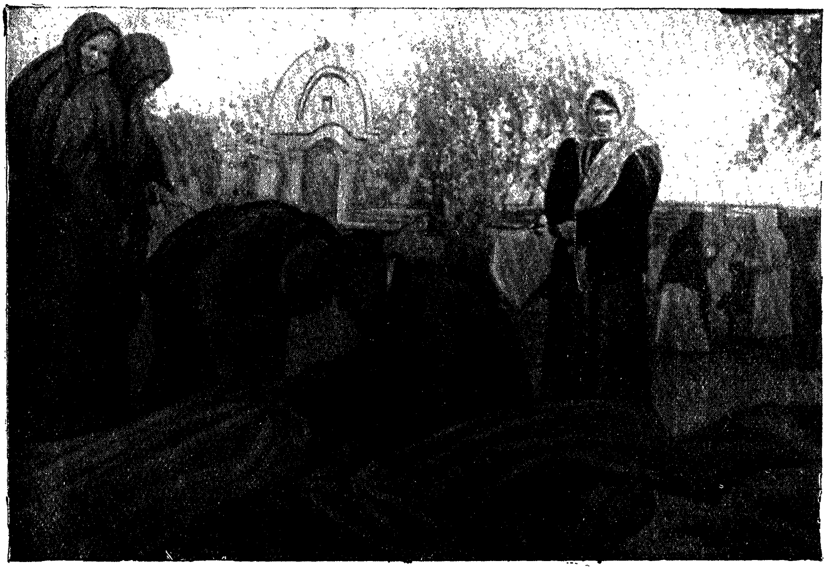

70. נאָך אַ פּאָגראָם אין אוקראַינע 1919; אויפן בית־עולם

אַרמיי" אונטער דער פירונג פון רוסישן גענעראַל דעניקין, וואָס האָט זיך דורך אוקראַינע גערוקט צו מאָסקווע. אויפן וועג האָבן די „ווייסע" געקוילעט אידן און גערויבט זייערע הייזער, האַלטנדיק, אַז אַלע אידן זיינען באָלשעוויקעס. שפּעטער איז געקומען די באָלשעוויסטישע „רויטע אַרמיי" און האָט צעשלאָגן ביידע אַרמייען, די „פּעטליוראָווצעס" און די „דעניקינצעס". זי האָט געראַטעוועט די אידן פון טויט, אָבער ניט פון הונגער און ביטערער נויט. אוקראַינע האָט זיך ווידער פאַראייניקט מיט גרויס-רוסלאַנד און איז געוואָרן „סאָוועטיש"; ביי דעם מיטעלן קלאַס, צו וועמען עס האָט געהערט די מערהייט פון דער אידישער באַפעלקערונג, האָט מען אָפּגענומען אַלע אַלטע קוואַלן פון פּרנסה און אַפילו די בירגער-רעכט, ווייל לויטן סאָוועטישן געזעץ האָבן בירגער-רעכט נאָר מענטשן פון אַרבעטער-קלאַס.

49. די אידישע וועלט נאָך דעם וועלט-קריג.

דאָס בילד פון אייראָפּע נאָך דעם וועלט־קריג האָט זיך פאַרענדערט. עס זיינען זיך צעפאַלן אַלטע מלוכות און צוגעקומען נייע. דער פרידן־טראַקטאַט פון ווערסאַל (1919) האָט אָנערקענט די פאָלגנדיקע נייע מלוכות, וואָס האָבן זיך אויסגעטיילט פון אמאָליקן רוסלאַנד און עסטרייך־אונגאַרן: די רעפּובליק פּוילן מיט דריי מיליאָן אידן, ליטע מיט 150.000, לעטלאַנד מיט 100.000, עסטלאַנד מיט 5.000, טשעכאָ־סלאָוואַקיע מיט 350.000, דייטש־עסטרייך מיט 225.000. דאָס קיניגרייך רומעניע, וואָס האָט פאַר דער מלחמה געדריקט איר אידישע באַפעל־קערונג אַזוי ווי רוסלאַנד, האָט אָפּגענומען אַ גרויסע טעריטאָריע ביי אונגאַרן און ביי רוסלאַנד (בעסאַראַביע) און האָט אינגאַנצן אַ מיליאָן אידן; אין אונגאַרן איז געבליבן אַ האַלבער מיליאָן אידן. לויט די פרידן־טראַקטאַטן האָבן כמעט אַלע נייע מלוכות גענומען אויף זיך אַ התחייבות אָנערקענען די בירגערלעכע און נאַציאָנאַלע רעכט פון זייערע "נאַציאָנאַלע מינדערהייטן", ד. ה. פון די קלענערע פעלקער, וואָס לעבן אין לאַנד, צווישן זיי אויך פון דער אידישער באַפעלקערונג. פאָרמעל האָבן דאָס די רעגירונגען געמאַכט, אָבער אין דער ווירקלעכקייט זיינען נאָך אידן ווייט ניט אומעטום פטור געוואָרן פון די אַלטע צרות.

אין פּוילן האָבן אידן לויט דער קאָנסטיטוציע אַלע בירגערלעכע און פּאָליטישע רעכט: זיי האָבן אין פּאַרלאַמענט (סיים) זייערע דעפּוטאַטן, וואָס זיינען צום גרעסטן טייל פאַראייניקט אין אַ באַזונדער נאַציאָנאַלער פראַקציע, כדי געמיינזאַם צו פאַרטיידיקן די אינטערעסן פון דער אידישער מינדערהייט. אָבער דאָס אַלץ האָט ניט פאַרבעסערט די סאָציאַלע און עקאָנאָמישע לאַגע פון די פּוילישע אידן. עקאָנאָמיש איז בכלל די לאַגע ערגער געוואָרן, ווייל פּוילן איז אָפּגעשניטן פון גרויסן רוסישן מאַרק, וואו זי פלעגט אַמאָל פאַר־

קויפן זייערע פּראָדוקטן און פאַבריקאַטן הויפּטזעכלעך דורך אידישע פאַר־מיטלער. די אידישע פּרנסות אין פּוילן זיינען געבליבן די אַלטע; צו נייע פּראָפעסיעס לאָזט מען דעם אידן ניט צו: מען גיט אים ניט קיין שטעלע אין אַ מלוכה־אַמט, טויזנטער אידן מיט הויכשול־בילדונג געפינען ניט קיין אַרבעט. האַנדל און האַנטווערק זיינען געפאַלן. די מלוכה־שטייערן נעמען אָפּ ביי דעם סוחר און בעל־מלאָכה אַ גרויסן טייל פון זיין פאַרדינסט. דער אַנטיסעמיטיזם איז נאָך געוויינט שטאַרק אין דער פּוילישער געזעלשאַפט. די שווערע אויסערלעכע לאַגע פאַרשאַרפט דעם קאַמף פון פּאַרטייען אין דער אידישער מאַסע: די שטאַרק־פרומע „אגודת־ישראל" און די ציוניסטן, די „בונדיסטן", די „פּועלי־ציון" און די „רויטע" אָדער קאָמוניסטן — פירן צווישן זיך אַ פאַרביטערטן קאַמף. עס גייט נאָך איצט דער קולטור־שטרייט צווישן העבראַיסטן און אידישיסטן. און דאָך ווערט פיל אויפגעטאָן אויפן געביט פון ווירטשאַפט און קולטור. מען שאַפט פאַרשיידענע חברות צו פאַרגרינגערן די עקאָנאָמישע נויט, קאָאָפּעראַטיוון און קרעדיט־קאַסעס פאַר אַרבעטער און הענדלער; מען גרינדעט שולן פאַר האַנטווערק און אַלגעמיי־נע שולן מיט דער אידישער אָדער העברעאישער לערנשפּראַך און נאָך אַנ־דערע קולטור־אָרגאַניזאַציעס. די ליטעראַטור אין דער פאָלק־שפּראַך וואַקסט; באַזונדערס איז אויסגעוואַקסן די אידישע פּרעסע אין וואַרשע און אַנדערע שטעט.

אַזוי איז אויך די לאַגע אין די קליינע באַלטישע מלוכות: ליטע, לעטלאַנד, עסטלאַנד. אין ליטע האָט מען פון אָנהויב געגעבן אידן נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע אין דער פאָרם פון אַ אידישן מיניסטעריום און אַ נאַציאָנאַל־ראַט אין קאָוונע (1920); שפּעטער האָט מען דאָס אָפּגענומען, ווייל ליטע האָט צייטווייליק אָפּגעשאַפן דעם גאַנצן פּאַרלאַמענטאַרישן רע־זשים; אָבער די עקאָנאָמישע לאַגע איז דאָ ניט אַזוי שלעכט ווי אין פּוילן. אויך די קולטור־אויטאָנאָמיע איז געבליבן. שולן מיט דער אידישער אָדער העברעאישער לערנשפּראַך זיינען דאָ פיל מער, ווי מיט דער מלוכה־שפּראַך, דער ליטווישער. אין דער הויפּטשטאָט קאָוונע (קאַונאַס) גייען אַרויס טעג־לעכע אידישע צייטונגען און שפּילט אַ אידישער טעאַטער.

אין לעטלאַנד איז די אידישע נאַציאָנאַלע מינדערהייט אָפיציעל אָנערקענט. זי האָט זייערע דעפּוטאַטן אין סיים (פּאַרלאַמענט) און איר שול־

אווטאָנאָמיע, וואָס איז געזיכערט דורך אַ באַזונדערע אידישע אָפּטיילונג ביים בילדונגס-מיניסטעריום אין ריגע. דאָ איז דער שפּראַכן-קאַמף שאַרפער ווי אין ליטע, וויל מיט ביידע אידישע שפּראַכן קאָנקורירן נאָך צוויי פרעמדע (רוסיש און דייטש) און די לעטישע מלוכה-שפּראַך. דאָך האָט די נאַציאָנאַלע באַוועגונג געבראַכט דערצו, אַז אין דעם גרעסטן טייל אידישע פאָלקס-שולן לערנט מען אַלע לימודים אויף אידיש אָדער העבּרעאיש. ריגע איז געוואָרן אַ פרייער קולטור-צענטער אויפן גרענעץ פון סאָוועט-רוסלאַנד, מיט אַ אידישער אינדוסטריע, אַ אידישער פּרעסע און אַ טעאַטער, מיט אַ אידישער אינטעליגענץ, מיט פּאָליטישע פּאַרטייען (ציוניסטן פון פאַרשידענע גרופּן, בונדיסטן, קאָמוניסטן און אַגודיסטן).

אין דער גאָר קליינער באַלטישער מלוכה עסטלאַנד האָט די אידישע מינדערהייט פון פינף טויזנט נפשות באַקומען אַ ברייטע אווטאָנאָמיע פאַר די קהילות און שולן. אַ אידישער נאַציאָנאַל-ראַט אין דער הויפּטשטאָט רעוואַל (טאַלין) פירט אָן מיט אַלע געזעלשאַפטליכע ענינים פון דער אידישער באַפעלקערונג.

אַזוי זיינען נאָך דער מלחמה מער ווי דריי מיליאָן אידן פונם אַמאָליקן רוסלאַנד געוואָרן בירגער פון פיר קלענערע מלוכות, דעמאָקראַטישע רעפּובליקן. צוויי מיט אַ האַלב מיליאָן זיינען געבליבן אין סאָוועט-רוסלאַנד, וואו אַנשטאָט דעמאָקראַטיע (פאָלקס-הערשאַפט) האָט זיך פאַרשטאַרקט די פּראָלעטאַרישע דיקטאַטור, די הערשאַפט פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי. די גלייכבאַרעכטיקונג פון דער אידישער באַפעלקערונג איז דאָ פאַרווירקלעכט געוואָרן אויף אַלע געביטן פון סאָציאַלן און פּאָליטישן לעבן. גרויסע אידישע מאַסן, וואָס האָבן פריער געלעבט פון האַנדל אָדער האַנטווערק, זיינען אַריינגעצויגן געוואָרן אין פאַבריק-אַרבעט, קלענערע מאַסן — אין ערד-אַרבעט, אין די אידישע קאָלאָניעס פון אוקראַינע, קרים און אַנדערע ערטער. צום ערשטן מאָל האָבן אידן אין אַ גרויסער צאָל פאַרנומען פאַרשידענע שטעלעס אין מלוכה-דינסט. ווי אַלע אַנדערע פעלקער האָבן אידן אויך רעכט אויף אייגענע שולן אין זייער לעבעדיקער שפּראַך, אידיש, און הונדערטער אַזעלכע שולן (מיט אַ קאָמוניסטישער פּראָגראַם) עקזיסטירן אין יענע געגענטן, וואו די אידישע שפּראַך איז נאָך ניט אַרויסגעשטופּט געוואָרן דורך דער רוסישער. אָבער דער גאַנצער אי-

בערבוי פונם לעבן אף קאָמוניסטישע יסודות האָט געבראַכט דער אידישער באַפעלקערונג נאָך מער צרות, ווי דער רוסישער, ווייל ביי אידן איז דער מיטלשטאַנד פון חענדלער און האַנטווערקער געווען גרעסער ווי ביי רוסן, און גראָד דער דאָזיקער קלאַס איז אינגאַנצן צעשטערט געוואָרן אין סאָ־וועט־רוסלאַנד. דער איבערגאַנג צו אַ נייער אָרדנונג איז געווען אַ פיינלע־כער, אַ בלוטיקער. דערווייל האָט אויך די נייע אָרדענונג ניט געבראַכט גליק אַלע שיכטן פון דער באַפעלקערונג: מען הונגערט, מען ליידט שרעק־לעכע נויט. די גייסטיקע נויט איז פאַר אַ סך מענטשן נאָך שווערער, ווי די מאַטעריעלע. אַלע פאָליטישע ריכטונגען, חוץ דער קאָמוניסטישער, זיינען פאַרבאָטן: מען טאָר ניט דענקען, ריידן און טאָן אַנדערש, ווי עס הייסט די קאָמוניסטישע פאַרטיי. רוסלאַנד האָט זיך צוערשט אָפגעשניטן פון דער גאַנצער וועלט. און דאָס רוסישע אידנטום איז דערווייל אָפגעשניטן פון דער איבע־ריקער אידישער וועלט.

גאָר מיט אַן אַנדער וועג איז אין די יאָרן נאָכן וועלט־קריג געגאַנגען דייטשלאַנד. צוערשט איז עס געוואָרן אַ פרייע דעמאָקראַטישע רע־פובליק, וואו די זעקס הונדערט טויזנט אידן האָבן זיך געפילט ווי פולבאַ־רעכטיקטע בירגער. אפילו די נייע קאָנסטיטוציע פון דער דייטשער רע־פובליק (די ווייטמאַרער קאָנסטיטוציע) האָט פאַרפאַסט אַ אידישער דעמאָ־קראַט, הוגאָ פרייס. אַ סך הויכגעבילדעטע אידן האָבן פאַרנומען מלוכה־שטעלעס; עס זיינען געווען אויך אַ פאָר אידישע מיניסטאָרן. איינער פון זיי, וואַלטער ראַטענוי, האָט אָנגעפירט מיט דער אויסן־פּאָליטיק אין די ערשטע יאָרן פון דער נייער רעפובליק; אָבער די אַנטיסעמיטן און רע־אַקציאָנערן האָבן ניט געקאָנט פאַרטראָגן, אַז אַ איד זאָל זיין איינער פון דייטשלאַנדס הערשער, און זיי האָבן אונטערגעשיקט מערדער, וואָס האָבן אים דערשאָסן (1922). דאָס איז געווען דער ערשטער סיגנאַל פון דער באַנייטער אַנטיסעמיטישער באַוועגונג. פונדעסטוועגן האָט נאָך געדויערט צען יאָר ביז וואַנען די פינסטערע כוחות פון דער פאַרגאַנגענהייט זיינען געקומען צו דער מאַכט. די דעמאָקראַטישע רעפובליק האָט געקעמפט פאַר איר קיום און אַלע אידן — אי דייטשע אי אויסלענדישע — האָבן גע־גלויבט, אַז אין דעם לאַנד פון הויכער קולטור וועט צו אַ רעאַקציע ניט קומען, און דאָך איז זי געקומען, און אין אַ שרעקלעכער פאָרם.

יאָרנלאַנג איז געהאַקסן א ווילדע אַנטיסעמיטישע פּאַרטיי, וואָס האָט זיך געגעבן אַ נאָמען „נאַציאָנאַל=סאָציאַליסטישע אַרבעטער=פּאַרטיי“, אָבער איז גאָר ווייט סיי פון ריינעם נאַציאָנאַליזם, סיי פון ערלעכן סאָציאַליזם. איר פירער איז געוואָרן א געוועזענער עסטרייכיש=דייטשער סאָלדאַט אַדאָלף היטלער, וואָס האָט זיך שטענדיק געטראָגן מיט דעם געדאַנק, אַז דייטשלאַנד דאַרף נעמען נקמה (רעוואַנש) פאַר דעם פאַרלאָרענעם קריג און ווערן ווידער א מיליטערישע=מאַכט. ער איז געווען א פייערדיקער אַנטיסעמיט און האָט געפּרעדיגט, אַז אידן געהערן צו א נידעריקער ראַסע און פאַרדאַרבן די העכערע און ריינסטע אַרישע ראַסע, צו וועלכער עס געהערן די דייטשן; בכן דאַרף מען אַלע אידן אַזוי פאַרביטערן דאָס לעבן, אַז זיי זאָלן מוזן אוועקגיין פון דייטשלאַנד. די שטאַרקע אַגיטאַציע פון היטלערן און זיין חברה האָט געהאַט א גרויסן דערפאָלג אין די לעצטע יאָרן פון עקאָנאָמישן קריזיס, צווישן מיליאָנען אַרבעטסלאָזע מענטשן, וואָס די אַגיטאַטאָרן האָבן זיי צוגעזאָגט די גרעסטע גליקן באַלד ווי היטלער וועט ווערן דער הערשער פון דייטשלאַנד און וועט פאַרטרייבן פון דאָרט אַלע אידן. די „נאַציס“ (נאַציאָנאַל=סאָציאַליסטן) האָבן באַזונגען אין זייערע לידער די צייט, ווען עס וועט „דאָס יודנבלוט פאָם מעסער שפּריצען“, און האָבן געשריען אין די גאַסן: „דייטשלאַנד ערוואַכע, יודא פערעקע!“ (דער איד זאָל פּייגערן). עטלעכע מאָל האָבן זיי געפּרובט מאַכן פּאָגראָמען אויף אידן.

ענדליך זיינען די היטלער=לייט געקומען צו דער מאַכט. אין יאַנואַר 1933 איז היטלער געוואָרן רייכסקאַנצלער (ערשטער מיניסטער) און געמאַכט זיינע חברה=לייט פאַר מיניסטאָרן. די נייע רעגירונג האָט אָפּגעשאַפט די פרייע רעפּובליקאַנישע אָרדנונג און אויפגעשטעלט א דיקטאַטור פון דער נאַציישער פּאַרטיי. אַלע פּאָליטישע פּאַרטייען, חוץ דער הערשנדער, זיינען פאַרבאָטן, דער רייכסטאַג (פּאַרלאַמענט) פאַנאַנדערגעלאָזט, טויזנטער סאָציאַל=דעמאָקראַטן און קאָמוניסטן פאַרשפּאַרט אין תפיסות אָדער קאָנצענטראַציאָנס=לאַגערן. באַזונדערס שרעקלעך פּייניגט מען די אידישע באַפעלקערונג. ביי אידישע דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן, אינזשענערן, פּראָפעסאָרן נעמט מען אָפּ די מעגלעכקייט צו אַרבעטן און פאַרדינען; אַלע אידישע באַאַמטע, אפילו געשמדטע, זאָגט מען אָפּ פון מלוכה=דינסט; קעגן אידישע הענדלער רופט מען צו באָיקאָט, מען זאָל ביי זיי ניט קויפן. אויסער דעם קומען אָפט פאַר

שטילע פּאָגראָמען: מען שלאָגט אידן מער אין די הייזער, ווי אין די גאַסן טויזנטער אידן אַנטלויפן פון דייטשלאַנד אין אַנדערע לענדער און דערציילן, וואָס עס טוט זיך אין היטלערס מלוכה. די אידן אין דער גאַנצער וועלט נעמען צום האַרצן די צרות פון זייערע געיאָגטע ברידער, פּראָטעסטירן קעגן די רדיפות און פאָדערן שוץ ביים פעלקערבונד.

אין האָפענונג האָט געוואַרעמט פיל הערצער אין דער שווערער נאָך-מלחמה צייט: די נייע ווענדונג אין צ י ו נ י ז ם. נאָך פאַרן סוף פון דער מלחמה האָט דער ענגלישער אויסן-מיניסטער באַלפור אין נאָמען פון דער רעגירונג צוגעזאָגט אין זיין „דעקלאַראַציע", אַז ווען די ענגלישע אַרמיי וועט באַפרייען פּאַלעסטינע פון די טערקן, וועט מען זאָרגן וועגן א „נאַציאָנאַלער היים פאַרן אידישן פאָלק" אין זיין אַלטן לאַנד. דאָס האָט געקלונגען כמעט ווי א משיח-אָנזאָג. אידישע לעגיאָנערן זיינען אריין אין דער ענגלישער אַרמיי צו העלפן איר אין דעם „באַפרייאונגס-קריג". ווען די גוטע שעה איז שוין געקומען און די ענגלענדער האָבן אָקופּירט פּאַלעסטינע, האָבן זיך אַהין א לאָז געטאָן עמיגראַנטישע מאַסן, אָבער דאָס חרובע לאַנד האָט געקענט אויפנעמען נאָר קליינע גרופּעס פאַרמעגלעכע לייט און „חלוצים", אַרבעטער-פּיאָנערן. די אידישע האָפענונגען אויף א „נאַציאָנאַלער היים" האָבן אויפגעבראַכט די פּאַלעסטינישע אַראַבער, וואָס האָבן געמיינט, אַז אידן קומען אָפּנעמען ביי זיי דאָס לאַנד. אין אַפּריל 1920 האָבן אַראַבער אין די גאַסן פון ירושלים געמאַכט א דעמאָנסטראַציע, וואָס האָט זיך פאַרענדיקט מיט אָנפאַלן אויף אידן; אין א יאָר אַרום האָבן זיי שוין געמאַכט א פּאָגראָם אין יפו (דערביי איז דערהרגעט געוואָרן דער אידישער דיכטער ברענער און נאָך צוויי שרייבער). דער ענגלישער אויבער-קאָמיסאַר פון פּאַלעסטינע סאַמיועל (א איד), האָט אפילו ניט געוואַגט שטרענג צו באַשטראָפן די פּאָגראָמשטשיקעס, כדי נאָכמער ניט צערייצן די אַראַבער. נאָכדעם ווי דער „פעלקער-בונד" האָט געגעבן ענגלאַנד א „מאַנדאַט" אויף דער פאַרוואַלטונג פון פּאַלעסטינע און האָט באַשטעטיקט די באַלפור-דעקלאַראַציע וועגן א אידישער נאַציאָנאַלער היים, האָט זיך די איינוואַנדערונג, די „עליה", פאַרשטאַרקט. עס זיינען אריין אין לאַנד אי רייכע קאַפּיטאַליסטן אי חלוצישע אַרבעטער, הענדלער און אינטעליגענץ. מען האָט געבויט שטעט און קאָלאָניעס. די פאָרשטאָט פון יפו, ת ל - א ב י ב, איז אויסגעוואַקסן אין א

גרויסער ריין-אידישער שטאָט מיט העכער פערציק טויזנט איינוואוינער. באַזונדער גרויס איז געווען די "עליה" אין יאָר 1925, ווען עס זיינען געקומען מאַסן פון פוילן און אנדערע לענדער. די ענגלישע פאַרוואַלטונג אין ארץ-ישראל האָט אָפּגעשטעלט די ווייטערדיקע איינוואַנדערונג, ווייל אין דעם קליינעם לאַנד איז שוין ניט געווען גענוג אַרבעט און באַשעפטיקונג פאַר די צוגעקומענע.

די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, אונטער דער פירונג פון חיים ווייצמאַן און נחום סאָקאָלאָוו אין לאָנדאָן, האָט אַנטוויקלט אַ שטאַרקע פּראָפּאַגאַנדע אין דער גאַנצער וועלט. אומעטום האָבן פאָרשטייער פון דער פּאַרטיי געפּרעדיקט די ציוניסטישע אידייע און געזאַמלט געלט פאַרן "קרן-היסוד" און "קרן-קימת", אויף איינקויפן ערד און באַזעצן אידן אין ארץ-ישראל. און סך-הכל האָט זיך איינגעגעבן צו שאַפן דאָרטן אַ אידישן צענטער פון קוים 200.000 נפשות, שוין מיט די אַלטע איינוואוינער, קעגן 800.000 אַראַבער. אזוי איז דער אידעאַל פון אַ "נאַציאָנאַלער היים", וואו אידן זאָלן זיין אַ מערהייט, ביז אהער ניט פאַרווירקלעכט געוואָרן. די אַראַבער האַלטן זיך פאַר די בעלי-בתים פון פּאַלעסטינע און ווילן אינגאַנצן אָפּשטעלן די אידישע איינוואַנדערונג. מוסולמענישע פאַנאַטיקער האָבן אויפגעהעצט די אַראַבישע מאַסע קעגן אידן, וואָס ווילן כלומרשט אָפּנעמען בײ זײ דאָס הייליקע לאַנד. אַזוי איז אין אַוגוסט 1929 געקומען צו אַ שרעקלעכן פּאָגראָם: אין חברון האָבן אַראַבער אויסגעקוילעט צענדליקער אידישע בחורים פון דער ישיבה מיט זייערע רבנים; אין ירושלים און צפת האָבן זיי געשלאָגן און גערויבט; עטלעכע קאָלאָניעס האָבן זיי פאַרברענט אָדער צעראַבירט. די ענגלישע פּאָליציי איז געקומען צו שפּעט צו הילף. די ציוניסטן זיינען געווען שטאַרק אומצופרידן מיט דער ענגלישער פּאָליטיק. וואָס שיצט מער די אַראַבער, ווי די אידן. דאָס האָט פאַרשטאַרקט די פּאַרטיי פון די עקסטרעמע ציוניסטן אָדער "רעוויזיאָניסטן" אונטער דער פירונג פון זשאַבאָטינסקי, וואָס גלויבן נאָך איצט, אַז אין פּאַלעסטינע קען געשאַפן ווערן אַ אידישע מלוכה (הערצלס "יודענשטאַאַט"). די לעצטע געשעענישן אין היטלערס דייטשלאַנד האָבן צוגעצויגן קיין פּאַלעסטינע נייע טויזנטער עמיגראַנטן. תל-אביב, חיפה און די אַנדערע שטעט וואַקסן מיט יעדן חודש. מען קען האָפן, אַז אין די נאָענטסטע יאָרן וועט זיך דער אידישער ישוב אין ארץ-ישראל

שטאַרק פאַרגרעסערן. אָבער ווי גרויס ער זאָל ניט ווערן, וועט ער דאָך אויסמאַכן נאָר א קליינעם טייל פונם אידישן פאָלק אין דער גאַנצער וועלט. די אויפבוי־אַרבעט אין אַלע לענדער, וואו עס לעבן פופצען מיליאָן אידן, וועט דאָך בלייבן די גרעסטע נאַציאָנאַלע אויפגאַבע.

צום אָנהויב פון 19־טן יאָרהונדערט זיינען אויף דער גאַנצער וועלט געווען ניט מער ווי דריי מיליאָן אידן; איצט, מיט הונדערט יאָר שפּעטער, זיינען דאָ אידן אויף דער וועלט איבער פופצען מיליאָן. דאָס פאָלק וואַקסט. און דעם וואוקס וועט קיינער ניט אָפּשטעלן. דאָס האָט באַוויזן די גאַנצע פיר־טויזנטיאָריקע אידישע געשיכטע.

די אידישע געשיכטע גייט ווייטער.

כראָנאָלאָגיע.

I. פאַר דער קריסטלעכער צייטרעכענונג

יאָר:

2000—1700. די צייט פון די אָבות אַבְרָהָם, יִצְחָק און יַעקוב (בָּבֶל־כּנען)

1700—1300. די בּני־יִשׂרָאֵל אין מִצרַיִם.

1300—1200. מושה רַבּנו און יציאַת מִצרַיִם.

1200—1030. אידן באַזעצן זיך אין כּנען. די שופטים־צייט.

1030. שאול הַמֶלך.

1010. דָויד הַמֶלֶך.

970. שלומה הַמֶלך.

930. די צעשפּאַלטונג פון דער אידישער מלוכה.

930—720. מַלכות־ישׂראל:

870 די גרינדונג פון דער הויפּטשטאָט שומרון; אַחאָב און אליָהו הַנביא.

720. גָלות־אַשור.

930—586. מַלכות־יהודָה:

700 חיזקיָהו און סנחֵריב; ישעיה הַנביא.

620. יאשיהו און זיין רעפאָרם.

597 בָּבֶלס הערשאַפט; ירמיהו הנביא.

586 דער ערשטער חורבן פון ירושלים.

586—536. גָלות־בָּבל.

536—332. פּערסישע הערשאַפט:

516. זרובָּבל און דער אויפבּוי פון בית־הַמקדש.

458—443 עזרא און נחמיָה.

332—140. גריכישע הערשאַפט:

332. אַלכּסנדר מוקדון אין ירושָלים.

320. יהודה אונטער די פּטאָלעמייער.

198. יהודה אונטער די סעלעווקידן.

167. דער אויפשטאַנד פון די חַשמונאים.

140. די באַפרייונג פון פרעמדער הערשאַפט.

140—37. די חַשמונאים און די צייט פון הורדוס.

140. דער נשיא שמעון חַשמונאי.

135 דער נשיא יוחנן הורקנוס; צדוקים און פּרושים.

יאר:

103. דער מלך אלכסנדר ינאי.
67. דער ברודער-קריג הורקנוס-אריסטאָבול.
63. פּאָמפּיי און די רוימער אין ירושלים.
62. הורקנוס און אַנטיפּאַטער.
37. קיניג הורדוס דער גרויסער.

II. נאָך דער קריסטלעכער צייטרעכענונג

4. הורדוסעס טויט; זיינע יורשים.
6—40. די רוימישע פּראָקוראַטאָרם אין יהודה.
41—44. קיניג אַגריפּאַ I
44—66. די לעצטע פּראָקוראַטאָרם.
66—70. דער נאַציאָנאַלער קריג מיט רוים.
70. דער צווייטער חורבן-ירושלים.
80. יוחנן בן-זכאי גרינדעט דעם סנהדרין אין יבנה.
132—135. דער אויפשטאַנד פון בר-כוכבא און דער חורבן פון ביתר
150. דער סנהדרין און די גרויסע ישיבות אין גליל.
200. יהודה הנשיא און די משנה.
220. די גרויסע ישיבות אין בבל; רב און שמואל.
315. פּאַלעסטינע אונטער דער הערשאַפט פון קריסטלעכן רוים.
350. רדיפות אין ארץ-ישראל; פאַרענדיקט דעם תלמוד-ירושלמי.
395. די צעטיילונג פון דער רוימישער אימפּעריע; פּאַלעסטינע אונטער דער הערשאַפט פון ביזאַנטיע.
429. דער לעצטער נשיא (פּאַטריאַרך) גמליאל אין פּאַלעסטינע.
500. פאַרענדיקט דער תלמוד-בבלי.
500—600. פאַרגרעסערונג פון אידישע ישובים אין איטאַליע, פראַנקרייך, דייטשלאַנד און שפּאַניע.
613. דער אָנהויב פון צוואַנג-שמד אין וועסטגאָטישער שפּאַניע.
614. דער אידישער אויפשטאַנד קעגן ביזאַנטיע אין ארץ-ישראל.
624—628. די מלחמות פון מוכאַמעד מיט די אַראַבישע אידן.
629. שמד און גירוש אין פראַנקרייך (קיניג דאַגאָבערט).
638. די הערשאַפט פון אַראַבער אין פּאַלעסטינע און בבל.
711. אַראַבישע הערשאַפט אין שפּאַניע.
750. גרינדונג פון באַגדאַדישן קאַליפאַט; די עקסילאַרכן און גאונים
750. די כאַזאַרישע הערשער אָננעמען דעם אידישן גלויבן.
760. ענן בן-דויד און די קראים אין בבל.
768—840. אידישע ישובים אין דער אימפּעריע פון קאַרל דעם גרויסן און זיין זון לודוויק (פראַנקרייך, דייטשלאַנד, איטאַליע).

יאר:

942. געשטאָרבן סעדיה-גאון אין בבל.

950. דער מיניסטער חסדאי אבן-שאפרוט אין אראבישער שפאניע.

970. דער לעצטער כאזארישער קיניג יוסף (רוסלאנד).

1038. דער סוף פון די גאונים און פון די ישיבות אין בבל.

1055. געשטאָרבן שמואל הנגיד, וויזיר אין גראנאדא.

1000—1100. גרשום מאור הגולה און רש"י (דייטשלאנד, פראנקרייך)

1096. דער ערשטער קרייץ-צוג; חורבן פון אידישע קהילות אין דייטשלאנד.

1099. קרייצפאָרער איינגענומען ירושלים און פארטריבן די אידן

1113. א פאָגראָם אויף אידן אין קיעוו (רוסלאנד).

1140. יהודה הלוי'ס נסיעה קיין ארץ-ישראל און זיין טויט.

1147. צווייטער קרייץ-צוג (פראנקרייך, דייטשלאנד).

1148. די פאָגראָמען פון מוסולמענישע אלמאָהאדן אין שפאניע.

1182—1198. צייטווייליקער גירוש פון פראנקרייך (פיליפ-אווגוסט).

1189. דריטער קרייץ-צוג (ענגלאנד).

1204. געשטאָרבן דער רמב"ם.

1215. פויפסט אינאָצענץ III און דאָס געזעץ וועגן אידישע קליידער

1242. פארברענט דעם תלמוד אין פאריז.

1247. פויפסט אינאָצענץ IV קעגן עלילת-דם.

1263. דער דיספוט אין בארסעלאָנע; דער רמב"ן.

1264. דער סטאטוט פאר אידן פון פירשט באָלעסלאוו (פוילן).

1290. דער גירוש פון ענגלאנד.

1306—1314. צייטווייליקער גירוש פון פראנקרייך

1320. די פאסטוכער-גזירה אין פראנקרייך און א נייער גירוש

1330—1338. „יודענשלעגער" אין דייטשלאנד

1348. דער „שווארצער טויט" אין דייטשלאנד און אנדערע לענדער

1333—1370. קיניג קאזימיר דער גרויסער און אידישע עמיגראציע קיין פוילן.

1388. גרויספירשט וויטאָלד אין ליטע און זיינע פריווילעגיעס פאר אידן

1391. די „סעווילער שחיטה" און שמד-פאָגראָמען אין שפאניע

1394. דער לעצטער גירוש פון פראנקרייך

1413—1414. דער לאנגער דיספוט פון טאָרטאָזע (שפאניע).

1421. דער גירוש פון ווין

1453. די טערקישע הערשאפט אין קאָנסטאנטינאָפּאָל און דער אָנהויב פון א גרויסער אידישער עמיגראציע קיין טערקיי

1481. די נייע שפאנישע אינקוויזיציע קעגן מאראנען

אר:

1492. ארויסגעטריבן אלע אידן פון שפאניע.

1495. צייטווייליקער גירוש פון ליטע (ביז 1503).

1498. ארויסגעטריבן אלע אידן פון פארטוגאל.

1507—1550. דער אויפבלי פון אידישן צענטר אין פוילן.

1516. איינגעפירט א געטא אין ווענעציע.

1524—1532. די משיחישע אגיטאציע פון ראובני און מאלכא (איטאליע)

1550. די קאלאניע פון פארטוגעזישע מאראנען (ניי-קריסטן) אין דרום-פראנקרייך.

1530—1570. דער נייער ישוב אין ארץ-ישראל; יוסף קארא און אר״י אין צפת.

1553. די פויפסטן פארברענען דעם תלמוד אין רוים און פארפאלגן אידן.

1563. דער צאר איוואן דער שרעקלעכער הייסט דערטרינקען אלע אידן פון פאלאצק אין טייך דווינא (רוסלאנד).

1579 געשטארבן יוסף נשיא, דער תקיף ביים טערקישן הויף.

1580 געגרינדעט דער „ועד הארצות“ אין פוילן.

1590 שפאנישע און פארטוגעזישע מאראנען לויפן קיין האלאנד.

1614. דער פאגראם פון פעטמילכן און דער צייטווייליקער גירוש פון פראנקפורט און ווארמס (ביז 1616).

1618—1648 די צרות פונם דרייסיקיאריקן קריג אין דייטשלאנד און עסטרייך.

1623 געגרינדעט דער „ועד הקהילות“ אין ליטע.

1648—1649 די שחיטות אין אוקראינע בשעת דעם קאזאקן-אויפשטאנד פון כמעלניצקי.

1654—1656 די פאגראמען אין גאנץ פוילן בשעת דעם שוועדיש-רוסישן קריג.

1655 מנשה בן-ישראל אין לאנדאן; קראמוועל, דער נייער אידישער ישוב אין ענגלאנד

1655 דער אנהויב פון אידישן ישוב אין צפון-אמעריקע; ניי-אמסטערדאם (ניו-יארק).

1656 דער חרם קעגן ברוך שפינאזא אין אמסטערדאם (האלאנד).

1666 שבתי-צבי, די משיחישע באוועגונג אין אלע אידישע ישובים.

1670 דער נייער גירוש פון ווין

1671 אידן באזעצן זיך אין בערלין און בראנדענבורג.

1678 די אידן אין עלזאס אונטער פראנקרייכס הערשאפט

אר:

1860. די גרינדונג פון „אַליאַנס איזראַעליט" אין פּאַריז.

1860—1865. די פאַרבעסערונג פון דער אידישער לאַגע אין רוסלאַנד; די רעפאָרמעס פון אַלעקסאַנדער II און די אַסימילאַציע-באַוועגונג צווישן די רוסישע אידן.

1867. די עמאַנסיפּאַציע אין עסטרייך-אונגאַרן.

1870. די עמאַנסיפּאַציע אין איטאַליע.

1880. די אַנטיסעמיטישע באַוועגונג אין דייטשלאַנד.

1881—1882. די פּאָגראָמען אין רוסלאַנד און די רעאַקציע פון אַלעקסאַנדער III.

1881—1882. דער אָנהויב פון דער עמיגראַציע קיין אַמעריקע און פּאַלעסטינע; די „חובבי-ציון" („בילו") און די נאַציאָנאַלע באַוועגונג.

1891. דער גירוש פון מאָסקווע; דער אָנהויב פון אידישן ישוב אין אַרגענטינע.

1894. דער דרייפוס-פּראָצעס אין פראַנקרייך (ביז 1899).

1897. דער ערשטער באַזעלער קאָנגרעס און די גרינדונג פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע.

1897. די גרינדונג פון דעם אידישן „אַרבעטער-בונד" אין רוסלאַנד.

1903. דער קישינעווער פּאָגראָם; די פאַרשטאַרקונג פון דער נאַציאָנאַלער און סאָציאַליסטישער באַוועגונגען ביי אידן אין רוסלאַנד.

1905. די ערשטע רוסישע רעוואָלוציע און די אָקטאָבער-פּאָגראָמען.

1914. דער וועלט-קריג; 1914—1915. די רדיפות אויף אידן אין רוסלאַנד.

1917. די צווייטע רוסישע רעוואָלוציע און די עמאַנסיפּאַציע פון אידן; די אָקטאָבער-רעוואָלוציע פון די באָלשעוויקעס.

1917. די באַלפור-דעקלאַראַציע וועגן שאַפן אַ „נאַציאָנאַלע היים" פאַר אידן אין פּאַלעסטינע.

1918—1921. בירגער-קריג און מאַסן-פּאָגראָמען אין אוקראַינע.

1919. דער שלום-קאָנגרעס אין פּאַריז (ווערסאַלער טראַקטאַט); אָנערקענט די רעכט פון נאַציאָנאַלע מינדערהייטן.

1922. דער ענגלישער מאַנדאַט אויף פּאַלעסטינע און די פאַרשטאַרקונג פון דער ציוניסטישער באַוועגונג; דער וואוקס פון ישוב (תל-אביב).

1929. דער אַראַבישער פּאָגראָם אין פּאַלעסטינע.

1930. די פאַרשטאַרקונג פון אַנטיסעמיטיזם אין דייטשלאַנד (נאַציאָנאַל-סאָציאַליסטן).

1740. דער בעש"ט אין מעדזשיבאָזש און דער אָנהויב פון דער חסידישער באוועגונג.
1740—1744. דער צייטווייליקער גירוש פון פראָג (קייזערין מאריא טערעזיא).
1750. באגרעניצונגס-רעגלאמענט פאר אידן אין פרייסן פון פרידריך II
1755. מענדעלסאָנס ערשטעס ווערק; 1783. די ביבל-איבערזעצונג.
1756. די אָרויסטרעטונג פון יעקב פראַנק; 1757—1759. די פראַנקיסטישע באוועגונג און דער שמד פון די מעקטאַנטן.
1764. פארמאכט די צענטראלע „ועדים" אין פוילן און ליטע און דער סוף פון דער ברייטער אידישער קהילה-אויטאָנאָמיע.
1768. די „אומאנער שחיטה" און הײדאמאַקן-פּאָגראָמען אין אוקראינע.
1772—1795. די דריי צעטיילונגען פון דער פוילישער מלוכה און דער איבערגאַנג פון פוילישע אידן צו רוסלאַנד.
1776. די דעקלאראציע פון פרייהייט אין די פאראייניקטע שטאַטן פון אַמעריקע און גלייכבארעכטיקונג פאר אידן.
1772. אָנהויב פון דעם רבנים-קאַמף קעגן די חסידים; די חסידישע באַוועגונג פארשטאַרקט זיך אין פוילן.
1782. דער טאָלעראַנץ-פּאַטענט פון עסטרייכישן קייזער יוסף II
1789. די פראַנצויזישע רעוואָלוציע און די דעקלאראציע פון מענטשן-רעכט.
1791. די עמאַנסיפּאַציע פון אידן אין פראַנקרייך.
1807. דער „סנהדרין" פון פאריז; פארשטאַרקונג פון דער אַסימילאַציע-באַוועגונג אין מערב-אייראָפּע.
1808. נאַפּאָלעאָן שאַפט אָפּ די עמאַנסיפּאַציע אין עלזאַס.
1808. די ערשטע אידישע ערדארבעטער-קאָלאָניעס אין רוסלאַנד.
1812. דער עמאַנסיפּאַציע-עדיקט אין פרייסן.
1815. אָנהויב פון דער פּאָליטישער רעאַקציע און קאָנטער-עמאַנסיפּאַציע אין אייראָפּע.
1827. דאָס מיליטער-געזעץ פון ניקאָלאַי II; דער קאַנטאָניסטן-שמד.
1830. דער קאַמף פאר עמאַנסיפּאַציע אין דייטשלאַנד (ריסער א"א).
1844. דער קאַמף פאר רעליגיעזער רעפאָרם אין דייטשלאַנד (ראַבינער-קאָנפערענצן).
1844. די רוסישע רעגירונג גרינדעט שולן פאר אידן; די פארשטאַרקונג פון דער השכלה-באַוועגונג אין רוסלאַנד.
1848. די מערץ-רעוואָלוציע און צווייטע עמאַנסיפּאַציע אין דייטשלאַנד.
1858. די עמאַנסיפּאַציע אין ענגלאַנד.